

॥ कृदन्त रूपमाला ॥

KRDANTARŪPAMĀLĀ

A CONCORDANCE OF VERBAL DERIVATIVES

By

Sastraratnakara, Kulapati Pandit S. RAMASUBBA SASTRI

First Head of the S.E. Society Teaching Centre, Pettai

Pandit V. SRIVATSANKACHARYA &

Pandit T.K. PRANATARTIHARAN

Pandits of the S.E. Society's Teaching Centre

VOLUME FOUR

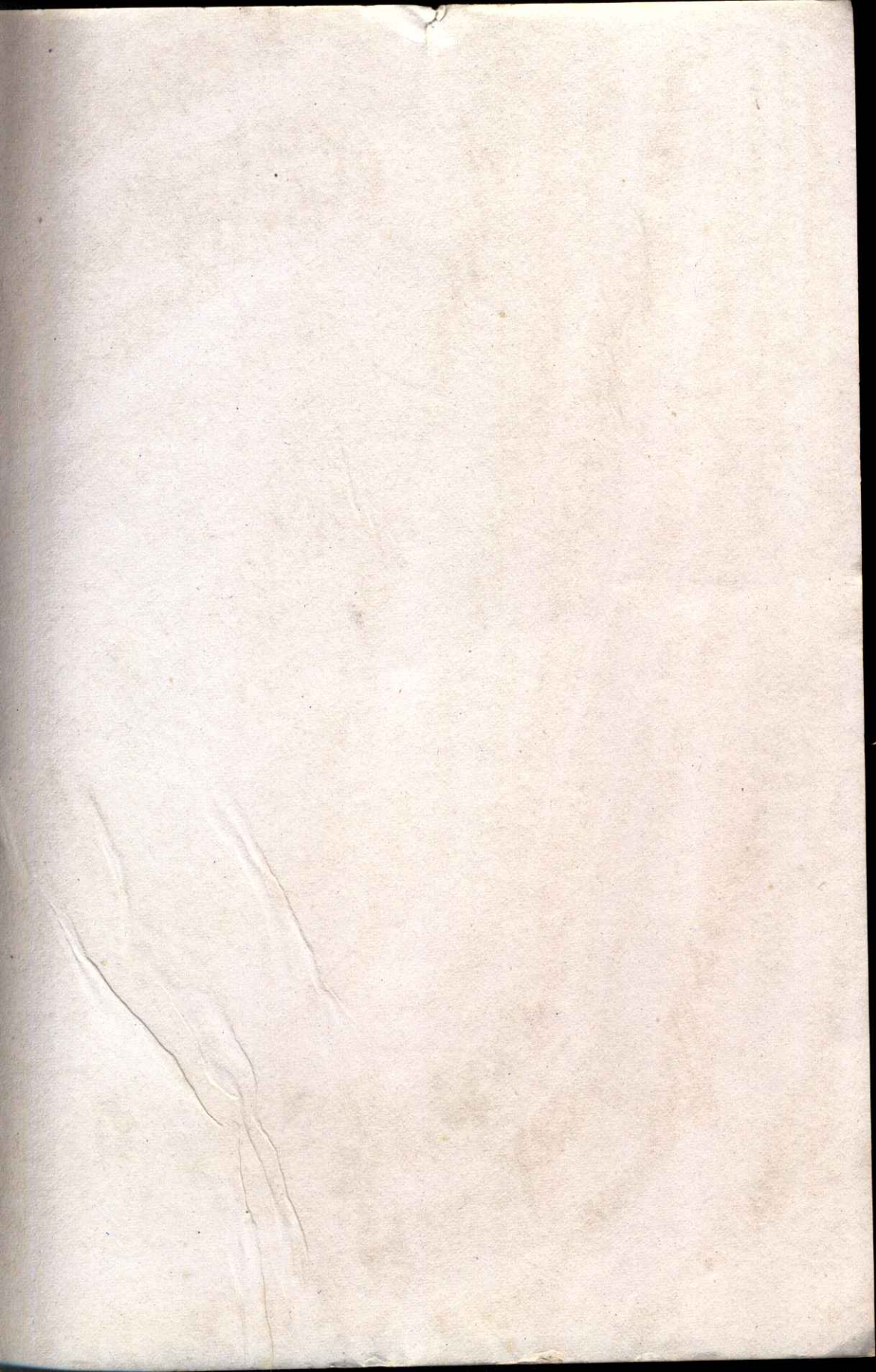
Published by

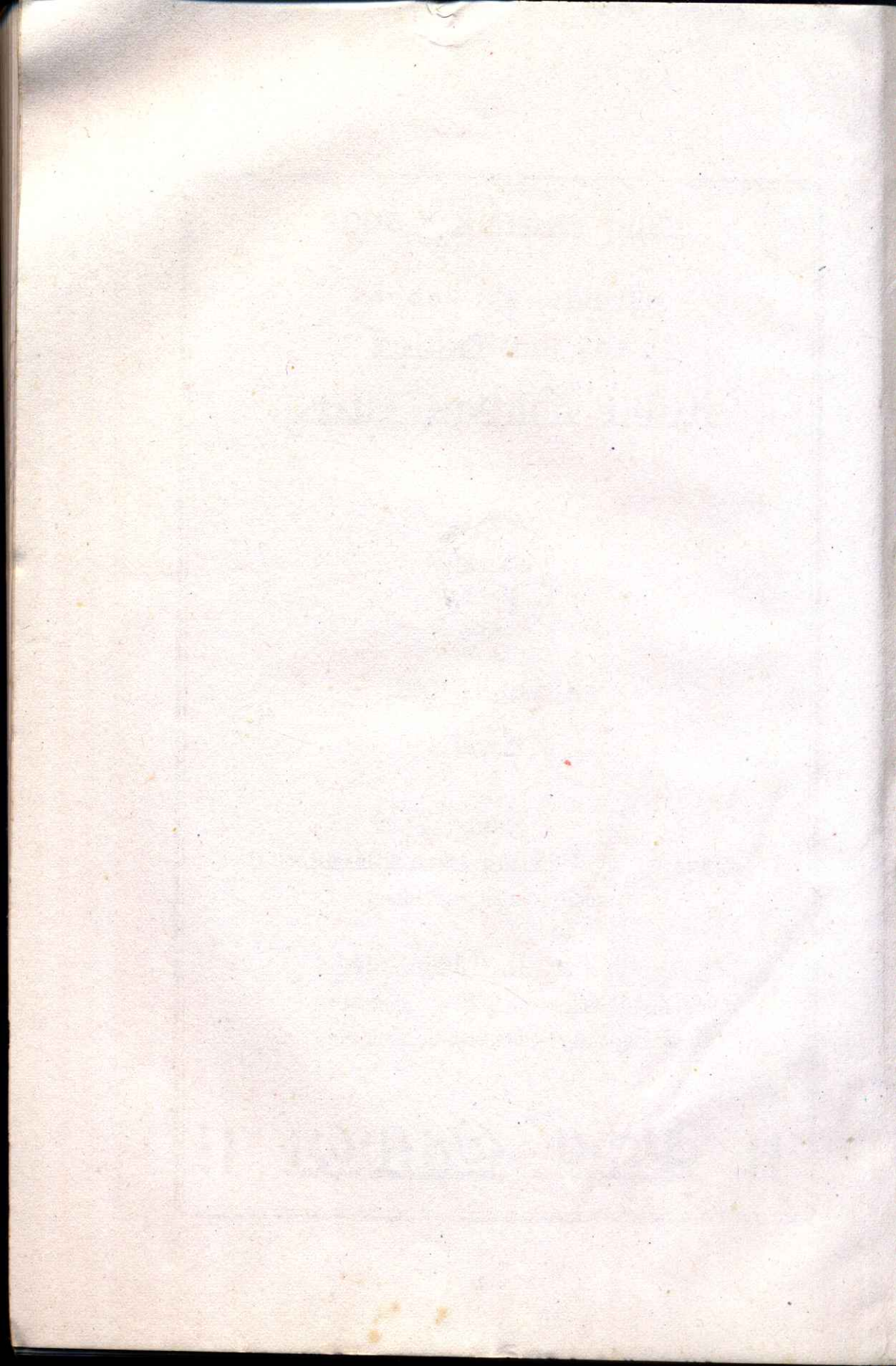
The Samskrit Education Society, Madras

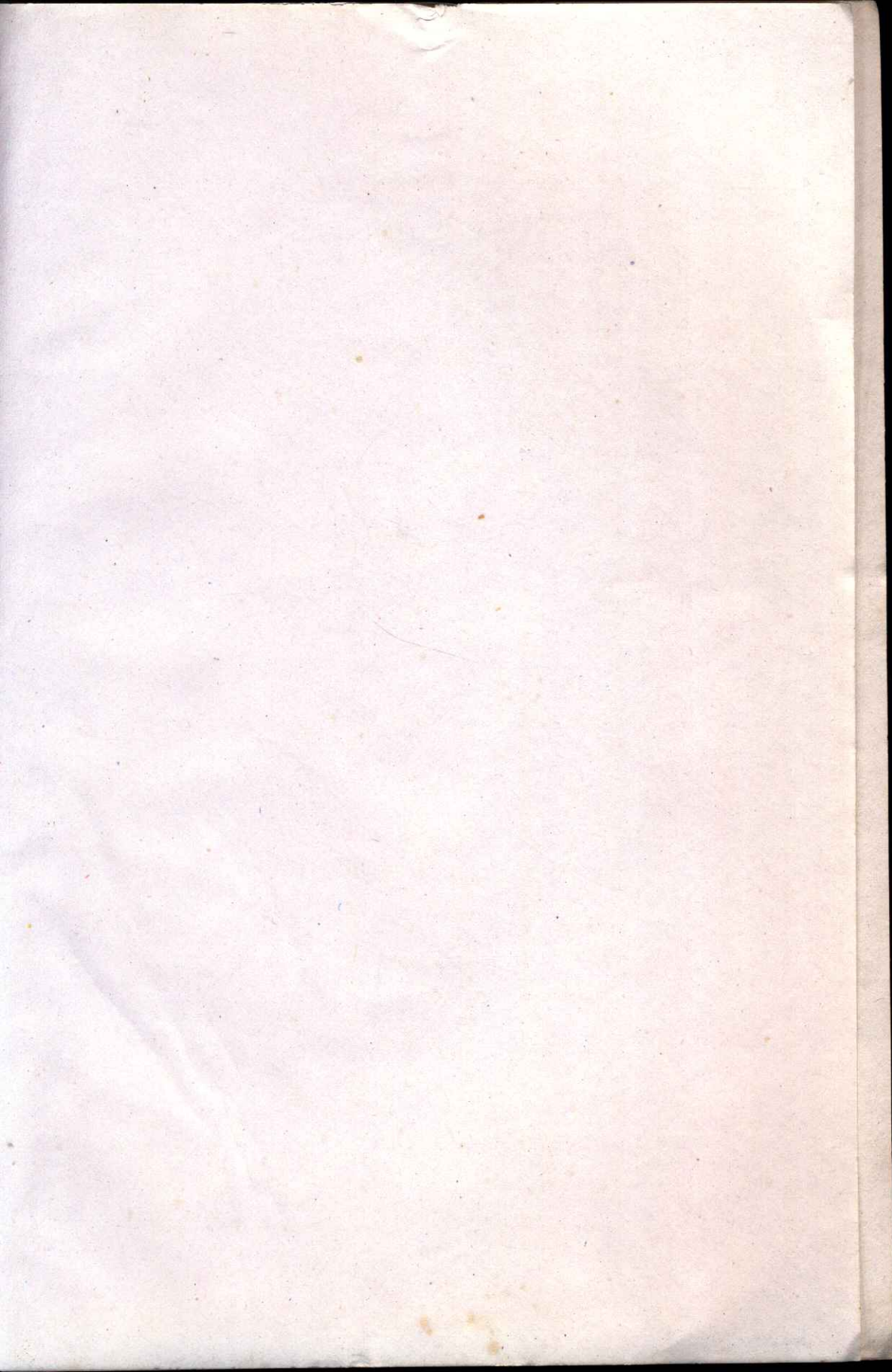
148-150, Luz Church Road,
Mylapore, Chennai - 600 004

Second Edition

2005

॥ कृदन्त रूपमाला ॥

मद्रपुरी-संस्कृतविद्यासमिति-कलाशालायां प्रथमप्रधानाध्यापकैः

शास्त्ररत्नाकरादिबिरुदालङ्कृतैः पण्डितवर्यैः

श्रीमद्भिः श. रामसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः

तदादिष्टेन मार्गेण तच्छिष्याभ्यां

पण्डितवर्य श्री. श्रीवत्साङ्गाचार्य-श्रीप्रणतार्तिहरशर्मभ्यां च
निबद्धा

(ध-र)

चतुर्थभागात्मिका

प्रकाशिका

संस्कृत एजुकेशन सोसायटी

148-150, लसर्चरोड्

मथिलापूर, चेन्नै-600004.

द्वितीयं संस्करणम् - 2005

First Edition : 1968
Second Edition : 2005

© SAMSKRIT EDUCATION SOCIETY, Chennai-4.

Price : Rs. 100/-

Published by:

SAMSKRIT EDUCATION SOCIETY,

No. 148-150, Luz Church Road, Chennai - 600 004.

Printed at:

Rajan & Co., Printers,

No.1, Goomes Street,

Chennai - 600 001.

Ph: 25384585/52107994

GENERAL PREFACE

The Samskrit Education Society is one of the latest efforts made by lovers of Sanskrit in Madras to check the erosion or elimination of Sanskrit which is imminent in the different sectors of its studies in this part of the country, notwithstanding that South India has been a stronghold of this language in the past amongst all those who prize intellectual stimulation and spiritual inspiration. The Society was started with the blessings of H. H. Sri Chandrasekharendra Sarasvati, Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Peetha, on the occasion of the Golden Jubilee of his accession to the Peetha. I have had the pleasure and privilege of being connected with its management from the inception.

In spite of the difficulties of the present situation and the many causes demanding the help and patronage of the philanthropists, we may assert that during the short period of our existence, we have made fairly steady progress, although it is not spectacular. In Pettai, near Madras, we have a large area of land where our buildings are coming up and a Sanskrit advanced study centre is functioning. We have been concentrating in training young Pandits already qualified in one Sastra to become equipped in another Sastra. We have started a few research projects and publication schemes: a *Concordance of Verbal Derivatives*, a *New Model Sanskrit Grammar* and a *Dictionary of Indeclinables*. Another undertaking of ours is the book on *The Teaching of Sanskrit*. This and the *Concordance of Verbal Derivatives*, I am happy we are able to release to the public now.

The maintenance and promotion of Sanskrit study in the schools face two difficulties today, one stemming from the language formulae of the Government which is explicitly unfavourable to Sanskrit and secondly, the lack of improved methods of making its learning easy and popular. The Society may well congratulate itself in having addressed itself to the latter problem and brought out these books written by able and experienced scholars, Pt. S. Ramasubba Sastrigal and Prof. K. Rama Varma Raja. On behalf of the Society, I must also express my appreciation of the services rendered to the Society by Dr. V. Raghavan who has been in general charge of these and other research projects and publications of the Society. What he and others have been

doing in this part of the country, in the midst of all sorts of difficulties, must evoke the admiration of Sanskritists all over the country.

These and other research projects and the teaching work of the Society have been receiving assistance from the Central Sanskrit Board which deserves all praise for its efforts to rehabilitate in the country Sanskrit, the bedrock of Indian culture.

I wish all success to Sri T. V. Viswanatha Aiyar, Secretary of the Society, who has been building up the resources of the Society and managing its affairs so well. I am quite sure that the Samskrit Education Society will ere long emerge as an active advanced Centre of a University type for Sanskrit in the South.

C. P. RAMASWAMI AIYAR
*Founder-President, The Sanskrit
 Education Society, Madras.*

FOREWORD

We have great pleasure in placing in the hands of the Scholars and students of Samskrit the Fourth Volume of the KRIDANTA ROOPAMALA, the Concordance of Verbal derivatives undertaken by our Society. This volume was formally released by HIS HOLINESS JAGADGURU SRI SANKARACHARYA SWAMIGAL OF KANCHI KAMAKOTI PEETAM on 10th June 1968, at Secunderabad, Andhra Pradesh, where His Holiness at present stays.

The Fourth Volume covers 540 roots beginning from धृन् to रौद्ध according to the Dhatupata. All the four volumes therefore cover 1445 roots.

After the demise of Sastraratnakara Kulapati S. Rama Subba Sastrigal, who was chiefly responsible for the preparation of this work, his disciples, especially, Sri Srivatsankacharya, have been working in accordance with the plan formulated by the late Ramasubba Sastrigal.

As scholars are aware this is a very difficult work which requires a thorough knowledge of Vyakarana and the details connected with it; fortunately the disciples of Sastrigal have imbibed very well the lessons given by their master, and they have accomplished this work with diligence and industry.

The fifth volume is also contemplated to be published as early as possible. That volume will carry the coverage of roots upto 1980 omitting those which are derived from the Pratipadikas.

On behalf of the Samskrit Education Society, I have to express our appreciation of the good work done especially by Sri Srivatsankacharya.

We are very grateful to Dr. V. Raghavan, Professor of Sanskrit, University of Madras for his guidance and advice in the preparation and publication of this work.

This is a monumental work. We hope and trust that all scholars and lovers of Samskrit will find it very useful to them.

"ASHRAMA",
Luz, Mylapore,
18th July 1968.

K. BALASUBRAHMANYA IYER
President.

P R E F A C E

The Samskrit Education Society, Madras has been able to bring out the fourth, the penultimate, volume of the *Kṛdantarāpamāla* comprising 342 pages and dealing with 540 Roots in a year's time after the publication of the third volume. It is a matter for gratification that following in the footsteps of their teacher, the late Sri S. Ramasubba Sastrigal, his two S'iṣyas, Pts. V. Srivatsanacharya and T.K. Pranatartiharan, have maintained the standard of the earlier volumes. The present volume includes some Roots the citation of the correct forms of whose derivatives, with the requisite authorities, entailed diligent search on the part of the compilers. The strain of seeing through the orderly presentation of the diversified material in the main body of the work and in the supporting rules and illustrations in the footnotes is offset by the revelation at each step of the wondrous richness of the language and the beauty of its structure.

Thanks are due to Pt. A. M. Srinivasachariar, who has, as in the case of the earlier volumes, assisted us in the checking of the references and the correction of the proofs.

The authorities of the Society feel very much encouraged by reviews and notices of the earlier Volumes of this work, such as the one in the *Journal of the American Oriental Society*, Volume 87, April—June 1967.

V. RAGHAVAN.

PREFACE

to the 2nd Edition

The Sanskrit Education Society has great pleasure in placing before the learned scholars and students of Sanskrit the **Second/third/fourth/fifth Volume** of its monumental compilation **KRIDANTA RUPA MALA**, blessed by **Pujya Sri Chandrasekarendra Saraswati Sripadah**, Jagadguru Sankaracharya of Kanchi Kamakodi Peetam.

Verbs play a crucial part in every language. The Sanskrit verb is exceptionally versatile from the roots, which are roughly two thousand in number and their modified forms are derived by the addition of what are called *krt.*, suffixes the bulk of the declinable nouns, adjectives, participles, infinitives and gerunds in the language as well as indeclinable.

The number of forms to be mastered by the student is formidably large. And as the forms are derived from verbal roots belonging to all the ten conjugations, they display a bewildering variety of peculiarities. So much so this department of Sanskrit grammar may fairly be regarded as being only less difficult than the conjugations of verbs. But it must be remembered that this mode of evolving nouns (mostly action-nouns and agent nouns) from verbs has contributed greatly to the enrichment of the vocabulary. This resourcefulness in word formation, combined with the advantage of syntactic precision, which goes with an inflected language, has endowed the Sanskrit language with the copiousness of dictation, compactness and brevity of expression and clarity of style, which give it its unique place among the great languages of the world.

The need to facilitate its mastery by the provision of all legitimate aids has been the cause of publishing this monumental work. It is the matter of great gratification to it that this concordance of verbal derivatives has been widely welcomed both by the scholars and by practicing writers as

a valuable work of ready reference. The work is no mechanical compilation. As it was considered unnecessary to repeat in full the forms derived from the verbal roots, which evolve their derivative in the same way, only seven hundred roots have been dealt with in all fullness. In regard to the rest of the analogous root is clearly indicated in every case; while such variation from the norm, as there might be in particular forms are fully noted, with citation of authority and illustrative references to the usage of poets or to such works as the **BHATTI KAVYA** and the **DHATU KAVYA**, which were designed to illustrate rules of grammar. In regard to disputed points, the different views are set out briefly, and the editors' preference indicated with supporting arguments.

By bringing to this task profound knowledge, keen judgement and high editorial integrity, Sastraratnakara Panditaraja **S. Ramasubba Sastri**, the first Head of the Department of Teaching Higher Studies in the Society's Institution, ably assisted by his Sishyas in Vyakarana, Pandit **Srivatsankacharya** and Pandit **T.K. Pranatartihara Sarma**, as the Compiler and editor of his work, set up a standard which has been an inspiration as well as a challenge to the Scholars in this field.

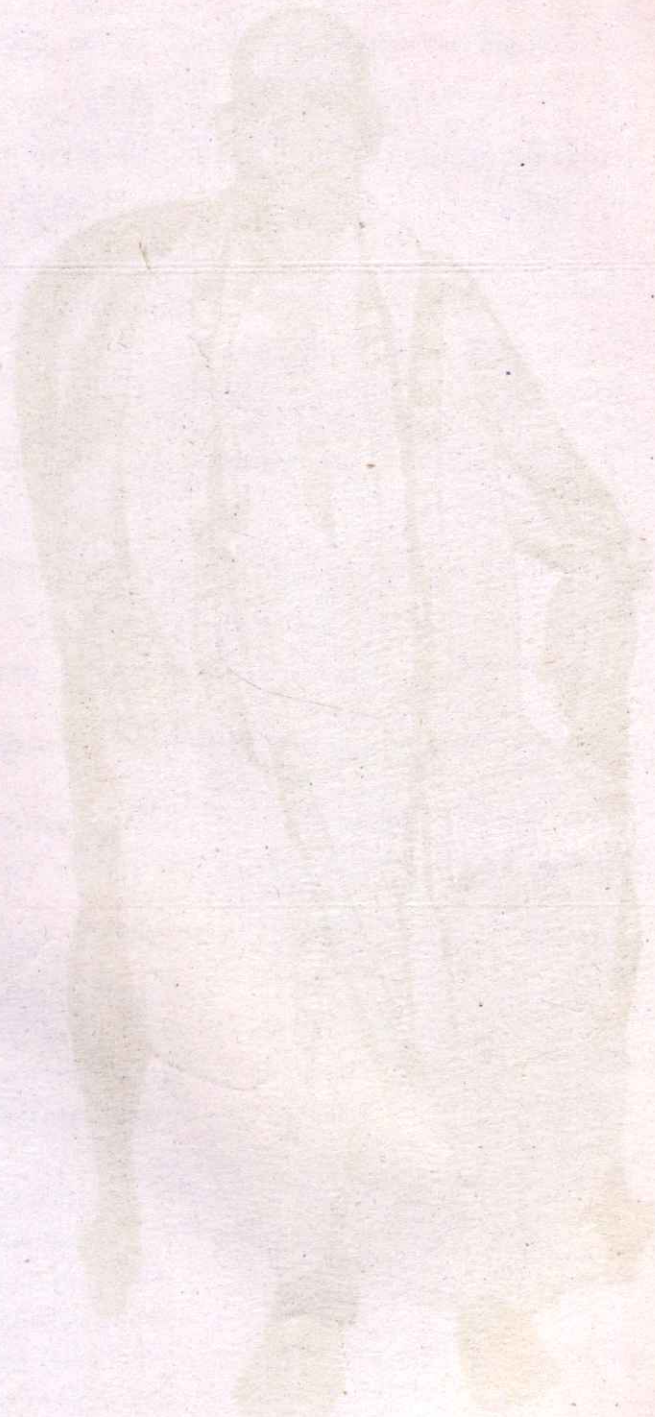
The Sanskrit Education Society hopes that the publication of **KRIDANTA RUPA MALA** will supply a long felt want and will be of great help to scholars and students of Sanskrit.

The Sanskrit Education Society, protected by the kind patronage and blessings of Sri Kanchi Kamakoti Peetadhipati Jagadguru Sri Sankaracharya Sri Jayendra Saraswathi Sri Charanas and Jagadguru Sri Sankaracharya Sri Vijayendra Saraswathi Sri Charanas, hopes to bring forth similar valuable research studies of immense utility, to learn Sanskrit in a systematic way.

March 2005
Mylapore, Chennai

Sanskrit Education Society

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

शास्त्ररत्नाकर कुलपति वैयाकरणसार्वभौम
ब्रह्मश्री पण्डित श. रामसुब्रह्मण्यशास्त्रिवर्याः

श्रीरामसुब्रह्मण्यशास्त्रिप्रसूतमाला कृदन्तरूपाणाम् ।
तच्छिष्यैरत्माभिः प्रप्रचिता सुमनसां प्रीत्यै ॥

(906) “धूञ् कम्पने” (V-स्वादि:-1255. अक. वेद. उभ.)

‘धूनयति धवति धवते, धुनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।

धुनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधूनने धुवति ॥’ (श्लो. 26) इति देवः ।

धावकः-विका, ¹धूनकः-निका, ²दुधूपकः-षिका, दोधूयकः-यिका ;

³धोता-धविता-त्री, धूनयिता-त्री, दुधूषिता-त्री, दोधूयिता-त्री ;

⁴धून्वन्-ती, ⁵धूनयन्-न्ती, दुधूषन्-न्ती ; —

धोष्यन्-धविष्यन्-न्ती-ती, दुधूषिष्यन्-न्ती-ती ; —

धून्वानः, — दुधूषमाणः, ⁶दोधूयमाणः ;

धोष्यमाणः-धविष्यमाणः, — दुधूषिष्यमाणः, दोधूयिष्यमाणः ;

प्रधूः-प्रध्वौ-प्रध्वः ; —

⁶धूतम्-^Bधूनः-धूतवान्, धूनितः, दुधूषितः, दोधूयितः-तवान् ;

⁷धवः, ⁸धवनः, ⁹परिधावी, धूनः, दुधूषुः, दोधुवः ;

धोतव्यम्-धवितव्यम्, धूनयितव्यम्, दुधूषितव्यम्, दोधूयितव्यम् ;

1. ‘धूञ् प्रीजोर्नुवक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र नुनागमः । लघूपधत्वाभावाच्च गुणः ।
2. पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीग्नियेधः । ‘इहो झल्’ (1-2-9) इति मनः कित्वाच्च गुणः । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
3. ‘स्वरतिपूतिमूयतिधूञ् दितो वा’ (7-2-44) इति बलादेरार्धधातुकस्येड्विड्ङित्यः । एवं तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम् ।
4. शतरि, ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति इनुप्रत्ययः । ‘हुश्नुवोः सार्वधातुके’ (6-4-87) इति यण् । एवं धून्वानः इत्यत्रापि प्रक्रिया ज्ञेया ।
5. ण्यन्तात् ‘निगरणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति नित्यं शतैव । न शानच् ।
6. निष्ठायाम्, ‘ऋयुकः किति’ (7-2-11) इति नित्यमिग्नियेधः ।
7. धूनयति = कम्पयतीत्यर्थेऽन्तर्भावितण्यन्तादस्मात् कर्तरि पञ्चाद्यत्रि रूपमेवम् ।
8. निमित्तमेदेनास्य धातोरकर्मकत्वे, ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्प्रत्ययः ।
9. ताच्छील्ये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘दोधूयमानं विविधोर्मियोगात् छायागरुत्मान्तमवेक्ष्य भीताः ।’ या.अ. 18. 96.
- B. ‘कुब्जा कृतारिबलमैक्षत शृण्वती सा पात्रं समीरयुतसौरभधूतमृजम् ॥’ धा. का. 2. 68.

धवनीयम्,	धूननीयम्,	दुधूषणीयम्,	दोधूयनीयम्;
धव्यम्-अवश्यधाव्यम्,	धून्यम्,	दुधूष्यम्,	दोधूय्यम्;
ईषद्धवः-दुर्धवः-सुधवः ;		—	—
धूयमानः,	धून्यमानः,	दुधूष्यमाणः,	दोधूय्यमानः ;
¹ धवः,	धूनः,	दुधूषः,	दोधूयः ;
धोतुम्- ^A विधवितुम्,		दुधूषितुम्,	दोधूयितुम् ;
धूतिः,	धूनना,	दुधूषा,	दोधूया ;
धवनम्,	धूननम्,	दुधूषणम्,	दोधूयनम् ;
धूत्वा,	धूनयित्वा,	दुधूषित्वा,	दोधूयित्वा ;
विधूय,	विधून्य,	विदुधूष्य,	विदोधूय्य ;
धावम् २, }	धूनम् २, }	दुधूषम् २, }	दोधूयम् २ ; }
धूत्वा २, }	धूनयित्वा २, }	दुधूषित्वा २, }	दोधूयित्वा २. }

(907) “धूज् कम्पने” (IX-क्रयादिः-1487. सक. वेद. उभ.)

प्वादिः ल्पादिश्च ।

‘धूनयति धवति धवते, धूनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।

धूनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधूनने धुवति ॥’ (श्लो. 26) इति देवः ।

धावकः-विका, धूनकः-निका, दुधूषकः-षिका, दोधूयकः-यिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि पूर्वोक्तधूज्धातुवत् (906) बोध्यानि ।
²धुनन्-ती, ^Bधुनानः, धूनः, ³धूनिः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

1. भावे, ‘ऋदोरप्’ (3-3-57) इत्यप्रत्ययः ।
 2. शतरि, ‘क्रयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्राप्रत्यये, ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे च रूपम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
 3. ‘ऋत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वक्तव्यः’ (वा. 8-2-44) इति क्तिन्स्तकारस्य नकारः ।
- A. ‘स मायानामगात् सोता कपेर्विधवितुं युतिम् ॥’ म. का. 9. 28.
B. ‘नागं ददर्श पटपूर्णमुखं धुनानं कर्णोऽनन्तमखिलानभिपूर्तरोषम् ॥’ धा.का. 3. 6.

(908) “ धूञ् कम्पने ” (X-चुरादि:-1836. अक. सेट्. उभ.)

आधृपीयः ।

‘ धूनयति धवति धवते, धुनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।

धूनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधुनने धुवति ॥’ (श्लो. 26) इति देवः ।

धूनकः-निका, ¹धावकः-विका, दुधूनयिपकः-षिका; धूनयिता-त्री,
दुधूनयिषिता-त्री; धूनयन्-न्ती, दुधूनयिषन्-न्ती; धूनयिष्यन्-न्ती-ती,
दुधूनयिषिष्यन्-न्ती-ती; धूनयमानः, दुधूनयिषयमाणः, धूनयिष्यमाणः, दुधूनयि-
षिष्यमाणः, धूनितम्-धावितम्^A-तः-तवान्, दुधूनयिषितः-तवान्; धूनः,
दुधूनयिषुः; धूनयितव्यम्, दुधूनयिषितव्यम्; धूननीयम्, दुधूनयिषणीयम्,
धून्यम्, दुधूनयिष्यम्; ईषद्धूनः-दुर्धूनः-सुधूनः; धून्यमानः,
दुधूनयिष्यमाणः; धूनः, दुधूनयिषः; धूनयितुम्, दुधूनयिषितुम्;
धूनना, दुधूनयिषा; धूननम्, दुधूनयिषणम्, धूनयित्वा, दुधूनयिषित्वा,
प्रधून्य, प्रदुधूनयिष्य, धूनम् २-धूनयित्वा २, दुधूनयिषम् २; }
दुधूनयिषित्वा २. }

(909) “ धूप सन्तापे ” (I-भ्वादि:-306. अक. सेट्. पर.)

‘ धूपायतीति सन्तापे भाषार्थे धूपयेदिति ।’ (श्लो. 130) इति देवः ।

²धूपायकः-यिका, धूपकः-पिका, ³धूपायकः-यिका, धूपकः-पिका,

1. ‘ धूञ् प्रीजोर्नुग् वक्तव्यः ’ (वा. 7-3-37) इत्यत्र प्रीजा साहचर्यात् कयादेरेव
ग्रहणमिति पक्षे, ‘ हेतुमण्यन्तादेव नुगागमः, न तु स्वार्थण्यन्तात् ’ इति पर्यव-
सानात्, अस्य धातोः स्वार्थण्यन्तत्वात् नुगभावे रूपमेवम् । एवमेव तृजादिष्वपि ।
अत्र पक्षे धावयिता-त्री, इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ।

2. ‘ गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ’ (3-1-28) इति आयप्रत्ययः । स च, ‘ आयादय
आर्धधातुके वा ’ (3-1-31) इति विकल्पेन भवति । तेन आयप्रत्ययपक्षे
रूपमेवम् । तदभावपक्षे धूपकः इति । एवं आर्धधातुके सर्वत्रायप्रत्ययो ज्ञेयः ।

3. ण्यन्तेऽपि सर्वत्रायप्रत्ययविकल्पः । तेन सर्वत्र रूपद्वयम् ।

A. ‘ कूटायेषु हतेषु धावितमतिष्वन्येषु धावसु च

स्वैरं तत्र अनान् प्रयन् विगलितश्रन्थान् कचान् ग्रन्थयन् ॥’ धा. का. 3.51.

^१दुधूपायिषकः-दुधूपिषकः-षिका, ^२दोधूपकः-षिका ;
 धूपायिता-त्री, धूपिता-त्री, धूपाययिता-धूपयिता-त्री, दुधूपायिषिता-
 दुधूपिषिता-त्री, दोधूपिता-त्री ;
^३धूपायन्-न्ती, धूपाययन्-धूपयन्-न्ती, दुधूपायिषन्-दुधूपिषन्-न्ती ; —
 धूपायिष्यन्-धूपिष्यन्-न्ती-ती, धूपाययिष्यन्-धूपयिष्यन्-न्ती-ती,
 दुधूपायिषिष्यन्-दुधूपिषिष्यन्-न्ती-ती ;
 — धूपाययमानः-धूपयमानः, दुधूपायिषमाणः-दुधूपिषमाणः, दोधूप्यमानः ;
 — धूपाययिष्यमाणः-धूपयिष्यमाणः, दुधूपायिषिष्यमाणः-दुधूपिषिष्यमाणः,
 दोधूप्यमानः ;
^४प्रधूपाः-प्रधूपौ-प्रधूपाः, प्रधूप्-प्रधूप्-प्रधूपौ-प्रधूपः ; —
 धूपायितम्-^Aधूपितम्, धूपायितः-धूपितः, दुधूपायिषितः-दुधूपिषितः,
 दोधूपितः-त्वान् ;
 धूपायः-धूपः, प्रधूपी, धूपायः-धूपः, दुधूपायिषुः-दुधूपिषुः, दोधूपः ;
 धूपायितव्यम्-धूपितव्यम्, धूपाययितव्यम्-धूपयितव्यम्, दुधूपायिषितव्यम्-
 दुधूपिषितव्यम्, दोधूपितव्यम् ;
 धूपायनीयम्-धूपनीयम्, धूपायनीयम्-धूपनीयम्, दुधूपायिषणीयम्,
 दुधूपिषणीयम्, दोधूपनीयम् ;
 धूपाय्यम्-धूप्यम्, धूपाय्यम्-धूप्यम्, दुधूपायिष्यम्-दुधूपिष्यम्, दोधूप्यम् ;
 ईषदधूपायः-दुधूपायः-सुधूपायः, ईषदधूपः-दुधूपः-सुधूपः ; —
 धूपाय्यमानः-धूप्यमानः, धूपाय्यमानः-धूप्यमानः, दुधूपायिष्यमाणः,
 दुधूपिष्यमाणः, दोधूप्यमानः ;
 धूपायः-धूपः, धूपायः-धूपः, दुधूपायिषः, दुधूपिषः, दोधूपः ;

१. आयप्रत्ययान्तात् सनि रूपमेवम् । तदभावे दुधूपिषकः इत्यादीनि रूपाणीति ज्ञेयम् ।
२. आर्धधातुकविवक्षायां मायप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्, आयप्रत्ययान्तस्य अनेकाच्चात् आयप्रत्ययविवक्षायां यद् न । आयाभावपक्षे तु यच्चि दोधूपकः इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ।
३. शतुः सार्धधातुकत्वेन नित्यमायप्रत्ययः ।
४. आयप्रत्ययान्तात् किपि, अल्लोपयलोपयोः, सोः स्तृत्विसर्गयोश्च रूपमेवम् ।
५. 'गोपायतां धर्ममधूपित' त्पनां जल्पान् विमुच्यामयदुद्यमो जपे ॥' घा. का. 1.51.

धूपायितुम्-धूपितुम्, धूपाययितुम्-धूपयितुम्, दुधूपायिपितुम्-दुधूपिषितुम्,
 दोधूपितुम्;
 धूपाया-धूपा, धूपायना-धूपना, दुधूपायिषा-दुधूपिषा, दोधूपा;
 धूपायनम्-धूपनम्, धूपायनम्-धूपनम्, दुधूपायिषणम्-दुधूपिषणम्,
 दोधूपनम्;
 धूपायित्वा-धूपित्वा, धूपाययित्वा-धूपयित्वा, दुधूपायिषित्वा-दुधूपिषित्वा,
 दोधूपित्वा;
 प्रधूपाय्य-प्रधूप्य, प्रधूपाय्य-प्रधूप्य, प्रदुधूपायिष्य-प्रदुधूपिष्य, प्रदोधूप्य;
 धूपायम् २-धूपम् २, } धूपायम् २-धूपम् २, }
 धूपायित्वा २-धूपित्वा २, } धूपाययित्वा २-धूपयित्वा २, }
 दुधूपायिषम् २-दुधूपिषम् २, } दोधूपम् २; }
 दुधूपायिषित्वा २-दुधूपिषित्वा २, } दोधूपित्वा २. }

(910) “ धूप भाषार्थः ” (X-चुरादि:-1773. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘भासार्थ इत्येके’ इति मैत्रेयः । तथा च क्षीरस्वामी—‘भासा दीप्तिरर्थो
 येषां ते भासार्थाः ।’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘धूपायतीति सन्तापे भाषार्थे धूपयेदिति ।’ (श्लो. 130) इति देवः ।
 धूपकः-षिका, दुधूपयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कूटयतिवत्
 (240) ऊद्धानि । धूपयन्-न्ती, दुधूपयिषन्-न्ती-ती, धूपयिष्यन्-न्ती-ती,
 दुधूपयिषिष्यन्-न्ती-ती ; इति शतृप्रत्ययेऽत्र विशेषः ।

(911) “ धूरी हिंसागत्योः ” (IV-दिवादि:-1153. सक. सेट्. आत्म.)

धूरकः-रिका, धूरकः-रिका, दुधूरिषकः-षिका, दोधूरकः-रिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकगूर्यतिवत् (419) ऊद्धानि । विधूर्णम्^A-
 कर्मणि क्तः ।

(912) “ धूस कान्तिकरणे ” (X-चुरादि:-1640. अक. सेट्. उभ.)

‘दन्त्योष्मान्तः’ इति श्रीभद्रमैत्रेयादयः । ‘मूर्धन्गोष्मान्तः’ इति स्वामी ।

A. ‘धर्माविधायजनदः खलु योऽजनिष्ट

दीप्तोऽम्पूर्णभुजतूर्णविधूर्णवैरी ॥’ धा. का. 2. 59.

तथा च मैत्रेयोऽपि 'धूष इत्येके' इति पपाठ । काश्यपस्तु तालव्योष्मान्त-
माह' इति मा. धा. वृत्तौ ।

धूसकः-सिका, दुधूसयिषकः-षिका, धूसयिता-त्री, दुधूसयिषिता-त्री,
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । धूसयन्-न्ती,
दुधूसयिष्यन्-न्ती-ती; धूसयिष्यन्, दुधूसयिषिष्यन्-न्ती-ती; इति शतृप्रत्ययेऽत्र
विशेषः । धूसितम्^A ।

(913) "धृङ् अवध्वंसने" (I-भ्वादिः-960. अक. अनि. आत्म.)

'अविध्वंसने' इति क्षीरस्वामी ।

'ध्रियते स्यादवस्थाने धृङोऽवध्वंसने पुनः ।

धरते धारणेऽर्थे तु धरते धरतीत्युभे ॥' (श्लो. 29) इति देवः ।

धारकः-रिका,	भारकः-रिका,	¹ दिधीर्षकः-षिका-	² देधीयकः-यिका ;
धर्ता-त्री,	धारयिता-त्री,	दिधीर्षिता-त्री,	देधीयिता-त्री ;
—	धारयन्-न्ती,	धारयिष्यन्-न्ती-ती ;	—
धरमाणः,	धारयमाणः,	दिधीर्षमाणः,	देधीयमाणः ;
³ धरिष्यमाणः,	धारयिष्यमाणः,	दिधीर्षिष्यमाणः,	देधीयिष्यमाणः ;
सुधृत्-सुधृद्-सुधृतौ-सुधृतः ;	—	—	—
धृतम्-तः-तवान्,	धारितः,	दिधीर्षितः,	देधीयितः-तवान् ;
⁴ धरः,	⁵ धरणः, धारः,	दिधीर्षुः,	देधीयः ;
धर्तव्यम्,	धारयितव्यम्,	दिधीर्षितव्यम्,	देधीयितव्यम् ;
धरणीयम्,	धारणीयम्,	दिधीर्षणीयम्,	देधीयणीयम् ;

1. सञ्जन्ताण्युलि 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, 'अज्जनगमां सनि'
(6-4-16) इति दीर्घे, 'ऋत इद्धातोः' (7-1-100) इति इत्त्वे रपरत्वे, 'हलि च'
(8-2-77) इति दीर्घे च रूपमेवम् । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

2. यङन्ते, 'रीङ् ऋतः' (7-4-27) इति रीङ् । गुणोऽभ्यासे । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

3. 'ऋद्धनोः स्ये' (7-2-70) इतीडागमः ।

4. पचादित्वाद्चप्रत्ययः कर्तरि ।

5. 'चलनशब्दाथार्थकर्मकाद् युच्' (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच् ।

A. 'सौधे विदङ्गंजुषि पश्यति धूसितोऽयं राजारिकीदबलचूर्णनयातिपूज्यः' ।

¹ धार्यम्,	धार्यम्,	दिधीर्ष्यम्,	देधीय्यम्;
ईषद्धरः-दुर्धरः-सुधरः ;	—	—	—
² ध्रियमाणः,	धार्यमाणः,	दिधीर्ष्यमाणः,	देधीय्यमाणः ;
धारः,	धारः,	दिधीर्षः,	देधीयः ;
धर्तुम्,	धारयितुम्,	दिधीर्षितुम्,	देधीयितुम् ;
³ धारा-धृतिः,	धारणा,	दिधीर्षा,	देधीया ;
धारणम्,	धारणम्,	दिधीर्षणम्,	देधीयणम् ;
धृत्वा,	धारयित्वा,	दिधीर्षित्वा,	देधीयित्वा ;
प्रधृत्य,	प्रधार्य,	प्रदिधीर्ष्य,	प्रदेधीय्य ;
धारम् २, } धारम् २, } दिधीर्षम् २, } देधीयम् २ ; }	धृत्वा २, }	धारयित्वा २, }	दिधीर्षित्वा २, }
			देधीयित्वा २. }

(914) “धृङ् अवस्थाने” (VI-तुदादिः-1412. अक. अनि. आत्म.)

किरादिः । ‘धारणे च’ इति द्रुमे ।

‘ध्रियते स्यादवस्थाने धृङोऽवध्वंसने पुनः ।

धरते धारणेऽर्थे तु धरते धरतीत्युभे ॥’ (श्लो. 29) इति देवः ।

धारकः-रिका, धारकः-रिका, ⁴दिधरिषट्-षिका, देधीयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकधरतिवत् (913) ऊह्यानि । ⁵पुरन्ध्री^A,

1. ‘ऋहलोः—’ (3-1-124) इति ण्यत्प्रत्ययः ।
 2. ‘रिङ् शयग्लिङ्क्षु’ (7-4-28) इति रिङादेशे रूपम् ।
 3. ‘धारा प्रपाते’ (ग. सू. 3-3-103) इति मिदादिपाठात् अङि, ‘ऋदशोऽङि गुणः’ (7-4-16) इति गुणः । निपातनाद् दीर्घः । अन्यत्र धृतिः । असिधारा इत्यादिषु प्रपातसाम्यात् लक्षणया प्रयोगः ।
 4. अस्य घातोः किरादित्वात् ‘किरश्च पञ्चभ्यः’ (7-2-75) इति सनि इडागमो भवति । द्वित्वादिकम् । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
 5. पुरं धारयतीत्यर्थे ‘संज्ञायां मृ—’ (3-2-46) इति खचि, पृषोदरादित्वात् उपधा-लोपे साधुः । स्त्रियाम्, गौरादित्वात् ङीप् ।
- A. ‘हीणां नवोढां जगतोऽभिनन्द्यां तां पर्यगृह्णन् मुदिताः पुरन्ध्रयः ॥’ वा.वि. 1-60.

^१महीध्रः-कुम्भः, ^२आधारः, ^३धर्मः, इमानि रूपाणि अस्य घातोरिति विशेषः ।

(915) “धृज् गत्यर्थः” (I-भ्वादिः-217. सक. सेट्. पर.)

‘घर्जेद् धृजेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वजेद् गतौ शपि ।’

(श्लो. 60) इति देवः ।

घर्जकः-र्जिका, घर्जकः-र्जिका, दिघर्जिषकः-षिका, दरीधृजकः-जिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) ऊह्यानि । ह्यपि—
प्रधृज्य^A इति ।

(916) “धृजि गत्यर्थः” (I-भ्वादिः-218. सक. सेट्. पर.)

‘घर्जेद् धृजेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वजेद् गतौ शपि ।’

(श्लो. 60) इति देवः ।

धृजकः-जिका, धृजकः-जिका, दिधृजिषकः-षिका, ^४दरीधृजकः-जिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि गृज्जतिवत् (423) बोध्यानि ।

(917) “धृञ् धारणे” (I-भ्वादिः-900. सक. अनि. उभ.)

‘घरते धारणेऽर्थे तु घरते घरतीत्युभे ॥’ (श्लो. 29) इति देवः ।

धारकः-रिका, धारकः-रिका, दिघीरिषकः-षिका, देधीर्यकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिधरतिकवत् (913) ज्ञेयानि । ^५युगन्धः—

1. ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कः । एवं कुं धरतीति
कुम्भः इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

2. ‘अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-122) इति घञन्तः निपात्यते ।
आघ्रियतेऽस्मिन्नित्यर्थे = आधारः ।

3. ‘अस्तिस्तुष्टुसधृ—’ (द. उ. 7-26) इति मन्प्रत्यये रूपमेवम् । धरति घ्रियते
वाऽस्मिन्नाचार इति धर्मः = न्यायः ।

4. ‘रीगृत्वत इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति यञन्ते अभ्यासस्य रीगागमः । एवं
यञन्ते सर्वत्र बोध्यम् ।

5. ‘संज्ञायां मृतृजिघारिसहितपिदमः’ (3-2-46) इति कर्मण्युपपदे ण्यन्तात् खच्-
प्रत्ययः । युगं धारयतीति युगन्धरः = पर्वतविशेषः । ‘खचि ह्रस्वः’ (6-4-94)
इति ह्रस्वः, ‘अर्धद्विषदजन्तस्य—’ (6-3-67) इति मुम् । एवं जलन्धरः,
पुरन्धरः, श्रुतन्धरः, वसुन्धरा इत्यादिषु ज्ञेयम् ।

A. ‘प्रधृज्य मोदं स दधृज तद्रनं ध्वजोद्गतिध्वजितकूजदण्डजम् ।’ घा. का. 1-30.

जलन्धरः-पुरन्धरः-श्रुतन्धरः-वसुन्धरा, ^१धनुर्धरा, ^२महीध्रः^A, ^३कर्णधारः,
^४आधारः, ^५धारा, ^६धारयः^B, ^७धारयन्, ^८धुरन्धरः, धर्मः; इनानि रूपाणि
 अधिकान्यत्रेति विशेषः । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि—धरन्-न्ती,
 धरिष्यन्-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(918) “धृष प्रसहने” (X-चुरादिः-1851. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘अप्रसहने’ इति क्षीरस्वामी । आदित् इति शाकटायनः । ‘पशु पश बन्धने
 इति केचित् पठन्ति । तदुक्तं मैत्रेयेण—‘पश बन्धने’ इत्यत्र ‘पश बन्धने’
 इति युजादौ इति’ मा. धा. वृत्तौ ।

‘धृषेः प्रसहने यौ स्तां धर्षयेद् धर्षतीत्युभे ॥’ (श्लो. 181) इति देवः ।
 धर्षकः-र्षिका, दिधर्षयिषकः-षिका, धर्षकः-र्षिका, दिधर्षिषकः-षिका,
 दरीधृषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचृपधातुवत्
 (554) ज्ञेयानि । ‘धृषा’ इति शाकटायनपक्षे—धृष्टम्-धृष्टः-धृष्टवान्,
 इति निष्ठायां विशेषः । कर्मणि क्तप्रत्यये धर्षितः^C इति भवति ।

1. धनुर्धरा इत्यत्रापि खजेव । अजन्तत्वाभावात् मुमागमो न ।
2. मही धरतीति महीध्रः=पर्वतः । एवं क्रुध्रः इत्यपि । ‘कप्रकरणे मूलविभु-
 जादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कप्रत्यये वृषोदरादित्वात् उपधालोपे साधुः ।
3. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यणि रूपम् । एवं सूत्रधारः इत्यादिष्वप्यण् ।
4. ‘अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-122) इति संज्ञायां घापवादो घञ् ।
5. ‘धारा प्रपाते’ (ग. सू. 3-3-103) इति भिदादिशाठादश्च । ‘ऋहशोऽङि—’
 (7-4-16) इति गुणः । निपातनाद् दीर्घः । अन्यत्र धृतिः इत्येव ।
6. ‘अनुपसर्गाङ्गिम्पविन्दधारिपरि—’ (3-1-138) इत्यादिना ण्यन्तादस्मात्
 शप्रत्ययः । गुणयादेशौ । कर्तरि प्रत्ययोऽयम् ।
7. ण्यन्तादस्मात्, ‘इध्र्यार्थोऽत्र कृच्छ्रिणि’ (3-2-130) इति शता । ‘धारयन्
 पारायणम्’ इत्यत्र क्लेशं विना धारणस्य द्योतनात् गता । कृच्छ्रार्थे तु
 धारयमाणः इति ज्ञानजेव ।
8. धुरं धरतीत्यर्थे संज्ञात्वाभावेऽपि बाहुलकात् खनि, ‘वाचंयमपुरन्दरौ च’ (6-3-69)
 इत्यत्र चकारात् अमागमः इति प्र.सर्वस्वे ।
- A. ‘यियासतस्तस्य महीध्ररन्ध्रभिदापटीयान् पटहप्रणादः ।’ शि. व. 3. 24.
- B. ‘सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो माल्यधारयः ।’ भ. का. 5.38.
- C. ‘त्रियश्चोत्कण्ठन्त्यो दहशुरजितं मृष्टतनवः नृपस्त्वेतन्नामर्षत रिपुजनाधर्षितबलः ॥’
 धा. का. 3. 52.

(919) “जि धृषा प्रागल्भ्ये” (V-स्वादि:-1269. अक. सेट्. पर.)

‘प्रागल्भ्यार्थे तु धृष्णोति परस्मैपदिनावुमौ ॥’ (श्लो. 182) इति देवः ।

वर्षकः-षिका, वर्षकः-षिका, ¹दिघर्षिकः-षिका, ²दरीधृषकः-षिका ;

वर्षिता-त्री, वर्षयिता-त्री, दिघर्षिषिता-त्री, दरीधृषिता-त्री ;

³धृष्णुवन्-ती, वर्षयन्-न्ती, दिघर्षिषन्-न्ती ; —

वर्षिष्यन्-न्ती-ती, वर्षयिष्यन्-न्ती-ती, दिघर्षिषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— वर्षयमाणः, वर्षयिष्यमाणः, — दरीधृष्यमाणः, दरीधृषिष्यमाणः ;

⁴दधृक्-^A-दधृषौ-दधृषः ; — — —

⁵प्रधृष्टम्-प्रधृष्टः-प्रधृष्टवान्, प्रवर्षितः-तवान्, वर्षितः, दिघर्षिषितः,

दरीधृषितः-तवान् ;

⁶धृषः, ⁷धृष्णक्-धृष्णजौ-धृष्णजः, ⁸धृष्णुः,^B ⁹वर्षणः, प्रवर्षी, वर्षः,

दिघर्षिषुः, दरीवर्षः ;

1. सन्नन्ताण्वुलि रूपम् । सेट्वात् गुणः । एवं सर्वत्र सन्नन्ते ज्ञेयम् ।
2. ‘रीग् ऋत्वत् इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4.40) इति रीगागमो यङन्ते सर्वत्र ।
3. शतरि, ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति शतुः विकरणप्रत्ययः । ‘अचि शतु—’ (6-4-77) इति उवङादेशः ।
4. ‘ऋत्विग्दधृक्—’ (3-2-59) इत्यादिना किन्प्रत्ययसन्निभेन घातोः द्विवचनं निपात्यते । धृष्णोतीति दधृक् । ‘किन्प्रत्ययस्य कृः’ (8-2-62) इति कृत्वम् ।
5. ‘आदितश्च’ (7-2-16) इति, ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ (7-2-17) इति च अस्य घातोः नित्यम्, अर्थविशेषे विभाषया च यथाक्रममिङ्गिकल्पयोः प्राप्तयोः सत्योः, ‘धृषिगसौ वैयाख्ये’ (7-2-19) इति नित्यमिङ्गभावो वैयाख्ये गम्यमाने निपात्यते । वैयाख्यम् = वियातस्य भावः-वृष्टता । प्रागल्भ्यार्थं तु इदं भवत्येष । तदानीं ‘निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्विदिधृषः’ (1-2-19) इति निष्ठायाः क्त्विगनिषेधाद् गुणः । ‘जीतः कः’ (3-2-187) इति वर्तमानेऽप्यस्य घातोः कप्रत्ययो भवति ।
6. ‘इगुपधका—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
7. ‘धृषेधेति वक्तव्यम्’ (वा. 3-2-172) इति ताच्छीलिके नञिङ्प्रत्यये रूपम् । ‘नेङ् वशि कृति’ (7-2-8) इतीप्तिषेधः । धृष्णक् = निर्लजः ।
8. ‘असिगृधिधृषिषिपेः कतुः’ (3-2-140) इति ताच्छीलानि कर्तृषु कतुप्रत्ययः । ‘नेङ् वशि कृति’ (7-2-8) इतीप्तिषेधः ।
9. नन्वादिवात् (3-1-134) ण्यन्तादस्मात् कर्तरि ण्युप्रत्ययः ।
- A. ‘तामातिक्व पदे पदेन चिषुके चातिगुवन् पाणिना चके सन्नुवतां वधे दधृगसौ ऋज्वी मनोहाकृतिम् ।’ धा. का. 2.70.
- B. ‘वसन् मात्यवति ग्लासन् रामो जिष्णुरधृष्णुवत् ॥’ भ. का. 7. 4.

धर्षितव्यम्,	धर्षयितव्यम्,	दिधर्षितव्यम्,	दरीधृषितव्यम्;
धर्षणीयम्,	धर्षणीयम्,	दिधर्षणीयम्,	दरीधृषणीयम्;
¹ धृष्यम्,	धर्ष्यम्,	दिधर्ष्यम्,	दरीधृष्यम्;
² ईषद्धर्षणः-	दुर्धर्षणः-	सुधर्षणः;	—

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तर्षतिवत् (775) ज्ञेयानि । क्त्वायाम्—
³धर्षित्वा इति ।

(920) “ धृ वयोहानौ ” (IX-क्रयादिः-1494. अक. सेह. पर.)

प्वादिः ल्वादिश्च । ‘ जृ ’ इत्यस्य पाठमेदोऽयम् ।

‘ आत्रेयमैत्रेयदैवपुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्माभिर्लिखितः ’ इति
 मा. धा. वृत्तौ ।

धारकः-रिका, धारकः-रिका, दिधरीषकः-दिधरिषकः-षिका, दिधीर्षकः-षिका;
 धरीता-धरिता-त्री, ईषद्धरः-^Aदुर्धरः-सुधरः; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 जृधातुवत् (618) ज्ञेयानि ।

(921) “ धेक दर्शने ” (X-चुरादिः-1914. सक. सेह. उभ.) अदन्तः ।

केषाञ्चित् पक्षमनुसृत्य लिखितः ।

क्षीरतरङ्गिणीमाधवधातुवृत्त्यादिषु तु न दृश्यते ।

धेककः-किका, दिधेकयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिककेतयतिवत् (260) बोध्यानि ।

(922) “ धेह पाने ” (I-भ्वादिः-902. सक. अनि. पर.)

‘ धेटो धयति पानार्थे, धाजो धचे दधात्यपि । ’ (श्लो. 6) इति देवः ।

1. ‘ ऋदुपधात्— ’ (3-1-110) इति क्यप् ।

2. ‘ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यः— ’ (वा. 3-3-130) इति खलपवादो युच् ।

3. ‘ न क्त्वा सेह ’ (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः ।

▲. ‘ जगत् पिपविषुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥ ’ भ. का. 9. 53.

- ^१घायकः-यिका, ^२घापकः-पिका, ^३घित्सकः-त्सिका, ^४देधीयकः-यिका ;
^५प्रणिघाता-त्री, घापयिता-त्री, घित्सिता-त्री, देधीयिता-त्री ;
^६प्रणिघयन्-न्ती, ^७घापयन्-न्ती, घित्सन्-न्ती ; —
 प्रणिघास्यन्-न्ती-ती, घापयिष्यन्-न्ती-ती, घित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — घापयमानः, घापयिष्यमाणः, — देधीयमानः, देधीयिष्यमाणः ;
^८घाः-घौ-घाः ; — — —
^९धीतम्-धीतः-धीतवान्, घापितः, घित्सितः, देधीयितः-तवान् ;
^{१०}उद्धयः^A-धयः, ^{११}नासिकन्धयः-^Bस्तनन्धयः, स्तनन्धयी, ^{१२}नाडिन्धयः-

1. 'आदेच उपदेशेऽशिति' (७-१-४५) इत्यात्वे, 'आतो युक् चिष्कृतोः' (७-३-३३) इति युगागमः । एवं घञि णमुल्यपि ज्ञेयम् ।
 2. ण्यन्ते सर्वत्र आत्वे, आदन्तलक्षणः पुगागमो ज्ञेयः ।
 3. धारूपत्वेनास्य घुसंज्ञकत्वात्, 'सनि मीमाद्यु—' (७-४-५४) इत्यादिना इस् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (७-४-५८) इत्यभ्यासलोपः । 'सः स्यार्धधातुके' (७-४-४९) इति तकारः । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ।
 4. यङन्ते सर्वत्र, 'घुमास्था—' (६-४-६६) इत्यादिना ईत्वे, अभ्यासे गुणः ।
 5. 'नेर्गदनदपतपदघु—' (८-४-१७) इत्यादिना नेर्णत्वम् ।
 6. शतरि, 'एचोऽयवायावः' (६-१-७८) इत्ययादेशः ।
 - 7.. 'न पादम्याङ्—' (१-३-८९) इत्यत्र, 'घेष्ट उपसंख्यानम्' (वा. १-३-८९) इति वचनात् उभयपदित्वमस्य ; तेन ण्यन्तात् शतृशानचौ ।
 8. क्तिपि, आत्वे रूपमेवम् ।
 9. निष्ठायाम्, 'घुमास्था—' (६-४-६६) इति ईत्वे, रूपम् । एवम्, क्त्वाप्रसृति-ष्वपि ज्ञेयम् ।
 10. सोपसृष्टात्, निरुपसृष्टादपि, 'प्राग्धाधेदृदृशः शः' (३-१-१३७) इति शप्रत्यये, शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् शप्प्रत्यये, पररूपे, अयादेशे च रूपमेवम् । कैचित्तु निरुपसृष्टादेवायं प्रत्यय इति साधयन्ति ।
 11. 'नासिकास्तनयोष्मघेदोः' (३-२-२९) इति खशप्रत्ययः । 'खिल्यनव्ययस्य' (६-३-६६) इति ह्रस्वः, 'अरुद्विषदजन्तस्य—' (६-३-६७) इति मुम् । घेष्टटि-त्वात् अवयवेऽचरितार्थस्य टित्करणस्य समुदाय उपयोगात् क्षियां ङीप् ।
 12. 'नाडीमुष्टयोश्च' (३-२-३०) इति खश । पूर्ववत् मुम् ।
- A. 'घ्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्मृशम् ।' भ. का. ६. ७८.
 B. 'सत्त्वमेजयसिंहादयान् स्तनन्धयसमत्विषौ ।' भ. का. ६. ९५.

^Aमुष्टिन्धयः, ¹शुनिन्धयः, ²घटिन्धयः-खारिन्धयः-खरिन्धयः-³वातन्धयः,
⁴धारुः, ^Bघात्री, ⁵पुष्पन्धयः, ^Cमुञ्जन्धयः-कूलन्धयः-आस्यन्धयः, ⁷क्षीरघाः,

घापः, घित्सुः, देघ्यः ;

घातव्यम्, घापयितव्यम्, घित्सितव्यम्, देघीयितव्यम् ;

प्रणिधानीयम्, घापनीयम्, घित्सनीयम्, देघीयनीयम् ;

प्रणिघेयम्, घाप्यम्, घित्स्यम्, देघीय्यम् ;

⁸ईषद्धानः-दुर्धानः-सुधानः ;

घायः, ⁹सन्धिः, घापः, घित्सः, देघीयः ;

घातुम्, घापयितुम्, घित्सितुम्, देघीयितुम् ;

1. 'खश्प्रकरणे—वातशुनीतिलशर्षेण अजघेद्दुदजहातीनां खश् उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-28) इति वार्तिकान् खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (6-3-66) इति ह्रस्वः ।
2. 'घटीखारीखरीषु—' (वा. 3-2-30) इति खश् । वार्तिकमिदं भाष्ये न दृश्यते । 'नाडीमुष्टयोश्च' (3-2-30) इत्यत्र विद्यमानश्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थकः इति मत्वा सिद्धान्तकौमुद्यादिभूतः स्यात् ।
3. अत्रापि, बाहुलकात् खश् । वातन्धयः=सर्पः ।
4. 'दाघेदृशिशदसरो रुः' (3-2-159) इति ताच्छीलिको रुप्रत्ययः ।
5. 'घः कर्मणि घृन्' (3-2-181) इति कर्मण्यर्थे घृन् । घित्वात् खियां ङीप् । 'तत्र बाला घयन्त्येनामिति घाऽन्युपमातरि । भैषज्यार्थं दधत्येनामिति स्यादामलक्यपि ॥' इति प्र. सर्वस्वे ।
6. पुष्पशब्द उपपदे घातोत्तरस्य खश्प्रत्ययविधानाभावात् पृषोदरादित्येन वा, 'नाडी-मुष्टयोश्च' (3-2-30) इत्यत्र अनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण वा साधुत्वमिति ज्ञेयम् । एवमेव मुञ्जन्धय इत्यादिष्वपि । पुष्पन्धयः=अमरः । कूलन्धयः=नदी-वेगः । मुञ्जन्धयः=किमिविशेषः । आस्यन्धयः=कामुकः ।
7. क्षीरं घयतीति क्षीरघाः । 'आतो मनिन्—' (3-2-74) इति विद् ।
8. 'आतो युच्' (3-3-128) इति ईपदाद्युपपदेषु खलपवादो युच् ।
9. 'उपसर्गे घोः किः' (3-3-92) इति किप्रत्यये, 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपे रूपमेवम् ।
- A. 'किमिव बहुना भजद्भवपयोधिमुष्टिन्धयः
त्रिविक्रम भवत्क्रमः क्षिपतु मङ्गलु रङ्गद्विषः ॥' अमीतिस्तवे 27.
- B. 'श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्रुमद्वौ धद द्रुतम् ॥' भ. का. 7. 21.
- C. 'चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणः
पुष्पत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पन्धयान्धीकृतैः ।' च. भारते 3. 53.

धीतिः, ^१ धुषा,	धापना,	धित्सा,	देधीया ;
धयनम्,	धापनम्,	धित्सनम्,	देधीयनम् ;
धीत्वा,	धापयित्वा,	धित्सित्वा,	देधीयित्वा ;
प्रधाय,	प्रधाप्य,	प्रधित्स्य,	प्रदेधीय्य ;
धायम् २ }	धापम् २ }	धित्सम् २ }	देधीयम् २ ; }
धीत्वा २ }	धापयित्वा २ }	धित्सित्वा २ }	देधीयित्वा २ ; }

^२धेनुः.

(923) “धोऋ गतिचातुर्ये” (I-भ्वादिः-553. अक. सेट्. पर.)

घोरकः-रिका, घोरकः-रिका, दुधोरिषकः-षिका, दोघोरकः-रिका ;
^Aघोरन्-न्ती, ^३आघोरणः, ^४धौरितकम्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 भौवादिकखोरतिवत् (363) ज्ञेयानि ।

(924) “धमा शब्दाग्निसंयोगयोः” (I-भ्वादिः-927. सक. अनि. पर.)

‘अग्निसंयोगश्च मुखवायुना’ । लक्षणया विधूनने, सन्तापेन पूरणे च ।’ इति
 धा. का. व्याख्यायाम् (2-33) ।

^५ध्मायकः-यिका, ^६ध्मापकः-पिका, दिध्मासकः-सिका, ^७देध्मीयकः-यिका ;

ध्माता-त्री, ध्मापयिता-त्री, दिध्मासिता-त्री, देध्मीयिता-त्री ;

^८धमन्^B-न्ती, ध्मापयन्-न्ती, दिध्मासन्-न्ती ; —

1. ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इति स्त्रियामङ् ।
2. ‘घेट इच्च’ (द. उ. 1-145) इति नुप्रत्यये इकारश्चान्तादेशः । धेनुः = नवप्रसू-
ता गौः ।
3. ण्यन्तात् नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्ययः । आघोरणः = हस्तिपकः ।
4. निष्ठातात् संज्ञायां कन्प्रत्ययः । धोरितकमेव धौरितकम् = अश्वानां गति-
विशेषः । कनन्तात् प्रज्ञायण् ।
5. ‘आतो युक् चिष्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घञ्णमुलादिषु ।
6. ण्यन्ते सर्वत्र पुगागमो ज्ञेयः ।
7. ‘ई प्राध्मोः’ (7-4-31) इति यवि ईकारः । अभ्यासे गुणः । एवं यञन्ते सर्वत्र ।
8. शतरि, ‘प्राध्मास्थाम्नादाण्ड्यार्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधम—’ (7-3-78)
इत्यादिना धमादेशः । अदन्तोऽयमादेशः । पररूपे रूपमेवाङ् ।
- A. ‘अखोरघोरत्पतगेन्द्रवाहनं स्वसेविनां तित्सरिषां निराडिनम् ।’ धा. का. 1-71.
- B. ‘स्नातावदातः स पिबंस्तदाभां जिघ्रन् सुगन्धं विधमन् अधानि ।’ धा. का. 2. 33.

ध्मास्यन्-न्ती-ती, ध्मापयिष्यन्-न्ती-ती, दिध्मासिष्यन्-न्ती-ती; —
¹व्यतिधममानः, ध्मापयमानः, ²व्यतिदिध्मासमानः, देध्मीयमानः;
 व्यतिध्मास्यमानः, ध्मापयिष्यमाणः, व्यतिदिध्मासिष्यमाणः, देध्मीयिष्यमाणः;
 शङ्खध्माः-ध्मौ-ध्मः; — — —
 ध्मातम्-तः-तवान्, ध्मापितः, दिध्मासितः, देध्मीयितः-तवान्;
³उद्धमः^A-धमः, ⁴नासिकन्धमः, ⁵नाडिन्धमः^B-मुष्टिन्धमः, ⁶पाणिन्धमः,^C
⁷शुनिन्धमः, ⁸करन्धमः, वातन्धमः-घटिन्धमः-खारिन्धमः-खरिन्धमः,
 ध्मापः, दिध्मासुः, ⁹दाध्माः;
 ध्मातव्यम्, ध्मापयितव्यम्, दिध्मासितव्यम्, देध्मीयितव्यम्;

1. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' (3-1-14) इति शानच् ।
2. 'पूर्ववत् सनः' (1-3-62) इति सञ्जन्तादात्मनेपदम् ।
3. 'पाप्राध्माघेदृशः शः' (3-1-137) इति उपसृष्टाक्षिपसृष्टादपि शप्रत्यये ध्मादेशे च रूपम् । निरुपसृष्टादेवायं शप्रत्यय इति केचित् ।
4. 'नासिकास्तनयोध्मधिदोः' (3-2-29) इति खश्प्रत्ययः । 'खिल्यनव्ययस्य' (6-3-66) इति मुम् । शृङ्कारैः नाधिकां शब्दयतीति नासिकन्धमः=वराहः ।
5. 'नाडीमुष्टयोश्च' (3-2-30) इति खश्, ह्रस्वः, मुम् । नाडिन्धमः=स्वर्णकारः । वेण्वादिनाडि मुखवायुना धमतीति नाडिन्धमः ।
6. 'उग्रम्पश्ये' (3-2-37) इति सूत्रेण निपातनात् साधुः । पाणयः ध्मायन्ते एषु इति पाणिन्धमः=पन्थाः । 'सर्पास्पृश्यादिरोधार्थं ध्मायन्ते यत्र पाणयः । सोऽन्वा पाणिन्धमोऽन्नाधिकरणार्थो निपातनात् ॥' इति प्रक्रिया-सर्वस्वे ।
7. 'नाडीमुष्टयोश्च' (3-2-30) इत्यत्र चकारात् अप्रापि खश् । एवं घटिन्धमः, खारिन्धमः, खरिन्धमः, वातन्धमः इत्यादिष्वपि खश् हेयः । वातन्धमः=पर्वतः । घटिन्धमः=आमः ।
8. 'उग्रम्पश्य' (3-2-37) इत्यत्र पाणिपदेन पर्यायस्यापि ग्रहणमिति प्रक्रिया-कौमुद्याशयात् तन्मते करन्धमः इत्यपि साधुः ।
9. 'यङोऽचि च' (2-4-74) इति यङो लुकि, ईत्वाभावे रूपमेवम् ।
- A. 'ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्भृशम् ।' भ. का. 6. 78.
- B. 'प्राचीं वासकसज्जिकामुपगते भानौ दिशावल्लभे पश्येता रुचयः पतद्गदपदामामेयनाडिन्धमाः ।' अनर्घराघवे 4. 2.
- C. 'शस्त्राशस्त्रिकथैव का नवभवद्रीर्वाणिपाणिन्धमाः पन्थानो दिवि सङ्कुचन्ति वसुधा वन्ध्या न मूर्ते भटान् ।' अनर्घराघवे 4. 20.

ध्यानीयम्,	ध्यापनीयम्,	दिध्यासनीयम्,	देध्मीयनीयम् ;
ध्येयम्,	ध्याप्यम्,	दिध्यास्यम्,	देध्मीय्यम् ;
ध्यायमानः,	ध्याप्यमानः,	दिध्यास्यमानः,	देध्मीय्यमानः ;
ध्यायः,	ध्यापः,	दिध्यासः,	देध्मीयः ;
ध्यातुम्,	ध्यापयितुम्,	दिध्यासितुम्,	देध्मीयितुम् ;
ध्यातिः,	^१ आध्या, ध्यापना,	दिध्यासना,	देध्मीया ;
ध्यानम्,	ध्यापनम्,	दिध्यासनम्,	देध्मीयनम् ;
ध्यात्वा,	ध्यापयित्वा,	दिध्यासित्वा,	देध्मीयित्वा ;
आध्याय,	आध्याप्य,	प्रदिध्यास्य,	प्रदेध्मीय्य ;
ध्यायस् २, }	ध्यापस् २, }	दिध्यासस् २, }	देध्मीयस् २ ; }
ध्यात्वा २, }	ध्यापयित्वा २, }	दिध्यासित्वा २, }	देध्मीयित्वा २ ; }
^२ धमकः, ^३ धमनिः.			

(925) “ धै चिन्तायाम् ” (I-भ्वादिः-908. सक. अनि. पर.)

ध्यायकः-यिका, ध्यापकः-पिका, दिध्यासकः-सिका, दाध्यायकः-यिका ;
 ध्याता-त्री, ध्यापयिता-त्री, दिध्यासिता-त्री, दाध्यायिता-त्री ;
 ध्यायन्-न्ती, ध्यापयन्-न्ती, दिध्यासन्-न्ती ; —
 ध्यास्यन्-न्ती-ती, ध्यापयिष्यन्-न्ती-ती, दिध्यासिष्यन्-न्ती-ती ; —
 ध्यापयमानः, ध्यापयिष्यमाणः, — दाध्यायमानः, दाध्यायिष्यमाणः ;
^४सुधीः^A-सुधियौ-सुधियः ; — —

1. क्रियाम्, ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इत्यङ् ।
2. ‘धमो धम च’ [द. उ. 3.7] इति क्तुन् प्रत्यये धमादेशे च रूपम् । धमतीति धमकः=अभिध्यापकः ।
3. ‘अतिसृष्टधमिभ्यश्च’ [द. उ. 1-2] इति अनिप्रत्यये बाहुलकात् धमादेशे च धमनिः=नाडी । अत्र ‘धमिभ्यः’ इत्युक्त्वात्, ‘विचमिष्यामि जीमूतान्—’ (रामायणे सुन्दरकाण्डे-67-12) ‘घान्तो धातुः पावकस्येव राशिः’ इत्यादिप्रयोगानुसाराच्च धमिः प्रकृत्यन्तरम् इति केचित् । धातुपाठकोशेषु तु धमिरन्यो नोपलभ्यते ।
4. ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणं च’ (वा. 3-2-178) इति तच्छीलादिषु कर्तुं क्तिन्प्रत्ययः, सम्प्रसारणम्, पूर्वैरूपादिकं च । द्विवचनादिषु ‘न भूसुधियोः’ (6-4-85) इति यणो निषेधात् ‘अचि श्नुधातु—’ (0-4-77) इति इयङ् ।
5. ‘निद्रायदिन्दीवरभाजि मज्जन्नध्र(णधीस्तत्र च तं ददर्श ॥’ धा. का. 2.30.

^१ ध्यातम्-तः,	ध्यापितः,	दिध्यासितः,	दाध्यायितः-तवान् ;
^२ दूढ्यः, मध्यः,	^३ धीवा-धीवरी,	^४ आढ्यः, ध्यापः,	दिध्यासुः, दाध्यः ;
ध्यातव्यम्,	ध्यापयितव्यम्,	दिध्यासितव्यम्,	दाध्यायितव्यम् ;
ध्यानीयम्,	ध्यापनीयम्,	दिध्यासनीयम्,	दाध्यायनीयम् ;
^५ ध्येयम्,	ध्याप्यम्,	दिध्यास्यम्,	दाध्याय्यम् ;
^६ ईषद्वयानः-दुर्द्धयानः-सुध्यानः ;			
ध्यायमानः,	ध्याप्यमानः,	दिध्यास्यमानः,	दाध्याय्यमानः ;
ध्यायः,	ध्यापः,	दिध्यासः,	दाध्यायः ;
ध्यातुम्,	ध्यापयितुम्,	दिध्यासितुम्,	दाध्यायितुम् ;
ध्यातिः, सन्ध्या,	ध्यापना,	दिध्यासा,	दाध्याया ;
ध्यानम्,	ध्यापनम्,	दिध्यासनम्,	दाध्यायनम् ;
^A ध्यात्वा,	ध्यापयित्वा,	दिध्यासित्वा,	दाध्यायित्वा ;
आध्याय,	अभिध्याप्य,	आदिध्यास्य,	आदाध्याय्य ;
^B ध्यायम् २, } ध्यापम् २, } दिध्यासम् २, } दाध्यायम् २ ; }			
ध्यात्वा २, }	ध्यापयित्वा २, }	दिध्यासित्वा २, }	दाध्यायित्वा २. }

1. 'संयोगादेरातो धातोर्ध्वतः' (8-2-43) इति निष्ठान्तत्वे प्राप्ते 'न ध्याख्यापृ—' (8-2-57) इति तस्य निषेधः ।
2. दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः । 'आतोऽनुपसर्गे—' (3-2-3) इति कः । पृषोदरादिषु 'दुरो दाशनाशदमध्येषु—' (वा. 6-3-109) इति वचनात् ढत्वमुत्वं च । 'मां ध्यायतीति मध्यः इत्यत्राप्येवमेव कप्रत्ययः ।' इति क्षीरस्वामी । अत्र, अस्मच्छब्दप्रकृतेः 'म' इति कथमादेश इति न ज्ञायते ।
3. 'अन्येभ्योऽपि हृद्यन्ते' (3-2-75) इति क्वनिपि सम्प्रसारणे रूपम् । स्त्रियाम्, 'वनो र च' (4-1-7) इति ङीष्प्रकौ ।
4. आध्यायन्त्येनमिति आढ्यः । 'आतश्चोपसर्गे' (3-1-136) इति कप्रत्ययः । पृषोदरादित्वान्मूर्धन्यः ।
5. 'अचो यत्' (3-1-97) इति यत्प्रत्यये, 'ईद् यति' (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपम् ।
6. 'आतो युच्' (3-3-128) इति ईषदाद्युपपदेषु खलपवादो युच् ।
- A. 'प्रस्कन्दिकामिव प्राप्नो ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान् ।' भ. का. 7.74.
- B. 'ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।' प्रौढमनोरमा ।

(926) “ध्रज गतौ” (I-भ्वादि:-219. सक. सेट्. पर.)

‘धर्जेद् धृजेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वजेद् गतौ शपि ।’ (श्लो. 60) इति देवः ।

ध्राजकः-जिका, ध्राजकः-जिका, दिध्रजिषकः-षिका, दाध्रजकः-जिका ;

ध्रजिता-त्री, ध्राजयिता-त्री, दिध्रजिषिता-त्री, दाध्रजिता-त्री ;

ध्रजन्-न्ती, ध्राजयन्-न्ती, दिध्रजिषन्-न्ती ; —

ध्रजिष्यन्-न्ती-ती, ध्राजयिष्यन्-न्ती-ती, दिध्रजिषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— ध्राजयमानः, ध्राजयिष्यमाणः, — दाध्रज्यमानः, दाध्रजिष्यमाणः ;

सुध्रक्-सुध्रग्-सुध्रजौ-सुध्रजः ; — — —

ध्रजितम्-तः, ध्राजितः, दिध्रजिषितः, दाध्रजितः-तवान् ;

ध्रजः, ध्राजः, दिध्रजिषुः, दाध्रजः ;

ध्रजितव्यम्, ध्राजयितव्यम्, दिध्रजिषितव्यम्, दाध्रजितव्यम् ;

ध्रजनीयम्, ध्राजनीयम्, दिध्रजिषणीयम्, दाध्रजनीयम् ;

ध्राज्यम्, ध्राज्यम्, दिध्रजिष्यम्, दाध्रज्यम् ;

ईषद् ध्रजः-दुर्ध्रजः-सुध्रजः ; — — —

ध्रज्यमानः, ध्राज्यमानः, दिध्रजिष्यमाणः, दाध्रज्यमानः ;

ध्राजः, ध्राजः, दिध्रजिषः, दाध्रजः ;

ध्रजितुम्, ध्राजयितुम्, दिध्रजिषितुम्, दाध्रजितुम् ;

ध्रक्तिः, ध्राजना, दिध्रजिषा, दाध्रजा ;

ध्रजनम्, ध्राजनम्, दिध्रजिषणम्, दाध्रजनम् ;

ध्रजित्वा, ध्राजयित्वा, दिध्रजिषित्वा, दाध्रजित्वा ;

प्रध्रज्य, प्रध्राज्य, प्रदिध्रजिष्य, प्रदाध्रज्य ;

ध्राजम् २, } ध्राजम् २, } दिध्रजिषम् २, } दाध्रजम् २ ; }

ध्रजित्वा २, } ध्राजयित्वा २, } दिध्रजिषित्वा २, } दाध्रजित्वा. }

(927) “ध्रजि गतौ” (I-भ्वादि:-220. सक. सेट्. पर.)

‘धर्जेद् धृजेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वजेद् गतौ शपि ।’ (श्लो. 60) इति देवः ।

ध्रज्जकः-जिका, ध्रज्जकः-जिका, दिध्रज्जिषकः-षिका, दाध्रज्जकः-जिका ;

इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकध्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि । ^A ध्रजन्-न्ती ।

A. ‘भजन्ति यां व्युद्धिमतोऽपि भूयसी ध्रजन्ति यद् ध्रजन्मात्रतो जनाः ॥’

(928) “घण शब्दे” (I-भ्वादि:-459. अक. सेट्. पर.)

घणक:-णिका, घणक:-णिका, दिघणिक:-षिका, दंघणक:-दन्घणक:-णिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकवर्णतिवत् (157) ज्ञेयानि । ^Aविघणन् ।

(929) “उ घस उञ्छे” (IX-कयादि:-1524. अक. सेट्. पर.)

‘घसनाति घासयत्युञ्छे पदे तु श्चि, णिचि घसे: ।’ (श्लो 190) इति देवः ।

उकारोऽत्र इत् इति केचित् । अन्ये तु घात्ववयव इति वदन्ति ।
उत्पूर्वक एवायं घातुरिति क्षीरस्वामिग्रन्थस्थात् पक्षान्तराज्जायते । चुराप्यव-
प्ययं घातुः । तत्राप्युकारो घात्ववयवः, इत् इति पक्षद्वयम् । “यद्युकारो न
घात्ववयवः, तदानीम्, ‘घसु’ इत्येव पठेत् ‘कसु’ इत्यादिवत्” इति देवा-
दीनामाशयः । ¹घसन्-ती, इति शतरि रूपम् । सर्वाण्यपीतराणि रूपाणि
भौवादिकग्रसुघातुवत् (440) ज्ञेयानि । ^Bउघसितः । घस्तः ।

(930) “धाक्षि घोरवाशिते च” (I-भ्वादि:-671. अक. सेट्. पर.)

चकारात् पूर्वघात्वर्थभूतः ‘काङ्क्षायाम्’ इत्ययमत्रापि सम्बध्यते । ध्राङ्क्षक:-
ध्राङ्क्षिका, ध्राङ्क्षक:-क्षिका, दिध्राङ्क्षिक:-षिका, दाध्राङ्क्षक:-
क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककाङ्क्षतिवत् (183) ज्ञेयानि ।
^Cधाङ्क्षन् । स्तियामङि—²धाक्षा इति रूपम् ।

1. शतरि, ‘कयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति भ्राप्रत्यये, ‘भ्राऽभ्यस्तयोरान्तः’
(6-4-112) इत्याकारलोपे च रूपम् ।

2. यवादिषु (8-2-9) पाठसामर्थ्यात् द्राक्षा इत्यत्रेवात्रापि नुमो लोपः ।

A. ‘प्रश्नेणितान् प्रेणनविघणत्क्षितीननुत्वनान् धेनुगणान् कनस्तनान् ॥’

धा. का. 1. 59.

B. ‘घस्तं फलप्रकरमुघसितांश्च शालीन्

प्रादद्भिरेष्यत गिरा परिविष्टपापैः ॥’ धा. का. 3. 11.

[अत्र घस्तमिति, उदितपक्षे क्त्वायाम्, ‘उदितो वा’ (7-2-56) इतीडि-
कल्पनात्, निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति नित्यम् इडभावे रूपम् ।

इदपक्षे तु उकारो घात्ववयव इति पक्षान्तरावगम्य रूपस्य साधुत्वं ज्ञेयम् । तेन
उघसितान् इति श्लोकेऽत्रैव प्रयोगः कृत इति ज्ञेयम् ।]

C. ‘द्राक्षां जनो वाञ्छति नो फलानि ध्राङ्क्षद् बहुधाङ्क्षविवृषितानि ॥’

धा. का. 1.85.

(931) “ ध्राख् शोषणालमर्थयोः ” (I-भ्वादि:-125. सक. सेट्. पर.)
 ध्राखक:-खिका, ध्राखक:-खिका, दिध्राखिषक:-षिका, दाध्राखक:-खिका ;
 इत्यादीनि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । ^Aध्राखी ।

(932) “ ध्राड् विशरणे ” (I-भ्वादि:-288. सक. सेट्. आत्म.)
 ध्राडक:-डिका, ध्राडक:-डिका, दिध्राडिषक:-षिका, दाध्राडक:-डिका ;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । अस्य
 धातोरात्मनेपदित्वेन शानचि ध्राडमानः इत्यादीनि रूपाण्युद्धानि । ^Bध्राडितः ।

(933) “ ध्रु स्थैर्ये ” (I-भ्वादि:-943. अक. अनि. पर.) [अ]
 ‘स्थैर्ये ध्रुवति, गत्यां तु स्थैर्ये च ध्रुवतीति शे ।’ (श्लो. 22) इति देवः ।
 ध्रावक:-विका, ध्रावक:-विका, दुध्रूषक:-षिका, दोध्रूयक:-यिका ;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकद्रवतिवत् (883) ज्ञेयानि । द्रुधातुगतानि
 विशेषविधानानि तु नात्र भवन्ति । ^Cध्रुवः¹ ।

(934) “ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ” (VI-तुदादि:-1400. अक. अनि. पर.)

कुटादिः ।

‘ध्रुव—’ इति केचित् पठन्ति । तेषां मते ²सेडयं धातुः ।
 ‘स्थैर्ये ध्रुवति, गत्यां तु स्थैर्ये च ध्रुवतीति शे ।’ (श्लो. 22) इति देवः ।
 ध्रावक:-विका, ध्रावक:-विका, दुध्रूषक:-षिका, दोध्रूयक:-यिका ;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि तौदादिकगुवतिवत् (396) ज्ञेयानि । ^Dध्रुवन्-ती ।

1. ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ (1-4-24) इति निर्देशात् बाहुलकात् कर्तरि कप्रत्यये उवङ् ।

2. इदपक्षे ध्रुवितः, ध्रुवितव्यम् इत्यादीनि रूपाणि यथायथमुद्धानि । क्तिनि
 ध्रूतिः इति भवति । ऊठि रूपमेवम् इति विशेषः ।

A. ‘अराखितत्वगिभरलाखितच्छदैः प्रदाखिताध्राखिफलैश्च शाखिभिः ।’

धा. का. 1. 18.

B. ‘सुपाकविद्रालिफलालिभिर्दुमैः स्निग्धानविध्राडितचारुशालिकान् ॥’

धा. का. 1. 38.

C. ‘श्रुत्यन्तवाचा ध्रुवया प्रद्वं घोरद्रवच्चकजिताशितारिम् ।’ धा. का. 2. 35.

D. ‘नूत्या किं मयधूतविध्रुतगुणलोकं तदा तद्ध्रुवन्-
 कोदण्डं कुवमानमैक्षि दलितं भोजेश्वराकृतवत् ॥’ धा. का. 2. 82.

[अ] ‘ध्रुव—’ इत्येव केचित् पठन्तीति ‘ध्रुवमपाये—’ (1-4-24) इति
 सूत्रे पदमञ्जरीकारेणोपादानाज्ज्ञायते ।

(935) “ ध्रोकृ शब्दोत्साहयोः ” (I-भ्वादि:-79. अक. सेट्. आत्म.)
 उत्साहः=वृद्धिरोद्धत्यं वा । ‘ शब्दोत्साहे ’ इति केचित् । शब्दोत्साहः=
 शब्देन स्वोत्साहस्याविष्करणम् । ध्रोकृ:-किका, ध्रोकृ:-किका, दिध्रोकृषक:-
 षिका, देध्रोकृ:-किका ; ¹ध्रोकणः । इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
 केपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(936) “ ध्रै तृसौ ” (I-भ्वादि:-907. अक. अनि. पर.)
 ध्रायक:-यिका, ध्रापक:-पिका, दिध्रासक:-सिका, दाध्रायक:-यिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककायतिवत् (263) ज्ञेयानि । ^Aध्राणः ।
 “ [क्तप्रत्यये] भाष्ये नत्वं नेष्यते ध्रातः । ” इति क्षीरतरङ्गिणी । भाष्ये
 त्वेतादृशं वचनं नोपलभ्यते ।

(937) “ ध्वज गतौ ” (I-भ्वादि:-221. सक. सेट्. पर.)
 ‘ धर्जेद् धृज्जेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वज्जेद् गतौ शपि । ’ (श्लो. 60) इति देवः ।
 ध्वाजक:-जिका, ध्वाजक:-जिका, दिध्वजिषक:-षिका, दाध्वजक:-जिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि ।
 पचाद्यचि-ध्वजः^B ।

(938) “ ध्वजि गतौ ” (I-भ्वादि:-222. सक. सेट्. पर.)
 ‘ धर्जेद् धृज्जेद् ध्रजेद् ध्रजेद् ध्वजेद् ध्वज्जेद् गतौ शपि । ’ (श्लो. 60) इति देवः ।
 ध्वजक:-जिका, ध्वजक:-जिका, दिध्वजिषक:-षिका, दाध्वजक:-जिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि । इदे-
 त्वादस्य घातोः नुम् सर्वत्र भवतीति विशेषः । ^Bध्वजितः ।

(939) “ ध्वण शब्दार्थः ” (I-भ्वादि:-453. अक. सेट्. पर.)
 ‘ मूर्धन्यान्तो ध्वणिलोके नास्ति । ’ इति क्षीरस्वामी । ‘ ध्रण— ’ इति
 सम्भ्रजाकारपक्षे पाठः । ‘ धण— ’ इति सिद्धान्तकौमुदी ।

1. ‘ चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् ’ (3-2-143) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु
 युच्प्रत्ययः । ‘ अट्कुपु— ’ (8. 4. 2) इति णत्वम् ।

A. ‘ निद्रायदिन्दीवरभाजि मज्जजघ्राणधीस्तत्र च तं ददर्श ॥ ’ धा. का. 2. 30.

B. ‘ प्रध्रज्य मोदं स दध्रज तद्धनं ध्वजोद्गतेध्वजितकूजदण्डजम् । ’ धा. का. 1. 30.

ध्वाणकः-णिका, ध्वाणकः-णिका, दिध्वणिषकः-षिका, दन्ध्वणकः-णिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककणतिवत् (293) ज्ञेयानि । शतरि-
^Aध्वणन्-न्ती, इति ।

(940) “ ध्वन शब्दे ” (I-भ्वादिः-816. 828. अक. सेट्. पर.)

घटादिः ।

‘ ध्वनयेदित्यदन्तस्य ध्वनेः शब्दे ध्वनेत् शपि ॥ ’ (श्लो. 126) इति देवः ।
ध्वानकः-निका, ¹ध्वनकः-ध्वानकः-निका, दिध्वनिषकः-षिका, ²दन्ध्वनकः-
दन्ध्वनकः-निका ;
ध्वनिता-त्री, ध्वनयिता-ध्वानयिता-त्री, दिध्वनिषिता-त्री, दन्ध्वनिता-
दन्ध्वनिता-त्री ;
ध्वनन्-न्ती, ^Bध्वनयन्-ध्वानयन्-न्ती, दिध्वनिषन्-न्ती ; —
ध्वनिष्यन्-न्ती-ती, ध्वनयिष्यन्-ध्वानयिष्यन्-न्ती-ती, दिध्वनिषिष्यन्-न्ती-ती ;
³व्यतिध्वनमानः, ⁴ध्वनयमानः-ध्वानयमानः, — दन्ध्वन्यमानः, दन्ध्वन्यमानः ;
व्यतिध्वनिष्यमाणः, ध्वानयिष्यमाणः, — दन्ध्वनिष्यमाणः-दन्ध्वनिष्यमाणः ;
⁵सुध्वान्-सुध्वानौ-सुध्वानः ; — — —

1. शब्दायंकस्यास्य धातोः घटादिषु पाठान्मिस्त्वेन णौ, ‘ मितं-ह्रस्वः ’ (6-4-92) इति ह्रस्वः । व्यक्तध्वनिः, अव्यक्तध्वनिः इति द्विविधः शब्दः । व्यक्तध्वनिविषये घटादिरयम् । ‘ ध्वनयति घण्टाम् ’ स्पष्टं वादयतीत्यर्थः । ‘ ध्वानयति देवदत्तः ’ । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ।
2. यङन्ताण्वुलि, ‘ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ’ (7-4-85) इत्यभ्यासस्य नुगागमः । ‘ स च पदान्तवद्वाच्यः ’ (वा. 7-4-85) इति वचनात् परसवर्णविकल्पे दन्ध्वनकः इत्यादीनि रूपाणि ण्वुलादिषु यथायथं भवन्ति ।
3. ‘ कर्तरि कर्मव्यतीहारे ’ (1-3-14) इति शानच् ।
4. ‘ अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात् ’ (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव । यदा तु अचित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षा, तदानीं निर्दिष्टप्रकारेण शानजपि भवतीति विशेषः ।
5. क्तिप्, ‘ अनुनासिकस्य क्तिञ्लोः क्तिङिति ’ (6-4-15) इति दीर्घः ।

A. ‘ ध्वणच्छिन्नं धाणसमोणिताशुभान् शोणान् पृथुश्रोणिजनो दुदोह च । ’

धा. का. 1. 59.

B. ‘ इत्येतं वेणुं ध्वनयन् कदा वा स नन्दसूनुः स्वनयन् कलापम् ॥ ’ धा. का. 2. 13.

ध्वनितम्-तः-तवान्, ^१ध्वान्तः, ^A ध्वनितः-ध्वानितः, दिध्वनिषितः-
 दन्ध्वनितः-दंध्वनितः-तवान् ;
 ध्वनः, ^२ध्वननः, ध्वनः-ध्वानः, दिध्वनिषुः, दन्ध्वनः-दंध्वनः ; [दंध्वनितव्यम् ;
 ध्वनितव्यम्, ध्वनयितव्यम्-ध्वानयितव्यम्, दिध्वनिषितव्यम्, दन्ध्वनितव्यम्-
 ध्वननीयम्, ध्वननीयम्-ध्वाननीयम्, दिध्वनिषणीयम्, दन्ध्वननीयम्-
 दंध्वननीयम् ;
 ध्वान्यम्, ध्वन्यम्-ध्वान्यम्, दिध्वनिष्यम्, दन्ध्वन्यम्-दंध्वन्यम् ;
 ईषद्ध्वनः-दुर्ध्वनः-सुध्वनः ; — — —
 ध्वन्यमानः, ध्वन्यमानः-ध्वान्यमानः, दिध्वनिष्यमाणः, दन्ध्वन्यमानः-
 दंध्वन्यमानः ;
 ध्वानः, ध्वनः-ध्वानः, दिध्वनिषः, दन्ध्वनः-दंध्वनः ;
 ध्वनितुम्, ध्वनयितुम्-ध्वानयितुम्, दिध्वनिषितुम्, दन्ध्वनितुम्-दंध्वनितुम् ;
^३ध्वान्तिः, ध्वनना-ध्वानना, दिध्वनिषा, दन्ध्वना-दंध्वना ;
 ध्वननम्, ध्वननम्-ध्वाननम्, दिध्वनिषणम्, दंध्वननम्-दंध्वननम् ;
 ध्वनित्वा, ध्वनयित्वा-ध्वानयित्वा, दिध्वनिषित्वा, दन्ध्वनित्वा-दंध्वनित्वा ;
 प्रध्वन्य, ^४प्रध्वनय्य-प्रध्वान्य, प्रदिध्वनिष्य, प्रदन्ध्वन्य-प्रदंध्वन्य ;
 ध्वानम् २, } ^५ध्वनम् २-ध्वानम् २-ध्वानम् २, } दिध्वनिषम् २, }
 ध्वनित्वा २, } ध्वनयित्वा २, ध्वानयित्वा २, } दिध्वनिषित्वा २, }
^६ध्वनिः. दन्ध्वनम् २-दंध्वनम् २ ; }
 दन्ध्वनित्वा २ दंध्वनित्वा २ ; }

1. 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलम्बिलष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्ट-
 स्वरानायासमृशेषु' (7-2-18) इत्यनेन तमसि वाच्ये ध्वान्तम् इति भवति ।
 'ध्वनितो मृदङ्गः' इत्यत्र तु न, तमोऽर्थकत्वाभावात् ।
2. 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्-
 प्रत्ययः ।
3. क्तिनि, 'तितुत्रतथ—' (7-2-9) इत्यादिना इग्निषेधे, दीर्घे च रूपम् ।
4. मित्त्वपक्षे ण्यन्ताल्लयपि ह्रस्वे, 'त्यपि लघुपूर्वात्' (6-4-56) इति गेरयादेशः ।
5. मित्त्वपक्षे, ण्यन्ताण्णमुलि, 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (6-4-93) इति
 दीर्घविकल्पः ।
6. 'खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिप्रन्थिचलिभ्यश्च' (द. उ. 1.68) इत्यादिना
 इप्रत्यये रूपम् ।
- A. 'संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ।' भ. का. 7. 6.

(941) “ध्वन शब्दे” (X-चुरादि:-1890. अक. सेट्. उभ. अदन्तः।)

‘ध्वनयेदित्यदन्तस्य ध्वनेः शब्दे ध्वनेत् शपि ॥’ (छो. 126) इति देवः ।

ध्वनकः-निका, दिध्वनयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककृपयतिवत् (251) ज्ञेयानि ।

(942) “ध्वन्सु अवसंसने गतौ च”

(I-श्वादिः-755. सक. सेट्. आत्म.)

ध्वंसकः-सिका, ध्वंसकः-सिका, दिध्वंसिषकः-षिका, ¹दनीध्वसकः-सिका ;

ध्वंसिता-त्री, ध्वंसयिता-त्री, दिध्वंसिषिता-त्री, दनीध्वसिता-त्री ;

— ध्वंसयन्-न्ती, ध्वंसयिष्यन्-न्ती ती ; —

ध्वंसमानः, ध्वंसयमानः, दिध्वंसिषमाणः, दनीध्वस्यमानः ;

ध्वंसिष्यमाणः, ध्वंसयिष्यमाणः, दिध्वंसिषिष्यमाणः, दनीध्वसिष्यमाणः ;

²पर्णध्वत्-पापध्वत्-पापध्वसौ-पापध्वसः ; — — —

³ध्वस्तम्-^Aध्वस्तः ध्वस्तवान्, ^Bध्वंसितः, दिध्वंसिषितः, दनीध्वसितः ;

ध्वंसः, ध्वंसः, दिध्वंसिषुः, दनीध्वंसः ;

ध्वंसितव्यम्, ध्वंसयितव्यम्, दिध्वंसिषितव्यम्, दनीध्वसितव्यम् ;

ध्वंसनीयम्, ध्वंसनीयम्, दिध्वंसिषणीयम्, दनीध्वसनीयम् ;

ध्वंस्यम्, ध्वंस्यम्, दिध्वंसिष्यम्, दनीध्वस्यम् ;

ईषद्ध्वंसः-दुध्वंसः-सुध्वंसः ; — —

ध्वस्यमानः, ध्वस्यमानः, दिध्वंसिष्यमाणः, दनीध्वस्यमानः ;

ध्वंसः, ध्वंसः, दिध्वंसिषः, दनीध्वसः ;

ध्वंसितुम्, ध्वंसयितुम्, दिध्वंसिषितुम्, दनीध्वसितुम् ;

1. यङन्ते सर्वत्र, ‘नीगवञ्चुञ्चुध्वंसु—’ (7-4-84) इत्यादिना अभ्यासस्य नीगा-
गमः । उपधानकारस्य यङ्निमित्तको लोपः ।

2. क्पि पदान्तनिमित्तकः, ‘वसुसंयुध्वंसुनडुहां दः’ (8-2-72) इति सकारस्य
दकारः । चर्त्वम् ।

3. क्त्वायामिङ्गविकल्पनात्, निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इतीप्तिषेधः ।
उपधानकारलोपः ।

A. ‘ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सञ्जिधिः सदा ॥’ भ. का. 5. 27.

B. ‘स्निग्धाञ्जनदयामरुचिः सुवृत्तो वध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः ।’ शि. पा. 3. 63.

¹ ध्वस्तिः,	ध्वंसना,	दिध्वंसिषा,	दनीध्वसा ;
ध्वंसनम्,	ध्वंसनम्,	दिध्वंसिषणम्,	दनीध्वसनम् ;
² ध्वंसित्वा-ध्वस्त्वा,	ध्वंसयित्वा,	दिध्वंसिषित्वा,	दनीध्वसित्वा ;
प्रध्वस्य,	प्रध्वंस्य,	प्रदिध्वंसिष्य,	प्रदनीध्वस्य ;
ध्वंसम् २,	ध्वंसम् २,	दिध्वंसिषम् २,	दनीध्वसम् २ ;
ध्वंसित्वा २,	ध्वंसयित्वा २,	दिध्वंसिषित्वा २,	दनीध्वसित्वा २.
ध्वस्त्वा २,			

(943) “ ध्वाक्षि घोरवाशिते च ” (I-भ्वादिः-672. अक. सेट्. पर.)

चकारात् ‘काङ्क्षायाम्’ इति पूर्वधातुगतोऽर्थनिर्देशोऽत्रापि सम्बध्यते ।

ध्वाङ्क्षकः-क्षिका, ध्वाङ्क्षकः-क्षिका, दिध्वाङ्क्षिषकः-षिका,
दाध्वाङ्क्षकः-क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि काङ्क्षतिवत् (183)
ज्ञेयानि । अचि ^Aध्वाङ्क्षः इति ।

(944) “ ध्वृ हृच्छने ” (I-भ्वादिः-939. सक. अनि. पर.)

“ हृच्छनम्=कौटिल्यम् । ‘आतृव्यमेव तदपध्वरति ।’ इत्यादौ हिंसायामपि
दृश्यते । ” इति मा. धा. वृत्तिः ।

ध्वारकः-रिका, ध्वारकः-रिका, ³दुध्वूर्षकः-र्षिका, ⁴दाध्वरकः-रिका ;
ध्वर्ता-ध्वर्त्री, ध्वारयिता-त्री, दुध्वूर्षिता-त्री, दाध्वरिता-त्री ;
ध्वरन्-न्ती, ध्वारयन्-न्ती, दुध्वूर्षन्-न्ती ; —
⁵ध्वरिष्यन्-न्ती-ती, ध्वारयिष्यन्-न्ती-ती, दुध्वूर्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

1. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययं बाधित्वा, ‘क्तिन् आवादिभ्यो निष्ठाया-
मनिङ्भ्यः’ (वा. 3-3-94) इति क्तिन् ।
2. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्ङिकल्पः । इदं पक्षे ‘न क्त्वा सेट्’
(1-2-18) इति क्तिन्निषेधात् उपधानकारलोपो न ।
3. सनि, ‘अज्ज्ञानगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे, ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ (7-1-102)
इत्युत्त्वे, रपरत्वे, ‘हलि च’ (8-2-77) इति दीर्घः ।
4. संयोगादित्वात्, ‘यङि च’ (7-4-30) इति गुणः । अभ्यासकार्यम् । ‘दीर्घोऽ-
कितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घः ।
5. स्यप्रत्यये, ‘ऋद्धनोः स्ये’ (7-2-70) इतीडागमः ।
- A. ‘द्राक्षां जनो वाञ्छति नो फलानि ध्राङ्क्षद्बहुध्राङ्क्षविचूषितानि ॥’

— ध्वारयमाणः, ध्वारयिष्यमाणः, — दाध्वर्यमाणः, दाध्वरिष्यमाणः ;

¹प्रध्वृत्-प्रध्वृद्-प्रध्वृतौ-प्रध्वृतः ;

ध्वृतम्-^Aविध्वृतः, ध्वारितः, दुध्वूर्षितः, दाध्वरितः-तवान् ;

²ध्वरः, ³दध्वरिवान्, ध्वारः, दुध्वूर्षः, दाध्वरः ;

ध्वर्तव्यम्, ध्वारयितव्यम्, दुध्वूर्षितव्यम्, दाध्वरितव्यम् ;

ध्वरणीयम्, ध्वारणीयम्, दुध्वूर्षणीयम्, दाध्वरणीयम् ;

ध्वार्यम्, ⁴ध्वर्यः, ध्वार्यम्, दुध्वूर्ष्यम्, दाध्वर्यम् ;

ईषद्ध्वरः-दुध्वरः-सुध्वरः ;

⁵ध्वर्यमाणः, ध्वार्यमाणः, दुध्वूर्ष्यमाणः, दाध्वर्यमाणः ;

ध्वारः, ध्वारः, दुध्वूर्षः, दाध्वरः ;

ध्वर्तुम्, ध्वारयितुम्, दुध्वूर्षितुम्, दाध्वरितुम् ;

ध्वृतिः, ध्वारणा, दुध्वूर्षा, दाध्वरा ;

ध्वरणम्, ध्वारणम्, दुध्वूर्षणम्, दाध्वरणम् ;

ध्वृत्वा, ध्वारयित्वा, दुध्वूर्षित्वा, दाध्वरित्वा ;

प्रध्वृत्य, प्रध्वार्य, प्रदुध्वूर्ष्य, प्रदाध्वर्य ;

ध्वारम् २, } ध्वारम् २, } दुध्वूर्षम् २, } दाध्वरम् २ ; }

ध्वृत्वा २, } ध्वारयित्वा २, } दुध्वूर्षित्वा २, } दाध्वरित्वा २. }

(945) “नक्क नाशने” (X-चुरादिः-1593. सक. सेट्ट. उभ.)

‘नक्क—’इति गोपदेशममुं धातुं क्षीरस्वामी पपाठ । गोपदेशधातुषु अस्य पर्युदासात् गोपदेशकार्यं नेति ज्ञेयम् ।

नक्कः-क्विका, निनक्कयिषकः-षिका, ⁶प्रनक्कयिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि

1. क्विपि, तुगागमः । एवं ल्यप्यपि ज्ञेयम् ।

2. पचाद्यचि रूपमेवम् । न ध्वरः = हिंसा कौटिल्यं वा यत्रेति अध्वरः = यज्ञः ।

3. कसुप्रत्यये, ‘वस्वेकाजादघसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपमेवम् ।

4. ‘छन्दसि निष्ठकथ्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोन्निष्ठकथ्यमर्थस्तर्थाध्वर्य—’ (3-1-123) इति निपातनात् यत्प्रत्यये रूपम् । छन्दस्येवायम् ।

5. ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ (7-4-29) इति यकि गुणः ।

6. नकारादित्वात्, गोपदेशाभावादस्य धातोः ‘उपसर्गादसमासेऽपि गोपदेशस्य’ (8-4-14) इति विहितं णत्वं न ।

A. ‘घृणाऽस्तु ते विध्वृतशरदैलसुताससिक्कायुधविश्वसोतः ॥’ धा. का. 2. 34.

रूपाणि चौरादिककुट्टयतिवत् (207) ज्ञेयानि । दोषधोऽयं घातुः । दकारस्य सन्धिवशात् ककारः । दोषधफलं तु नद्-नत्-नक्तौ-नक्कः, इति क्पिपि द्रष्टव्यम् ।

(946) “नट अवस्फन्दने” (X-चुरादिः-1545. अक. सेट्. उभ.)

अयं घातुः पूर्वम् (658 संख्याकधातौ) प्रसङ्गाह्निखितः । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(947) “नट भाषार्थः” (X-चुरादिः-1792. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । ‘नल —’ इति, ‘नड —’ इति च केचित् ।

‘नृतौ नट्यवस्फन्दे चुरादेर्णिचि नाटयेत् ।’ (श्लो. 76) इति देवः ।

नाटकः-टिका, निनाटयिषकः-षिका; इत्यादीनि रूपाणि चौरादिक-नाटयतिवत् (659) ज्ञेयानि ।

(948) “दु नदि समृद्धौ” (I-भ्वादिः-67. अक. सेट्. पर.)

नन्दकः-न्दिका, नन्दकः-न्दिका, निनन्दिषकः-षिका, नानन्दकः-न्दिका;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । ¹नन्दः, ^A

²नन्दनः, ³नन्दकः, ^B ⁴रघुनन्दनः, ^C ⁵हरिनन्दी, परिनन्दनम्, ⁶नन्दथुः, ^D

⁷नन्दयित्तुः,

1. पचायच्चि (3-1-134) रूपमेवम् । नन्दतीति नन्दः । नन्द एव नानन्दः प्रज्ञादि-त्वात् (5-4-38) स्वार्थेऽण् । अणन्तात् कीपि नान्दी = मङ्गलध्वनिः ।
2. ण्यन्तात् नन्दयतीति नन्दनः । ‘नन्दिप्रहि—’ (3-1-134) इति कर्तरि ल्युप्रत्ययः । कर्मण्यणोऽपवादः ।
3. नन्दतात् इति नन्दकः । ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति वुच् । ‘आशिषि च’ (वा. 7-3-45) इति निषेधात् खियाम् इत्वं न, तेन नन्दका इत्येव ।
4. रघूणां नन्दयिता रघुनन्दनः । क्षुभ्नादित्वात् (8-4-39) णत्वं न ।
5. हरिं नन्दतीति हरिनन्दी, ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः । अत्र, परिनन्दनम् इत्यत्र च क्षुभ्नादित्वादेव (8-4-39) णत्वं न ।
6. ‘द्वितोऽथुच्’ (3-3-89) इति भावादावथुच्प्रत्ययः ।
7. औणादिकः [द. उ. 1-140] इत्तुच्प्रत्ययो ण्यन्तात् भवति । नन्दयतीति नन्दयित्तुः आनन्दः, प्रमुदितश्च । ‘अयामन्तात्वाद्येतिन्वष्णिपु’ (6-4-55) इति णेरयादेशः ।
- A. ‘मनोजगण्डं तमनिन्दिताननं नन्दात्मजं शारदचन्द्रशीतलम् ।’ धा. का. 1. 10.
- B. ‘अत्यर्थमुद्वेजयिता परेषां नाम्नाऽपि तस्यैव स नन्दकोऽभूत् ॥’ शि. पा. 3. 11.
- C. ‘तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रधनाजिरास्यत् ॥’ भ. का. 2. 36.
- D. ‘सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दथुः ।’ भ. का. 5. 20.

^१ननान्दा, ^२नन्दयन्तः इत्यादीन्यस्य घातोरधिकतया विशेषरूपाणि सम्भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(949) “नर्द शब्दे” (I-भ्वादि:-५६. अक. सेट्. पर.)

नर्दकः-र्दिका, नर्दकः-र्दिका, निनर्दिषकः-षिका, नानर्दकः-र्दिका ;
इत्यादीनि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (169) ज्ञेयानि । ^३गेहेनर्दी,
‘सिंहनर्दी’,^A विनर्दन्^B ।

(950) “नाथृ याञ्जोपतापैश्वर्याशीःषु”

(I-भ्वादि:-६. सक. सेट्. आत्म.)

उपतापः=ज्वरप्रयुक्ता पीडा । ऐश्वर्यम्=सम्पत्तिः । आशीः=आशासनम् । आशीरर्थ एव आत्मनेपदम् । अन्येष्वर्थेषु परस्मैपदमेव । द्विकर्मकोऽयं याच्नार्थे ।

^Cनाथकः-थिका, नाथकः-थिका, निनाथिषकः-षिका, नानाथकः-थिका ;
नाथिता-त्री, नाथयिता-त्री, निनाथिषिता-त्री, नानाथिता-त्री ;
^Eनाथन्-न्ती, नाथयन्-न्ती, निनाथिषन्-न्ती ; —

नाथिष्यन्-न्ती-ती, नाथयिष्यन्-न्ती-ती, निनाथिषिष्यन्-न्ती-ती ; —

^F[सर्पिषो]नाथमानः, नाथयमानः, निनाथिषमाणः, नानाथयमानः ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्णघतिवत् (391) ज्ञेयानि ।

1. ‘नभि च नन्देः’ [द. उ. २. ६.] इति ऋन्प्रत्ययः वृद्धिश्च । न नन्दतीति ननान्दा = पत्युर्भगिनी ।

2. ‘तृभूवहि—’ [द. उ. ६. 19] इत्यादिना आशिषि झञ्प्रत्ययः षिञ्च । नन्धात् इत्याशीरर्थे नन्दयन्तः इति रूपम् आनन्द इत्यर्थः ।

3. ‘सुप्यजातौ णिगिस्ताच्छील्ये’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः । ‘पात्रेसमिता-दयश्च’ (2-1-48) इत्यत्र निपातनात् क्षेपार्थे तत्पुरुषसमासः सप्तम्या अलुक् च ।

4. ‘कर्तार्युपमाने’ (3-2-79) इति उपमानवाचकोपपदात् णिनिप्रत्ययः ।

5. याञ्जामिन्नाथे ‘शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्’ (1-3-78) इति परस्मैपदं, शता ।

6. ‘आशिषि नाथः’ (वा. 1-3-21) इत्यात्मनेपदम्, ‘आशिषि नाथः’ (2-3-55) इति कर्मणि षष्ठी ।

A. ‘शूरम्मन्यो रणाच्चाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥’ भ. का. ५. 34.

B. ‘कष्टं विनर्दतः क्षूरान् शस्त्रघुष्टकरान् कपिः ॥’ भ. का. ९. 18.

C. ‘द्रक्ष्यन् हरिं नाधितलोकनाथकं देधे मुदास्कुन्दितमन्तरिन्द्रियम् ॥’ वा. का. 1-2.

(951) “नाधृ याञ्जोपतापैश्वर्याशीःषु”

(I-भ्वादिः-7-अक. सेट्. आत्म.)

नाधकः-धिका, नाधकः-धिका, निनाधिषकः-धिका, नानाधकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि । ^Aनाधितः ।

(952) “निवास आच्छादने”

(X-चुरादिः-1886. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः । [अ]

निवासकः-सिका, निनिवासयिषकः-धिका ; निवासयिता-त्री,
निनिवासयिषिता-त्री ; निवासयन्-न्ती, निनिवासयिषन्-न्ती ;
निवासयिष्यन्-न्ती-ती, निनिवासयिषिष्यन्-न्ती-ती ; निवासयमानः,
निनिवासयिषमाणः ; निवासयिष्यमाणः, निनिवासयिषिष्यमाणः ;
¹सुनिवास-सुनिवासौ-सुनिवासः ; — —

^Bनिवासितम्-तः, निनिवासयिषितः-तवान् ; निवासः, निनिवासयिषुः ;
निवासयितव्यम्, निनिवासयिषितव्यम् ; निवासनीयम्, निनिवासयिष-
णीयम् ; निवास्यम्, निनिवासयिष्यम् ; निवासयमानः, निनिवासयिषमाणः ;
ईषन्निवासः-दुर्निवासः-सुनिवासः ; — —
निवासः, निनिवासयिषः ; निवासयितुम्, निनिवासयिषितुम् ;
निवासना, निनिवासयिषा ; निवासनम्, निनिवासयिषणम् ;
निवासयित्वा, निनिवासयिषित्वा ; प्रणिवास्य, प्रणिनिवासयिष्य ;

1. क्विपि, अदन्तत्वादस्य धातोरलोपस्य स्थानिवद्भावात् सकारस्य रुक्विसर्गो न भवतः ।

A. ‘इक्ष्यन् हरिं नाधितलोकनाथकं देधे मुदास्कुन्दितमन्तरिन्द्रियम् ॥’ धा. का. 1.2.

B. ‘छिद्रे गवेषयितुमेव तु वासयन्ते ये ते निवासितधियो ह्यमुभिर्विभाज्याः ॥’

धा. का. 3. 56.

[अ] अत्र धातौ ‘नि’ इत्युपसर्गविशिष्टस्यैव धातुत्वम्, इति श्रीरस्वामिममतम् ।
‘पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते’ इति भाष्यमतेनैवमुक्तम् । तन्मते निवासयित्वा
इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिश्चिन्त्या । वस्तुतस्तु ‘सङ्ग्राम, वयय, वीर’
इत्यादिषु ‘सम्, वि’ इत्युपसर्गयोरिव अत्रापि ‘नि’ इत्युपसर्गविशिष्टस्यैव
धातुत्वम् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिविभागरहितः ‘निवास’ इत्यानुपूर्विक एव
धातुरिति तत्त्वम् । अन्यथा, ‘पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते’ इति ‘सुट् कात पूर्वः’
(6-1-135) इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितस्य विरोधस्स्यात् । अत एवाङगम-
योग्येषु लकारेष्वपि अनिवासयिष्यत् इत्याद्येव रूपम् ।

निवासम् २, }
निवासयित्वा २, }

निनिवासयिषम् २; }
निनिवासयिषित्वा २. }

(953) “ निष्क परिमाणे ” (X-चुरादि:-1697. सक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

निष्कक:-ष्किका, निनिष्कयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचित्रयतिवत् (525) ज्ञेयानि । ^Aनिष्कितम् ।

(954) “ नृती गात्रविक्षेपे ” (IV-दिवादि:-1116. अक. सेट्. पर.)

नर्तक:-र्तिका, नर्तक:-र्तिका, निनृत्सक:-निनर्तिषक:-षिका, ¹नरीनृतक:-तिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककृन्ततिवत् (248) ज्ञेयानि ।

²नृत्यन्-न्ती, ^Bनर्त्त्यन्-न्ती-ती, ³नर्तक:-^Cनर्तकी, ⁴नर्तयमानः, ^Dनर्तनः, ⁵नृतूः ।

(955) “ नृ नये ” (IX-क्यादि:-1495. अक. सेट्. पर.)

प्वादिः. ल्वादिः, घटादिश्च ।

नारक:-रिका, नरक:-रिका, निनरिषक:-निनरीषक:-निनीर्षक:-षिका,

1. क्षुब्धादिषु (8-4-39) ‘नृत्यतेयंङि’ (ग सू) इति पाठात् णत्वनिषेधः ।
2. शतरि, ‘दिवादिभ्यः’ (3-1-69) इति श्यन्प्रत्यये रूपम् ।
3. ‘शिल्पिनि ध्रुन्’ (3-1-145) इत्यत्र ‘नृतिखनिरजिभ्य एव’ (वा. 3-1-145) इति परिगणनादस्मात् ध्रुन्प्रत्यये रूपम् । षित्वात् स्त्रियां ङीप् ।
4. अस्य धातोः चलनार्थत्वात्, अणावकर्मकत्वाच्च, ण्यन्तात् क्रमेण ‘निगणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति, ‘अणावकर्मकाच्चित्तवरकर्तृकात्’ (1-3-88) इति च यत् परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले प्राप्तम्, तत् ‘न पादम्याङ्गमाङ्गस-परिमुहचिन्तितिवदवसः’ (1-3-89) इति निषिध्यते । तेन शता न भवति । परगामिनि क्रियाफले तु ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति, ‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78) इति च उभयपदं भवत्येव । तेन नर्तयन् इत्यपि साधुः ।
5. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकात्—’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् भवति ।
6. ‘नृतिशब्दोः कूः’ [द. उ. 1-174] इति कूप्रत्यये रूपम् । नृतूः=दीर्घाकृतिः, नर्तकः, क्रिमिशिशेषो वा ।
- A. ‘किष्कयेत निष्कपमनिष्कितकान्तिरेष
बालोऽमुना नृपतिलालनयाऽद्य कष्टम् ॥’ धा. का. 3. 34.
- B. ‘वने चचार कर्तिष्यन् नर्त्त्यन् इव निरकुशः ॥’ भ. का. 9. 42.
- C. ‘नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥’ रघु. 19. 14.
- D. ‘अवाद् वायुः शनैर्यस्यां लतां नर्तयमानवत् ।’ भ. का. 8. 61.

नैनिरकः-रिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिकदृष्टान्तिवत्
(868) ज्ञेयानि । पचाच्चचि—नरः-¹नारी । ²विश्वानरः ।

(956) “पक्ष परिग्रहे” (X-चुरादि:-1650. सक. सेट्. उभ.)

पक्षकः-क्षिका, पिपक्षयिषकः-षिका; पक्षयिता-त्री; पिपक्षयिषिता-त्री;
पक्षयन्-न्ती, पिपक्षयिषन्-न्ती; पक्षयिष्यन्-न्ती-ती, पिपक्षयिषिष्यन्-न्ती-ती;
पक्षयमाणः, पिपक्षयिषिष्यमाणः; पक्षयिष्यमाणः, पिपक्षयिषिष्यमाणः,
³सुपक्-सुपक्षौ-सुपक्षः; पक्षितम्-तः, पिपक्षयिषितः-तवान्; पक्षः,
पिपक्षयिषुः; पक्षयितव्यम्, पिपक्षयिषितव्यम्; पक्षणीयम्,
पिपक्षयिषणीयम्; पक्ष्यम्, पिपक्षयिष्यम्; ईषत्पक्षः-दुष्पक्षः-सुपक्षः;
पक्ष्यमाणः, पिपक्षयिष्यमाणः; पक्षः, पिपक्षयिषः; पक्षयितुम्;
पिपक्षयिषितुम्; पक्षणा, पिपक्षयिषा; पक्षणम्, पिपक्षयिषणम्;
पक्षयित्वा, पिपक्षयिषित्वा; ^Aसंपक्ष्य, प्रपिपक्षयिष्य;
पक्षम् २-पक्षयित्वा २; पिपक्षयिषम् २-पिपक्षयिषित्वा २.

(957) “हु पचष् पाके” (I-भ्वादि:-996. सक. अनि. उभ.)

पाचकः-चिका, पाचकः-चिका, ⁴पिपक्षकः-क्षिका, ⁵पापचकः-चिका;
⁶पक्ता-त्री, पाचयिता-त्री, पिपक्षिता-त्री, पापचिता-त्री;
पचन्-न्ती, पाचयन्-न्ती, पिपक्षन्-न्ती; —
⁷प्रणिपक्ष्यन्-प्रनिपक्ष्यन्-[व्रजति]-न्ती-ती, पाचयिष्यन्-न्ती-ती,
पिपक्षिष्यन्-न्ती-ती;

1. स्त्रियाम्, ‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ (ग. सू. 4-1-73) इति लीन् वृद्धिश्च ।
2. ‘नरे संज्ञायाम्’ (6-3-129) इति पूर्वपदभूतस्य विश्वसब्दस्य दीर्घः ।
3. ण्यन्तेऽत्र क्तिपि संयोगान्तलोप एव । न तु संयोगादिलोपः । तेन रूपमेवम् ।
4. सञ्जन्ताण्युलि, ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वे, पत्वे च रूपम् । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र हेयम् ।
5. यञन्ते सर्वत्र, ‘दीर्घोऽकितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासदीर्घः ।
6. तृजादिषु सर्वत्र ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वं हेयम् ।
7. ‘लृट् शेषे च’ (3-3-13) इति लृट् भविष्यति काले; ‘पक्ष्यामीति व्रजति’ इत्यर्थः । ‘शेषे विभाषा—’ (8-4-18) इति नेर्णत्वविकल्पः ।
- A. ‘संपक्ष्य तन्निजदशैवमवर्णि लोकैरेषोऽजनिष्ट किं दुष्टविघूर्णनार्थम् ।’

पचमानः, पाचयमानः, पिपक्षमाणः, पापच्यमानः ;
 पक्ष्यमाणः, पाचयिष्यमाणः, पिपक्षिष्यमाणः, पापचिष्यमाणः ;
¹ओदनपक्-पचौ-पचः ; — —
²पक्-पक्-पक्वान्, ³प्रपक्वानि [फलानि], पाचितः, पिपक्षितः,
 पापचितः-तवान् ;
⁴पचः, ⁵श्चपचः, ⁶दूरेपाकः-अक्षेपाकः, फलेपाकः-क्षणेपाकः-का, ⁷दूरेपाकुः-
 फलेपाकुः, ⁸पचनः, ⁹श्चपाकः-मांसपाकः ओदनपाचः, कपोतपाकः,
 पिण्डपाकः, मूलपाकः-उल्लूकपाकः, ¹⁰प्रस्थंपचः-^Aस्वारिम्पचः-द्रोणंपचः,
¹¹मितम्पचः-^{B-C}नखम्पचः, ¹²अल्पम्पचः,^D

1. ओदनं पचतीति ओदनपक् । 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप् ।
 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः —' (6-4-16) इत्यत्र काशिकायामुदाहृतमेवम् ।
2. 'पचो वः' (8-2-52) इति निष्ठातकारस्य वकारः । वकारस्यासिद्धत्वात् झत्पर-
 त्वम् । तेन, 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वं भवतीति ज्ञेयम् ।
3. 'प्रपक्वानि' इत्यत्र 'कुमति च' (8-4-13) इति प्राप्तं णत्वम्, 'युवादीनां
 प्रतिषेधः' (वा. 8-4-11) इत्यनेन न भवति ।
4. 'नन्दिप्रदिपच्चादिभ्यः—' (3-1-134) इति, अच्प्रत्ययः ।
5. पचादिषु (3-1-134) पाठादत्र कर्मण्यणं बाधित्वा कर्तरि, अच्प्रत्ययः ।
6. अत्र सर्वत्र, पचादिषु पाठादचि, वृद्धौ, तथा न्यङ्कादिषु (7-3-53) पाठात्
 कुत्वे च रूपम् ।
7. न्यङ्कादिषु (7-3-53) पाठात् कुत्वम्, पचादिष्वेव पाठादुपप्रत्ययश्च ।
8. नन्दादिषु (3-1-134) पाठात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः इति केचित् ।
9. 'अणपीष्यते' इति क्षीरतरङ्गिण्यामुक्तम् । तदानीमत्र कुत्वं न्यङ्कादित्वात्
 ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यत्र भाष्ये 'ओदनपाचः' इति
 प्रयुक्तत्वात् अण्विषये कुत्वं नेति ज्ञायते ।
10. 'परिमाणे पचः' (3-2-33) इति खश्प्रत्यये मुमि च रूपमेवम् । एवं परिमाण-
 वाचकेषु सर्वेष्वपि उपपदेषु खश् ज्ञेयः ।
11. 'मितनखे च' (3-2-34) इति खशि मुमागमः ।
12. 'मितनखे च' (3-2-34) इत्यत्र मितशब्देन मितपर्यायाणामपि ग्रहणमिति
 मते 'अल्पम्पचः' इत्यत्र खशि मुमागमो ज्ञेयः ।
- A. 'स्वारिम्पचामत्र विपक्वमन्नं विध्वज्य सुष्वाप स रक्षिवर्गः ॥' वा. वि. 3. 4.
- B. 'अमितश्चमीशानं सर्वभोगीणमुत्तमम् ।' भ. का. 6. 97
- C. 'नखम्पचोष्णं नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितराजुपास्ते ॥' च. भारते. 4. 56.
- D. 'एव विद्वन् पितुः कामात् पान्तावरुणश्चाञ्च मुनीन् ॥' भ. का. 6. 97.

¹उत्पधिष्णुः, ²पचेलिमाः^A [शालयः],
³किम्पचानः, ⁴पेचिवान्, पाचः, पिपक्षुः, पापचः ;
 पक्तव्यम्, पाचयितव्यम्, पिपक्षितव्यम्, पापचितव्यम् ;
 पचनीयम्, पाचनीयम्, पिपक्षणीयम्, पापचनीयम् ;
⁵पाक्यम्^B, ⁶कृष्टपच्यम्,^C कृष्टपाक्यम्, ⁷अवश्यपाक्यम्,
 पाच्यम्, पिपक्ष्यम्, पापच्यम् ;

ईषत्पचः-दुष्पचः-सुपचः ;

पच्यमानः, पाच्यमानः, पिपक्ष्यमाणः, पापच्यमानः ;

⁸पाकः, ⁹मांसपाकः-मांस्पाकः, ¹⁰पक्वित्तमम्,^D पाचः, पिपक्षः, पापचः ;

1. 'अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पच—' (3-2-136) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच्प्रत्ययः ।
2. 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा. 3-1-96) इति केलिमरप्रत्यये रूपम् । कर्मकर्तृयै-
 वार्यं प्रत्यय इति वृत्तिकारादयः । अविशेषात् भावकर्मणोरेवेति दीक्षि-
 तादयः ।
3. किम्शब्दे उपपदे, 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इति चानशि,
 बाहुलकात् सुमागमाभाव इति अमरव्याख्यायां भानुजीदीक्षितः ।
4. कर्तरि लिटः कसौ, 'वस्वेकाजाद्वचाम्' (7-2-67) इतीडागमे, 'अत एक-
 हल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' (6-4-120) इत्येत्वाभ्यासलोपयो रूपम् ।
5. निष्ठायां पच्यते धातोर्निद्वत्वेन प्यति, 'चजोः कु धिण्यतोः' (7-3-52) इत्यनेन
 कुत्वम् ।
6. 'राजसूयसूर्यमृषोरुच्यकृष्टपच्यव्यथाः' (3-1-114) इत्यनेन यत्प्रत्यये कर्म-
 कर्तरि कृष्टपच्यः इति निपात्यते । कृष्टे ये स्वयमेव पच्यन्ते केचन ग्रीहि-
 विशेषाः ते कृष्टपच्याः । अन्यत्र कृष्टपाक्यः इत्येव ।
7. 'प्य आवश्यक' (7-3-65) इति निषेधाद् आवश्यकार्थे तु प्यत्प्रत्यये कुत्वं न
 भवति ।
8. चजि, 'चजोः कु—' (7-3-52) इति कुत्वम् ।
9. मांसस्य पाकः मांसपाकः मांस्पाको वा । 'मांसस्य पचि ल्युङ्चजोः'
 (वा. 6-3-109) इति वचनात् पचतेर्चजि मांसशब्दस्योपपदस्यान्त्यलोपो वा भवति ।
10. 'ङितः वित्रः' (3-3-88) इति वित्रप्रत्यये, तेन' इत्यधिकारे, निर्दृष्टार्थे
 'क्त्रेर्मन्त्रित्यम्' (4-4-20) इति नित्यं मप्प्रत्यये रूपम् ।
- A. 'स वारनारीकुचसञ्चितोऽयं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥' नैषधे 1. 94.
- B. 'पितृणां कुरुषे कार्यमपाक्यैः स्वादुभिः फलैः ॥' भ. का. 6. 64.
- C. 'अकृष्टपच्याः पच्यन्तौ ततो दाशरथी लताः ।' भ. का. 6. 59.
- D. 'विपक्वित्रमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनिः स्त्रां पुरमुप्यश्नः ॥' भ. का. 1. 10.

पक्तुम्,	पाचयितुम्,	पिपक्षितुम्,	पापचितुम्;
^१ पचा,	^२ पक्तिः,	^३ पाचिका, पाचना,	पिपक्षा, पापचा;
पचनम्,	^४ मांसपचनम्-मांसपचनम्,	पाचनम्,	पिपक्षणम्, पापचनम्;
पक्त्वा,	पाचयित्वा,	पिपक्षित्वा,	पापचित्वा;
विपच्य,	प्रपाच्य,	प्रपिपक्ष्य,	प्रपापच्य;
पाचम् २, }	पाचम् २, }	पिपक्षम् २, }	पापचम् २; }
पक्त्वा २, }	पाचयित्वा २, }	पिपक्षित्वा २, }	पापचित्वा २. }

(958) “पचि व्यक्तीकरणे” (I-भ्वादिः-174. सक. सेट्. आत्म.)[अ]

‘णौ पञ्चयति विस्तारे व्यक्तौ तु शपि पञ्चते ।’ (श्लो. 18) इति देवः ।
 पञ्चकः-ञ्चिका, पञ्चकः-ञ्चिका, पिपञ्चिषकः-षिका, पापञ्चकः-ञ्चिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककञ्चतिवत् (145) ज्ञेयानि । ^५पङ्क्तः,
^६पङ्क्तिः, ^७पञ्चालाः; इति अस्य धातो रूपाणीति विशेषः । ^Aपञ्चितः ।

(959) “पचि विस्तारवचने” (X-चुरादिः-1652. सक. सेट्. उभ.)

‘विस्तारमात्रे च’ इति द्रुमे । ‘वचने’ इत्यविवक्षितमित्यर्थः ।

1. चित्वाद् ‘पिद्भिदादिभ्यः—’ (3-3-104) इत्यङ् भवति ।
 2. ‘स्थागापापचो भावे’ (3-3-95) इति वचनात् पक्षे क्तिन्नपि भावे भवति ।
 3. ‘पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्’ (3-3-111) इति कृणे ण्वुच् ।
 ‘शायिकाऽयं तव प्रापदहंसि क्षीरपायिकाम् ।
 पाचिका मे त्वया देया प्रोत्पन्ना मेऽननोजिका ॥’ इति प्र. सार्वस्त्रे ।
 4. ‘मांसस्य पांच युद्धघ्नोः’ (काशिका 6-1-144) इति मांसशब्दस्थाकारस्य लोपः
 ह्युद्प्रत्यये परतः । तेन मांसपचनम् इत्यपि साधु । ‘मांसपचन्या उखायाः’
 इति प्रयोगोऽज्ञानुसन्धेयः (भाष्य०, काशिका० ६-१-६३) ।
 5. घञि, न्यङ्कादिपाठात् कुत्वम् ।
 6. बाहुलकात् ‘क्तिन्नपि इष्यते’ (वा. 3-3-94) इति क्तिन्, कुत्वं च ।
 7. ‘तमिविडि—’ (द. उ. 8-115) इति कालच्प्रत्यये रूपम् । पञ्चते पञ्चयति वा
 पञ्चालाः=विषयः, पर्यतेश्वरयक्षश्च ।
 - A. ‘अमुर्वनेर्मथितचित्तपञ्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः ।’ धा. का. 1-24.
- [अ] ‘पच व्यक्तीकरणे’ इति दुर्गः । ‘तिष्ठो गोत्रादीनि—’ (8-1 27) इत्यत्र
 काशिकायां न्यासे च ‘पचति[=व्यक्तीकरोति] गोत्रम्’ इत्युक्तत्वात्
 तन्मतोऽपि ‘पच’ इत्येव पाठ इति गम्यते । पच इत्यदन्तपाठोऽपि धातोरस्या-
 निदित्वम्, अनिदकारिकासु पाठात्—इति ज्ञेयम् ।

‘णौ पञ्चयति विस्तारे, व्यक्तौ तु शपि पञ्चते ।’ (श्लो. ५६. सेट्. उभ.)
 पञ्चकः-पञ्चिका, पिपञ्चयिषकः-पिका, पञ्चकः-ञ्चिका, पि-
 पापञ्चकः-ञ्चिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकचम्पय, णिङ्षकः-षिका,
 ऊह्यानि । घञि-^Aप्रपञ्चः । कण्ठयतिवत्

(960) “पट गतौ” (I-भ्वादिः-296. सक. सेट्. पर.)

‘भाषार्थे पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत् ॥’ (श्लो. 76) इति देवः ।

पाटकः-टिका, पाटकः-टिका, पिपटिषकः-षिका, पापटकः-टिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कटतिवत् (148) बोध्यानि । ¹पाटूपटः,
²परिपाटी, ³पटुः, गोष्ठेपटुः, ⁴पटिमा, ⁵पटाका, ⁶पटलम्, ⁷पटोलः,
 पटलिका, पाटलम्, पाटली, ⁸पटीरः, ⁹पटनः, ¹⁰पटितिः, ¹¹कपाटम् ;

1. ‘पाटेणिलुक् ऊक् चाभ्यासस्य’ (वा. 6-1-12) इत्यनेन ण्यन्तात् पचाद्यचि
 णेलुक्, अभ्यासे हलादिशेषं बाधित्वा ऊक् च भवति ।
 “माधवोऽभ्यासदीर्घोक्त्या ‘पाटूपट’ इतीच्छति ।
 ‘पाटेणिलुक् दीर्घ ऊक् चे’ त्युचिवात् भोजराडपि ॥”
 ‘तमः पटपटूपटम्’, ‘आटोपपाटूपटम् ।’ इति च प्रयोगः ।’ इति प्र.
 सर्वस्वे ।
2. परिपटतीति परिपाटी । ताच्छील्ये णिनिः ।
3. ‘कलिपाटि—’ (द. उ. 1-103) इत्युप्रत्ययो णिलुक् च । पाटयतीति पटुः =
 चतुरः । ‘गोष्ठेपटुः’ इत्यत्र पात्रेसमितादित्वात् (2-1-48) सप्तम्या अलुक् ।
4. अतिशयेन पटुः पटिमा । पृथ्वादित्वात् (5-1-122) इमनिच् तद्धितः ।
5. ‘शलिपटि—’ (द. उ. 3-33) इत्यादिना आकप्रत्ययः । पटाका = पक्षिजातिः ।
6. ‘अपदिभ्यश्चित्’ (द. उ. 8-109) इत्यादिना कलप्रत्ययः । पटलम् = घन-
 संघातः, अक्षिरोगश्च ।
7. ‘कपिगडिपटिभ्य ओलः’ (द. उ. 8-105) इत्योलप्रत्ययः । पटोलः =
 द्रव्यजातिः ।
8. औणादिके (द. उ. 8-72) ईरन्प्रत्यये रूपम् । पटीरम् = कर्मुकम् ।
9. ‘चलनशब्दाथदिकर्मकाद्—’ (3-2-1-8) इत्यनेन तच्छीलादिषु कर्तृषु युञ्जप्रत्ययः ।
10. ‘तितुत्रेण्यग्रहादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा. 7-2-9) इत्यनेन इड् भवति ।
11. कं = शिरं पाटयतीति कपाटम् = द्वारपिधानम् । ण्यन्तात् ‘कर्मण्यण्’
 (3-2-1) इत्यण् । ‘कचाटम्’ इत्येव दाक्षिणात्यानां पाठ इति केचित् । तदानीं
 बटधातोरेतद्रूपमिति ज्ञेयम् ।

A. ‘कृष्णः प्रपञ्चरहितं धृततेजिताम्नैः वीरैः स्तुतां गिरमकीर्तदरातिवर्धो ॥’

(965) “पडि नाशने” (X-चुरादि:-1615. सक. सेट्. उभ.)

इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

पण्डक:-ण्डिका, पिपण्डयिषक:-षिका, पण्डक:-ण्डिका, पिपण्डिषक:-षिका,
पापण्डक:-ण्डिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककण्ठयतिवत्
(150) ज्ञेयानि । पापप्रपण्डी^A ।

(966) “पण व्यवहारे स्तुतौ च”

(I-म्वादि:-439-सक. सेट्. आत्म.) [अ]

¹पणायक:-यिका, पाणक:-णिका, ²पणायक:-यिका, पाणक:-णिका,
पिपणिषक:-षिका, ³पिपणायिषक:-षिका, ⁴पम्पणक:-पंपणक:-णिका ;
पणायिता-त्री, पणिता-त्री, पणाययिता-त्री, पाणयिता-त्री, पिपणिषिता-त्री,
पिपणायिषिता-त्री, पम्पणिता-त्री ;

—पणाययन्-पाणयन्-न्ती;

—पणाययिष्यन्-पाणयिष्यन्-न्ती-ती;

1. ण्वुलि, ‘गुपूध्रपविच्छिन्नपणिपनिभ्य आयः’ (3-1-28) इति आयप्रत्ययः ।
‘आयादय आर्धधातुके वा’ (3-1-31) इति आर्धधातुकेषु विद्वलेन भवति ।
तेन तृजदिभ्यपि आयप्रत्ययपक्षे, आयप्रत्ययाभावपक्षे च रूपाणि सर्वाण्यपि गुपू-
धातुवत् (411) ज्ञेयानि ।
2. णिजन्तेऽपि पूर्ववदायप्रत्ययविकल्पः । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् सर्वत्र ।
3. सनोऽप्यार्धधातुकत्वात् आयप्रत्ययविकल्पः । तेन सर्वत्र रूपद्वयं गुपिवत् (411)
ज्ञेयम् ।
4. यङन्ते आयप्रत्ययो न भवति । आयप्रत्ययवेलायां धातोरनेकावत्त्वाद् यङ एवा-
प्रसक्तेः । तेन यङन्ताण्वुलि, ‘गुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति
अभ्यासस्य नुकि, ‘स च पदान्तवद् वाच्यः’ (वा. 7-4-85) इति वचनात्
‘वा पदान्तस्य’ (8-4-59) इति परसवर्णविकल्पः ।

[अ] व्यवहारार्थे आयप्रत्ययाभावो वैयाकरणसम्प्रदायागत इति धातुपाठव्याख्यासु सर्वत्र
साग्रहं साध्यते । ‘न चोपलेभे वणिजां पणायान् ॥’ (भट्टिकाव्ये 3-27),
‘गोपायितसाररत्नभाण्डं विपणायन्ति वणिग्जनान्श्च रत्र ॥’ (रावणार्जुनीये
8-30) इत्यादिप्रयोगानुसारात् व्यवहारार्थेऽपि आयप्रत्ययप्रयोगः नासाधुत्वज्ञापक
इति प्रतिभाति । विद्वांसः प्रमाणमत्र ।

A. ‘इत्यादिवादिषु जनेषु विमोदितारिः

पापप्रपण्डिपदपांसुरवाज्यधामा ।’ धा. का. 3. 23.

¹पणमानः, पणायमानः-पणयमानः, विपणायिषमाणः-विपणिषमाणः,
पम्पण्यमानः ;

पणायिष्यमाणः-पणिष्यमाणः-पणाययिष्यमाणः, पाणयिष्यमाणः,
विपणायिषिष्यमाणः-विपणिषिष्यमाणः, पम्पणिष्यमाणः

²सुपाण-सुपाणौ-सुपाणः, पणाः-पणौ-पणाः ;

पणायितम्-पणितम्-तः, पणायितः-पाणितः, विपणायिषितः-विपणिषितः,
पम्पणितः-तवान् ;

पणायः-पणः, पणायः-पाणः, विपणायिषुः-विपणिषुः, पम्पणः ;

पणायितव्यम्-पणितव्यम्, पणायितव्यम्-पाणितव्यम्, विपणायिषितव्यम्-
विपणिषितव्यम्, पम्पणितव्यम् ;

पणायनीयम्-पणनीयम्, पणायनीयम्-पाणनीयम्, विपणायिषणीयम्-
विपणिषणीयम्, पम्पणनीयम् ;

पणाय्यम्-³पण्यम्-^Aपाण्यम्, ^Bपणाय्यम्-पाण्यम्, विपणायिष्यम्-विपणिष्यम्,
पम्पण्यम् ;

ईषत्पणः-दुष्पणः-सुपणः ;

पणाय्यमानः-पण्यमानः, पणाय्यमानः-पाण्यमानः, विपणायिष्यमाणः-
विपणिष्यमाणः, पम्पण्यमानः ;

पणायः-⁴पणः-पाणः, मूलकपणः, शाकपणः-क्षीणपणः,^C ⁵आपणः,

1. अवयवे कृतस्यानुदात्तत्वस्य आयप्रत्ययाभावे शुद्धे घातौ आत्मनेपदसम्पादनेन सार्धव्यम् । तत्र पणिना धातुना साहचर्यति स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु न । तेन व्यवहारार्थादित शुद्धात् शान्त् ।

2. क्विपि, 'अनुनासिकस्य क्षिप्तलोः—' (6-4-15) इति दीर्घः । आयप्रत्ययपक्षे तु वलि लोपे रूपम् ।

3. व्यवहारार्थे ण्यतं बाधित्वा 'अवयवपण्यवर्या गह्वरणिताव्यानिरोधेषु' (3-1-101) इति क्यप् । अन्यत्र पाण्यम् इत्येव ।

4. 'नित्यं पणः परिमाणे' (3-3-66) इति भाव दावप् प्रत्ययः । स्तुतौ तु पाणः इत्येव ।

5. एत्य अत्र आपणते इत्यापणः । 'गोचरसम्भरवद्भजापणनिगमाश्च' (3-3-119) इति घप्रत्ययान्तः संज्ञायां निपात्यते । आपणः=कयविक्रयव्यवहारार्हा पण्यवीथिका ।

A. 'ऋष्यमूकेऽनवयोऽस्ति पण्यभ्रातृवधः कपिः ।' भ. का. 6-51.

B. 'पणाय्यरूपाः पणिताकृतीन् ययुर्भामिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान् ॥' धा. का. 1-57.

C. 'अयं क्लृप्तादनिक्ताणाः नराः क्षीणपणा इव ।' भ. का. 7-58.

पणायः-पाणः, पिपणायिषः-पिपणिषः, पम्पणः ;
 पणायितुम्-पणितुम्, पणाययितुम्-पाणयितुम्, पिपणायिषितुम्-पिपणि-
 षितुम्, पम्पणितुम् ;
 पणाया-^१पणितिः, पणायना-पाणना, पिपणायिषा-पिपणिषा, पम्पणा ;
 पणायनम्-पणनम्, पणायनम्-पाणनम्, पिपणायिषणम्-पिपणिषणम्, पम्पणनम् ;
 पणायित्वा-पणित्वा, पणाययित्वा-पाणयित्वा, पिपणायिषित्वा-पिपणिषित्वा,
 पम्पणित्वा ;
 प्रपणाय्य-प्रपण्य, प्रपणाय्य-प्रपाण्य, प्रपिपणायिष्य-प्रपिपणिष्य, प्रपम्पण्य ;
 पणायम् २-पाणम् २, } पणायम् २-पाणम् २, }
 पणायित्वा २-पणित्वा २, } पणाययित्वा २-पाणयित्वा २, }
 पिपणायिषम् २-पिपणिषम् २, } पम्पणम् २ ; }
 पिपणायिषित्वा २-पिपणिषित्वा २, } पम्पणित्वा २ ; }

^२पाणिः, ^३वणिक्, ^४विपणिः.

(967) “पत गतौ वा” (X-चुरादिः-1862. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।

‘—गत्यर्थे पतयेत् पतेत् ॥’ (श्लो. 95) इति देवः ।

^५पतकः-तिका, पिपातयिषकः-पिका, पिपतयिषकः-पिका, पतकः-तिका,
^६पिपतिषकः-पिका, पापतकः-तिक्का ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. ‘तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्—’ (वा. 7-2-9) इति पयुदासात् इडप्र भवति । आय-प्रत्ययपक्षे तु प्रत्ययान्तत्वादकारप्रत्ययः ।
2. ‘अशिपणाय्यो रुड्लुकौ च’ [द. उ. 1-61] इत्यनेन इणप्रत्ययः, आयप्रत्ययस्य लुक च भवति । पाणिः=इस्तः ।
3. ‘पणेरिज्यादेश्च वः’ (द. उ. 4-8) इत्यनेन इजिप्रत्यये धात्वादेश्च वकारादेशे रूपम् । वणिक्=आपणिकः ।
4. ‘इन्’ [द. उ. 1-40] इतीन्प्रत्यये रूपम् । विपणिः=पण्यवीथिका ।
5. ‘पत गतौ वा’ इत्यत्र विकल्पयोक्तकः वाक्यः अदन्तपाठविकल्पार्थः इति मते अदन्तत्वाभावे निचि उपधावृद्धौ एवं रूपम् ।
6. ‘पत गतौ वा’ इति वाकारः निज्विकल्पार्थ इति मते निजभावपक्षे शुद्धात् सनि एवं रूपम्, एवं यदन्तस्याप्युपपत्तिः द्रष्टव्या ।

छादयतिवत् (562) ज्ञेयानि । ¹पतयालुः^A.

(968) “पट्ट गतौ” (I-भ्वादिः-845. सक. सेट्. पर.) ज्वलादिः ।

‘—गत्यर्थे पतयेत् पतेत् ॥’ (श्लो 95) इति देवः ।

पातकः-तिका, पातकः-तिका, ²पिपतिषकः-षिका-पित्सकः-सिका,
³पनीपतकः-तिका ;

पतिता-त्री, पातयिता-त्री, पिपतिषिता-पित्सिता-त्री, पनीपतिता-त्री ;

⁴प्रणिपतन्-न्ती, पातयन्-न्ती, ⁵पिपतिषन्-पित्सन्-न्ती ; —

उत्पतिष्यन्-न्ती-ती, पातयिष्यन्, पिपतिषिष्यन्-पित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —

⁶पतमानः, पातयमानः, ⁷पिपतिषमाणः-प्रपित्समानः, पनीपत्यमानः ;

पतिष्यमाणः, पातयिष्यमाणः, पिपतिषिष्यमाणः-पित्सिष्यमाणः,

पनीपतिष्यमाणः ;

प्रतिपत्-सुपत्-सुपतौ-सुपतः ; — — —

1. ‘स्पृष्टिद्विपति—’ (3-2-158) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु ण्यन्ताद् आलुच् प्रत्ययः । ‘अयामन्तात्वाद्य—’ (6-4-55) इत्यादिना णेरयादेशः ।

2. ‘तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इङ् वाच्यः’ (वा. 7-2-49) इति इङ्गिकल्पः । इङ्पक्षे रूपमेवम् । इङ्भावपक्षे तु ‘सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इम्, (7-4-54) इतीति, ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासलोपे, ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः क्त्वे, ‘स्कोः—’ (8-2-29) इति सकारस्य लोपे च रूपम् । एवं सज्जन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।

3. यजन्ते, ‘नीगू वञ्चुर्लुध्वंशुभ्रंशुकपतपदस्कन्दाम्’ (7-4-84) इत्यभ्यासस्य नीगागमः । अयमभ्यासदीर्घापवादः । एवं यजन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

4. ‘नेर्गदनदपत्—’ (8-4-17) इत्यादिना नेर्णत्वम् ।

5. ‘आशङ्कायामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-1-7) इति सनि रूपमेवम् । इच्छासज्जन्तादपि, एवमेव ।

6. ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (3-2-129) इति ताच्छील्ये, शक्तौ वा चानश् प्रत्ययः, न तु शानच् ।

7. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति ताच्छील्यार्थे चानश् ।

A. ‘वीरेण तेन विशिखेन विल्लतमूनं

चक्रभ्रमेण पतयालु तद शरव्यम् ।’ भारतचम्पूः 2.80.

- ¹पत्तम्-पत्तः-पत्तवान्-पतितम्-तः-तवान्, पातितः, पिपतिषितः-पित्सितः,
पनीतितः-तवान् ;
²पतः-³पातः-⁴पतापतः, ⁵आपात्यः,^A ⁶उत्पतिष्णुः,^B ⁷पतयालुः,
⁸प्रपातुकः,^C ⁹पतनः,^D ¹⁰निपेतिवान्,^E

1. सनि धातोरस्य विकल्पितेदकत्वात् निष्ठायां, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति इग्निषेधे प्राप्ते, 'द्वितीया श्रितातीतपतितगत्यास्तप्राप्तापन्नैः' (2-1-24) इत्यत्र पतित इति निपातनात् इद् भवतीति सिद्धान्तः। 'बाधकान्येव निपातनानि' (परिभाषा 120) इति न्यायाश्रयणेन पतित इत्येव निष्ठायां साधुः। 'अबाधकान्यपि निपातनानि' (परिभाषा 121) इति न्यायाश्रयणे तु पत्तम्-पत्तः इत्यादीन्यपि रूपाण्यत्र साधून्येवेति प्रतिभाति। तत्र विद्वांसः प्रमाणम्। वस्तुतस्तु सूत्रकाररीत्या धातोरस्य कुत्रापि इडिकल्पाभावात् निष्ठायां 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति सूत्रं न प्रवर्तते। ततश्च पतितः इत्यस्य साधुत्वे न निर्देशादिरूपप्रमाणान्तराणि सूच्यानि।
 2. णप्रत्ययाभावपक्षे पचाद्यचि रूपमेवम्।
 3. 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (3-1-140) इति कर्तरि वा णप्रत्ययः।
 4. 'चरिचलिपतिवदीनाम् द्वित्वम् अचि; आङ् चाभ्यासस्य' (वा. 6-1-12) इति द्वित्वम्। अभ्यासे हलादिशेषाभावः। यन्तत्वाभावात् आगागमविधानाच्च नीगभावश्च।
 5. 'भक्त्यगोयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' (3-4-68) इति कर्तरि ण्यत्प्रत्ययान्तो निपातितः।
 6. 'अलङ्कृन्निराकृन्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मद—' (3-2-136) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु इण्चप्रत्ययः।
 7. 'सृष्टिगृहिपतिदयि—' (3-2-158) इति ण्यन्तात् आलुच् प्रत्ययः। ताच्छीलिकोऽयं प्रत्ययः। णिचि उपधाह्रस्वो निपातनात्। 'अयामन्तात्वाप्येतिन्विष्णुषु' (6-4-55) इति णेरयादेशः।
 8. ताच्छीलिकः 'लषपतपद—' (3-2-154) इत्यादिना उकञ् प्रत्ययः।
 9. 'जुचक्कम्यदंद्रम्यसृष्टिज्वल्लुचलषपतपदः' (3-2-150) इत्यनेन ताच्छीलिके युच्प्रत्यये, अनादेशे च रूपम्।
 10. कर्तरि लिटः कसौ द्वित्वे, 'अत एकहल्मध्ये—' (6-4-120) इति एत्वाभ्यासलोपयोः, 'वस्वेकाजादृषसाम्' (7-2-67) इतीडागमे च रूपम्।
- A. 'अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्यां
आपात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन।' शि. पा. 5. 15.
- B. 'उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूतणौ ॥' भ. का. 5. 1.
- C. 'मेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धोरभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः ॥' शि. पा. 3. 3.
- D. 'निरुद्धे सलिले राजा पतनं कूलमाश्रितान् ॥' रावणाजुनीये 11-31.
- E. 'बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम्।' रघु. 11-19.

^१दूरपाती^A-पक्षपाती, ^२पापतिः, पातः-पिपतिषुः-^Bप्रपित्तुः, पनीपतः ;
 पतितव्यम्, पातयितव्यम्, पिपतिषितव्यम्-पित्सितव्यम्, पनीपतितव्यम् ;
 पतनीयम्, पातनीयम्, पिपतिषणीयम्-पित्सनीयम्, पनीपतनीयम् ;
 पात्यम्, ^३अपत्यम्, पात्यम्, पिपतिष्यम्-पित्स्यम्, पनीपत्यम् ;
 ईषत्पतः-दुष्पतः-सुपतः ; — — —
 पत्यमानः, पात्यमानः, पिपतिष्यमाणः-पित्स्यमानः, पनीपत्यमानः ;
^४पातः-सन्निपातः-उत्पातः, प्रणिपातः, ^५प्रपातः, ^६पत्त्रम्, पातः,
 पिपतिषः-पित्सः-पनीपतः ;
 पतितुम्, पातयितुम्, पिपतिषितुम्-पित्सितुम्, पनीपतितुम् ;
 पत्तिः, ^७प्रतिपत्, ^८निपत्या, ^९पत्तिः, पातना, पिपतिषा-पित्सा,
 पनीपता ;

१. 'सुप्यजातौ—' (३-२-७८) इति ताच्छील्ये गिनिप्रत्ययः ।
२. 'सासहिवावहिवाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्' (वा. ३-२-१७१) इत्यनेन कतरि किः किन् वा प्रत्ययः । यदन्तात् निपातनमिदम् । निपातनादेव नीगागमोऽभ्यासस्य नेति भाष्यमतम् । वार्तिकमते तु स्वतन्त्रमिदं निपातनम्, न तु यदन्तस्येति भाति । यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् भाष्यमतेनैव निष्पत्तिर्ज्ञेया ।
३. न पतन्त्यनेनेति अपत्यम् । हलन्तात् करणे यत् । 'कृत्स्न्युदो बहुलम्' (३-३-११३) इत्यनेनात्र यतः साधुत्वं ज्ञेयम् । शब्दकौस्तुभे तु 'अथ वा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत् स्मृतम् । यथाऽपत्यं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥' (श्लोकवार्तिकम् ३-१-११२) इत्यत्र अपत्यम् इत्युपादानात् साधुत्वमुक्तम् । मुद्रितभाष्यकोशेषु तु 'यथा यत्यं—' इत्येव पाठो दृश्यते । तेन बाहुलकादेवेति समाधानं युक्तम् ।
४. 'हलश्च' (३-३-१२१) इति संज्ञायां घञ् । पातः=राहुः ।
५. प्रपततीति प्रपातः=जलस्याधोदेशगमनम् ।
६. 'दाम्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे' (३-२-१८२) इति करणे घञ्प्रत्ययः । पत्त्रम्=वाहनम् ।
७. स्त्रियां भावादौ, 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. ३-३-९४) इति क्तिप् । प्रतिपत्=ज्ञानम् । 'क्तिषीष्यते' (वा. ३-३-९४) इति वचनात् प्रतिपत्तिः=इत्यपि साधुः ।
८. 'संज्ञायां समजनिषदनिपत—' (३-३-९९) इत्यादिना कथम् संज्ञायाम् । निपत्या=पिच्छिला भूमिः ।
९. 'किच्कौ च संज्ञायाम्' (३-३-१७४) इति संज्ञायां क्तिच् । पत्तिः=पदातिः । पुंलिङ्गशब्दोऽयम् ।
- A. 'अप्रग्राहैरिवादित्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥' भ. का. ७. ५२.
- B. 'पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधेरधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥' शि. व. ९. १.

पतनम्, प्रपातनम्, पिपतिषणम्-पित्सनम्, पनीपतनम्;
 पतित्वा, पातयित्वा, पिपतिषित्वा-पित्सित्वा, पनीपतित्वा;
 प्रणिपत्य, प्रपात्य, प्रपिपतिष्य-प्रपित्स्य, प्रपनीपत्य;
^१लतानुपातम्^A, गेहानुपातम् गेहानुप्रपातमास्ते । गेहं गेहं अनुप्रपातम्,
 गेहानुप्रपातम्-गेहानुप्रपातमास्ते ।

पातम् २, } पातम् २, } पिपतिषम् २-पित्सम् २, }
 पतित्वा २, } पातयित्वा २, } पिपतिषित्वा २-पित्सित्वा २, }
 पनीपतम् २; }
 पनीपतित्वा २. }

^२पताका, ^३पतङ्गः, ^४पत्तनम्, ^५पतत्रम्, ^६पातालम् ।

(१६९) “पथ प्रक्षेपे” (X-चुरादि:-1554. सक. सेट्. उभ.)

“पृथ” इत्यस्य पाठान्तरमिदम् ।

पाथकः-थिका, पिपाथयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
 कालयतिवत् (175) ज्ञेयानि ।

(१७०) “पथि गतौ” (X-चुरादि:-1575. सक. सेट्. उभ.)

इदित्करणाणिचो वैकल्पिकत्वम् ।

‘—ऽथ पथेर्गतौ पथति गौ पन्थेर्गतौ पन्थयेत् ॥’ (श्लो. 101) इति देवः ।
 पन्थकः-पन्थिका, पिपन्थयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. ‘विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः’ (3-4-56) इति द्वितीयान्ते
 णमुल् । पदार्थानां सम्बन्धो व्याप्तिः । आसेवा=तारार्थम् । एतयोरेवात्र
 णमुल् । उपपदसमासस्य विकल्पत्वात् रूपाण्येवं भवन्ति ।
2. बलाकादित्वात् [द. उ. 3-32] आकप्रत्ययो भवति । पताका=ध्वजपटः ।
3. ‘पत्तेरङ्गच् पक्षिणि’ [द. उ. 3-59] इत्यङ्गच् प्रत्ययः पक्षिण्यभिधेये । पतत्यत्यर्थ-
 मिति पतङ्गः=पक्षी, आदित्यश्च ।
4. ‘वीपतिभ्यां तनन्’ [द. उ. 6-56] इति तनन्प्रत्ययः । पतन्त्यस्मिन् इति
 पत्तनम् ।
5. ‘अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्’ [द. उ. 8-56] इत्यत्रन्प्रत्ययः । पतत्रम्=
 वाहनम् ।
6. ‘पतिचण्डिभ्यामालन्’ [द. उ. 8-116] इत्यालन् प्रत्ययः ।
- A. ‘लतानुपातं कुमुमान्यशृङ्गात् स नयवत्स्कन्दमुपास्पृशच्च ।’ भ. का. 2. 11.

चौरादिककण्ठयतिवत् (150) ज्ञेयानि । गिजभाषपक्षे शुद्धाच्छता-पन्थन्^A इति ।

(971) “पथे गतौ” (I-भ्वादि:-847. सक. सेद्. पर.) ज्वलादिः ।

‘—ऽथ पथेर्गतौ पथति गौ पन्थेर्गतौ पन्थयेत् ॥’ (श्लो. 101) इति देवः ।

पाथकः-थिका, पाथकः-थिका, पिपथिषकः-षिका, पापथकः-थिका ;

पथिता-त्री, पाथयिता-त्री, पिपथिषिता-त्री, पापथिता-त्री,

पथन्-न्ती, पाथयन्-न्ती, पिपथिषन्-न्ती ; —

पथिष्यन्-न्ती-ती, पाथयिष्यन्-न्ती-ती, — पिपथिषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— पाथयमानः, पाथयिष्यमाणः, पापथयमानः, पापथिष्यमाणः ; —

पथ्-पत्-पथौ-पथः ; — —

पथितम्-तः, पाथितः, पिपथिषितः, पापथितः-तवान् ;

पथः-पाथः, ^Bतटपाथी, पाथः, पिपथिषुः, पापथः ;

पथितव्यम्, पाथयितव्यम्, पिपथिषितव्यम्, पापथितव्यम् ;

पथनीयम्, पाथनीयम्, पिपथिषणीयम्, पापथनीयम् ;

पाथ्यम्, पाथ्यम्, पिपथिष्यम्, पापथ्यम् ;

ईषत्पथः-दुष्पथः-सुपथः ; — —

पथ्यमानः, पाथ्यमानः, पिपथिष्यमाणः, पापथ्यमानः ;

पाथः, पाथः, पिपथिषः, पापथः ;

पथितुम्, पाथयितुम्, पिपथिषितुम्, पापथितुम् ;

पत्तिः, पाथना, पिपथिषा, पापथा ;

पथनम्, पाथनम्, पिपथिषणम्, पापथनम् ;

पथित्वा, पाथयित्वा, पिपथिषित्वा, पापथित्वा ;

प्रपथ्य, प्रपाथ्य, प्रपिपथिष्य, प्रपापथ्य ;

पाथम् २, } पाथम् २, } पिपथिषम् २, } पापथम् २ ; }
पथित्वा २, } पाथयित्वा २, } पिपथिषित्वा २, } पापथित्वा २. }

A. ‘कः स्माययेत् विभुमेनमशिषिषद् यः

पन्थन् ब्रजेऽत्र भवपिच्छनभाविभरेव ।’ धा. का. 3. 18.

B. ‘भहोसत्त्वा रविरदिमजाळेऽप्यविकथन्ती तटपाथिपाता ।’ धा. का. 2.23.

(972) “पद गती” (IV-दिवादि:-1169.सक. अनि. आत्म.)

‘पद्ल—’ इति पुरुषकारसम्मतः पाठः ।

‘—इयनि गत्यर्थे पद्यते पदयेत गौ ॥’ (श्लो. 109) इति देवः ।

पादकः-दिका, पादकः-दिका, ¹पित्सकः-त्सिका, ²पनीपदकः-दिका ;
पत्ता-पत्त्री, पादयिता-त्री, पित्सिता-त्री, पनीपदिता-त्री ;

— पादयन्-न्ती, पादयिष्यन्-न्ती-ती ; — —

³प्रणिपद्यमानः, पादयमानः, पित्समानः, पनीपद्यमानः ;

पत्स्यमानः, पादयिष्यमाणः, पित्सिष्यमाणः, पनीपदिष्यमाणः ;

⁴पत्-पद्-पदौ-पदः ; — — —

⁵प्रपन्नः-पन्नवान्, पादितः, पित्सितः, पनीपदितः-तवान् ;

पदः, ⁶उत्पदिष्णुः, ⁷पदनः, ⁸पादुकः-^Aपादुका, ⁹पादः, ¹⁰सम्पद्यः,

1. ‘सनि भीमाधुरभलभशकपतपदामच इत्’ (7-4-54) इति सञ्जन्ते सर्वत्र इम् ।
‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासलोपः । ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’
(8-2-29) इति सकारलोपः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः क्तिवम् ।
‘खरि च’ (8-4-55) इति दकारस्य चर्त्वं भवति ।
2. यङन्ताण्वुलि, ‘नीग् वञ्चुसंयुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्’ (7-4-84) इत्यभ्यासस्य
नीगागमः । अभ्यासदीर्घापवादः । एवं यङन्त सर्वत्र ज्ञेयम् ।
3. ‘नेर्गदन्तपतपद्—’ (8-4-17) इत्यादिना नेर्गत्वम् ।
4. पद्यतेऽनेनेति पत्=पादः । क्तिवन्ते चर्त्त्वविकल्पः ।
5. ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः’ (8-2-42) इति निष्ठातकारधातुदकारयोरन्तवे रूपम् ।
6. ‘अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पद्—’ (3-2-136) इत्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः
तच्छीलादिषु कर्तृषु भवति—इति माधवः । एतच्च प्रकृतसूत्रे (3-2-136),
उत्पद् इति पाठाश्रयणेन साध्यते । परं तु—पत्तुल्धातौ (968) स्वयमेव
माधवेन उत्पत इत्येतस्मादेव इष्णुच् साधितः । पद्धातौ तु “केचित्तु
‘उत्पत’ इति पतति पठन्ति” इति वदतः को वाऽत्र स्वाभिमतः पाठ इति न
ज्ञायते ।
7. ‘लुचङ्कम्पदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलषपतपदः’ (3-2-150) इत्यादिना ताच्छी-
लिको युच्प्रत्ययः ।
8. ‘लषपतपद्—’ (3-2-154) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु उक्च् प्रत्ययः ।
अदन्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।
9. ‘पद्गुजविशष्टृशो घञ्’ (3-3-16) इति कर्तरि घञ् ।
10. सम्पूर्वकादस्मात् कर्तरि शप्रत्यये, दिवादित्वात् इयनि, पररूपे, रूपमेवम् ।
शप्रत्ययसङ्गावे निदानं तु ‘कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि—’ (5-4-50) इति सूत्रे
सम्पद्य इति निर्देश एव ।
- A. ‘प्रकृतिं प्रतिपादुकैश्च पादैश्चल्लपे भानुमतः पुनः प्रसर्तुम् ।’ शि. व. 20-39.

सम्पादी, ¹ प्रणिपेदिवान्, ^A	पादः, पित्सुः, पनीपदः ;
पत्तव्यम्, पादयितव्यम्,	पित्सितव्यम्, पनीपदितव्यम् ;
पदनीयम्, पादनीयम्,	पित्सनीयम्, पनीपदनीयम् ;
पाद्यम्, पाद्यम्,	पित्स्यम्, पनीपद्यम् ;
ईषत्पदः-दुष्पदः-सुपदः ;	— — —
पद्यमानः, पाद्यमानः,	पित्स्यमानः, पनीपद्यमानः ;
पादः, ² पदम्, ³ आस्पदम्, ^B ⁴ गोष्पदम्,	पादः, पित्सः, पनीपदः ;
पत्तुम्, पादयितुम्,	पित्सितुम्, पनीपदितुम् ;
⁵ सम्पत्-सम्पत्तिः, विपत्-प्रतिपत्-आपत्, ⁶ पद्या, पादना, पित्सा, पनीपदा ;	
पदनम्, आपादनम्,	पित्सनम्, पनीपदनम् ;
पत्वा, पादयित्वा,	पित्सित्वा, पनीपदित्वा ;
प्रणिपद्य, सम्पाद्य,	प्रपित्स्य, प्रपनीपद्य ;

1. 'पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम्' इति भाष्य (4-3-24) प्रयोगात्, छान्दसोऽपि कस्युः कचिद् भाषायां भवति इति ज्ञायते । तेन कसौ, एत्वाभ्यासलोपयोः, 'वस्वेकाजादसाम्' (7-2-67) इति इडागमे च रूपमेवम् ।
 2. 'खनो घ च' (3-3-125) इत्यत्र चकारात् संज्ञायामन्यत्रापि घप्रत्ययो भवति इति ज्ञायते-इत्याश्रयणेन घप्रत्यये रूपम् ।
 3. आरूपपूर्वकादस्मात् संज्ञायां घप्रत्यये, 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (6-1-146) इत्यत्र निपातनात् सुडागमः ।
 4. 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' (6-1-145) इत्यनेन सेविते असेविते प्रमाणे च विषये सुट् निपात्यते । षत्वं च भवति ।
 5. 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. 3-3-94) इत्यनेन स्त्रियां भावादौ क्तिप् । 'क्तिज-पीड्यते' (भाष्येष्टिः 3-3-94) इति वचनात् क्तिनि सम्पत्तिः इत्यादिकमपि साधेव । प्रतिपत्=ज्ञानम्, प्रथमा तिथिश्च ।
 6. 'संज्ञायां समजनिषदनिपत्—' (3-3-99) इत्यत्र 'निपद्' इति स्त्रीर-स्वामिपाठमाश्रित्यात्र कषप् बोध्यः । पद्या=काव्यविशेषः । 'एकप्रघट्टकं पद्या मुक्तकानां निबन्धनम् ।' इति तल्लक्षणम् । अत्र पक्षे 'उपेयिवान्—' (3-2-109) इत्यत्र 'उप' इत्यस्येव अत्र 'नि' इत्यस्याविवक्षितत्वं ज्ञेयम् ।
- A. 'प्रायेण प्रणिपेदुषां निजमसौ योगं स्वयं शिक्षयन् ।' कामासिकाष्टके 5.
- B. 'कृतास्पदा भूमिभृतां सहसैरुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः ।' शिः वः 3-34.

¹गेहानुप्रपादम्, गेहंगेहमनुप्रपादम्, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते ;
पादम् २, } पादम् २, } पित्सम् २, } पनीपदम् २ ; }
पत्त्वा २, } पादयित्वा २, } पित्सित्वा २, } पनीपदित्वा २ ; }
²पादुः, ³पद्मम्-पद्मिनी ।

(973) “पद गतौ” (X-चुरादि:-1898. सक. सेट्. आत्म.) अदन्तः ।

आगर्वायः ।

‘—इयनि गत्यर्थे पद्यते पदयेत णौ ॥’ (श्लो. 109) इति देवः ।

पदकः-दिका, पिपदयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
कथयतिवत् (162) ज्ञेयानि ।

(974) “पन स्तुतौ” (I-भ्वादि:-440. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

पनायकः-पानकः-निका, पनायकः-पानकः, पिपनायिषकः-पिपनिषकः-षिका,
पंपनकः-पम्पनकः-निका ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपणायतिवत् (964) ज्ञेयानि ।

‘पनसः । ^Aपनितम् ।

1. ‘विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः’ (3-4-56) इति सोपपदात्
णमुल् । ‘तृतीयाप्रमृतीनि—’ (2-2-21) इति समासविकल्पः । समासे, ‘नित्य-
वीप्सयोः’ (8-1-4) इति द्विवचनं न भवति । सजासेनैव नित्यवीप्सार्थयोरुक्तत्वात् ।
 2. ‘णिच्च कसिपद्यत्तैः’ [द. उ. 1-168] इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्य णित्वं च । पद्यते
इति पादुः=पादुका । ‘पादुका’ इत्यत्र संज्ञायां कनि, ‘केऽणः’ (7-4-13)
इति ह्रस्वो ज्ञेयः ।
 3. औणादिके [द. उ. 7-26] मन्प्रत्यये रूपम् । पद्यते मधुकरैरिति पद्मम्=
कमलम् । अर्शआद्यजन्ते मत्वर्थीये पद्मा=लक्ष्मीः । मत्वर्थीय एव इनिप्रत्यये
पद्मिनी इति च ।
 4. औणादिके [द. उ. 9.44] असच्प्रत्यये रूपम् । पनसः=फलवृक्षविशेषः ।
- [अ] क्षीरतरङ्गिण्यां ‘पनायते हरिम् ।’ इत्यात्मनेपदमायप्रत्ययान्तात् निरुच्य,
तस्य साधकत्वेन, “अत्र, ‘अवयवेऽपि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।’
(भाष्यम्-3-1-5) इत्यायव्यवधानेऽपि आत्मनेपदम् ।’ इत्युक्तम् । परं तु—
पनायतेरार्धधातुके आयप्रत्ययाभावपक्षेऽनुदात्तेत्वस्य चरितार्थत्वात् आत्मनेपदं
चिन्त्यम् ।
- ▲. ‘पणाध्यरूपा पनिताकृतीन् ययुर्भामिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान् ।’ घा. का. 1.57.

(975) “पय गतौ” (I-भ्वादि:-476. सक. सेट्. आत्म.)

पायक:-यिका, पायक:-यिका, पिपयिषक:-षिका, पापयक:-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचयतिवत् (502) ज्ञेयानि ।

(976) “पर्ण हरितभावे” (X-चुरादि:-1939. अक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।

पर्णक:-र्णिका, पिपर्णयिषक:-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
कर्णयतिवत् (170) ज्ञेयानि । ^Aप्रपर्णितम् ।

(977) “पर्द कुत्सिते शब्दे” (I-भ्वादि:-29. अक. सेट्. आत्म.)

“कुत्सितशब्दः=गुदरवः । तदाह केशवस्वामी—“कौक्षे कर्दति,
पर्दते गुदरवे—” इति ।” इति माभ्रवधातुवृत्तिः । क्षीरस्वामी तु—
“पायुध्वनौ वर्ततेऽयम् । अन्ये निश्शब्दमधोवातं मन्वानाः ‘अशब्दे’
इत्याहुः ।” इत्याह ।

पर्दक:-र्दिका, पर्दक:-र्दिका, पिपर्दक:-षिका, पापर्दक:-र्दिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (169) ज्ञेयानि । ¹पर्दनः,
²पृदाकुः^B पर्दमानः, पर्दिष्यमाणः ।

(978) “पर्व गतौ” (I-भ्वादि:-412. सक. सेट्. पर.)

पर्वक:-र्विका, पर्वक:-र्विका, पिपर्विषक:-षिका, पापर्वक:-र्विका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (173) ज्ञेयानि । ⁴पर्वः ।

(979) “पर्व गतौ” (I-भ्वादि:-416. सक. सेट्. पर.)

पर्वक:-र्विका, पर्वक:-र्विका, पिपर्विषक:-षिका, पापर्वक:-र्विका ;
इत्येवमादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (173) ज्ञेयानि ।
शतरि ^Cपर्वन् ।

1. ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।
2. ‘पर्देर्णित् संप्रसारणमलोपश्च’ [द. उ. 1-152] इत्यनेन काकुप्रत्ययः, संप्रसारणं,
णित्वम् अलोपश्च । पृदाकुः=पर्दकः, सर्पश्च ।
4. पर्वतेऽनेनेति पर्वः=येन पीटेन पञ्चवधरन्ति स दासविशेषः । ‘हलश्च’ (3-3-121)
इति संज्ञायां करणे घञ् ।
- A. ‘प्रपर्णितदिशं रुचा क्षपितभूभृतोऽस्यानुजाः
सदोनिवसितं हरिं ययुरतूत्थिताज्ञाः क्रुधा ।’ धा. का. 3.64.
- B. ‘पृदाकुजिद् वेगमयत्नतो ययौ वियोयुतत्काननजोतिनाध्वना ॥’ धा. का. 1-5.
- C. ‘हयैः सुरम्फेर्दुतमर्बतो रवेः पर्वद्भिरालम्ब्यत रक्तिमा करैः । धा. का. 1. 54.

(980) “पर्व पूरणे” (I-भ्वादि:-६७७. सक. सेट्. पर.)

पर्वक:-र्विका, पर्वक:-र्विका, पिपर्विक:-पिका, पापर्वक:-र्विका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्वतिवत् (173-A) ज्ञेयानि ।
पर्वतः^A ।

(981) “पल गतौ” (I-भ्वादि:-८३९. सक. सेट्. पर.) ज्वलादिः ।

पालक:-लिका, पालक:-लिका, पिपलिषक:-षिका, पापलक:-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककलतिवत् (174) ज्ञेयानि । शतरि
^Bपलन्-न्ती इति, पल:-^२पालः, ^३पलम्, ^४पललम्, ^५पलालम् इति रूपाणि
चास्य घातोः सम्भवन्तीति विशेषः ।

(982) “पल्पूल लवनपवनयोः” (X-चुरादि:-१८८२. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

‘पल्यूल—’ इति क्षीरस्वाम्यादिसम्मतः पाठः । ‘—शोधनयोः’ इत्यपि
क्वचित् पाठः । ‘पल्वूल—’ इति, ‘पल्यूल—’ इति च क्वचिद् दृष्टः पाठः ।
‘लवनपतनयोः’ इति दुर्गः ।

पल्पूलक:-लिका, पिपल्पूलयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककलयतिवत् (176) ज्ञेयानि ।

(983) “पश गतिनाशनयोः” (I-भ्वादि:-सक. अक. सेट्. पर.)

घातुपाठेऽपठितोऽप्ययं धातुः ‘जपजभदहदशमञ्जपशां च’ (7-4-86)
इत्यतोपादानात् सौतोऽयमस्तीति प्रतीयते । अर्थनिर्देशस्य कुत्रापि स्पष्टतया

1. ‘मृदशीड्यजिपर्वि—’ [द. उ. ६. १४] इत्यादिना अतच्छ्रयये रूपम् ।
2. ‘ज्वलितिकलन्तेभ्यो णः’ (३-१-१४०) इति कर्तरि विभाषा णप्रत्ययः । पक्षे
पचायचि—पलः इति रूपम् ।
3. संज्ञायां भावे घप्रत्ययः । बाहुलकात् क्रीवत्वम् । पलम्=मांसम्, उन्मान-
विशेषश्च । परिमाणवाचकत्वेऽपि बाहुलकादेव घञ् न ।
4. औणादिके [द. उ. ८-११४] कलप्रत्यये रूपम् । पललम्=तिलकलः ।
5. औणादिके [द. उ. ८-११५] कालप्रत्यये रूपम् । पलालम्=निस्सारतृणादिकम् ।
- A. ‘मुदुविपुन् धूर्वितुमेव गूर्वणं मूर्वन्तमापूर्वितपर्वताध्वरम् ॥’ धा. का. १. ७३.
- B. ‘स्थलोहली सजलिनीश्च तीर्त्वा पलन् हरिश्चात्मबलप्रपोलः ।’ धा. का. २-२२.

अप्रतीतावपि, दशपाद्युणादिदृत्तौ (1-112) 'पशिः सौत्रो धातुर्नाशने' इति दर्शनात् नाशनार्थकत्वमस्येति ज्ञायते । "पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति माधवः, तालव्यान्त इति काशिका" इति बालमनोरमायाम्, तथा, अष्टाध्यायीप्रकाशिकायाम् (देवप्रकाशपातञ्जलकृत्यायाम्) 'जपजभ—' (7-4-86) इत्यत्र 'पम्पश्यते, पम्पशीति गत्यर्थकोऽयं धातुः ।' इत्युदाहृतत्वाच्च गतावप्ययं प्रयुज्यते इति ज्ञेयम् ।

शब्दिकरणस्यौत्सर्गिकत्वात्, क्षीरतरङ्गिण्याम् 'पशोऽनुपसर्गात्' (ग. सू. चुरादौ) इत्यत्र "गतावित्येव, अर्थानिर्देशात् । 'अनार्षोऽयम्' इति चन्द्रः । 'भ्वादेश्चुरादेश्चानुपसर्गस्य पशेः णिच्यदन्तत्वविधिः—' इत्येके । पशयति । उपसर्गान्नास्ति प्रपशति ।' इत्युक्तत्वाच्च धातोरस्य भ्वादौ पाठः, गत्यर्थकत्वं चेति ज्ञायते । प्रकृतसूत्रे (7-4-86) 'पस' इति दन्त्यान्तत्वेन केचित् पठन्ति ।

गतौ सकर्मकः, नाशने त्वकर्मकः ।

अनिट्कारिकासु धातोरस्योपादानामावेन सेद्वत्वं, 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (1-3-78) इति परस्मैपदत्वं चेति यथायथमूह्यम् ।

पाशकः-शिका, पाशकः-शिका, पिपशिषकः-षिका, ¹पम्पशकः-पम्पशकः-शिका ;

पशिता-त्री, पाशयिता-त्री, पिपशिपिता-त्री, पम्पशिता-त्री ;

पशन्-न्ती, पाशयन्-न्ती, पिपशिषन्-न्ती ; —

पशिष्यन्-न्ती-ती, पाशयिष्यन्-न्ती-ती, पिपशिषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— पाशयमानः, पाशयिष्यमाणः, — पम्पश्यमानः, पम्पशिष्यमाणः ;

²पट्-पट्-पशौ-पशः ; — — —

पशितम्-तः-तवान्, पाशितः, पिपशिषितः, पम्पशितः-तवान् ;

पशः, पाशः, पिपशिषुः, पम्पशः ;

पशितव्यम्, पाशयितव्यम्, पिपशिषितव्यम्, पम्पशितव्यम् ;

पशनीयम्, पाशनीयम्, पिपशिषणीयम्, पम्पशनीयम् ;

पाश्यम्, पाश्यम्, पिपशिष्यम्, पम्पश्यम् ;

ईषत्पशः-दुष्पशः-सुपशः ; — —

1. यङन्ताण्युलि, 'जपजभदहदशभजपशां च' (7-4-86) इति अभ्यासस्य नुगागमः ।

'स च पदान्तवद् वाच्यः' (वा. 7-4-86) इति पदान्तवद्भावे सति, 'वा पदान्तस्य' (8-4-59) इति परसवर्णविकल्पः । एवं यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

2. क्षिपि, 'ब्रह्मभ्रस्ज—' (8-2-36) इत्यादिना षत्वे जश्त्वे च रूपम् ।

पश्यमानः,	पाश्यमानः,	पिपशिष्यमाणः,	पम्पश्यमानः ;
^१ पाशः,	पाशः,	पिपशिषः,	पम्पशः ;
पशितुम्,	पाशयितुम्,	पिपशिषितुम्,	पम्पशितुम् ;
^२ पष्टिः,	पाशना,	पिपशिषा,	पम्पशा ;
पशनम्,	पाशनम्,	पिपशिषणम्,	पम्पशनम् ;
पशित्वा,	पाशयित्वा,	पिपशिषित्वा,	पम्पशित्वा ;
प्रपश्य,	प्रपाश्य,	प्रपिपशिष्य,	प्रपम्पश्य ;
पाशम् २, }	पाशम् २, }	पिपशिषम् २, }	पम्पशम् २ ; }
पशित्वा २, }	पाशयित्वा २, }	पिपशिषित्वा २, }	पम्पशित्वा २ ; }
^३ पशुः, ^४ पांशुः ।			

(984) “पश बन्धने” (X-चुरादि:-1720. सक. सेट्. उम.) [अ]
 पाशकः-शिका, पिपाशयिपकः-पिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिकजासयतिवत् (596) ज्ञेयानि । अस्य धातोर्णिज्विकरूपो नास्ताति
 विशेषः । ^Aपाशितवान् ।

(985) “पष गतौ” (X-चुरादि:-1863. सक. सेट्. उम. अदन्तः ।)
 ‘पपोऽनुपसर्गात्’ (ग. सू. चुरादौ) इत्यस्य स्वरूपमर्थादिकं च पूर्वस्मिन्नेव
 धातादुद्दिष्टमिति तत एव ज्ञेयम् । ‘पशोऽनुपसर्गात्’ इति क्षीरस्वाशि-

1. पश्यतेऽनेनेति करणे, संज्ञायाम् ‘हृलथ’ (3-3-121) इति घञ् । पाशः = आयुधविशेषः ।
2. क्तिनि, पत्वे, ‘ष्टुना ष्टुः’ (8-4-41) इति ष्टुत्वे च रूपम् ।
3. ‘उणादयो बहुलम्’ (3-3-1) इति उप्रत्यये रूपम् । पशुः = चतुष्पाजातिः ।
4. औणादिके [द. उ. 1-112] कुप्रत्यये रूपम् । पश्यतेऽसौ-अल्पेनापि वायुना इति पांशुः = रेणुः । अत्र दशपाद्युणादिवृत्तौ ‘पशि’ इतीदित् धातुः सौत्रत्वे-नोपात्तः । परं तु प्रकृत (7-4-86) सूत्रे अनिदितमेव धातुं प्रतीमः । अत्र [द. उ. 1-112] पाठो निरीक्ष्यः ।

A. ‘महो जिजम्भिपुरमुदितवीर्यमीशं

मुष्टया जजास बहु पाशितवांश्च दोष्णा ॥’ भा. का. 3.38.

[अ] ‘पष बन्धने’ इति पुरुषकारसंमतः पाठः । यदाह—“पाषण्डादिस्तु ‘पष अनुपसर्गात्’ इत्यस्य कथादेर्भविष्यति । ‘पष बन्धने’ इत्यस्यैव वा गुजादेः ।” (श्लो. 167 दैव्याख्याने) इति ।

संमतः पाठः । पषकः-षिका, पिपपयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि चौरादिककलयतिवत् (176) ज्ञेयानि ।

(986) “पसि नाशने” (X-चुरादिः-1616. सक. सेद्. उभ.)

इदित्करणत् णिचो वैकल्पिकत्वं ज्ञेयम् ।

पंसकः-सिका, पिपंसयिषकः-षिका, पंसकः-सिका, पिपंसिषकः-षिका,
पापंसकः-सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232)
ज्ञेयानि । ¹पांसुः^A ।

(987) “पा पाने” (I-भ्वादिः-925. सक. अनि. पर.)

‘पाने पिवति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥’ (श्लो. 5) इति देवः ।
²पायकः-यिका, ³पायकः-यिका, पिपासकः-सिका, ⁴पेपीयकः-यिका ;
पाता-त्री, पाययिता-त्री, पिपासिता-त्री, पेपीयिता-त्री ;
⁵पिबन्-न्ती, पाययन्-न्ती, पिपासन्-न्ती ; —
पास्यन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती ; —
⁶व्यतिपिबमानः, ⁷पाययमानः, व्यतिपिपासमानः, पेपीयमानः ;

1. औणादिके [द. उ. 1-112] कुप्रत्यये दीर्घे च रूपमेवम् ।
2. ‘आतो युक् चिष्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं णसुलादिष्वपि यथासम्भवं युक् ज्ञेयः ।
3. ण्यन्तात् सर्वत्र ‘शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्’ (7-3-37) इति युगागमो ज्ञेयः ।
आदन्तलक्षणपुगागमस्य बाधकोऽयम् ।
4. यङन्ते सर्वत्र, ‘धुमास्थागापाजहातिसां हलि’ (6-4-66) इति ईत्वम् । अभ्यासे
गुणः ।
5. शतरि, ‘पाप्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यतिसर्तिसदसदां पिबजिघ्र—’ (7-3-78)
इत्यादिना पिबादेशोऽङ्गस्य भवति । आदेशस्यादन्तत्वाद् गुणाभावः इति वृत्तिः ।
‘पिबतेर्गुणप्रतिषेधः’ (वा. 7-3-78) इति वचनमत्र प्रमाणम् । ‘लोपः
पिबतेः—’ (7-4-4) इत्यत्र ‘पिबतेः’ इति निर्देशात् गुणो न’ इति
वर्धमानः ।
6. ‘कर्तरि कर्मण्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानच् । सज्जन्ते तु ‘पूर्ववत् सनः’
(1-3-62) इति शानजिति ज्ञेयम् ।
7. घातोरस्य निगरणार्थत्वेऽपि, ‘न पादधि—’ (1-3-89) इति परस्मैपदनिषेधात्
ण्यन्तात् ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति शानज्भवत्येव ।
- A. ‘इत्यादिवादिषु जनेषु विमोडितारिः पापप्रपण्डिपदपांसुरवाज्यधामा ।’ धा. का. 3. 23.

व्यतिपास्यमानः, पाययिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पेपीयिष्यमाणः ;

¹दधिपीः-दधिप्यौ-दधिप्यः ;

²पीतम्-पीतः-पीतवान्, पायितः, पिपासितः, पेपीयितः-तवान् ;

³उत्पिबः-विपिबः-पिबः, ⁴रुधिरपायी^A, ⁵मधुपायी^B, ⁶क्षीरपायी,

⁷सुरापः-शीधुपः-सुरापी-शीधुपी, ^Cमधुपः, पादपः, क्षीरपा[ब्राह्मणी],

⁸द्विपः-^D-कच्छपः, ⁹कुण्डपायः^E [क्रतुः], ¹⁰क्षीरपीवा-क्षीरपीवरी,

1. क्विपि, 'सुमास्थगापा—' (6-4-66) इत्यादिना ईत्वे रूपमेवम् ।
 2. निष्ठायाम्, ईत्वे रूपमेवम् । एवं क्तिन्क्त्वाप्रत्ययादिष्वपि ईत्वं हेयम् । पीतः इत्यत्र, प्रत्यवसानार्थत्वादस्य धातोः (प्रत्यवसानम् = गलबिलाधःसंयोगानुकूल-व्यापारः) अधिकरणे कप्रत्ययो हेयः । अर्शेऽथाद्यजन्तत्वेन 'पीता गावः' इत्यादिषु स्थलेषु प्रयोग उपपन्नः ।
 3. 'पाप्राध्माधेदृशः शः' (3-1-137) इति कर्तरि शप्रत्ययः । तस्य शित्वात् 'पाप्रा—' (7-3-78) इत्यादिना पिपादेशे, पररूपे च रूपम् । निरुपसृष्टादेवायं शप्रत्यय इति केचित् । सोपसृष्टादेवेति परे साधयन्ति ।
 4. 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (3-2-78) इत्यनेन णिनिप्रत्ययः । रुधिरपायी = राक्षसादिः ।
 5. 'बहुलमाभीक्ष्ये' (3-2-81) इति णिनिप्रत्ययः । आभीक्ष्यम् = पौनःपुन्यम् ।
 6. 'व्रते' (3-2-80) इति णिनिप्रत्ययः । क्षीरपानं व्रतं यस्य स एवमुच्यते ।
 7. 'गापोष्टृक्' (3-2-8) इति कर्मण्युपपदे ट्कप्रत्ययः । तत्र 'पिबतेः सुराशी-ध्वोरिति वक्तव्यम्' (वा. 3-2-8) इति वचनात् उपपदनियमः । स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् भवति सुरापी-शीधुपी इति । अन्योपपदेषु तु 'आतोऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति कप्रत्यये टापि क्षीरपा इत्यादिकं भवतीति विशेषः ।
 8. 'सुपि स्थः' (3-2-4) इत्यत्र, 'सुपि' इति योगविभागात् कप्रत्ययः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः = गजः ।
 9. 'क्रतौ कुण्डपायसखाय्यौ' (3-1-130) इत्यनेन ण्यति, आयादेशश्च निपा-तितः । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति क्रतुविशेषेऽभिधेये कुण्डपायशब्दः साधुः ।
 10. 'आतो मनिन्क्रनिव्वनिपश्च' (3-2-74) इत्यनेन कनिपि ईत्वे क्षीरपीवा इति रूपम् । स्त्रियाम्, 'वनो र च' (4-1-7) इति ङीप् रेफश्च भवति ।
- A. 'राक्षसाः कपिमादाय पति रुधिरपायिणाम् ॥' भ. का. 9-95.
 B. 'उपेयुर्मधुपायिन्यः कोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः ॥' भ. का. 6.1.7.
 C. 'व्रीडजाव्यममजन् मधुपा सा स्वां मदात् प्रकृतिमेति द्वि सर्वः ॥' शि. व. 10-18.
 D. 'गर्मदं मार्कति दूतं विषमस्थः कपिद्विपम् ।' भ. का. 6-89.
 E. 'कुण्डपायप्रवतां कश्चिदभिचित्यावतां तथा ।' भ. का. 6-68.

¹ वृतपावा,	² कीलालपाः, पीवा,	³ गजपायी,	⁴ पपिः,	⁵ पपिवान्,
⁶ पामा,	⁷ दधिपायः, पापः,	^A पिपासुः,	पेप्यः;	
पातव्यम्,	पाययितव्यम्,	पिपासितव्यम्,	पेपीयितव्यम्;	
⁸ प्रपानीयम्-प्रपाणीयम्,	पायनीयम्,	पिपासनीयम्,	पेपीयनीयम्;	
पेयम्,	पाय्यम्,	पिपास्यम्,	पेपीय्यम्;	
⁹ ईषत्पानः ^B - ^C दुष्पानः-सुपानः;	—	—	—	
पीयमानः,	पाय्यमानः,	पिपास्यमानः,	पेपीय्यमानः;	
¹⁰ प्रपा,	पायः,	पिपासः,	पेपीयः;	

1. 'आतो मनिन्—' (3-2-74) इत्यनेन वनिधि रूपमेवम् ।
2. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति विचप्रत्यये रूपम् ।
3. 'कर्तुर्युपमाने' (3-2-79) इति णिनिप्रत्ययः । गज इव पिबतीति गजपायी ।
4. 'आद्क्वगमहन—' (3-2-171) इति तच्छीलादिषु किः किन् वा प्रत्ययः, तस्य लिङ्वावातिदेशात् द्विवचनम् । 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इति आकारलोपः । अभ्यासे ह्रस्वः ।
5. 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णभ्याम्' (4-3-24) इत्यत्र भाष्ये 'पपुष आगतम्-पपिचद्वरूपम्—' इति प्रयुक्त्वात् छान्दसोऽपि कसुः कचिद् भाषायामपि भवतीति ज्ञायते । कसौ, द्विवचने, 'वस्वेकाजाद्घषाम्' (7-2-67) इती-डागमे च रूपमेवम् ।
6. 'आतो मनिन्—' (3-2-74) इति मनिन्प्रत्यये रूपम् ।
7. 'अण् कर्मणि च' (3-3-12) इति क्रियार्थक्रियायामण् । कप्रत्ययापवादः ।
8. 'शेषे विभाषाऽकस्तादाववान्त उपदेशे' (8-4-18) इति णत्वविकल्पः ।
9. 'आतो युच्' (3-3-128) इति ईषदायुपपदेषु खलपवादो युच्प्रत्ययः । 'दुष्पानः' इत्यत्र 'पात् पदान्ताद्' (8-4-35) इति निषेधाणत्वं न ।
10. 'घञर्थे कविधानम् स्थान्नापाहाव्यधिहनिमुध्यर्थम्' (वा. 3-3-58) इति घञर्थे कप्रत्ययः । प्रविबन्त्यसामिति प्रपा=पानीयशाला ।
- A. 'इतः स मित्रावरुणौ किमेतौ कियश्चिनौ सोमरसे पिपासू ।' भ. का. 2. 41.
- B. 'भवतु वपुषा यादांस्तावान् अगस्त्यरुषा पुनः
विधिरयमपाम् ईषत्पानस्तपांसि नमोऽस्तु वः ॥' अनर्घराघवे 7.14.
- C. 'दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्गसंभृतः ।' भ. का. 9.108.

पातुम्, पाययितुम्, पिपासितुम्, पेपीयितुम् ;
^१सम्पीतिः, सपीतिः, ^२क्षीरपायिका, पायना, पिपासा, पेपीया ;
^३क्षीरपाणाः, ^Aसुरापाणाः, सौवीरपाणाः, कषायपाणाः (वा उशीनरादयः ।)
^४मधुपानम्, ^५क्षीरपाणम्-क्षीरपानम् [वर्तते], सुरापाणः-सुरापानः [कंसः],
^६पयःपानम्^B [सुखम्], पायनम्, पिपासनम्, पेपीयनम् ;
 पीत्वा, पाययित्वा, पिपासित्वा, पेपीयित्वा ;
^७निपाय, प्रपाय, प्रपिपास्य, प्रपेपीय्य ;
 पायम् २, } पायम् २, } पिपासम् २, } पेपीयम् २ ; }
 पीत्वा २, } पाययित्वा २, } पिपासित्वा २, } पेपीयित्वा २ ; }
^८पायुः, ^९पाकः,

१. 'स्थाणापापचो भावे' (३-३-९५) इति स्त्रियां सोपसर्गादपि किञ्चप्रत्ययः । समाना पीतिः इति विशेषणसमासे 'समानस्य च्छन्दसि—' (६-३-८४) इत्यत्र 'समानस्य' इति योगविभागात् संभावः । सपीतिः = सहपानम् ।
२. 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३-३-१११) इति अहर्णि ण्वुच् । 'शायिकाऽथ तव प्रापद्, अहंसि क्षीरपायिकाम् ।' इति प्र. सर्वस्वे ।
३. 'पानं देशे' (८-४-९) इति णत्वम् । अत्र क्षीरे पानं येषां ते क्षीरपाणाः इति वृत्तिः । क्षीरपाणादयः शब्दाः देशविशेषवाचकाः । क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाहीकाः । कषायपाणा गन्धाराः ।
४. देशविशेषाभिधानाभावाद् अत्र णत्वं न ।
५. 'वा भावकरणयोः' (८-४-१०) इति णत्वविकल्पः । भावार्थे—क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् इति, करणार्थे सुरापाणः-सुरापानः इति चोदाहरणमिति ज्ञेयम् ।
६. 'कर्मणि च येन संस्पृशति कर्तुः शरीरसुखम्' (३-३-११६) इति ल्युट् । अत्र पयःपानेन पयःपानकर्तुः शरीरसुखसद्भावादीदृशस्यलेषु ल्युट् इति ज्ञेयम् ।
७. 'न ल्यपि' (६-४-६९) इति ईत्वनियेवः । 'निपीय यस्व—' (नैषधे १-१) इत्यादयः प्रयोगाः 'पीड् पाने' इत्यस्मात् ल्यपि साधनं इति ज्ञेयम् ।
८. 'कृवापा—' [द. उ. १-८६] इत्यादिना उण्वप्रत्यये रूपम् ।
९. 'इण्भीकापा—' [द. उ. ३-२१] इत्यादिना कन्प्रत्ययः । पाकः = असुर-विशेषः, अर्मकश्च ।
- A. 'सुरापाणपरिक्षीवं रिपुदर्पहरोदयम् ।' भ. का. ९. ९०.
- B. 'पयःपाननिवाशेषुः महानायादशोभनः ॥' भ. का. ७. ७९.

^१पीथः, ^२पम्पा, ^३पातम्, ^४पयः, ^५पेरुः ।

(988) “ पा रक्षणे ” (II-अदादि:-1056. सक. अनि. पर.)

‘ पाने पिबति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥ ’ (श्लो. 5) इति देवः ।

^६पायकः-यिका, ^७पालकः-^८गोपालकः-लिका, पिपासकः-सिका,
^९पापायकः-यिका ;

^Aपाता-पात्री, पालयिता-त्री, पिपासिता-त्री, पापायिता-त्री ;

^{१०}पान्-न्ती-^Bती, पालयन्-न्ती, पिपासन्-न्ती ; —

पास्यन्-न्ती-ती, पालयिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती ; —

1. ‘पातृ—’ [द. उ. 6-32] इत्यादिना थप्रत्यये, ईत्वे च रूपम् । पिबति तेजांसि इति पीथः=आदित्यः मकरश्च ।
 2. औणादिके [द. उ. 7-7] पप्रत्यये बाहुलकात् ह्रस्वनुमागमयोः निपातितयो रूपमेवम् । पिबन्त्यस्यामिति पम्पा = सरोविशेषः ।
 3. औणादिके त्रप्रत्यये [द. उ. 8-90] रूपम् । पिबन्त्यनेनेति पात्रम् = भाजनम् ।
 4. ‘पिबतेरि च’ [द. उ. 9-50] इत्यनुप्रत्यये इकारश्चान्तादेशः । पयः=जलं क्षीरं च ।
 5. औणादिके रुप्रत्यये, धात्वन्तस्य एकारे च रूपम् । पेरुः=आदित्यः ।
 6. ‘आतो ऽक् चिष्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घञादिष्वपि ज्ञेयम् ।
 7. ‘पातेर्लृक् वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र लुगागमः ।
 8. गवां पालकः गोपालकः । ‘नित्यं कीडाजीविकयोः’ (2-2-17) इत्यनेन जीविकार्थकस्य नित्यसमासः ।
 9. ‘गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम्’ (वा. 2-4-77) इति वचनादस्य लुग्विवरणत्वेन, ‘लुग्विवरणालुग्विवरणयोरलुग्विवरणस्य’ (परिभाषा 91) इत्यनेन च ‘घुमास्था-गापा—’ (6-4-66) इत्यादिषु नास्य ग्रहणम् । तेन ईत्वादिकमस्य नेति ज्ञेयम् । तेन यङन्ताण्युलि द्वित्वे, अभ्यासह्रस्वे च, ‘दीर्घोऽकितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । एवं यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
 10. शत्रन्तात् स्त्रियाम्, ‘आच्छीनद्योर्नुम्’ (7-1-80) इति नुम्बिकल्पः ।
- A. ‘यद्भागिमाजोऽपि हि जानते तान् ज्ञेयं यदष्टादश यश्च पाता ।’ वा. वि. 2.53.
- B. ‘पान्त्यः शिशून्, धान्यधनानि रान्त्यो, लान्त्यश्च काञ्चित् कुडुमानि दान्त्यः ॥’

^१व्यतिपानः, पालयमानः, ^२व्यतिपिपासमानः, पापायमानः ;
 व्यतिपास्यमानः, पालयिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पापायिष्यमाणः ;
^३नपात्-नपातौ-नपातः, ^४तनूनपात्, अपान्नपात्, अपोनपात् ;
 पातम्-तः-तवान्, पालितः, पिपासितः, पापायितः-तवान् ;
^५विश्वपाः-सुपाः, ^६गोपः-नृपः, ^७अधिपः, ^८पायः, ^९गोपायी,
^{१०}नगरपायी, ^{११}पपिवान्, पालः, ^{१२}गोपालः, पिपासुः, पापाः ;
 पातव्यम्, पालयितव्यम्, पिपासितव्यम्, पापायितव्यम् ;
^{१३}प्रपाणीयम्-प्रपानीयम्, पालनीयम्, पिपासनीयम्, पापायनीयम् ;
 पेयम्, पाल्यम्, पिपास्यम्, पापाय्यम् ;
^{१४}ईषत्पानः-दुष्पानः-सुपानः ;
 पायमानः, पालयमानः, पिपास्यमानः, पापाय्यमानः ;

१. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' (१-३-१४) इति कर्मव्यतीहारे शानच् ।
२. सन्नन्तात् 'पूर्ववत् सनः' (१-३-६२) इत्यनेन कर्मव्यतीहारे शानच् ।
३. न पातीति नपात् = नप्ता । 'नध्राणूनपात्'— (६-३-७५) इत्यत्र निपातनात् नन्तत्पुरुषे नवः प्रकृतिभावः, किपि तुगागमश्च । तन्वा न पातीति तनूनपात् = अग्निरिन्द्रश्च । अपोनपात्, अपान्नपात् इत्यपि देवताविशेषवाचके पदे । सर्वेऽप्येते किबन्ताः । प्रक्रिया पूर्ववत् ।
४. विश्वं पातीति विश्वपाः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३-२-७५) इति विचि रूपमेवम् । एवं सुपाः इत्यत्रापि ।
५. 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३-२-३) इति कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययः । एवं नृपः इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।
६. 'आतथोपसर्गे' (३-१-१३६) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
७. 'इयाऽऽद्वयध'— (३-१-१४१) इत्यादिना आदन्तलक्षणे कर्तरि णप्रत्यये रूपम् ।
८. 'व्रते' (३-२-८०) इति णिनिप्रत्यये युगागमः ।
९. 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (३-२-७८) इति णिनिप्रत्ययः ।
१०. छान्दसोऽपि कसुरत्र धातौ भवतीति 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णभ्याम्' (४-३-२४) इत्यत्र भाष्ये 'पपुष आगतं पपिवद्भूयम्—' इति प्रयोगाज्ज्ञायते । तेन कसुप्रत्यये, लिङ्बद्धभावेन द्विवचने, 'आतो लोप इटि च' (६-४-६४) इत्याकारलोपे, 'वस्वेकाजाद्वचसाम्' (७-२-६७) इतीडागमे च रूपम् ।
११. गाः पालयतीति गोपालः । 'कर्मण्यण्' (३-२-१) इति ण्यन्तादस्मादण्प्रत्ययः ।
१२. 'शेषे विभाषा—' (४-४-१८) इत्यनेन णत्वविकल्पः ।
१३. 'आतो युच्' (३-३-१२८) इति ईषदाद्युपपदेषु खलववादो युच् ।
- A. 'बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तजुः तनूनपाद् भूमवितानमाधिरैः ॥' शि.व. १. ६२.

पायः,	पालः,	पिपासः,	पापायः ;
पातुम्,	पालयितुम्,	पिपासितुम्,	पापायितुम् ;
पातिः, ¹ सम्पातिः,	पालना,	पिपासा,	पापाया ;
पात्वा,	पालयित्वा,	पिपासित्वा,	पापायित्वा ;
प्रपाय,	प्रपालय,	प्रपिपास्य,	प्रपापाय्य ;
पायम् २, } पालम् २, } पिपासम् २, } पापायम् २ ; }			
पात्वा २, } पालयित्वा २, } पिपासित्वा २, } पापायित्वा २ ; }			
² पतिः,	³ पिता,	⁴ पापम्,	⁵ पुमान्, ⁶ पाथः.

(989) “पार कर्मसमाप्तौ” (X-चुरादि:-1911. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

पारकः-रिका, पिपारयिषकः-पिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि ।

⁷पारयः, ⁸पारयिष्णुः, ⁹पारणा, ^Aनिष्पारः ।

1. ‘क्विक्चौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्विच् । पुंलिङ्गोऽयम् । सम्पातिः=जटायुभ्राता ।
2. ‘पातेर्देतिः’ (द. उ. 1. 27.) इति डतिप्रत्ययः । पातीति पतिः=नायकः ।
3. औणादिके (द. उ. 2. 3.) तृन्प्रत्यये, तृक्प्रत्यये वा रूपम् । तत्र [द. उ. 2. 3.] निपातनात् धातोरित्वम् । पातीति पिता=जनकः ।
4. ‘पानीविषम्यः पः’ [द. उ. 7.2.] इति पप्रत्यये रूपम् । दुर्जनैः पायते इति पापम्=कायवाङ्मनोदुश्चरितम् ।
5. ‘पातेर्ङ्मृन्’ [द. उ. 9.48.] इति ङ्मृन्प्रत्यये, टिलोपे च रूपम् । पातीति पुमान्=नरः ।
6. ‘पातेर्बले जुद् च ; उदके थुद् च, अजे च’ [द. उ. 9-63 to 5. इति बलेऽभिधेये जुडागमे पाजः=अभिः ; जलेऽभिधेये अजे च, थुडागमे पाथः=जलमज्जं च ।
7. ‘अनुपसर्गास्त्रिम्पविन्दधारिपारि—’ (3-1-138) इति कर्तरि शप्रत्ययः । शप्रत्ययस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ‘गेरनिटि’ (6-4-51) इति णिलोपो न । शित्त्वेन शपि पररूपे गुणेऽयादेशे च रूपमेवम् ।
8. ‘गेदछन्दसि’ (3-2-137) इति ताच्छीलिकः इष्णुक्प्रत्ययः । ‘अयामन्तात्वाभ्येतिन्वष्णुषु’ (6-4-55) इति गेरयादेशः । ‘वीरुधः पारयिष्णवः—’ इति श्रौतः (ऋ. वे. (10-97-3) प्रयोगः)
9. ‘प्यासश्रन्थो युच्’ (3-3-107) इति युच् । णत्वम् ।
- A. ‘निदुग्गारदुश्चरिततीरणकृद्यथेशो नो चक्षमे पुदग्निर्गुं तमकत्रितोष्मा ॥’

(990) “पाल रक्षणे” (X-चुरादि:-1609. सक. सेट्. उभ.)

‘पल—’ इति मैत्रेयक्षीरस्वाम्यादयः पठन्ति ।

पालक:-लिका, पिपालयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि । ¹कपोतपाली^A ।

(991) “पि गतौ” (VI-तुदादि:-1405. सक. अनि. पर.)

पायक:-यिका, पायक:-यिका, ²पिपीषक:-षिका, ³पेपीयक:-यिका;
पेता-त्री, पाययिता-त्री, पिपीषिता-त्री, पेपीयिता-त्री,
⁴पियन्^B-न्ती-ती, पाययन्-न्ती, पिपीषन्-न्ती; —
पेप्यन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपीषिष्यन्-न्ती-ती; —
— पाययमानः, पाययिष्यमाणः, — पेपीयमानः, पेपीयिष्यमाणः;

सुपित्-पितौ-पितः; — — —
पितम्-तः, पायितः, पिपीषितः, पेपीयितः-तवान्;
पयः, पायः, पिपीषुः, पेप्यः;
पेतव्यम्, पाययितव्यम्, पिपीषितव्यम्, पेपीयितव्यम्;
पयनीयम्, पायनीयम्, पिपीषणीयम्, पेपीयनीयम्;
पेयम्, पाय्यम्, पिपीष्यम्, पेपीष्यम्;
ईषत्पयः-दुष्पयः-सुपयः; — —
पीयमानः, पाय्यमानः, पिपीष्यमाणः, पेपीष्यमाणः;

1. कपोतं पालयतीति कपोतपालः । ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यण् । स्त्रियाम्, अणन्तत्वेन ङीप् ।

2. सञ्जन्तात् ण्वुलि, ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः क्तिच्चे, ‘अञ्जनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । एवं सन्नन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

3. यञन्तात् ण्वुलि, ‘अकृतसार्वधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घः । एवं यञन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

4. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति शप्रत्यये, ‘अवि श्नुधातुभ्रुवाम्—’ (6-4-77) इतीयङादेशः ।

A. ‘चिकंसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।’ शि. व. 3. 51.

B. ‘व्यापारेऽत्र तदाऽमरानपि रियन् आशाः पियन् अधित-

कौयोःक्षीणधनुष्प्रसूतनिनदः कंसे व्यकारीद् गरम् ।’ धा. का. 2.83.

पयः,	पायः,	पिपीषः,	पेपीयः ;
पेनुम्,	पाययितुम्,	पिपीषितुम्,	पेपीयितुम् ;
पितिः,	पायना,	पिपीषा,	पेपीया ;
पयनम्,	पायनम्,	पिपीषणम्,	पेपीयनम् ;
पित्वा,	पाययित्वा,	पिपीषित्वा,	पेपीयित्वा ;
प्रपित्य,	प्रपाय्य,	प्रपिपीष्य,	प्रपेपीय्य ;
पायम् २, }	पायम् २, }	पिपीषम् २, }	पेपीयम् २ ; }
पित्वा २, }	पाययित्वा २, }	पिपीषित्वा २, }	पेपीयित्वा २. }

(992) “ पिच्छ कुट्टने ” (X-चुरादि:-1576. सक. सेट्. उभ.)

‘ पिच्च ’ इति क्षीरस्वामी ।

पिच्छकः-च्छिका, पिपिच्छयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककुट्टयतिवत् (207) ज्ञेयानि । ल्युटि-पिच्छनम्^A ।

(993) “ पिजि वर्णे ” (II-अदादि:-1028. अक. सेट्. आत्म.)

‘—सम्पर्चने’ इति शाकटायनः । ‘—वर्णसम्पर्चनयोः’ इति सम्मता-
कारः । ‘—अवयवे’, ‘अव्यक्ते शब्दे च’ इति काश्यपः । ‘पृजि—’
इत्येके । इति मा. धा. वृत्तौ ।

‘वर्णे पिङ्क्ते भवेत् पिञ्जेर्भाषार्थे पिङ्गयेदिति ।’ (श्लो. 67) इति देवः ।
पिङ्गकः-ङ्गिका, पिङ्गकः-ङ्गिका, पिपिङ्गयिषकः-षिका, पेपिङ्गकः-ङ्गिका ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि आदादिकनिजतिवत् (672) ज्ञेयानि ।
शानचि—^Bपिङ्गानः ।

(994) “ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ”

(X-चुरादि:-1567. सक. सेट्. उभ.)

‘ पिज—’ इति शाकटायनः ।

पिङ्गकः-ङ्गिका, पिपिङ्गयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. भावे, ‘एरच्’ (3-3-56) इत्युत्प्रत्ययः । घञपवादः ।

A. ‘कः स्माययेत विभुमेनमशिखिषद् यः पन्थन् प्रजेऽन्त भवद्विच्छन्नभाग्भिरेव ।’

धा. का. 3. 18.

B. ‘शिञ्जानपिञ्जानसुवर्णभूपासम्पृजितो वृजविवृजितेव्यः ।’ धा. का. 2.46.

चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि । भावे घञर्थेऽचि ^Aविपिञ्जः ।

(995) “ पिजि भाषार्थः ” (X-चुरादि:-1758. सक. सेट्. उम.)
 ‘.....भाषार्थे पिञ्जयेदिति ।’ (श्लो. 67) इति देवः । आस्वदीयः ।
 पिञ्जकः-ञ्जिका, पिपिञ्जयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि । इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

(996) “ पिट शब्दसंघातयोः ” (I-भ्वादि:-311. अक. सेट्. पर.)
 पेटकः-टिका. पेटकः-टिका, पिपिटिषकः-पिपेटिषकः-षिका, पेपिटकः-टिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककैटतिवत् (190) बोध्यानि ।
 घञन्ते, पेटी^B इति । ¹पिटकम् ।

(997) “ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः ” (I-भ्वादि:-839. सक. सेट्. पर.)
 पेटकः-ठिका, पेटकः-ठिका, पिपिटिषकः-पिपेटिषकः-षिका, पेपिटकः-ठिका;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कैटतिवत् (190) ज्ञेयानि । ²पीठम्^C, पीठी ।

(998) “ पिडि संघाते ” (I-भ्वादि:-274. अक. सेट्. आत्म.)

‘संघाते पिण्डयेत् पिण्डेस्तत्रैव शपि पिण्डते ।’ (श्लो. 90) इति देवः ।
 पिण्डकः-ण्डिका, पिण्डकः-ण्डिका, पिपिण्डिषकः-षिका, पेपिण्डकः-ण्डिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि ।
 पिण्डमानः, पिण्डयमानः, पिपिण्डिषमाणः, पिपिण्डिषिष्यमाणः, इति
 शानचि रूपाणीति विशेषः । पचाद्यचि-पिण्डः^D ।

1. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3. 5.) इति क्वुन्प्रत्यये रूपम् ।

पिटकम् = पर्वतशिखरः ।

‘पिः’

2. घञि, गुणापवादतया, ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति दीर्घः ।

पेषम्

A. ‘आश्वाठितारिकुलवुञ्जविपिञ्जशीलः संपेसयन् गृहमसान्त्वयद् एष गोपीः ।’

घा. का. 5) इति

B. ‘कचिच्च पेटीशतपूर्णहाटकान् कचित् सटालोटनलोलघोटकान् ॥’

C. ‘रोठन् नृशंसालुठितैरनोठकैर्वृतान् घनाढ्यैर्मणिपीठसं-’

सा ॥’ भ. का. 6.37.

D. ‘स भण्डिलो भोजनपालपिण्डभुक् प्रमु-’

न युवत्याः ।’ शि. व. 10.46.

(999) “पिडि संघाते” (X-चुरादि:-1670. अक. सेट्. उभ.)

‘सङ्घाते पिण्डयेत् पिण्डेस्तत्रैव शपि पिण्डने ।’ (श्लो. 90) इति देवः ।
पिण्डकः-ण्डिका, पिपिण्डयिषकः-षिका, पिण्डकः-ण्डिका, पिपिण्डिषकः-
षिका, पेपिण्डकः-ण्डिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचिन्त-
यतिवत् (523) बोध्यानि । ^Aपिण्डितः ।

(1000) “पिवि मेचने” (I-भ्वादि:-588. सक. सेट्. पर.)

‘— सेवने’ इति केचित् ।

पिन्वकः-न्विक, पिन्वकः-न्विका, पिपिन्विषकः-षिका, पेपिन्वकः-न्विका ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्वतिवत् (604) ज्ञेयानि ।
^Bपिन्वितम् ।

(1001) “पिश अवयवे” (VI-तुदादि:-1437. अक. सेट्. पर.)

मुचादिः । अवयवे=अवयवक्रियायामित्यर्थः । अयं दीपनायामापे
वर्तते । ‘त्वष्टा रूपाणि पिंशतु—’ ऋ. वे. (10-184-1), ‘नक्षत्रेभिः पितरो
द्यामपिंशन् ।’ ऋ. वे. (10-63-11) इत्यादिषु दीपनार्थे दर्शनात् ।
पेशकः-शिका, पेशकः-शिका, पिपिशिषकः-पिपेशिषकः-षिका,
पेपिशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190)
ज्ञेयानि । शतरि—‘पिंशन्-ती, इति रूपम् ।

(1002) “पिष्ट सञ्चूर्णने” (VII-रुधादि:-1452. सक. अनि. पर.)

सञ्चूर्णनम्=धान्यादीनां चूर्णीकरणम्, हिंसा च ।

पेषकः-षिका, पेषकः-षिका, ²पिपिषकः-क्षिका, पेपिषकः-षिका ;
पेष्टा-पेष्टी, पेषयिता-त्री, पिपिषिता-त्री, पेपिषिता-त्री ;

1. शतरि, तुदादित्वात् शप्रत्यये, ‘शे मुचादीनाम्’ (7-1-56) इति जुमि
रूपमेवम् ।

2. सञ्जन्ताण्वुलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः क्त्वे, ‘षढोः कः सि’
(8-2-41) इति षकारस्य ककारे, ‘इण्कोः’ (8-3-57) इति सकारस्य षत्वे च
रूपमेवम् । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

A. ‘इत्थं वदत्यगुरजासिनि पिपिडतागस्थेमाऽथ रोषितमतिः प्रतिमल्लडेपी ।’

धा. का. 3. 32.

B. ‘विश्वेन्वितं सञ्जुपिन्विताङ्गकं विन्वन्तमुच्चैः कृपयैव निन्वकान् ।’ धा. का. 1. 75.

[¹चौरस्य] पिषन्-ती, [धानाः] पिषन्, पेपयन्-न्ती, पिपिक्षन्-न्ती; —

^Aपेक्ष्यन्-न्ती-ती, पेपयिष्यन्-न्ती-ती, पिपिक्षिष्यन्-न्ती-ती; —

—पेपयमाणः, पेपयिष्यमाणः, — पेपिष्यमाणः, पेपिषिष्यमाणः;

पिद्-पिषौ-पिषः; — — —

पिष्टम्-ष्टः, ²पिष्टः, पेषितः, पिपिक्षितः, पेपिषितः-तवान्;

पिषः, ³पेषणः, पेषः, पिपिक्षुः, पेपिषः;

पेष्टव्यम्, पेपयितव्यम्, पिपिक्षितव्यम्, पेपिषितव्यम्;

पेषणीयम्, पेषणीयम्, पिपिक्षणीयम्, पेपिषणीयम्;

पेप्यम्, पेप्यम्, पिपिक्ष्यम्, पेपिष्यम्;

ईषत्पेषः-दुष्पेषः-सुपेषः; — —

पिष्यमाणः, पेप्यमाणः, पिपिक्ष्यमाणः, पेपिष्यमाणः;

पेषः, पेषः, पिपिक्षः, पेपिषः;

पेष्टुम्, पेषयितुम्, पिपिक्षितुम्, पेपिषितुम्;

पिष्टिः, ⁴पिष्टिः, पेषणा, पिपिक्षा, पेपिषा;

पेषणम्, पेषणम्, पिपिक्षणम्, पेपिषणम्;

पिष्ट्वा, पेषयित्वा, पिपिक्षित्वा, पेपिषित्वा;

विनिषिष्य, प्रपेप्य, प्रपिपिक्ष्य, प्रपेपिष्य;

⁵शुष्कपेषम्^B, ^Cचूर्णपेषम्, रूक्षपेषं वा पिनष्टि । ⁶उरःप्रतिपेषम्^D

1. 'जासिनिप्रहणनाटकाथपिषां हिंसायाम्' (2-3-56) इति कर्मणि षष्ठी । हिंसा-भिन्नार्थे तु 'धानाः पिषन्' इत्यत्र न ।

2. 'किञ्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्ययः । पिष्टः=सक्तुः ।

3. नन्वादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् कर्तरि ल्युः ।

4. 'किञ्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां किच् । पिष्टिः=सक्तुः ।

5. 'शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः' (3-4-35) इति णमुल् । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (3-4-46) इति णमुलन्तधातोरेवानुप्रयोगः । एवं चूर्णपेषम्, रूक्षपेषम् इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

6. 'स्वाङ्गे—' (3-4-54) इत्यनुवर्तमाने, 'परिक्लिश्यमाने च' (3-4-55) इति द्वितीयान्तात् णमुल् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते इत्यर्थः । अधुवार्थोऽयं योगः ।

A. '.....पेक्ष्यत्सु माधवमभ्रभुजेषु तेषु ॥' धा. का. 3.2.

B. 'शुष्कपेषं पिनष्ट्युर्वीम् अखिन्दानः स्वतेजसा ॥' भ. का. 6.37.

C. 'वर्म करतलयुगेन महत्तनुचूर्णपेषमपिषद् रुषा परः ॥' शि. व. 15.76.

D. 'पीडिते पुर उरःप्रतिपेषं भर्तरि स्तनयुगेन युबलाः ।' शि. व. 10.46.

युध्यन्ते । ¹उदपेषं पिनष्टि । ^Aमूर्धपेषम्, मूर्धानं पेषं वा युध्यन्ते ।
 पेषम् २, } पेषम् २, } पिपिक्षम् २, } पेपिषम् २ ; }
 पिष्टा २, } पेषयित्वा २, } पिपिक्षित्वा २, } पेपिषित्वा २ ; }
²पिनाकः, पिण्याकम् ।

(1003) “पिस गतौ” (X-चुरादि:-1568. सक. सेट्. उभ.)

पेसकः-सिका, पिपेसयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिकचोरयतिवत् (546) ज्ञेयानि । ^Bसंपेसयन् ।

(1004) “पिसि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1768. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘गौ पिसयति भाषार्थे, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (श्लो. 192) इति देवः ।
 पिसकः-सिका, पिपिसयिषकः-षिका, पिसकः-सिका, पिपिसिषकः-षिका,
 पेपिसकः-सिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1005) “पिस्ट गतौ” (I-भ्वादि:-719. सक. सेट्. पर.)

‘इह कचित्कोशे विस्ठ वेसु—इति पठ्यते ।’ इति मा. धा. वृत्तौ ।
 ‘गौ पिसयति भाषार्थे, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (श्लो. 192) इति देवः ।
 पेसकः-सिका, पेसकः-सिका, पिपिसिषकः-पिपेसिषकः-षिका,

1. ‘स्नेहने पिषः’ (3-4-38) इति णमुल् । ‘पेषंवासवाहनधिषु च’ (6-3-58)
 इति उदकशब्दस्योदादेशः । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।

2. ‘पिनाकादयश्च’ [द. उ. 3-34] इति आकप्रत्यये, षकारस्य नकारः, गुणा-
 भावश्च निपातनात् भवति । पिनष्टयनेन शत्रून् इति पिनाकः=रुद्रधनुः, शूलं वा ।
 अत्रैव गणे निपातनात् युगागमः, षकारस्य णकारः गुणाभावश्च । अतः
 पिण्याकम् इत्यपि सिद्धयति । पिण्याकम्=तिलपिष्टकल्कः ।

A. ‘परितः पीडयमानेऽङ्गे ध्रुवेऽप्युपपदे णमुल् ।
 मूर्धपेषं नियुध्यन्ते, मूर्धानं पेषमित्यपि ॥’ प्र. सर्वस्वे.

B. ‘आश्वाठितारिकुलतुल्लविपिञ्जशीलः
 संपेसयन् गृहमसान्त्वयदेव गोपीः ।’ धा. का. 3-17.

पेपिसकः-सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककिटतिवत् (190) बोध्यानि । ¹पेस्वरः, अनुपिसितः^A ।

(1006) “ पीड् पाने ” (IV-दिवादिः-1141. सक. अनि. आत्म.)

स्वादिः ।

पायकः-यिका, पायकः-यिका, पिपीषकः-षिका, पेपीयकः-यिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकधीड्धातुवत्, (901) ज्ञेयानि । पीयमानः, ²पाययन्-न्ती, ³पीवा, इतीमानि रूपाणि अधिकान्यत्रेति विशेषः । आपीय^B ।

(1007) “ पीड अवगाहने ” (X-चुरादिः-1544. सक. सेद्. उभ.)

अवगाहनम्—बाधनम् । ‘बाधगाहनयोः’ इति द्रुमे । ‘-गहने’ इति क्षीरस्वामी ।

पीडकः-डिका, पिपीडयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककीटयतिवत् (194) ज्ञेयानि । णमुलि—⁴पाणावुपपीडं पाण्युपपीडं, पाणिनोपपीडं [वा धारयति] । ⁵पीडा, ⁶जनापीडः, ^Cमुष्टिपीडम्,

1. ‘स्थेशभासपिस—’ (3-2-175) इति ताच्छीलिके वरच्प्रत्यये एवं रूपम् ।
2. ‘निगणचलनार्थेभ्यश्च’ (1-3-87) इति ण्यन्तात् नित्यं परस्मैपदम् ।
3. ‘अन्येभ्योऽपि ह्रस्यन्ते’ (3-2-75) इति वनिप्प्रत्यये एवं रूपम् ।
4. ‘सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः’ (3-4-49) इति णमुल् । ‘तृतीयाप्रमृतीन्यन्यतरस्याम्’ (2-2-21) इति समासविकल्पः ।
5. युच् बाधित्वा भिदादिपाठात् (3-3-104) अच् ।
6. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इति अण्प्रत्यये रूपम् । जनान्, आ=समन्तात् पीडयतीति विग्रहः ।
- A. ‘जीमूतचचिरवज्जर्जरवाद्यह्वं तेनैव चाऽनुपिसितो निलयं पिपेस ॥’ धा. का. 1.89.
- B. ‘आपीय तद्विरममाननिरीतरोषः प्रीतिं श्यतोऽस्य स करेण शिरोधिमच्छात् ।’ धा. का. 2.59.
- C. ‘धनुररिभिरसद्यं मुष्टिपीडं दधाने ।’ (भः का. 1-26) इत्यत्र ‘उप’ इत्युप-सर्गस्याविवक्षा ज्ञेया । यथा ‘उपेयिवान्’ इत्यत्र, ‘इयिवान्’ इति सिद्धयर्थं ‘उप’ इत्यस्याविवक्षा ।

^Aनयोपपीडम्, ¹तिलपीडकः, ^Bबाहूपपीडम् ।

(1008) “पील प्रतिष्ठम्भे” (I-श्वादिः-521. अक. सेट्. पर.)

प्रतिष्ठम्भः=रोधनम् ।

पीलकः-लिका, पीलकः-लिका, पिपीलिषकः-षिका, पेपीलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकक्रीलतिवत् (195) बोध्यानि । पीलितः^C ।

(1009) “पीव स्थौल्ये” (I-श्वादिः-563. सक. सेट्. पर.)

पीवकः-विका, पीवकः-विका, पिपीविषकः-षिका, पेपीवकः-विका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रीलतिवत् (195) ज्ञेयानि । ²पीवरः,
^Dपीवितः ।

(1010) “पुट संश्लेषणे” (VI-तुदादिः-1367. अक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।

पोटकः-टिका, पोटकः-टिका, पुपुटिषकः-षिका, पोपुटकः-टिका ;
पुटिता-त्री, प्रपुटितम्-^Eतः-तवान्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक-
कुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

(1011) “पुट भाषार्थः” (X-चुरादिः-1754. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।

पोटकः-टिका, पुपोटयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-

1. पीडयतीति पीडकः । तिलस्य पीडकः तिलपीडकः=तैलाविकरणार्थं दारु-
विशेषः ।

2. ‘छित्त्वरछत्त्वरधीवरपीवर—’ [द. उ. 8-49] इति ध्वरच्प्रत्यये, वलोपोऽगुणत्वं
च निपात्यते । पीवरः=स्थूलः ।

A. ‘सलीलमालिङ्गय नयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।’ नैषधे 6.78.

B. ‘बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाहे यां निशाचरः ॥’ भ. का. 5.94.

C. ‘पिच्छसजा पीलितनीलकुन्तलं शीलेन संक्रीलितलोकमानसम् ॥’ धा.का. 1.67.

D. ‘अपीवितानां नाप्यतिमीवितानां श्रितं तनुं सुतीवोरुमनीवमध्यमाम् ॥’ धा.का. 1.72.

E. ‘ततोऽतिकुटिलाशयैः प्रपुटितैः कुचजीवितैः

गुजझिः पि सैनिकैः सुपुटितां डिपझिर्जनान् ।’ धा. का. 2. 80.

कोटयतिवत् (205) बोध्यानि । अस्य घातोरुभयपदित्वात्, शतरि पोटयन्-
न्ती, पुपोटयिषन्, पोटयिष्यन्, पुपोटयिषिष्यन्-न्ती-ती; इति विशेषः ।

(1012) “पुट संसर्गे” (X-चुरादि:-1913. सक. सेट्. उभ.)

कथादिः, अदन्तश्च ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।

पुटक:-टिका, पुपुटयिषक:-षिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रायः
चौरादिककथयतिवत् (162) बोध्यानि । ^Aपुटयितुम् ।

(1013) “पुटि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1793. सक. सेट्. उभ.)

आस्थदीयः ।

पुण्टक:-ण्टिका, पुपुण्टयिषक:-षिका, पुण्टक:-ण्टिका, पुपुण्टिषक:-षिका,
पोपुण्टक:-ण्टिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुण्टयतिवत् (210)
ज्ञेयानि ।

(1014) “पुट्ट अल्पीभावे” (X-चुरादि:-1559. अक. सेट्. उभ.)

पुट्टक:-ट्टिका, पुपुट्टयिषक:-षिका, पुट्टयिता-त्री, पुपुट्टयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना चौरादिककुट्टयतिवत्
(207) बोध्यानि । कर्तरि क्तप्रत्यये ^Bप्रपुट्टितः इति ।

(1015) “पुड उत्सर्गे” (VI-तुदादि:-1384. सक. सेट्. पर.)

कुटादिः । ‘मुड’ इति आत्रेयः ।

पोडक:-डिका, पोडक:-डिका, पुपुडिषक:-षिका, पोपुडक:-डिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि । ^Cपुडित्वा ।

A. ‘दुध्मारदुध्मरिततीरणकृद्यधेशो

नो चक्ष्मे पुटयितुं तमकत्रितोष्मा ॥’ घा. का. 3.59.

B. ‘सा पूतना च शिशुभक्षणकुटनोत्का जघ्ने प्रपुट्टिगकृपेण विचुष्टिताघा ।’ घा. का. 3.16.

C. ‘पोद्भयोऽयं चुडतेति केऽपि, जुडतेत्यन्ये कडन्तोऽलुठन्

देवे स्वेष्टंलिते कडत्विषि कुडद्वात्रे पुडित्वाऽऽदरम् ।’ घा. का. 2.81.

(1016) “पुडि खण्डने” (I-भ्वादि:-३२६. सक. सेद्. पर.)

मैत्रेयानुसारेण पठितोऽयम् ।

पुण्डक:-ण्डिका, पुण्डक:-ण्डिका, पुपुण्डिषक:-षिका, पोपुण्डक:-ण्डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुण्ठितवत् (२०९) ज्ञेयानि । ^१पुण्ड्रम्,
^२पुण्डरीकम् इति रूपे इति विशेषः ।

(1017) “पुण कर्मणि शुभे” (VI-तुदादि:-१३३३. अक. सेद्. पर.)

‘पुण कर्मणि शब्दे च’ इति क्षीरस्वामिसम्मतः पाठः ।

पोणक:-णिका, पोणक:-णिका, ^३पुपुणिषक:-पुपोणिषक:-षिका ;
पोपुणक:-णिका ;
पोणिता-त्री, पोणयिता-त्री, पुपुणिषिता-पुपोणिषिता-त्री, पोपुणिता-त्री ;
^४पुणन्-न्ती-ती, पोणयन्-न्ती, पुपुणिषन्-पुपोणिषन्-न्ती ; —
पोणिष्यन्-न्ती-ती, पोणयिष्यन्-न्ती-ती, पुपुणिषिष्यन्-पुपोणिषिष्यन्-
न्ती ती ; —

— पोणयमानः, पोणयिष्यमाणः, — पोपुण्यमानः, पोपुणिष्यमाणः ;
प्रपुण-प्रपुणौ-प्रपुणः ; — — —
पुणितम्-तः, पोणितः, पुपुणिषितः-पुपोणिषितः, पोपुणितः-तवान् ;
^५निपुणः, आचारनिपुणः, पोणः, पुपुणिषुः-पुपोणिषुः, पोपुणः ;
पोणितव्यम्, पोणयितव्यम्, पुपुणिषितव्यम्-पुपोणिषितव्यम्, पोपुणितव्यम् ;
पोणनीयम्, पोणनीयम्, पुपुणिषणीयम्-पुपोणिषणीयम्, पोपुणनीयम् ;

1. औणादिके रक्प्रत्यये एवं रूपम् । पुण्ड्रम् = इक्षुमेदः । इक्षुसादृश्यात् अन्यत्रापि पुण्ड्रत्वव्यवहारः ।
2. ‘कर्फरीकादयश्च’ [द. उ. ३-३८] इत्यत्र ‘मृद्धीक पुण्डरीक—’ इति भोजेन निपातितः । इति धा. का. व्याख्याने. (१.४३.) ।
3. ‘रलो व्युपधात्—’ (१-२-२६) इति किरवविकल्पः । एवं सन्नन्ते सर्वत्र, क्त्वा-प्रत्ययेऽपि, रूपद्वयस्योपपत्तिर्ज्ञेया ।
4. ‘तुदादिभ्यः शः’ (३-१-७७) इति कर्तरि शप्रत्ययः । ‘आच्छीनद्योर्नुम्’ (७-१-८०) इति नुम् वा भवति ।
5. ‘इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः’ (३-१-१३५) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।

¹पुण्यम्-^Aपोण्यम्, पुपुणिष्यम्-पुपोणिष्यम्, पोपुण्यम् ;
 ईषत्पोणः-दुष्पोणः-सुपोणः ; — — —
 पुण्यमानः, पोण्यमानः, पुपुणिष्यमाणः, पुपोणिष्यमाणः, पोपुण्यमानः ;
 पोणः, पोणः, पुपुणिषः-पुपोणिषः, पोपुणः ;
 पोणितुम्-पोणयितुम्, पुपुणिषितुम्-पुपोणिषितुम्, पोपुणितुम् ;
²पुणितिः, पोणना, पुपुणिषा-पुपोणिषा, पोपुणा ;
 पोणनम्, पोणनम्, पुपुणिषणम्-पुपोणिषणम्, पोपुणनम् ;
 पुणित्वा-पोणित्वा, पोणयित्वा, पुपुणिषित्वा-पुपोणिषित्वा, पोपुणित्वा ;
 प्रपुण्य, प्रपोण्य, प्रपुपुणिष्य-प्रपुपोणिष्य, प्रपोपुण्य ;
 पोणम् २, { पोणम् २, } पुपुणिषम् २-पुपोणिषम् २, }
 पुणित्वा २-पोणित्वा २, { पोणयित्वा २, } पुपुणिषित्वा २-पुपोणिषित्वा २, }
³पुण्डरीकम्. पोपुणम् २ ; }
 पोपुणित्वा २ ; }

(1018) “पुथ हिंसायाम्” (IV-दिवादिः-1119. सक. सेट्. पर.)
 ‘पुथ्येत् पुथ्यति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्लो. 100) इति देवः ।
 पोथकः-थिका, पोथकः-थिका, पुपुथिषकः-पुपोथिषकः-षिका, पोपुथकः-थिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुथ्यतिवत् (218) ज्ञेयानि ।
 पोथ्यम्^B ।

(1019) “पुथ भाषार्थः” (X-चुरादिः-1776. सक. सेट्. डभ.)
 आस्वदीयः ।

-
1. ‘जनिकृतिपुणिभ्यः क्यप्’ इति भोजोक्तेः क्यप् प्रत्ययः ।
 2. ‘तितुत्रेष्वप्रहादीनाम्—’ (वा. 7-2-9) इतीदं भवति ।
 3. ‘पुण’ इत्यस्य धातोर्णकारस्य ङकारे, डप्रत्ययस्य रुडागमे च एवं रूपम् ।
 ‘पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेषजे ।
 पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति मेदिनी ।
 - A. ‘ईशस्य पुण्यसुगमस्य बन्धं मुणन्तो
 मल्लाश्च यत्र चुकुणुः शुनका इवोच्चैः ।’ धा. का. 2.76.
 - B. ‘तं प्लुष्यद्दृष्टिन्प्लुष्यमपि च गतश्रासमुत्प्लुष्यद्दृष्टम्
 पोथ्यं प्रोचे स्वरेण स्वजनविपुषितं क्षिप्यता पुष्यमाध्दीम् ॥’ धा. का. 2. 56.

‘पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्लो. 100) इति देवः ।
पोथकः-थिका, पुपोथयिषकः-षिका; पोथयिता-त्री, पुपोथयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोदयतिवत् (542) बोध्यानि ।

(1020) “पुथि हिंसासंक्लेशनयोः” (I-भ्वादिः-44. सक. सेट्. पर.)
‘पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्लो. 100) इति देवः ।
पुन्थकः-न्थिका, पुन्थकः-न्थिका, पुपुन्थिषकः-षिका, पोपुन्थकः-न्थिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुन्थतिवत् (220) ज्ञेयानि । व्यपि प्रपुन्थ्य^A
इति रूपम् । ¹खड्गोपपुन्थं खड्गेनोपपुन्थम् वा शत्रुं मारयति ।

(1021) “पुर अग्रगमने” (VI-तुदादिः-1346. सक. सेट्. पर.)
पोरकः-रिका, पोरकः-रिका, पुपुरिषकः-पुपोरिषकः-षिका, पोपुरकः-रिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुरतिवद् (229) ऊह्यानि । शतरि-
^Bपुरन्-न्ती-ती, इति ।

(1022) “पुर्व पूरणे” (I-भ्वादिः-573. सक. सेट्. पर.)

‘पुर्व—’ इति क्षीरस्वामी ।

‘पूरणे पूर्वतीति स्यात्, पूर्वयेणौ निकेतने ॥’ (श्लो. 162) इति देवः ।
पूर्वकः-र्विका, पूर्वकः-र्विका, पुपूर्विषकः-षिका, पोपूर्वकः-र्विका;
पूर्विता-त्री, पूर्वयिता-त्री, पुपूर्विषिता-त्री, पोपूर्विता-त्री;
^Cपूर्वितम्-तः-तवान्; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगूर्वतिवत्
(416) बोध्यानि । ²पूर्तिः इति क्तिनि रूपम् ।

(1023) “पुर्व निकेतने” (X-चुरादिः-1606. अक. सेट्. उभ.)

‘पूरणे पूर्वतीति स्यात् पूर्वयेत् णौ निकेतने ॥’ (श्लो. 162) इति देवः ।
‘पुर्व निकेतने’ इति मैत्रेयः । अत्र क्षीरस्वामी—“पूर्वनिकेतनम्=
आद्यनिवासः । पारायणे-द्वौ धातू” इति ।

1. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-43) इति णमुत्प्रत्ययः ।

2. ‘राजोपः’ (6-4-21) इति शलादौ किति ङिति च प्रत्यये परतः वकारस्य लोपः ।

A. ‘ममन्थ विश्वं सुजनानकुन्थकान् प्रपुन्थ्य बन्धून्पि कुन्थति स्म यः ।’ धा. का. 1.7.

B. ‘मुरादिबन्धुः क्षुरघोरचेताः पुरन् खलानां जनजीववर्ही ।’ धा. का. 2.77.

C. ‘दुर्द्विपून् धूर्वितुमेव गूर्वेण मूर्वन्तमापूर्वितुपर्वताध्वरम् ॥’ धा. का. 1.73.

^१पूर्वकः-र्विका, पुपूर्वयिषकः-षिका, पूर्वयिता-त्री, पुपूर्वयिषिता-त्री ; पूर्वयन्-न्ती, पुपूर्वयिषन्-न्ती-ती ; पूर्वयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूर्वयिषिष्यन्-न्ती-ती ; पूर्वयमाणः, पुपूर्वयिषमाणः, पूर्वयिष्यमाणः, पुपूर्वयिषिष्यमाणः, ^२पूर्वितम्-तः, पुपूर्वयिषितः-तवान् ; पूर्वयिष्-यिषौ-यिषः ; पूर्वः, पुपूर्वयिषुः, पूर्वयितव्यम्, पुपूर्वयिषितव्यम्, पूर्वणीयम्, पुपूर्वयिषणीयम्, पूर्व्यम्, पुपूर्वयिष्यम्, ईषत्पूर्वः-दुप्पूर्वः-सुपूर्वः, पूर्व्यमाणः, पुपूर्वयिष्यमाणः ; पूर्वः, पुपूर्वयिषः, पूर्वयितुम्, पुपूर्वयिषितुम्, पूर्वणा, पुपूर्वयिषा, पूर्वणम्, पुपूर्वयिषणम्, पूर्वयित्वा, पुपूर्वयिषित्वा, प्रपूर्व्य, प्रपुपूर्वयिष्य, पूर्वम् २, पूर्वयित्वा २, पुपूर्वयिषम् २, पुपूर्वयिषित्वा २.

(1024) “पुल महत्त्वे” (I-म्वादिः-841. अक. सेट्. पर.)

ज्वलादिः ।

‘महत्त्वे पोलति पुलेणो तु तत्रैव पोलयेत् ।’ (श्लो. 156) इति देवः । पोलकः-लिका, पोलकः-लिका, पुपुलिषकः-पुपोलिषकः-षिका, पोपुलकः-लिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कोलतिवत् (231) ज्ञेयानि । ^२पुलिः, ^३पुलकः, ^४पुलिनम्, ^५पुलाकः, ^६पुलिन्दः, इमानि रूपाणि अस्य धातोर्भवन्तीति विशेषः । ^Bप्रपोलः ।

(1025) “पुल महत्त्वे” (X-चुरादिः-1601. अक. सेट्. उभ.)

‘महत्त्वे पोलति पुलेणो तु तत्रैव पोलयेत् ।’ (श्लो. 156) इति देवः । ‘—समुच्छ्राये’ इति क्षीरस्वामी ।

1. ‘उपधायां च’ (8-2-78) इति सर्वत्र दीर्घः ।
2. ‘इक् कृष्यादिभ्यः (वा. 3-3-94) इति स्त्रियां भाषादौ इक्प्रत्ययः ।
3. ‘क्वुन् शिलिशञ्जयोः—’ (द. उ. 3-5) इति क्वुन् ।
4. बाहुलकादौणादिके किनप्रत्यये रूपम् । पुलिनम्=सैकतम् ।
5. ‘पिनाकादयश्च’ (द. उ. 3-34.) इत्यस्याकृतिगणत्वात् आकप्रत्यये रूपमेवम् ।
पुलाकः=पकाजलेशः ।
6. ‘कुणिपुल्योः किन्दच्’ (द. उ. 6.46.) इति किन्दच्प्रत्ययः । पुलिन्दः=म्लेच्छजातिविशेषः ।
- A. ‘मन्त्रायपूर्वितृपे शिशुना रणं वः
स्यादेव मानपरिजंसकमोज्ज्वलान्नाम् ॥’ धा. का. 3.31.
- B. ‘स्थलीर्हली सजलिनीश्च तीर्त्वा पलन् हरिश्चात्मबलप्रपोलः ।’ धा. का. 22.2.

पोलकः-लिका, पुपोलयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तोलयतिवत् (757) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये ^Aपोलितम् इति ।

(1026) “पुष पुष्टौ” (I-भ्वादिः-700. अक. सेट्. पर.)

‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति । (श्लो. 171) इति देवः ।
पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, ¹पुपोषिषकः-पुपुषिषकः-षिका, पोपुषकः-षिका;
पोषिता-त्री, पोषयिता-त्री, पुपोषिषिता-पुपुषिषिता-त्री, पोपुषिता-त्री;
²प्रपोषन्-न्ती, पोषयन्-न्ती, पुपोषिषन्-न्ती, पुपुषिषन्-न्ती; —
पोषिष्यन्-न्ती-ती, पोषयिष्यन्, पुपोषिषिष्यन्-पुपुषिषिष्यन्-न्ती-ती; —
— पोषयमाणः, पोषयिष्यमाणः, — पोपुष्यमाणः, पोपुषिष्यमाणः;
प्रपुष्ट-प्रपुष्ट-पुषौ-पुषः; — — —
³पोषितम्-पुषितम्-तः, पोषितः, पुपोषिषितः-पुपुषिषितः-पोपुषितः-तवान्;
पुषः, ⁴पोषणः, ⁵प्रपोषी-घनपोषी, पोषः, पुपोषिषुः-पुपुषिषुः, पोपुषः;
पोषितव्यम्, पोषयितव्यम्, पुपोषिषितव्यम्-पुपुषिषितव्यम्, पोपुषितव्यम्;
पोषणीयम्, पोषणीयम्, पुपोषिषणीयम्-पुपुषिषणीयम्, पोपुषणीयम्;
पोष्यम्, पोष्यम्, पुपोषिष्यम्-पुपुषिष्यम्, पोपुष्यम्;
ईषत्पोषः-दुष्पोषः-सुपोषः; — — —
पुष्यमाणः, पोष्यमाणः, पुपोषिष्यमाणः-पुपुषिष्यमाणः, पोपुष्यमाणः;
पोषः, पोषः, पुपोषिषः-पुपुषिषः, पोपुषः;

1. ‘रलो व्युपधादल्लादेः संश्च’ (1-2-26) इति सन्नन्ते सर्वत्र क्तिवविकल्पः । तेन रूपद्वयं बोध्यम् । एवं शुद्धात् क्त्वायामपि ज्ञेयम् ।
2. निष्ठायां, ‘उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ (1-2-21) इति क्तिव-विकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
3. नन्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्यये ऽनादेशे च रूपम् ।
4. ताच्छीलिके णिनिप्रत्यये गुणे च रूपम् ।
- A. ‘संदोलयन् अधिकपोलितमदिराजं
संचोलितं सुबहुमूलितशाखिवृन्दैः ॥’ धा. का. 3.21.
- B. ‘वैषमैयतमैः प्रपोषद्दशुभप्रश्नेषिभिः श्लेषति प्रोष्यान् ॥’ धा.का. 1.88.
- C. ‘स्वपोषमपुषद् युष्मान् या पक्षिमृगशावकाः ।’ भ. का. 6. 26.

पोषितुम्, पोषयितुम्, पुपोषितुम्-पुपुषितुम्, पोपुषितुम्;
 पुष्टिः, पोषणा, पुपोषिषा-पुपुषिषा, पोपुषा;
 पोषणम्, पोषणम्, पुपोषिषणम्-पुपुषिषणम्, पोपुषणम्;
 पोषित्वा-पुषित्वा, पोषयित्वा, पुपोषित्वा-पुपुषित्वा, पोपुषित्वा;
 प्रपुष्य, प्रपोष्य, प्रपुपोषिष्य-प्रपुपुषिष्य, प्रपोपुष्य;

¹स्वपोषं-घनपोषं-गोपोषं-रैपोषं वा पोषति ।

पोषम् २, } पोषम् २, } पुपोषिषम् २-पुपुषिषम् २, }
 पुषित्वा २- } पोषयित्वा २, } पुपोषित्वा २-पुपुषित्वा २, }
 पोषित्वा २, } पोपुषम् २; }
²पोषयितुः, ³पुष्करम्, ⁴पुष्कलम्. पोपुषित्वा २; }

(1027) “पुष पुष्टौ” (IV-दिवादिः-1182. सक. अनि. पर.) [अ]

‘धारणे पोषयेत् पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति ।’ (श्लो. 171) इति देवः ।

पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुपुषकः-क्षिका, पोपुषकः-षिका;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकतुष्यतिवत् (758) ज्ञेयानि ।

1. ‘स्वे पुषः’ (3-4-40) इति णमुल् । ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति णमुल्प्रयोजकस्यैव धातोरनुप्रयोगः । सूत्रे ‘स्वे—’ इति अर्थग्रहणम्, स्वरूपग्रहणं च । तेन रैपोषम्, गोपोषम् इत्यादिषु ‘स्व’ इत्यस्यार्थस्य सदृशार्थकेषु च णमुल् भवति ।

2. ण्यन्तात्, ‘स्तनिहृषिपुषि—’ [द. उ. 1-140] इतीत्तुच्प्रत्ययः । ‘अयामन्तात्वा-प्येत्स्विष्णुषु’ (6-4-55) इति णेरयादेशः । पोषयितुः= पोषणकर्ता ।

3. ‘पुषः कित्’ [द. उ. 8-71] इति कर्न्प्रत्यये, तस्य कित्त्वेन, बाहुलकात् प्रत्ययादेः ककारस्येतसंज्ञाभावे च रूपम् ।

4. ‘पुषः कलन् किच्’ [द. उ. 8-118] इति कल्प्रत्यये रूपम् । अत्रापि बाहुलकात् प्रत्ययककारस्य न लोप इति ज्ञेयम् ।

[अ] ‘सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिरयाम् ।’ इति (मेघसन्देशे II-13), ‘पुपोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥’ इति (कुमारसम्भवे 1-25) च ग्रन्थाकचिप्रयोगात् सकर्मकत्वम् । ‘वराह इव पुष्यति—’ इत्यादिप्रयोगदर्शनादकर्मकत्वमप्यस्य धातोः संगच्छत इति ज्ञेयम् ।

¹पुष्पः, ²द्वेपोषः^B द्वेपोषम्, गोपोषम् आनन्दपोषम् वा पुष्पति ।
³गायत्री ।

(1028) “पुष पुष्टौ” (IX-कथादिः-1529. अक. सेट्. पर.)

‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति ।’ (श्लो. 171) इति देवः ।
 पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुपोषिषकः-पुपुषिषकः-षिका, पोपुषकः-षिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।
 शतरि ‘पुष्णन्^C-ती, इति रूपमिति विशेषः ।

(1029) “पुष धारणे” (X-चुरादिः-1751. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्येत् पुष्णाति पोषति ।’ (श्लो. 171) इति देवः ।
 पोषकः-षिका, पुपोषयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिकतोलयतिवत् (757) ज्ञेयानि । ^Dप्रपोषितः ।

(1030) “पुष्प विकसने” (IV-दिवादिः-1122. अक. सेट्. पर.)

पुष्पकः-ष्पिका, पुष्पकः-ष्पिका, पुपुष्पिषकः-षिका, पोपुष्पकः-ष्पिका ;
 पुष्पम्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजल्पतिवत् (592) ज्ञेयानि ।
 शतरि—⁵पुष्यन्-न्ती, इति रूपमिति विशेषः ।

1. ‘पुष्यसिधौ नक्षत्रे’ (3-1-116) इति नक्षत्रेऽभिधेये क्यप् । अन्यत्र पोष्यम्
 इति ण्यदेव । पुष्यन्त्यर्था अस्मिन् इति पुष्यः = नक्षत्रविशेषः ।
2. ‘स्वे पुषः’ (3-4-40) इति णमुल् । ‘स्वे’ इति पर्यायाणामपि ग्रहणात्
 द्वेपोषम् इत्यादीनां साधुत्वम् । ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति
 णमुलन्तस्यैव धातोरनुप्रयोगः ।
3. ‘सुष्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छीत्ये णिनिः ।
4. ‘कथादिभ्यः—’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘इनाऽभ्यस्तयोरात्ः’
 (6-4-112) इत्याकारलोपः । णत्वम् ।
5. ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति इयन्प्रत्ययः ।
- A. ‘महारथः पुष्यरथं रथाङ्गी क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥’ शि. व. 3. 22.
- B. ‘प्रस्थापयत् पूगकृतान् स्वपोषं पुष्टान् प्रयत्नाद् दृढगात्रबन्धान् ।’ भ. का. 3.4.
- C. ‘पुष्णन् सतां प्रियमर्थं प्लुषिताङ्गरागः
 पुष्णन् मुदं मृगदृशां रिपुधाम मुष्णन् ।’ धा. का. 3.12.
- D. ‘दोभ्यां प्रासयतां प्रपोषितरूपां निर्दालनोद्योगिनां
 तेषां विक्रमणैरपाटि पटिमा शिक्षाऽप्यपोटि स्फुटम् । धा. का. 3.43.

(1031) “पुंस अभिवर्धने” (X-चुरादि:-1638. सक. सेट्. उभ.)

‘—अभिमर्दने’ इति क्षीरस्वामी ।

पुंसकः सिका, पुपुंसयिषकः-षिका; ¹पुन्-पुंसौ-पुंसः; ^Aपुंसना, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि । अस्योभयपदि-त्वात् शतरि पुंसयन्-न्ती, पुंसयिष्यन्-न्ती-ती, इति रूपे अधिके इति विशेषः ।

(1032) “पुस्त आदरानादरयोः” (X-चुरादि:-1590. सक.सेट्. उभ.)

‘—दानादरयोः’ इति धातुकाव्ये (3-20) पाठः ।

पुस्तकः-स्तिका, पुपुस्तयिषकः-षिका; ^Bपुस्तितः, ²पुस्तकम्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुस्मयतिवत् (236) ज्ञेयानि । अस्योभयपदि-त्वात् शताऽपि भवतीति विशेषः । किपि, पुस्त्-पुस्तौ-पुस्तः इति रूपाणि इति विशेषः ।

(1033) “पूङ् पवने” (I-भ्वादि:-966. अक. सेट्. आत्म.)

पवनम्=शोधनम् ।

‘श्चि पुनाति पुनीते स्ताम्, पवने पवते डितः ।’ (श्लो. 27) इति देवः ।

पावकः-विका, पावकः-विका, ³पिपविषकः-षिका, पोपूयकः-यिका ;

पथिता-त्री, पावयिता-त्री, पिपथिपिता-त्री, पोपूयिता-त्री ;

— पावयन्-न्ती, पावयिष्यन्-न्ती-ती, — —

पवमानः, पावयमानः, पिपविषमाणः, पोपूयमानः ;

1. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजदशकारश्चेर्षाद्वर्गस्तवर्गजः ॥’ इति अभियुक्तोक्त्याऽत्रानुस्वारो नकारस्थानिकः । तेन किपि संयोगान्तलोपे नकारान्तं रूपं प्रथमैकवचने बोध्यम् ।

2. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति संज्ञायां क्वुन् ।

3. सन्नन्ते, उगन्तत्वेनेगिनेषे प्राप्ते, ‘स्मिपूङ् (ऽज्ज्वां) सनि’ (7-2-74) इति नित्य-भिद । ‘ओः पुयण्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्य इकारः । एवं सन्नन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

A. ‘न स्फिडयामि किमु चुम्बभिया स्थितोऽसि

कि पुलिताज्जकृतपुंसनयाऽत्र पुंसाम् ॥’ धा. का. 3.26

B. ‘वर्हादिमण्डितसुमण्डितविग्रहोऽसौ प्रच्छदितः किल वकेन च पुंस्तेतार्तिः ।’
धा. का. 3.20,

पविष्यमाणः, पावयिष्यमाणः, पिपविषिष्यमाणः, पोपूयिष्यमाणः ;
 पूः-पुवौ-पुवः ; — — —
¹पूतम्-पवितम्-⁴तः-तवान्, पावितः, पिपविषितः, पोपूयितः-तवान् ;
 पवः, ²पवमानः, ³पवनः, ⁴पवितम् [अग्निः, देवता वा], ⁵पोता,
 पावः, ⁶पिपविषुः-⁶पिपावयिषुः, पोपुवः ;
 पवितव्यम्, पावयितव्यम्, पिपविषितव्यम्, पोपूयितव्यम् ;
⁷प्रपवणीयम्-प्रपवनीयम्, ⁸प्रपावणीयम्-प्रपावनीयम्, पिपविषणीयम्,
 पोपूयनीयम् ;

1. 'पूङ्' (7-2-51) इति निष्ठाया इङ्विक्ल्पः । 'पूङ्' क्त्वा च' (1-2-22) इति निष्ठायाः क्त्विनिषेधाद् गुणावादेशौ । एवं क्त्वायामपि रूपद्वयस्योपपत्तिर्हेया ।
 2. कर्तरि, 'पूङ्यजोः शानन्' (3-2-128) इति शानन्प्रत्ययः । शपि, 'आने मुक्' (7-2-82) इति मुगागमः ।
 3. नन्यादिस्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्यये, अनादेशे च रूपम् । पवनः=वायुः ।
 4. 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (3-2-186) इति कर्तरि ऋषौ, देवतायां वा अभिषेये सति इत्रप्रत्ययः । ऋषिः=अग्निः । 'अग्निः पवित्रम्, स मा पुनातु,' (आप. श्रौ. सू. 12-19-6) 'वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रम्, ते मा पुनन्तु ।' (आप. श्रौतसूत्रे 12-9-6) इत्यादिषु यथा । ऋषौ करणे, देवतायाम् कर्तरि चार्थं प्रत्ययो ज्ञेयः ।
 5. 'तृन्' (3-2-135) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु तृन्प्रत्ययः । बाहुलकात् इडागमाभावः ।
 6. ण्यन्तात् सनि, उप्रत्यये रूपम् । अत्रापि 'ओः पुयण्यपरे' (7-4-80) इति अभ्यासस्येकारः । तत्प्रदर्शनार्थमेवात्र रूपमेकं निदर्शितम् ।
 7. 'न भाभूपू' (8-4-34) इत्यत्र 'पू' इत्यनेन पूज एव ग्रहणम्, न तु पूङ् इति काशिकादिषु दृश्यते । तेनात्र णत्वं भवत्येव । क्षीरस्वामी तु अविशेषेण पूङ्गोऽपि प्रकृतसूत्रे ग्रहणं मन्यमानः प्रपवनीयम् इति णत्वाभाव-घटितं रूपमुदाजहार ।
 8. 'ण्यन्तभादीनामुपसृख्यानम्' (वा. 8-4-34) इति णत्वनिषेधोऽपि नास्य धातोरिति पक्षे रूपमेवम् । क्षीरस्वामिमते तु पूर्ववदत्रापि णत्वनिषेधः ।
- A. 'पवितोऽनुगुणैर्वतैः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ ।' भ. का. 9-39.
 B. 'जगत् पिपविषुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥' भ. का. 9-53.

¹विपूयः^A-पव्यम्, ²अवश्यपाव्यम्, पाव्यम्, पिपविष्यम्, पोपूय्यम्;
 पूयमानः, पाव्यमानः, पिपविष्यमाणः, पोपूय्यमानः;
³पवः, ⁴निष्पावः, ⁵उत्पावः, ⁶पोत्तम्, ^Bवनपोत्तः, ⁷पवितम्, पावः,
 पिपविषः, पोपूयः;

पवितुम्, पावयितुम्, पिपविषितुम्, पोपूयितुम्;
 पूतिः, पावना, विपविषा, पिपावयिषा, पोपूया;
 पवनम्, पावनम्, पिपविषणम्, पोपूयनम्;
 पूत्वा-पवित्वा,^C पावयित्वा, पिपविषित्वा, पोपूयित्वा;
 प्रपूय, प्रपाव्य, प्रपिपविष्य, प्रपोपूय्य;

पावम् २ } पावम् २, } पिपविषम् २, } पोपूयम् २; }
 पूत्वा २-पवित्वा २ } पावयित्वा २, } पिपविषित्वा २, } पोपूयित्वा २. }

1. 'विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु' (3-1-117) इत्यनेन मुञ्जेऽभिधेये विपूर्वका-
 दस्मात् क्यपि रूपमेवम् । अन्यत्रार्थे तु 'अचो यत् (3-1-97) इति यति,
 अवादेशे च पव्यम् इति रूपम् ।
2. 'ओरावश्यके' (3-1-125) इति ण्यत् । आवादेशः । अवश्यमो मकारस्य
 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' (काशिका. 6-3-109) इति लोपः ।
3. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इति भावेऽपुप्रत्ययः । घञपवादः ।
4. 'निरभ्योः पूत्वोः' (3-3-28) इति निष्पूर्वकादस्मात् घञ् । निष्पावः=धान्य-
 विशेषः । 'परिमाणारूपायां सर्वेभ्यः' (3-3-20) इति घञ्यपि रूपमेवमेव । तदानीं
 निष्पावः=परिमाणविशेषः ।
5. 'उदि श्रयति यौति पूदुवः' (3-3-49) इति घञ् ।
6. 'हलसूकरयोः पुवः' (3-2-183) इति करणे घ्नप्रत्यये रूपम् । पोत्रम्=
 सूकरस्य, हलस्य वा मुखम् ।
7. 'पुवः संज्ञायाम्' (3-2-185) इति करणे इत्रप्रत्ययः । पवित्रम्=दर्भः,
 चक्रायुधं च ।
- A. 'वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।' भ. का. 6-61.
- B. 'भूदार एव वनपोत्तवतामतानीत् भूदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेषाम् ॥'

च. भा. 1.20.

- C. सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा सहाश्वमारमानमनल्पमन्युः । भ. का. 3.18.

(1034) “पूज पूजने” (X-चुरादि: 1643. सक. सेट् उभ.)

पूजक:-जिका, पुपूजयिषक:-षिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक-
कूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । ¹पूजा, ^Aपूज्यमानः, पूजयन्-न्ती, [राज्ञां]
²पूजितः, राजपूजितः, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण संभवन्ति ।

(1035) “पूञ् पवने” (IX-कयादि:-1482. सक. सेट् उभ.)

प्वादिः, ल्वादिश्च । [अ]

‘अथ पुनाति पुनीते स्ताम्, पवने पवते डितः ।’ (श्लो. 27) इति देवः ।

पावक:-विका, पावक:-विका, ³पुपूषक:-षिका, पोपूयक:-यिका;

पविता-त्री, पावयिता-त्री, पुपूषिता-त्री, पोपूयिता-त्री;

⁴पुनन्^B-पुनाति, पावयन्-न्ती, ^Cपुपूषन्-न्ती; —

पविष्यन्-न्ती-ती, पावयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूषिष्यन्-न्ती-ती; —

पुनानः, पावयमानः, पुपूषमाणः, पोपूयमानः;

पविष्यमाणः, पावयिष्यमाणः, पुपूषिष्यमाणः, पोपूयिष्यमाणः;

1. ‘चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च’ (3-3-105) इति स्त्रियां धावादौ युजपवादोऽ-
लप्रत्ययः ।

2. ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (3-2-188) इति वर्तमाने कः । ‘कस्य च वर्तमाने’
(2-3-67) इति कर्तरि षष्ठी । ‘केन च पूजायाम्’ (2-2-12) इति समास-
निषेधः । राजपूजितः इति प्रयोगस्तु र/श्चा पूजितः इति तृतीयाधमासे साधुः ।

3. ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीग्नियेषः । ‘इको हल्’ (1-2-9) इति सनः
कित्वाच्च गुणः । एवं सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया बोध्या ।

4. शतरि ‘कयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति आ विकरणप्रत्ययः । ‘आऽभ्यस्तयो-
रातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे
रूपमेवम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।

A. ‘च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः

सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥’ भ. का. 3, 56.

B. ‘द्वारं पुनन् पदतलेन स लूनवैरी

स्तीर्णनिर्नं मदजलेन करीतुकामम् ।’ धा. का. 3.6.

C. ‘त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः कर्षकेण बलजान् पुपूषता ।’ शि. व. 14.7.

[अ] कथादिषु क्षीरस्वामिना “दिवादौ—पूयते.....” इत्याद्युक्तम् । पूधातुः
भवादौ, कथादिषु च पठ्यते; न दिवादौ । क्षीरस्वामिनाऽपि दिवादिषु
पूधातुः कुत्रापि न पठितः । तस्मात् क्षीरस्वामिवाक्यं कथादिगतं किंनिबन्धन-
मिति न जानीमः ।

¹खलपूः-खलप्वौ-खलप्वः; — — —
²पूतम्-तः-तवान्-³पूतः-पूतवान् (यवः), पावितः, पुपूषितः, पोपूयितः-तवान् ;
 पवः-⁴पवनः, ⁵पुपविवान्, ⁶पवित्रम् (अग्निः, देवता वा), ⁷पोता, पावः,
⁸पावनः^A, पुपूषुः, ⁹पिपावयिषुः, पोपुवः;
 पवितव्यम्, पावयितव्यम्, पुपूषितव्यम्, पोपूयितव्यम्;
¹⁰प्रपवनीयम्, ¹¹प्रपावनीयम्, पुपूषणीयम्, पोपूयनीयम्;
¹²विपूयः, पव्यम्-^Bअवश्यपाव्यम्, पाव्यम्, पुपूष्यम्, पोपूष्यम्;
 पूयमानः, पाव्यमानः, पुपूष्यमाणः, पोपूष्यमानः;
 पावः, ¹³निष्पावः, ¹⁴निष्पावः, ¹⁵उत्पावः;

1. खलं पुनातीति खलपूः । क्तिपि रूपमेवम् । द्विवचनादौ, 'ओः सुपि' (6-इति यण् ।
2. 'श्र्युकः किति' (7-2-11) इति निष्ठायामिणिवेधः । एवं क्तिनि, क्त्वत्यपि चेष्टितवेधो ज्ञेयः ।
3. त्वादित्वेन नित्यं निष्ठानत्वे प्राप्ते, 'पूजो विनाशे' (वा. 8-2-44) इत्यर्थे निष्ठानत्त्वम् । पूनाः यवाः । विनष्टाः इत्यर्थः ।
4. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ण्युप्रत्ययः ।
5. लिटः कसौ, द्विवचने, इडागमे, उत्तरखण्डे गुणे, 'न शसददवादिगुणाना' (6-4-120) इति न एत्वाभ्यासलोपः ।
6. 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (3-2-186) इति कर्तरि, करणे च इत्रप्रत्ययः ।
7. 'तृन्' (3-2-135) इति कर्तरि तच्छीलादिषु तृन्प्रत्ययः । बाहुलकादिडागमो न ।
8. ण्यन्तादस्मात् नन्यादित्वात् कर्तरि ण्युप्रत्ययः ।
9. ण्यन्तादस्मात् सनि, उप्रत्यये, 'ओः पुयण्—' (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारः ।
10. 'न भाभूपूकमि—' (8-4-34) इति णत्वनिषेधः ।
11. 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा. 8-4-34) इति णत्वनिषेधः ।
12. 'विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु' (3-1-117) इति मुञ्जोऽभिधेये क्यपि रूपमेवम् ।
13. 'निरभ्याः पूत्वोः' (3-3-28) इति निष्पूर्वकादस्मात् घञ्प्रत्ययः । निष्पावः=घान्यविशेषः ।
14. 'परिमाणख्यायां सर्वेभ्यः' (3-3-20) इति घञ् । निष्पावः=शूर्पः । निष्पूयते=शोध्यते तुषायपनयनेन यस्तण्डुलादिः सः निष्पावः । शूर्पस्यापि प्राक्काले परिमाणवाचकत्वात् प्रत्ययोत्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
15. 'उद्दि श्रयति यौतिपूद्वुः' (3-3-49) इति भावे घञ् ।
- A. 'दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः पङ्क्तिशवनमय द्विजव्रजम् ।' शि. व. 14.33.
- B. 'अवश्यपाव्यं पवसे कच्चित् त्वं देवभाक् हविः ।' भ. का. 6.65.

^१ पोत्रम्-पोत्रः,	^२ पवितम्;	पावः,	पुपूषः,	पोपूयः;
पवितुम्,	पावयितुम्,	पुपूषितुम्,	पोपूयितुम्;	
पूतिः,	^३ पविः,	पावना,	पुपूषा-पिपावयिषा,	पोपूया;
पवनम्,	पावनम्,	पुपूषणम्,	पोपूयनम्;	
पूत्वा,	पावयित्वा,	पुपूषित्वा,	पोपूयित्वा;	
प्रपूय,	प्रपाव्य,	प्रपुपूष्य,	प्रपोपूय्य;	
पावम् २,	पावम् २,	पुपूषम् २,	पोपूयम् २;	}
पूत्वा २,	पावयित्वा,	पुपूषित्वा २,	पोपूयित्वा २.	
^४ पूगः,	^५ पोतः,	^६ पुण्यम्,	^७ पुत्रः.	

(1036) “पूयी विशरणे दुर्गन्धे च”

(I-भ्वादिः-484. अक. सेट्. आत्म.)

पूयकः-यिका,	पूयकः-यिका,	पुपूयिषकः-षिका,	पोपूयकः-यिका;
पूयिता-त्री,	पूययिता-त्री,	पुपूयिषिता-त्री,	पोपूयिता-त्री;
—	पूययन्-न्ती,	पूययिष्यन्-न्ती;	—
पूयमानः,	पूययमानः,	पुपूयिषमाणः,	पोपूयमानः;
पूयिष्यमाणः,	पूययिष्यमाणः,	पुपूयिषिष्यमाणः,	पोपूयिष्यमाणः;
^८ सुपूः-सुपुवौ-सुपुवः;	—	—	—
^९ पूतम्-पूतः-पूतवान्,	पूयितः,	पुपूयिषितः,	पोपूयितः-तवान्;

1. ‘हलसूकरयोः पुवः’ (3-2-183) इति करणे घृन्प्रत्यये रूपम् ।
2. ‘पुवः संज्ञायाम्’ (3-2-185) इति करणे इत्रप्रत्ययः । पवित्रम्=दर्भः, चक्रं च ।
3. ‘इणजादिभ्यः’ (वा. 3-3-94) इति भावे इण्प्रत्ययः । बाहुलकात् वृद्धिर्न । गुणस्तु भवत्येव । पविः=वज्रम् । अजादिः=अजघातुप्रकारः ।
4. ‘छापूय’ [द. उ. 3-69] इति गक्प्रत्ययः । पूगः=संघातः ।
5. औणादिके [द. उ. 6-7] तन्प्रत्यये रूपम् । पुनाति इति पोतः=अभिः, पुत्रः समुद्रयानं वा । बाहुलकादिडागमो न ।
6. ‘पूजो यणुद्र ह्रस्वश्च’ [द. उ. 8-16] इति यत्प्रत्यये णुडागमे, उपधाया ह्रस्वे च रूपमेवम् । ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुणो न ।
7. ‘पूजो ह्रस्वश्च’ [द. उ. 8-87] इति त्रप्रत्यये, धातोर्ह्रस्वे च रूपमेवम् ।
8. क्पि, वलि लोपे, ऊकारान्तत्वं ज्ञेयम् । द्विवचनादौ उवङ् ज्ञेयः ।
9. ‘श्वेदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीग्नित्वेः । वलि लोपे रूपमेवम् ।

पूयः, ^१ पूयिता,	पूयः,	पुपूयिषुः,	पोपूयः ;
पूयितव्यम्,	पूययितव्यम्,	पुपूयिषितव्यम्,	पोपूयितव्यम् ;
पूयनीयम्,	पूयनीयम्,	पुपूयिषणीयम्,	पोपूयनीयम् ;
पूय्यम्,	पूय्यम्,	पुपूयिष्यम्,	पोपूय्यम् ;
ईषत्पूयः-दुष्पूयः-सुपूयः ;		—	—
पूय्यमानः,	पूयमानः,	पुपूयिष्यमाणः,	पोपूय्यमानः ;
पूयः,	पूयः,	पुपूयिषः,	पोपूयः ;
पूयितुम्,	पूययितुम्,	पुपूयिषितुम्,	पोपूयितुम् ;
^२ पूतिः, ^१	पूयना,	पुपूयिषा,	पोपूया ;
पूयनम्,	पूयनम्,	पुपूयिषणम्,	पोपूयनम् ;
पूयित्वा,	पूययित्वा,	पुपूयिषित्वा,	पोपूयित्वा ;
प्रपूय्य,	प्रपूय्य,	प्रपुपूयिष्य,	प्रपोपूय्य ;
पूयम् २ ; } पूयम् २ ; }	पूययित्वा २ ; }	पुपूयिषम् २ ; }	पोपूयम् २ ; }
पूयित्वा २ ; }	पूययित्वा २ ; }	पुपूयिषित्वा २ ; }	पोपूयित्वा २. }

(1037) “पूरी आप्यायने” (IV-दिवादिः-1151. अक. सेट्. आत्म.)

‘आप्यायनम्=वृद्धिः ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘पूरेराप्यायनेऽर्थे स्यात् पूर्यते पूरयेदपि ॥’ (श्लो. 150) इति देवः ।

पूरकः-रिका,	पूरकः-रिका,	पुपूरिषकः-षिका,	पोपूरकः-रिका ;
पूरिता-त्री,	पूरयिता-त्री,	पुपूरिषिता-त्री,	पोपूरिता-त्री ;
—	पूरयन्-न्ती,	पूरयिष्यन्-न्ती-ती ;	— —

1. धातोरस्यानुदात्तेत्वात्, हलादित्वाच्च तच्छीलादिषु कर्तुषु प्राप्तो युच्, ‘न यः’ (3-2-152) इति निषिध्यते । तेन, ‘तृन्’ (3-2-135) इति औत्सर्गिकः तृजेव ।
 2. स्त्रियां भावादौ, ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति प्राप्तमकारप्रत्ययं बाधित्वा, बाहुलकात्, ‘किन् आबादिभ्यः’ (बा. 3-3-94) इत्याबादित्वात्, ‘गन्धस्येद् उत्पूतिषुसुरभिभ्यः’ (5-4-135) इत्यत्र ‘पूति—’ इति निर्देशाच्च किन्नेव भवति । किन्नि वलिलोपे च रूपमेवम् ।
- A. ‘गोदोहदेशे रयितं सहाप्रजं तमूतसत्कीर्तिम् अपूतिभिर्गुणैः ॥’ धा. का. 1-62.

पूर्यमाणः,	^१ प्रपूर्यमाणः,	पुपूरिषमाणः,	पोपूर्यमाणः ;
पूरिष्यमाणः,	पूरयिष्यमाणः,	पुपूरिषिष्यमाणः,	पोपूरिष्यमाणः ;
पूः-पूरो-पूरः ;	—	—	—
^२ पूर्णम्-पूर्णः-पूर्णवान्,	^३ पूर्णः-पूरितः,	पुपूरिषितः,	पोपूरितः-तवान् ;
पूरः,	^४ पूरणः,	पूरः,	पुपूरिषुः,
			पोपूरः ;
पूरितव्यम्,	पूरयितव्यम्,	पुपूरिषितव्यम्,	पोपूरितव्यम् ;
पूरणीयम्,	पूरणीयम्,	पुपूरिषणीयम्,	पोपूरणीयम् ;
पूर्यम्,	पूर्यम्,	पुपूरिष्यम्,	पोपूर्यम् ;
पूर्यमाणः,	पूर्यमाणः,	पुपूरिष्यमाणः,	पोपूर्यमाणः ;
पूरः,	पूरः,	पुपूरिषः,	पोपूरः ,
पूरितुम्,	पूरयितुम्,	पुपूरिषितुम्,	पोपूरितुम् ;
^५ पूर्तिः [पूर्णिः],	पूरणा,	पुपूरिषा,	पोपूरा ;
पूरणम्,	पूरणम्,	पुपूरिषणम्,	पोपूरणम् ;
पूरित्वा,	पूरयित्वा,	पुपूरिषित्वा,	पोपूरित्वा ;
प्रपूर्य,	प्रपूर्य,	प्रपुपूरिष्य,	प्रपोपूर्य ;
^६ चर्मपूरं स्तृणोति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।			

1. 'नेर्विभाषा' (8-4-30) इति सूत्रस्य नेदं लक्ष्यम् । यत्रोपसर्गस्थानिमित्तात् कृतस्थस्य नकारस्य णत्वम्, तत्रैव तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । अत्र तु धातुस्थानिमित्तात् रेफरूपात् णत्वमिति ज्ञेयम् । तेन नित्यणत्वमेव ।
2. 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (7-2-14) इतीग्निषेधः । णत्वम् ।
3. 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञातः' (7-2-27) इत्यनेन ण्यन्तादस्मान्निष्ठायां पक्षे अनिट्त्वं निपात्यते । अनिट्पक्षे, णित्त्वमिति णत्वे पूर्णः इति, इदपक्षे पूरितः इति च रूपम् ।
4. 'अनुदात्तेतश्च हलावेः' (3-2-149) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् । अनादेशे णत्वे च रूपमेवम् । पूरणः = समुद्रः ।
5. 'क्तिर आवादिभ्यः' (वा. 3-3-94) इति क्तिन् ; अप्रत्ययापवादः । 'तितुत्र—' (7-2-9) इतीग्निषेधः । पूर्णिः इति तु बाहुलकात् निप्रत्यये णत्वे च रूपम् ।
6. 'चर्मोदरयोः पूरेः' (3-4-31) इत्यनेन चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः णमुत्प्रत्ययः । पूरयतेः 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (3-4-1) इति परिभाषया धातुसम्बन्धे विधानात् धात्वन्तरस्य प्रयोगः । एवम् उदरपूरम् इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

^१गोष्पदपूरम् ^२गोष्पदप्रम्. सीतापूरं सीताप्रं वा वृष्टो देवः । ^३ऊर्ध्वपूरं पूर्यते ।
 पूरम् २, } पूरम् २, } पुपूरिषम् २, } पोपूरम् २ ; }
 पूरित्वा २, } पूरयित्वा २, } पुपूरिषित्वा २, } पोपूरित्वा २ ; }
^४पूरुः.

(1038) “पूरी आप्यायने” (X-चुरादि:-1804. सक. सेह. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘पूरेआप्यायनेऽर्थे स्यात् पूर्यते, पूरयेदपि ॥’ (श्लो. 150) इति देवः ।
 ईदित्त्वस्य ण्यन्ते प्रयोजनाभावात् णिज्विकल्पो ज्ञेयः । णिजभावपक्षे
 औत्सर्गिकः शब्दिकरण इति ज्ञेयम् । पूरकः-रिका, पुपूरयिषकः-षिका,
 ‘पूरकः-रिका, पुपूरिषकः-षिका, पोपूरकः-रिका ; ^५पूरन्-न्ती,
 पूरिष्यन्-न्ती-ती ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत्
 (७46) ज्ञेयानि ।

(1039) “पूर्ण सङ्घाते” (X-चुरादि:-1637. अक. सेह. उभ.)

‘पू—’ इत्यस्य पाठान्तरमिदम् । “—‘पूण—’ इति शाकटायनः ।
 कोशशुद्धिस्तु ईदृशेषु कीदृशीति न विद्मः ।” इति पुरुषकारे (156 श्लो.)
 चिन्तितम् । ‘पूण—’ इति मा. धा. वृत्तौ पाठभेदः प्रदर्शितः ।

1. ‘वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्’ (3-4-32) इत्यनेन कर्मण्युपपदे, वर्षस्येयत्तायां
 गम्यमानायाम्, पूरयतेर्णमुल्, ऊकारलोपश्चास्य विकल्पेन भवति । एवम्,
 ‘मूपिकाबिलपूरम्, मूपिकाबिलप्रं वा वृष्टो देवः ।’ इत्यत्रापि णमुल् ज्ञेयः ।
 ‘कूपप्रं वापिकापूरं वर्षति स्माद्य वारिदः ।
 यावता पूर्यते कूपस्तावदित्यवगम्यते ॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।
2. ‘ऊर्ध्वं शुषिपूरोः’ (3-4-44) इति कर्तृवाचिन्यूर्ध्वे उपपदे णमुल् । ‘कषादिषु
 यथाविध्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति णमुल्प्रयोजकस्यैव धातोरनुप्रयोगः । ‘ऊर्ध्वः
 सन् पूर्यते कुम्भ ऊर्ध्वपूरं प्रपूर्यते ।’ इति प्र. सर्वस्वे ।
3. बाहुलकादौणादिके उपत्यये रूपमेवम् ।
4. णिजभावपक्षे क्रमेण शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकप्रज्ञन्तात्, यङन्ताच्च रूपाणि प्रदर्शितानीति
 ज्ञेयम् ।
5. णिजभावपक्षे, शतरि ‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78) इति परस्मैपदं भवति ।
- A. ‘ददाल भूर्नभो रक्तं गोष्पदं वर्षं वर्षं च ।’ भ. का. 14.20.

पूर्णकः-र्णिका, पुपूर्णयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
चूर्णयतिवत् (550) ज्ञेयानि ।

(1040) “पूर्व निकेतने” (X-चुरादिः-1666. अक. सेद्. उभ.)

‘गुर्दं पूर्वनिकेतने’ इति चुरादिषु पठितस्य धातोः केषाञ्चित् मतेन ‘गुर्द-
पूर्व’ इति व्यस्तपाठपक्षे धातुरयमुपात्तः । ‘पूर्व पूर्वनिकेतने’ इति धा. का.
(3-31) पाठः ।

‘पूरणे पूर्वतीति स्यात् पूर्वयेत् णौ निकेतने ॥’ (श्लो. 162) इति देवः ।
पूर्वकः-र्विका, पुपूर्वयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
चूर्णयतिवत् (550) ज्ञेयानि ।

(1041) “पूल सङ्घाते” (I-भ्वादिः-528. अक. सेद्. पर.)

‘संघाते पूलयेत् पूलेत् पूलेः स्तां णिशपोः क्रमात् ॥’ (श्लो. 156) इति देवः ।
पूलकः-लिका, पूलकः-लिका, पुपूलिषकः-षिका, पोपूलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककूलतिवत् (244) ज्ञेयानि । ¹पूलः ।

(1042) “पूल सङ्घाते” (X-चुरादिः-1637. अक. सेद्. उभ.)

‘संघाते पूलयेत् पूलेत् पूलेः स्तां णिशपोः क्रमात् ॥’ (श्लो. 156) इति देवः ।
पूलकः-पुपूलयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककूटयति-
वत् (240) ज्ञेयानि ।

(1043) “पूष वृद्धौ” (I-भ्वादिः-675. अक. सेद्. पर.)

पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुपूषिषकः-षिका, पोपूषकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूपतिवत् (652) ज्ञेयानि । ²पूषा ।

(1044) “पृ पालनपूरणयोः”

(III-जुहोत्यादिः-1086. सक. अनि. पर.) [अ]

1. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । पूलः=मूलिकाविशेषः ।

2. बाहुलकात् औणादिके [द. उ. 6.55.] कनिष्ठप्रत्यये रूपम् । पूषा=आदित्यः ।

[अ] “ह्रस्वान्तोऽयं धातुरिति-वर्धमान-काश्यप-भामर-पुरुषकाराः । [क्षीर]
स्वामी तु दीर्घान्तं पठित्वा, ‘ह्रस्वान्तोऽयम्’ इति नन्दी ।’ इति । आत्रेय-
मैत्रेयौ तु ह्रस्वान्तं पठित्वा, ‘दीर्घान्तमेके’ इति । वृत्तिकारस्य

‘वृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपति, निचि पारयेत् ॥’ (श्लो. ३६) इति देवः ।
 पारकः-रिका, पारकः-रिका, ^१पुपूर्षकः-र्षिका, ^२पेप्रीयकः-यिका;
 पर्ता-पत्री, पारयिता-त्री, पुपूर्षिता-त्री, पेप्रीयिता-त्री;
^३पिप्रत्-पिप्रतौ-पिप्रतः, पिप्रती, पारयन्-न्ती, पुपूर्षन्-न्ती; —
^४परिष्यन्-न्ती-ती, पारयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूर्षिष्यन्-न्ती-ती; —
 व्यतिपिप्राणः, पारयमाणः, व्यतिपुपूर्षमाणः, पेप्रीयमाणः;
 व्यतिपरिष्यमाणः, पारयिष्यमाणः, व्यतिपुपूर्षिष्यमाणः, पेप्रीयिष्यमाणः;
 व्यापृत्-व्यापृतौ-व्यापृतः; — — —
 व्यापृतम्-तः-तवान्, पारितः, पुपूर्षितः, पेप्रीयितः-तवान्;
 परः, व्यापारी, पारः, पुपूर्षुः, ^५पिपारयिषुः, पेप्रियः;

तु दीर्घान्त एवेष्टः । यदाह—‘शृदूपां हस्वो वा’ (७-४-१२) इत्यत्र “केचित् एतत् सूत्रं प्रत्याचक्षते । ‘आ पाके, वा कुत्सायां गतौ, प्रा पूरणे’ इत्येषाम्, ‘बहुधा अपि धातवः’ (भाष्यम् १-३-१) इति शृदूपाम् अर्थे वर्तमानानां ‘विशश्रुतः’ इत्यादीनि रूपाणि साधयन्ति । तथा सति, ‘विश्रुवान्’ इति कसौ एतद्रूपं न स्यात् ।” इति । यदि हस्वान्तः स्यात् प्रातिना प्रत्याख्यानम्, ‘पिपृवान्’ इति प्रयोजनकथनं चानुपपन्नं स्यात् । तथा वृत्ति-न्यास पदमञ्जरी-प्रदीपकादिदोषोऽपि । किञ्च, अपाणिनीयश्च हस्वान्तः । यदि हि स्यात्; किं हस्वविकल्पेन ? यत् कैयादिकाद् दीर्घान्तरूपाणि, अस्माच्च हस्वान्तरूपाणि भविष्यन्ति । एवञ्च, “तं पिपृतं रोदसी—” (तै. ब्रा. २. ८. ४. ८.) ‘पाहि माऽन्ते पिपृहि—’ (तै. सं. १.३.३.१.) इत्यादयश्छान्दसा द्रष्टव्याः ॥” इति मा. धा. वृत्तौ सुदूरं विचार्य हस्वान्तपाठमात्रः समर्थितः । तथापि, सिद्धान्त-कौमुद्यादिषु, पूर्वेषां ग्रन्थेषु हस्वान्तस्याप्युपलम्भात्तेषां मतानुरोधेनात्र हस्वान्तस्य रूपाणि प्रदर्शितानि ।

१. सज्जन्ते सर्वत्र, ‘अज्जनगमां सनि, (६-४-१६) इति दीर्घे, ‘हलन्ताच्च’ (१-२-१०) इति सनः कित्त्वे ‘उद् ओष्ठ्यपूर्वस्य’ (७-१-१०२) इत्युत्त्वे रपरत्वे ‘हलि च’ (८-२-७७) इति दीर्घः । ‘इद् सनि वा’ (७-२-४१) इत्यत्रोपदेशाधिकारादत्र सनि इद्विधिर्न ।
२. यजन्ते सर्वत्र ‘रीङ् ऋतः’ (७-४-२७) इति रीङागमः । अभ्यासे गुणः ।
३. शतरि, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (२-४-७५) इति श्लुः विकरणप्रत्ययः । ‘श्लौ’ (६-१-१०) इति द्विवचनम् । ‘अतिपिपत्योश्च’ (७-४-७७) इति अभ्यासस्ये-त्वम् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (७-१-७८) इति नुमिनपेधः ।
४. ‘ऋद्धनोः स्ये’ (७-२-७०) इति स्थप्रत्ययस्येडागमः ।
५. प्यन्तात् सनि, ‘ओः पुयण्यपरे’ (७-४-८०) इत्यभ्यासस्येकारः ।

पर्वव्यम्,	पारयितव्यम्	पुपूर्षितव्यम्,	पेप्रीयितव्यम् ;
परणीयम्,	पारणीयम्,	पुपूर्षणीयम्,	पेप्रीयणीयम् ;
¹ पार्यम्,	पार्यम्,	पुपूर्ष्यम्,	पेप्रीय्यम् ;
ईषत्परः-दुष्परः-सुपरः ;	—	—	—
² व्याप्रियमाणः,	पार्यमाणः,	पुपूर्ष्यमाणः,	पेप्रीय्यमाणः ;
व्यापारः,	पारः,	पुपूर्षः,	पेप्रीयः ;
पर्वम्,	पारयितुम्,	पुपूर्षितुम्,	पेप्रीयितुम् ;
व्यापृतिः,	पारणा,	पुपूर्षा-पिपारयिषा,	पेप्रीया ;
परणम्,	पारणम्,	पुपूर्षणम्,	पेप्रीयणम् ;
पृत्वा,	पारयित्वा,	पुपूर्षित्वा,	पेप्रीयित्वा ;
व्यापृत्य,	व्यापार्य,	व्यापुपूर्ष्य,	प्रपेप्रीय्य ;
पारम् २, }	पारम् २, }	पुपूर्षम् २, }	पेप्रीयम् २ ; }
पृत्वा २, }	पारयित्वा २, }	पुपूर्षित्वा २, }	पेप्रीयित्वा २. }

(1045) “पृ प्रीतौ” (V-स्वादिः-1258. अक. अनि. पर.)

‘प्रीतौ पृणोत्यृदन्तस्य, व्यायामे प्रियते पृढः ।’ (श्लो. 34) इति देवः ।

अयं घातुश्छान्दस इति क्षीरस्वामिकाश्रयपौ ।

पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्षकः-र्षिका, पेप्रीयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपतिवत् (1044) ज्ञेयानि ।
शतरि—³पृण्वन्-ती, इति रूपमिति विशेषः ।

(1046) “पृङ् व्यायामे” (VI-तुदादिः-1402. अक. अनि. आत्म.)

‘व्यायामः=उद्योगः । स च प्रवृत्तिमात्रम् ।’ इति धा. का. (2-83) ।

‘प्रीतौ पृणोत्यृदन्तस्य, व्यायामे प्रियते पृढः ।’ (श्लो. 34) इति देवः ।

प्रायेणायम् ‘वि, आङ्’ इत्युपसर्गद्वयपूर्वकः ।

पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्षकः-र्षिका, पेप्रीयकः-यिका ;

1. ‘ऋहलोः—’ (3-1-124) इति भावकर्मणोर्घ्यत्प्रत्ययः ।

2. यकि, ‘रिङ् शयम्लिङ्क्षु’ (7-4-28) इति रिङ्देशः ।

3. ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति इनुः विकरणप्रत्ययः । ‘हुश्नुवोः सार्वधातुके’ (6-4-87) इति यण् । गत्वम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपतिवत् (1044) ज्ञेयानि ,
शानचि—¹व्याप्रियमाणः, इति रूपम् ।

(1047) “पृच संयमने” (X-चुरादि:-1808. सक. तेद्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘पृणक्ति पृक्ते (पृङ्क्ते) सम्पर्के, यौ पर्चयति पर्चति ॥’ (श्लो. 51) इति देवः ।
‘पृची सम्पर्चने’ इति क्षीरस्वामी । देवोऽप्यतानुकूलः । ‘—‘सम्बन्धने—’
इति क्षीरस्वामी ।’ इति पुरुषकारे । आधृषीयत्वेन णिज्विकल्पः ।
पर्चकः-र्चिका, पिपर्चयिषकः-षिका, पर्चकः-र्चिका, पिपर्चिषकः-षिका,
परीपृचकः-चिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकर्चयतिवत् (554)
ज्ञेयानि ।

(1048) “पृची सम्पर्चने” (II-भदादि:-1030. सक. सेद्. आत्म.)

सम्पर्चनम् = मिश्रीकरणम् ।

‘पृणक्ति पृक्ते (पृङ्क्ते) सम्पर्के, यौ पर्चयति पर्चति ॥’ (श्लो. 51) इति देवः ।
“उदित्—इति दुर्ग-काश्यप-नन्दि-धनपालादयः । ‘इदित्, तृतीयान्तः ।’
इति कौशिकः । ‘इदित्—’ इत्यपरे । तल वृत्तौ ‘सम्पृच—’
(3-2-142) आदिसूत्रे, “पृची सम्पर्के” इति रुधादिर्गृह्यते, न त्वदादिः ।”
इत्यभिधानात् प्रथमान्त ईदिदेव युक्तः ।” इति मा. धा. वृत्तौ । ‘पृचे—’
इति शाकटायनः ।

पर्चकः-र्चिका, पर्चकः-र्चिका, पिपर्चिषकः-षिका, परीपृचकः-चिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगृजधातुवत् (422) ज्ञेयानि । ²पृक्तः-
पृक्तम्-पृक्तवान्, इति, ³पृच्यम्, ⁴सम्पर्कः, मधुपर्कः, ⁵संपृचानः इति
च रूपाणि घातोरस्य निष्ठा-ण्यद्-घनादिषु भवन्तीति विशेषः ।

1. शानचि, ‘तुषादिभ्यः’—(3-1-77) इति शप्रत्यये, ‘रिङ् शयग्लिङ्छु’
(7-4-28) इति रिङादेशः ।
2. ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीप्तिषेधः ।
3. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति भावकर्मणोः क्यप् ।
4. निष्ठायामनिद्वत्वात्, ‘चजोः कु घिण्यतोः’ (7-3-52) इति कृतम् ।
5. शानचि, ‘अदिप्रभृतेभ्यः—’ (2-4-72) इति शपो लुकि रूपम् ।

(1049) “पृची सम्पर्के” (VII-रुधादि:-1462. सक. सेट्. पर.)

‘पृणक्ति पृक्ते (पृङ्क्ते) सम्पर्के, यौ पर्चयति पर्चति ॥’ (श्लो. 51) इति देवः ।
पर्चक:-र्चिका, पर्चक:-र्चिका, पिपर्चिषक:-षिका, परीपृचक:-चिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगृजधातुवत् (422) ज्ञेयानि । शतरि-
¹पृञ्चन्-ती, घञि—²सम्पर्कः, घिनुणि—³सम्पर्की, निष्ठायाम्-पृक्तः,
इति च रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1050) “पृजि वर्णे” (II-अदादि:-1028. अक. सेट्. आत्म.)

‘पृची सम्पर्चने’ इति धातोः पाठान्तरमिदं कौशिकादिमतेन ।
‘वर्णः= पिङ्गलत्वं तत् । ‘सम्पर्चने’ इत्येके ! ‘अवयवे’ इत्यन्ये ।
‘अव्यक्ते शब्दे’ इत्यपरे ।’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2-46) ।
‘पृणक्ति पृङ्क्ते सम्पर्के—॥’ (श्लो. 51) इति देवपाठाभ्युपगमेनाप्ययं
पाठोऽस्तीति ज्ञायते ।

पृञ्जक:-ञ्जिका, पृञ्जक:-ञ्जिका, पिपृञ्जिषक:-षिका, परीपृञ्जक:-ञ्जिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । शानचि
पृञ्जानः, इति रूपमिति विशेषः । ^Aसम्पृञ्जितम् ।

(1051) “पृड सुखने” (VI-तुदादि:-1323. अक. सेट्. पर.)

पर्डक:-र्डिका, पर्डक:-र्डिका, पिपर्डिषक:-षिका, परीपृडक:-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) ज्ञेयानि । शतरि
पृडन्-ती, इति रूपमिति विशेषः ।

(1052) “पृण प्रीणने” (VI-तुदादि:-1329. अक. सेट्. पर.)

पर्णक:-र्णिका, पर्णक:-र्णिका, पिपर्णिषक:-षिका, परीपृणक:-णिका ; इत्यादीनि

1. शतरि, ‘रुधादिभ्यः—’ (3-1-78) इति श्नम् विकरणप्रत्ययः । मित्रवादगत्या-
दचः परो भवति । ‘असोरलोपः’ (6-4-111) इति श्नमोऽकारस्य लोपः ।
नकारस्यानुस्वारे, परसवर्णे च रूपमेवम् ।

2. निष्ठायामनिद्रत्वेन ‘चजोः कु—’ (7-3-52) इति घञि कृत्वम् ।

3. ‘सम्पृचानुबध्—’ (3-2-142) इत्यादिना सम्पर्ककादस्मात् कर्तरि, तच्छीलादि-
ष्वर्षेषु घिनुप्रत्ययः । ‘चजोः—’ (7-3-52) इति कृत्वम् ।

A. ‘शिञ्जानपिञ्जानघुवर्णभूषासम्पृञ्जितो वृज्यविवृजिसेव्यः ।’ धा. का. 2.46.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) ज्ञेयानि । ¹लोकस्पृष्टाः ।

(1053) “पृथ प्रक्षेपे” (X-चुरादि:-1554. सक. सेट्. उभ.)

‘पृथेः पर्ययतीत्येतत् प्रक्षेपे णौ पदं विदुः ॥’ (छो.99) इति देवः

पर्यकः-र्थिका, विपर्ययिकः-षिका, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाः ।

चौरादिककल्पयतिवत् (250) ज्ञेयानि । ल्त्वादिकं नास्येति विशेषः ।

अपर्यितः ।

(1054) “पृष्ठ सेचने” (I-भादि:-705. सक. सेट्. पर.)

‘हिंसासंक्लेशनयोश्च’ इति माधवः ।

पर्यकः-र्थिका, पर्यकः-र्थिका, विपर्ययिकः-षिका, परीपृषकः-षिका ;

पर्यिता-त्री, पर्ययिता-त्री, विपर्ययिता-त्री, परीपृषिता-त्री ;

पर्यन्-³व्यतिपर्यन्-न्ती, पर्ययन्-न्ती, विपर्ययन्-न्ती ;

— पर्ययमाणः, — परीपृषयमाणः ;

— पर्ययिष्यमाणः, — परीपृषिष्यमाणः ;

(पृ. 58. क. 8801-¹गो. 8801-III) “²पृष्ठ-पृष्ठ-पृष्ठ-पृष्ठः ;

⁴पृष्ठम्-पृष्ठः-पृष्ठवान्, पर्यितः, विपर्ययितः, परीपृषितः-तवान् ;

पर्यः, ⁵पर्यणः, सुपर्यः, पर्यः, परीपर्यः ;

पर्यितव्यम्, पर्ययितव्यम्, विपर्ययितव्यम्, परीपृषितव्यम् ;

पर्यणीयम्, पर्ययणीयम्, विपर्ययणीयम्, परीपृषणीयम् ;

1. लोकं पृणतीति लोकस्पृष्टाः । ‘कप्रकरणे-मूलविभुजादिभ्य उप्संख्यानम्’

(वा. 3-2-5) इति कर्तारि कप्रत्यये, ‘लोकस्पृष्टे’ (वा. 6-3-70) इति

समागमः । लोकस्पृष्टाः = यागवेदिका, आशुकार्यकारी, जनरजकश्च ।

यङन्ते सर्वत्र, ‘रीग ऋदुपधस्य च’ (7-4-90) इति रीगमासः ।

3. ‘न गतिहिंसायंभ्य’ (1-3-15) इति कर्मव्यतीहारे शानजिनषेधात् शतैव ।

4. उदित्वेन क्वायामिडिकल्पनात्, निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15)

इतीप्तिषेधः । अष्टवम्-पृष्ठः (6-0-5-5) इति पृष्ठः ।

5. निन्धादित्वेन (3-1-134) इति ल्युप्रत्ययः ।

A. ‘अप्राथितो व्रजगृहेऽपि च पर्थितोऽभूदासम्बयन् जनमर्ति निजशाम्भरीभिः ॥’

^१ पृष्यम्,	पृष्यम्,	पिपर्षिष्यम्,	परीपृष्यम् ;
ईषत्पृषः-	दुष्यपृषः-सुपृषः ;	—	—
पृष्यमाणः,	पृष्यमाणः,	पिपर्षिष्यमाणः,	परीपृष्यमाणः ;
ः,	पृषः,	पिपर्षिषः,	परीपृषः ;
पृषितुम्,	पृषयितुम्,	पिपर्षिषितुम्,	परीपृषितुम् ;
पृष्टिः,	पृषणा,	पिपर्षिषा,	परीपृषा ;
पृषणम्,	पृषणम्,	पिपर्षिषणम्,	परीपृषणम् ;
^३ पृषित्वा-पृष्ट्वा,	पृषयित्वा,	पिपर्षिषित्वा,	परीपृषित्वा ;
प्रपृष्य,	प्रपृष्य,	प्रपिपर्षिष्य,	प्रपरीपृष्य ;
^४ दण्डोपपृषम्,	दण्डेनोपपृषम्,	दण्डपृषं वा	गाः कालयति ।

पृषम् २, } पृषम् २, } पिपर्षिषम् २, } परीपृषम् २ ; }
 पृषित्वा २-पृष्ट्वा २, } पृषयित्वा २, } पिपर्षिषित्वा २, } परीपृषित्वा २ ; }
^५पृषितम्, ^६पृषत्-पृषती, ^७पृषतम् ।

(1055) “पृ पालनपूरणयोः” (III-जुहोत्यादिः-1086. सक.सेद्.पर.)

‘पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपर्षति, णिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. 36) इति देवः ।

1. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति भावकर्मणोः क्यप् । ण्यदपवादः ।
2. खल्विधायके सत्रे ५-126) ‘दुस्’ इति सान्तस्योपसर्गस्योपादानम्, रेफान्तस्य च, इति पक्षद्वयम् । तत्र सान्तस्यैवेति पक्षे षत्वमत्रेति ज्ञेयम् । रेफान्तस्यैवेति पक्षे तु ‘दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधः’ (वा. 1-4-60) इति उपसर्गत्वनिषेधात् षत्वाभावः ।
3. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिडिकल्पः । इदपक्षे, ‘न क्त्वा से’ (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः ।
4. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुल् । ‘तृतीयाप्रभृत-न्यतरस्याम्’ (2-2-21) इति समासविकल्पः ।
5. बाहुलकान्निष्ठायामिडागम इति केचित् । वस्तुतस्तु बाहुलकात् औणादिके इतक्-प्रत्यये रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
6. ‘वर्तमाने पृषद्-’ (द. उ. 6-5) इत्यादिना कतिप्रत्यये, तस्य शतृवद्भावेन शपि, पररूपे च रूपमेवम् । स्त्रियाम्, उगित्वेन, ‘उगितश्च’ (4-1-6) इति ङीपि पृषती इति रूपम् ।
7. ‘पृषिरञ्जिभ्यां कित्’ (द. उ. 6-15) इति अतःप्रत्ययः । पृषतः=सृणः, बिन्दुश्च ।

^१पारकः-रिका, पारकः-रिका, ^२पुपूर्षकः-पिपरिषकः-पिपरीषकः-षिका,
^३पोपुरकः-रिका ;

परिता-परीता-त्री, पारयिता-त्री, पुपूर्षिता-पिपरिषिता-पिपरीषिता-त्री,
 पोपुरिता-त्री ;

^४पिपुरत्-पिपुरतौ-पिपुरतः, पारयन्-न्ती, पुपूर्षन्-पिपरिषन्-पिपरीषन्-न्ती ; —
 परिष्यन्-परीष्यन्-न्ती-ती, पारयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूर्षिष्यन्-पिपरिषिष्यन्-
 पिपरीषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— पारयमाणः, — पोपूर्यमाणः ;
 — पारयिष्यमाणः, — पोपुरिष्यमाणः ;

पूः-पुरौ-पुरः ; — — —

^५पूर्तम्-पूर्तवान्, पारितः, पुपूर्षितः-पिपरिषितः-पिपरीषितः, पोपुरितः-तवान् ;
 परः- ^६पूः^A ^७पारयः, ^८पारयिष्णुः, पुपूर्षुः-पिपरिषुः-पिपरीषुः, पोपुरः ;

1. 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन' (वा. 7-1-102) इति वचनेन वृद्धिरत्र ज्ञेया । एवं तव्यदादिषु गुणोऽपि ज्ञेयः ।
2. सञ्जन्ते सर्वत्र, 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, 'अयुकः क्लिति' (7-2-11) इति प्राप्तमिष्णिषेधं बाधित्वा, 'इद् सनि वा' (7-2-41) इतीङ्गिकल्पः । इदपक्षे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (7-1-102) इत्युत्त्वे रपरत्वे, 'हलि च' (8-2-77) इति दीर्घे च रूपमेवम् । इडभावपक्षे 'वृत्तो वा' (7-2-38) इति इटो दीर्घविकल्पे रूपद्वयम् । तत्र 'सनः कित्वाभावाद् गुणः, अभ्यासे इकारश्चेति ज्ञेयम् । आहत्य रूपत्रयमिति बोध्यम् ।
3. यञ्जन्ते सर्वत्र, उत्तरपरस्वालोपयलोपेषु अभ्यासे, 'गुणो यङ्गुल्लोकोः' (7-4-82) इति गुणो ज्ञेयः ।
4. शतरि, 'जुहोत्यादिभ्यः—' (2-4-75) इति शपः श्लौ, 'श्लौ' (6-1-10) इति द्विवचने, श्लोः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् धातोरुत्त्वे रपरत्वे, 'अर्ति-पिपत्यर्थे' (7-4-77) इत्यभ्यासेकारः ।
5. 'अयुकः क्लिति' (7-2-11) इति इष्णिषेधे, उत्वादिक्कम् ।
6. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'भ्राजभासधुर्वियुतोर्जिपृ—' (3-2-177) इति क्तिपि उत्वादिषु प्रवृत्तेषु रेफस्य विसर्गे रूपम् ।
7. प्यन्तादस्मात् 'अनुपसर्गाङ्गिम्पविन्दधारिपारि—' (3-1-138) इति कर्तरि शप्रत्यये तस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् शपि, पररूपे, अयादेशे च रूपम् ।
8. 'गेश्छन्दसि' (3-2-137) इति इष्णुच्प्रत्यये, 'अयामन्तात्वाद्येतिन्वङ्गुषु' (6-4-55) इति गेरयादेशः ।
- A. 'रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षुः विद्वान् विदामास शनैर्न यातम् ॥' शि.व 3-32.

परितव्यम्-परीतव्यम्, पारयितव्यम्, पुपूर्वितव्यम्-पिपरितव्यम्-पिपरीषित-
 तव्यम्, पोपुरितव्यम्;
 परणीयम्, पारणीयम्, पुपूर्वणीयम्, पिपरिषणीयम्-पिपरीषणीयम्,
 पोपुरणीयम्;
 पार्यम्, पार्यम्, पुपूर्व्यम्-पिपरिव्यम्-पिपरीव्यम्, पोपूर्व्यम्;
 ईषत्परः-दुष्परः-सुपरः;
 १पूर्यमाणः, पार्यमाणः, पुपूर्व्यमाणः-पिपरिव्यमाणः-पिपरीव्यमाणः, पोपूर्व्यमाणः;
 परः, पारः, पुपूर्वः-पिपरिषः-पिपरीषः, पोपुरः;
 परितुम्-परीतुम्, पारयितुम्, पुपूर्वितुम्-पिपरितुम्-पिपरीषितुम्, पोपुरितुम्;
 पूर्तिः-२पूर्णः, पारणा, पुपूर्वा-पिपरिषा-पिपरीषा, पोपुरा;
 परणम्, पारणम्, पुपूर्वणम्-पिपरिषणम्-पिपरीषणम्, पोपुरणम्;
 पूर्त्वा, पारयित्वा, पुपूर्वित्वा-पिपरित्वा-पिपरीषित्वा, पोपुरित्वा;
 प्रपूर्य, प्रपार्य, प्रपुपूर्व्य-प्रपिपरिव्य-प्रपिपरीव्य, प्रपोपूर्व्य;
 पारम् २, पारम् २, पुपूर्वम् २-पिपरिषम् २-पिपरीषम् २,
 पूर्त्वा २, पारयित्वा २, पुपूर्वित्वा २-पिपरित्वा २-पिपरीषित्वा २,
 पोपुरम् २;
 पोपुरित्वा २;

- यकः कित्त्वेन उत्तरपरत्वादिकं हेयम् ।
- 'ऋत्वादिभ्यः कित्त्वं निष्ठावद् वाच्यः' (वा. ८-२-४४) इति नकारे, णत्वम् ।
 एतच्च पाक्षिकमिति केचित् ।
- 'पृथि—' (द. उ. १-१०८) इति कुप्रत्ययः । पृणाति, पृथंते वा इति पुरुः =
 विस्तीर्णः, लोकश्च ।
- 'स्नामदिपठतिपृ—' (द. उ. ६-६८) इति वृत्तिप्रत्ययः । पृणाति, पिपति पृथंते
 वा इति पर्व = अङ्गुल्यग्रम्, पुण्यतिथिश्च ।
- 'शृपृभ्यां कित्' (द. उ. १-१०) इतीषन्प्रत्ययः, तस्य कित्त्वं च । पृणाति, पृथंते
 वा तेनोदरमिति पुरीषम् ।
- 'पुरः कुण्ठ' (द. उ. १-१४) इत्यनेन कुण्ठप्रत्यये, उत्वादिकम् ।
- 'पृकलिभ्यामुषच्' (द. उ. १-१५) इत्युषच्प्रत्ययः । पृणाति, पिपति इति वा
 पुरुषः = अश्वदुः ।
- 'अतिपृथगि —' (द. उ. १-३१) इत्युषिप्रत्ययः । पृथः = समुद्रः, राजा च ।

(1056) “पृ-पालनपूरणयोः” (IX-क्रयादि:-1489. सक. सेट. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपति, णिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. 36) इति देवः ।
पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्वकः-षिका, पिपरीषकः-पिपरीषकः-षिका,
पोपुरकः-रिका ; ¹पारयः^A, ²पृणन्-ती, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
जोहोत्यादिकपिपतिवत् (1055) ज्ञेयानि । ³पूतम्^B-पूर्तः-पूर्तवान् ।

(1057) “प पूरणे” (X-चुरादि:-1548. सक. सेट. उभ.)

‘पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपति, णिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. 36) इति देवः ।
पारकः-रिका, पिपारयिषकः-षिका, पारकः-रिका, पुपूर्वकः-षिका,
पिपरीषकः-पिपरीषकः-षिका, पोपुरकः-रिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि ण्यन्तात्, ण्यन्तपङ्क्तिकसन्नन्तात् शुद्धात्
तदुपरि सन्नन्तात् यङन्ताच्च यथायथ जोहोत्यादिकपृषातुवत् (1052) बोध्यानि ।
ण्यन्तात् सनि-पिपारयिषिता-त्री, पिपारयिषन्-न्ती, पिपारयिषिष्यन्-
न्ती-ती ; पिपारयिषमाणः, पिपारयिषिष्यमाणः, पिपारयिट्-यिषौ-यिषः,
पिपारयिषितम्-तः-तवान्, पिपारयिषुः, पिपारयिषितव्यम्, पिपारयिषणीयम्,
पिपारयिष्यम्, ईषत्पिपारयिषः-दुप्पिपारयिषः-सुपिपारयिषः, पिपारयिष्यमाणः,
पिपारयिषः, पिपारयिषितुम्, पिपारयिषा, पिपारयिषणम्, पिपारयिषित्वा,
प्रपिपारयिष्य, पिपारयिषम् २-पिपारयिषित्वा २, इतीमानि रूपाणीति
विशेषः । णिजभावपक्षे शुद्धात् शतरि-परन्-न्ती, परिष्यन्-न्ती-ती इति
रूपाणीति विशेषः ।

1. ‘अनुपसर्गाक्षिप्पविन्दधारिपारि-’ (3-1-138) इति ण्यन्तादस्मात् कर्तरि
शप्रत्यये, शपि, पररूपे, णेरयादेशे च रूपम् ।
2. शतरि, ‘क्रयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति आ विकरणप्रत्ययः । ‘पादीनां ह्रस्वः’
(7-3-80) इति शिति परे ह्रस्वः । ‘ऋचणाञिस्य णत्वं वाच्यम्’ (वा. 8-4-1)
इति णत्वम् ।
3. ‘न ध्याख्यापमुच्छिंसदाम्’ (8-2-57) इति निष्ठानत्वनिषेधः ।
- A. ‘धारयैः कुसुमोर्मिणां पारयैः बाधितुं जनान् ।’ म. का. 6. 79.
- B. ‘नागं ददर्श पटवूर्णमुखं पुनानं (८८-९-८) ‘किन्तु विना विना’
कणौ शृगन्तमखिलान् अभिपूतरोषम् ॥’ धा. का. 3. 6.

(1058) “पेलु गतौ” (I-भ्वादि:-541. सक. सेट्. आत्म.)

पेलक:-लिका, पेलक:-लिका, पिपेलिषक:-षिका, पेपेलक:-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि । पेला
भुक्तसमुद्भिस्तम् । पेलकः=त्वग्गन्धः । पेलवम्=तनु । औणादिकोऽयम् ।

(1059) “पेवृ सेवने” (I-भ्वादि:-504. सक. सेट्. आत्म.)

‘—सेचने’ इति मैत्रेयः । क्षीरस्वामिमैत्रेयादीनां मतेनास्य पाठः ।
पेवक:-विका, पेवक:-विका, पिपेविषक:-षिका, पेपेवक:-विका ; इत्यादीनि
सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि । अस्य घातोः आत्मने-
पदित्वात् शानचि-पेवमानः, पेविष्यमाणः, पिपेविषमाणः, पिपेविषिष्यमाणः,
इतीमान्यधिकानीति विशेषः ।

(1060) “पेषु प्रयत्ने” (I-भ्वादि:-615. अक. सेट्. आत्म.)

‘एषु—’ इति घातोः पाठान्तरमिदम् ।

पेषक:-षिका, पेषक:-षिका, पिपेविषक:-षिका, पेपेषक:-षिका ; इत्यादीनि
रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (429) ज्ञेयानि । क्विपि तु ¹पेद्-पेङ्-पेषौ-
पेषः इति रूपम् । कर्तरि क्तप्रत्यये अपेक्षितम्^A इति ।

(1061) “पेसु गतौ” (I-भ्वादि:-720. सक. सेट्. पर.)

‘णौ पिसयति भाषार्थे, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (श्लो. 192) इति देवः ।
पेसक:-सिका, पेसक:-सिका, पिपेसिषक:-षिका, पेपेसक:-सिका ;
पेसिता-त्री, पेसयिता-त्री, पिपेसिषिता-त्री, पेपेसिता-त्री ;
पेसन्-न्ती, पेसयन्-न्ती, पिपेसिषन्-न्ती ; —
पेसिष्यन्, पेसयिष्यन्-न्ती-ती, पिपेसिषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— पेसयमानः, पेसयिष्यमाणः, — पेपेस्यमानः, पेपेसि-माणः ;
पे:-पेसौ-पेसः ; — — —
पेसः, पेसः, पिपेसिषुः, पेपेसः ;
पेसितव्यम्, पेसयितव्यम्, पिपेसिषितव्यम्, पेपेसितव्यम् ;

1. ‘झलां जशोऽन्ते’ (8-2-39) इति जश्त्वे चर्त्तविकल्पे च रूपमेवम् ।

A. ‘येषणासहरिजेषसंभ्रमाज्ञेयितस्मृतिरपेक्षितो रथात् ॥’ घा. का. 1.78.

पेसनीयम्,	पेसनीयम्,	पिपेसिषणीयम्,	पेपेसनीयम्;
पेस्यम्,	पेस्यम्,	पिपेसिष्यम्,	पेपेस्यम्;
ईषत्पेसः-दुष्पेसः-सुपेसः;	—		
पेस्यमानः,	पेस्यमानः,	पिपेसिष्यमाणः,	पेपेस्यमानः;
पेसितुम्,	पेसयितुम्,	पिपेसिषितुम्,	पेपेसितुम्,
पेसा,	पेसना,	पिपेसिषा,	पेपेसा;
पेसनम्,	पेसनम्,	पिपेसिषणम्,	पेपेसनम्;
पेसित्वा,	पेसयित्वा,	पिपेसिषित्वा,	पेपेसित्वा;
प्रपेस्य,	प्रपेस्य,	प्रपिपेसिष्य,	प्रपेपेस्य;
पेसम् २,	{ पेसम् २,	{ पिपेसिषम् २,	{ पेपेसम् २;
पेसित्वा २,	{ पेसयित्वा २,	{ पिपेसिषित्वा २,	{ पेपेसित्वा २. }

(1062) “ पै शोषणे ” (I-भ्वादिः-920. अक. अनि. पर.)

‘ पाने पिबति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥ ’ (श्लो. ६) इति देवः ।

^१पायकः-यिका, ^२पायकः-यिका, पिपासकः-सिका, ^३पापायकः-यिका;

पाता-पात्री, पाययिता-त्री, पिपासिता-त्री, पापायिता-त्री;

^४पायन्-न्ती, पाययन्-न्ती, पिपासन्-न्ती; —

पास्यन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती; —

^५व्यतिपायमानः, पाययमानः, व्यतिपिपासमानः, पापायमानः;

व्यतिपास्यमानः, पाययिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पापायिष्यमाणः,

पाः-पौ-पः; — — —

1. ‘ आतो युक् चिपृक्तोः ’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घञ्प्रत्यये, णमुलि च युगागमो ज्ञेयः ।
2. ‘ शाच्छासाह्व्यावेपां युक् ’ (7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र युगागमः । आदन्त-लक्षणयुगागमस्यापवादः । सूत्रेऽत्र लाक्षणिः कस्यापि पाधातोः प्रहणम् इति व्याख्यातारः ।
3. ‘ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् ’ (वा. 2-4-77) इति वचनात् ईत्वविधायके सूत्रे यञन्ते, नास्य ग्रहणमिति क्तप्रत्ययादिषु च ईत्वमस्य धातोर्नेति ज्ञेयम् । तेनैव रूपम् ।
4. ‘ —अशिति ’ (6-1-45) इत्युक्तत्वादात्त्वं न । तेन शतरि आयादेशे रूपमेवम् ।
5. कर्मप्रयतीदारे शानच् । एवं सन्नन्तेऽपि प्रकृतेरात्मनेपदनिमित्तमेव शानजिनिमित्तमिति ज्ञेयम् ।

१ पातम्-तः, पायितः, विपासितः, पापायितः-तवान्;
 १ पायः, २ सुपः, पायः, विपासुः, पापः;
 पातव्यम्, पाययितव्यम्, विपासितव्यम्, पापायितव्यम्;
 पानीयम्, पायनीयम्, विपासनीयम्, पापायनीयम्;
 पेयम्, पार्यम्, विपास्यम्, पापाय्यम्;
 ३ ईषत्पानः दुष्पानः-सुपानः;
 पायमानः, पार्यमानः, विपास्यमानः, पापाय्यमानः;
 पायः, पार्यः, विपासः, पापायः;
 पातुम्, पाययितुम्, विपासितुम्, पापायितुम्;
 पातिः, ४ सुपा, पायना, विपासा, पापाया;
 पानम्, पायनम्, विपासनम्, पापायनम्;
 पात्वा, पाययित्वा, विपासित्वा, पापायित्वा;
 प्रपाय, प्रपाय्य, प्रविपास्य, प्रपापाय्य;
 पायम् २, पायम् २, विपासम् २, पापायम् २;
 पात्वा २, पाययित्वा २, विपासित्वा २, पापायित्वा २.

—(1063) “पैण गतिप्रेरणश्लेषणेषु”

(I-भ्वादिः-458. सक. सेह. पर.)

‘पेण—’ इति क्वचित् पाठः। ‘पैण—’ इति मा. धा. वृत्तिसमतः पाठः।
 पैणकः-णिका, पैणकः-णिका, विपैणिषकः-षिका, विपैणकः-णिका;
 पैणिता-त्री, पैणयिता-त्री, विपैणिषिता-त्री, विपैणयिता-त्री;

1. आदन्तलक्षणे णप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम्।
2. ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः।
3. ईषदाद्युपपदेषु, ‘आतो युच्’ (3-3-128) इति खलवाद्वाद्युच्। अतःदेशः।
4. स्त्रियां भावादौ, ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इत्यङ्।
5. सन्नन्ताण्युलि, द्वित्वे, अभ्यासे ‘ह्रस्वः’ (7-4-59) इति ह्रस्वः। स च, ‘एच् इग् प्रस्तादेशे’ (1-1-48) इति परिभाषया इकाररूप इति होयम्।
6. यञन्ताण्युलि अभ्यासे ह्रस्वे, तस्य ‘युणे यङ्लुकोः’ (7-4-82) इति युणेन पुनरेकारश्रवणमिति होयम्।

अपातमाल्यं धयितं सुवानकाशस्त्रिषि स्तोतितनो फणीन्द्रे ॥ धा. का. 2-32.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकमैपतिवत् (429) ज्ञेयानि । शतरि-
पैणन्-न्ती इति रूपमिति विशेषः ।

(1064) “ओ प्यायी वृद्धौ” (I-भ्वादि:-488. अक. सेट्. आत्म.)

प्रायेणायमाङ्पूर्वः ।

प्यायक:-यिका, प्यायक:-यिका, ¹पिप्यायिषक:-षिका, ²पेपीयक:-यिका;
प्यायिता-त्री, प्याययिता-त्री, पिप्यायिषिता-त्री, पेपीयिता-त्री;
³आप्याययन्-न्ती; आप्याययिष्यन्-न्ती-ती; —
आप्यायमानः, आप्याययमानः, पिप्यायिषमाणः, पेपीयमानः;
आप्यायिष्यमाणः, आप्याययिष्यमाणः, पिप्यायिषिष्यमाणः, पेपीयिष्यमाणः;
⁴सुप्याः-सुप्यो-सुप्यः;
⁵पीनः-पीनवान्, ⁶आप्यानः^A-प्रप्यानः(चन्द्रमाः), ⁷आपीनम्^B
(अन्धूः, ऊधो वा), प्यायितः, पिप्यायिषितः, पेपीयितः-तवान्;
{ प्यायः, ⁸प्यायिता^C, ⁹पिप्यिवान्, {

1. सन्नन्तात् ण्वुलि, अभ्यासे इलादिशेषे, इडागमे च रूपम् ।
2. यङन्ते सर्वत्र, ‘लिङ्यलोश्च’ (6-1-29) इति पीभावे, द्विवचने अभ्यासे
गुणश्चेति ज्ञेयम् ।
3. चित्तवत्कर्तृकत्वे परस्मैपदमेव । अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु आत्मनेपदमेव ।
4. क्तिपि वलि लोपे रूपमेवम् ।
5. ‘प्यायः पी’ (6-1-28) इति विकल्पेन प्रकृतेः पीभावः । ‘क्षीदितो निष्ठायाम्’
(7-2-14) इतीप्तिनषेधः । ‘ओहितश्च’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम् ।
6. ‘प्यायः पी’ (6-1-28) इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्, सोपसर्गात् पीभावो
न । तेनात्र वलि लोपे निष्ठानत्वे च रूपं ज्ञेयम् ।
7. ‘आङ्पूर्वदिन्धूषसोरिति वक्तव्यम्’ (वा. 6-1-23) इति वचनात् अन्धूषसो-
र्विशेषयोः आङ्गुषष्टादस्माद्धातोः पीभावे निष्ठानत्वे च रूपं ज्ञेयम् ।
8. घातोर्यकारान्तत्वेन ‘न यः’ (3-2-152) इति युचो निषेधात्, तच्छीलादिषु
कर्तृषु औत्सर्गिकः ‘तृन्’ (3-2-135) इति तृन्नेव ।
9. लिटः कसौ, ‘लिङ्यलोश्च’ (6-1-29) इति पीभावे, ‘वस्वेकाजाद्धसाम्’
(7-2-67) इतीडागमे यणादेशे च रूपम् ।
- A. ‘यद्वाप्यानं हिमोल्लेखे मनक्त्युपावने कपिः ॥’ अ. का. 9.2.
- B. ‘आपीनमारोद्धहनप्रयत्नात् गृष्टिगुहत्वाद् वपुषो नरेन्द्रः ।’ रघुवंशे 2.18.
- C. ‘नवैत्याप्यायितारं किं कमलाने रवि कपिः ।’ अ. का. 7.17.

¹ आपीः, प्यायः, पिप्यायिषुः, पेप्यः ;	
प्यायितव्यम्, प्याययितव्यम्, पिप्यायिषितव्यम्, पेपीयितव्यम् ;	
² प्रप्यायनीयम्, प्रप्यायनीयम्, पिप्यायिषणीयम्, पेपीयनीयम् ;	
आप्याय्यम्, प्याय्यम्, पिप्यायिष्यम्, पेपीय्यम् ;	
ईषत्प्यायः-दुष्प्यायः-सुप्यायः ;	
प्याय्यमानः, प्याय्यमानः, पिप्यायिष्यमाणः, पेपीय्यमानः ;	
आप्यायः, प्यायः, पिप्यायिषः, पेपीयः ;	
आप्यायितुम्, आप्याययितुम्, पिप्यायिषितुम्, पेपीयितुम् ;	
³ प्याया, ^A आप्यायना, पिप्यायिषा, पेपीया ;	
आप्यायनम्, ⁴ प्रप्यायनम्, पिप्यायिषणम्, पेपीयनम् ;	
प्यायित्वा, प्याययित्वा, पिप्यायिषित्वा, पेपीयित्वा ;	
आप्याय्य, प्रप्याय्य, प्रपिप्यायिष्य, प्रपेपीय्य ;	
प्यायम् २, } प्यायम् २, } पिप्यायिषम् २, } पेपीयम् २ ; }	
प्यायित्वा २, } प्याययित्वा २, } पिप्यायिषित्वा २, } पेपीयित्वा २. }	

(1065) “प्यैङ् वृद्धौ” (I-भ्वादिः-964. अक. अनि. आत्म.)

प्यायकः-यिका, प्यापकः-पिका, पिप्यासकः-सिका, पाप्यायकः-यिका ;
प्याता-त्री, प्यापयिता-त्री, पिप्यासिता-त्री, पाप्यायिता-त्री ;
— प्यापयन्-न्ती, प्यापयिष्यन्-न्ती-ती ;

1. ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (3-2-178) इत्यत्र बाहुलकात् ‘ध्याप्योः सम्सारणं च’ (भाष्यम्) इति वचनात् आहपूर्वादस्मात् क्तिपि, सम्प्रसारणे, ‘लोपो व्योर्वलि’ (6-1-66) इति यलोपे च रूपमेवमिति प्र. सर्वस्वे। प्रकृतसूत्रे ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणं च’ इत्येव भाष्ये दृश्यते। ‘भट्टपादसम्मतोऽयं पाठः स्यात् दाक्षिणात्यः साधुः।’ इति प्र. स. टीका (उ. 68)।
 2. उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य अच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारस्य ‘न भाभूपकमि-गमिप्यायीवेपाम्’ (8-4-34) इति गत्वनिषेधः।
 3. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियाम् अकारप्रत्ययः।
 4. ‘प्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 8-4-34) इति प्यन्तादुपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य कृत्स्थस्य नस्य गत्वनिषेधः।
- A. ‘छायाविशेषैः प्रचितैस्तदर्हमाप्यायनामारचयन्ति वृक्षाः li’ या.अ.18.67.

प्यायमानः,	¹ प्यापयमानः,	पिप्यासमानः,	पाप्यायमानः ;	
प्यास्यमानः,	प्यापयिष्यमाणः,	पिप्यासिष्यमाणः,	पाप्यायिष्यमाणः ;	
प्याः-प्यौ-प्यः ;	—	—	—	
² प्यानम्- ^A नः,	प्यानवान्,	प्यापितः,	पिप्यासितः,	पाप्यायितः-तवान् ;
³ आप्यायः,	⁴ पीवा- ^B पीवरी,	प्यापः,	पिप्यासुः,	पाप्यः ;
प्यातव्यम्,	प्यापयितव्यम्,	पिप्यासितव्यम्,	पाप्यायितव्यम् ;	
प्यानीयम्,	प्यापनीयम्,	पिप्यासनीयम्,	पाप्यायनीयम् ;	
प्येयम्,	प्याप्यम्,	पिप्यास्यम्,	पाप्याय्यम् ;	
⁵ ईषत्प्यानः-दुष्प्यानः-सुप्यानः ;	—	—	—	
प्यायमानः,	प्याप्यमानः,	पिप्यास्यमानः,	पाप्याय्यमानः ;	
प्यायः,	प्यापः,	पिप्यासः,	पाप्यायः ;	
प्यातुम्,	प्यापयितुम्,	पिप्यासितुम्,	पाप्यायितुम् ;	
प्यातिः,	⁶ आप्या,	प्यापना,	पिप्यासा,	पाप्याया ;
प्यानम्,	प्यापनम्,	पिप्यासनम्,	पाप्यायनम् ;	
प्यात्वा,	प्यापयित्वा,	पिप्यासित्वा,	पाप्यायित्वा ;	
प्रप्याय,	प्रप्याप्य,	प्रपिप्यासिष्य,	प्रपाप्याय्य ;	
प्यायम् २,	प्यापम् २,	पिप्यासम् २,	पाप्यायम् २;	}
प्यात्वा २,	प्यापयित्वा २,	पिप्यासित्वा २,	पाप्यायित्वा २.	

1. अचित्तवत्कर्तृकत्वे शानच् । चित्तवत्कर्तृकत्वे तु 'अणावकर्मकात्—' (1-3-38) इति ण्यन्ताच्छतैव ।
2. 'संयोगादेरातो घातोर्यण्वतः' (8-2-43) इति निष्ठानत्वे रूपम् ।
3. 'स्याऽऽद्—' (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि णप्रत्यये युगागमः ।
4. 'आतो मनिन्—' (3-2-74) इत्यनेन बाहुलकात् कनिप्प्रत्यये, 'ध्याप्योः सम्प्रसारणं च' (भाष्यम्-3-2-178) इति प्रक्रियासर्वस्वानुसारिभाष्य-वाक्येन सम्प्रसारणे च रूपम् । क्रियाम्, 'वनो र च' (4-1-7) इति ङीष्प्रकौ भवतः ।
5. ईषदायुपपदेषु, 'आतो युच्' (3-3-128) इति युच्प्रत्ययः । खलोऽप्रवादः ।
6. 'आतश्चोपसर्गे' (3-3-106) इत्यङ् ।
- A. 'दयस्व मां देव कृपाम्बुशीत प्यानौजसा त्रातजगत्त्रयं त्वाम् ।' धा. का. 2.37.
- B. 'जघनमलबुपीवरोरु कृच्छ्रादुहनिधिरीस नितम्बमारुखेदि' शि. व. 7.20.

(1066) “प्रच्छ शीप्सायाम्” (VI-तुदादिः 1418 सक. अनि. परः)

किरादिः ।

¹प्रच्छकः-च्छिका, प्रच्छकः-च्छिका, ²पिपृच्छिषकः-षिका, ³परीपृच्छकः-च्छिका;
⁴प्रष्टा-प्रष्टी, प्रच्छयिता-त्री, पिपृच्छिषिता-त्री, परीपृच्छिता-त्री;
⁵पृच्छन्-न्ती-ती, प्रच्छयन्-न्ती, पिपृच्छिषन्-न्ती;
⁶प्रक्ष्यन्-न्ती-ती, प्रच्छयिष्यन्, पिपृच्छिषिष्यन्-न्ती-ती;
⁷सम्पृच्छमानः, ⁸आपृच्छमानः, ^Aप्रच्छयमानः, ⁹आपिपृच्छिषमाणः,
 संपिपृच्छिषमाणः, परीपृच्छयमानः;
 सम्प्रक्ष्यमाणः-आप्रक्ष्यमाणः, प्रच्छयिष्यमाणः, आपिपृच्छिषिष्यमाणः-
 सम्पिपृच्छिषिष्यमाणः, परीपृच्छय्यमाणः;

1. ‘प्रच्छ’ इत्येव धातुः । तत्र, ‘छे च’ (6-1-73) इति ह्रस्वस्य तुकि, तस्य श्चुत्वेन वकारः सर्वत्र हेयः ।
2. सन्नन्तात् ण्युलि, ‘किरश्च पश्चभ्यः’ (7-2-75) इतीडागमे, ‘रुदावदमुषग्रहि-स्वपिप्रच्छः संश्च’ (1-2-8) इति सनः कित्त्वे, ‘ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि-विचतिवृश्चतिपृच्छतिभृजतीनां बिति च’ (6-1-16) इति सम्प्रसारणे षत्वे च रूपम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र हेयम् ।
3. यङन्ते सर्वत्र यङ्निमित्तकं सम्प्रसारणं भवति । पश्चात्, ‘रीगृत्वत् इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति रीक् अभ्यासस्य ।
4. तुचि, ‘ग्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभाजच्छशां षः’ (8-2-36) इति षत्वे, ‘ष्टुना ष्टुः’ (8-4-41) इति ष्टुत्वे च रूपम् । एवं तव्यदादिष्वपि हेयम् ।
5. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति विकरणप्रत्ययः शः । तस्य सार्व-धातुकत्वेन द्विद्वावात् सम्प्रसारणे रूपमेवम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया हेया ।
6. स्यप्रत्यये, ‘वश्च—’ (8-2-36) इत्यादिना षत्वे, ‘बडोः कः सि’ (8-2-41) इति षकारस्य ककारे, षत्वे च रूपमेवम् ।
7. ‘विदिप्रच्छिष्वरतीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 1-3-29) इति वार्तिकेन सम्पूर्वकादस्मा-दात्मनेपदं, शानच् भवति ।
8. ‘आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्’ (वा. 1-3-21) इति ओङ्पूर्वकादस्माच्छानच् ।
9. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति संपूर्वकात्, आङ्पूर्वकाच्च सन्नन्तेऽपि शानच् ।
- A. ‘कृतगुस्तरहारच्छेदमालिङ्ग्य पत्यौ’ (वा. 1-3-38) इति परिशिष्टिलिङ्गगत्रे, गन्तुभापृच्छमाने ।

१ प्राट्, शब्दप्राट्-प्राट्-प्राशौ-प्राशः; "निष्ठाट्" (२००१)
 २ पृष्ठम्-पृष्ठः-पृष्ठवान्, प्रच्छितः, पिपृच्छितः, परीपृच्छितः-त्वान्;
 प्रच्छः, प्रच्छः, ^Aपिपृच्छिषुः, परीपृच्छः;
 प्रष्टव्यम्, प्रच्छयितव्यम्, पिपृच्छितव्यम्, परीपृच्छितव्यम्;
 प्रच्छनीयम्, प्रच्छनीयम्, पिपृच्छिषणीयम्, परीपृच्छनीयम्;
 प्रच्छयम्, प्रच्छयम्, पिपृच्छिष्यम्, परीपृच्छयम्;
 ईषत्प्रच्छः-दुष्प्रच्छः-सुप्रच्छः;
 पृच्छयमानः, प्रच्छयमानः, पिपृच्छिष्यमाणः, परीपृच्छयमानः;
 प्रच्छः, ३ प्रश्नः, प्रच्छः, पिपृच्छिषः, परीपृच्छः;
 प्रष्टुम्, प्रच्छयितुम्, पिपृच्छिषितुम्, परीपृच्छितुम्;
 पृष्टिः, ४ पृच्छा, प्रच्छना, पिपृच्छिषा, परीपृच्छा;
 प्रच्छनम्, प्रच्छनम्, पिपृच्छिषणम्, परीपृच्छनम्;
 पृष्ट्वा, प्रच्छयित्वा, पिपृच्छिषित्वा, परीपृच्छित्वा;
 ५ आपृच्छय, सम्प्रच्छय, प्रपिपृच्छिष्य, प्रपरीपृच्छय;
 प्रच्छम् २, } प्रच्छम् २, } पिपृच्छिषम् २, } परीपृच्छम् २;
 पृष्ट्वा २, } प्रच्छयित्वा २, } पिपृच्छिषित्वा २, } परीपृच्छित्वा २.

1. 'किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकटपुत्रु शीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' (वा. 3-2-178)
 इत्यनेन किपि दीर्घेऽसम्प्रसारणे च विहिते सति, 'च्छोः शङ्खानुनासिके च' (6-4-19)
 इति किञ्चिन्मित्तके शकारे, तस्य षत्वे अश्वे चत्वे च रूपमेवम् ।
2. कप्रत्यये सम्प्रसारणादिकं सर्वं यथाग्रथमुक्तम् ।
3. भावेऽकर्तरि च कारके, 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' (3-3-90) इति
 नङ्प्रत्ययः । 'च्छोः शङ्' (6-4-19) इति सतृकस्य छकारस्य शकारः । 'प्रश्ने
 चासन्नकाले' (3-2-117) इति सूत्रकारनिर्देशप्राप्त्यात् सम्प्रसारणं न भवति ।
 'शात्' (8-4-44) इति निषेधात् इत्वं न ।
4. भिदादेः (3-3-104) आकृतिगणत्वात् अङि, सम्प्रसारणे च पृच्छा इति रूपमिति
 आत्मेयादीनां मतमिति मा. धा. वृत्तिः ।
5. त्यपि, सम्प्रसारणे रूपमेवम् । 'च्छोः शङ्' (6-4-19) इति शकारादेशो न
 भवति, त्यपो बहिरङ्त्वात् ।
- A. 'उक्तं पिपृच्छिषूणां वो मा स्म भूत सुषुप्सवः ॥' भ. का. 7.98.

(1067) “प्रथ प्रख्याने” (I-भ्वादि:-765. अक. सेद्. आत्म.)

घटादिः षिच् । ‘प्रख्यानम्=प्रसिद्धिः ।’ इति क्षीरस्वामी ।
‘विस्तारेऽपि’ इति धा. का. [2.4] । ‘प्रथते प्राथयत्येतत् प्रख्याने द्वितयं
प्रथेः ।’ (श्लो. 99) इति देवः ।

प्राथकः-थिका, ¹प्रथकः-थिका, पिप्रथिषकः-षिका, पाप्रथकः-थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रयतिवत् (206) तद्भातुविषयकप्राति-
स्विकरूपाणि विना ज्ञेयानि । ²प्रथा, ³पृथुः-पृथु, ⁴प्रथमः, ⁵पृथिवी
इति रूपाण्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1068) “प्रथ प्रख्याने” (X-चुरादि:-1553. अक. सेद्. उभ.)[अ]

‘—क्षेपे च ।’ इति द्रुमे (श्लो. 188) ।

‘प्रथते प्राथयत्येतत् प्रख्याने द्वितयं प्रथेः ।’ (श्लो. 99) इति देवः ।

प्राथकः-थिका, पिप्राथयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककृपापयतिवत् (282) ज्ञेयानि । ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ (ग. सू. भ्वादौ)
इति सम्भवद्वेतुमणिचां चुरादिगिचि मित्वनिषेधात् घटादिकार्यमत्र नेति
ज्ञेयम् । ^Aप्राथितः ।

1. ण्यन्ते सर्वत्र, ‘घटादयो मितः’ (ग. सू. भ्वादौ) इति मित्संज्ञायाम्, ‘मितां
ह्रस्वः’ (6-4-92) इति उपधाह्रस्वे रूपम् ।
2. ‘घटादयः पितः’ (ग. सू. भ्वादौ) इति पित्वात्, स्त्रियाम्, ‘पिद्भिदा-
दिभ्यः—’ (3-3-104) इत्यङि रूपमेवम् ।
3. ‘प्रथिप्रदि—’ (द. उ. 1. 113) इति कुप्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपमेवम् ।
प्रथतेऽसौ इति पृथुः=राजा, प्रथनं वा । पृथु=विस्तीर्णम् ।
4. ‘प्रथेरद् च’ (द. उ. 7.29) इति मन्प्रत्ययेऽङानमे च रूपम् ।
5. ‘प्रथेः विवन् सम्प्रसारणं च’ (द. उ. 8.124) इति विवन्प्रत्यये सम्प्रसारणे च
रूपम् । पित्वात् ङीष् ।

[अ] क्षीरस्वामी धातुममुं चुरादिषु न पठति । ‘पृथ (पर्य)’ इति तस्य पाठः ।

A. ‘अप्राथितो व्रजगृहेऽपि च पर्थितोऽभूत्॥’ धा. का. 3.15.

(1069) “प्रस विस्तारे” (I-भ्वादि:-766. अक. सेट्. आत्म.)

घटादिः पिच्च । ‘—प्रसवे ।’ इति धीरस्वामी ।

प्रासकः-सिका, प्रसकः-सिका, पिप्रसिषकः-षिका, पाप्रसकः-सिका ;
‘प्रासा, ^२प्रासः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रथतिवत्
(206) ज्ञेयानि । ^Aप्रसमानः ।

(1070) “प्रा पूरणे” (II-अदादि:-1081. सक. अनि. पर.)

प्रायकः-यिका, प्रापकः-पिका, पिप्रासकः-सिका, पाप्रायकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकदाप्धातुवत् (833) ज्ञेयानि ।
^३प्रायः, ^४प्राप्-प्राप्तौ-प्रान्तः, ^५प्राणः^B-प्राणवान् इति रूपाणि भवन्त्यस्येति
विशेषः ।

(1071) “प्रीङ् प्रीतौ” (IV-दिवादि:-1144. अक. अनि. आत्म.)

‘प्रीङ् प्रीतौ प्रीयतेऽप्रीणात् प्रीणीते तर्पणे जितः ॥

अणौ यौ जित्वसाफलयात् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।’ (श्लो. 19 20) इति देवः ।

प्रायकः-यिका, प्रायकः-यिका, पिप्रीषकः-षिका, पेप्रीयकः-यिका ;

‘प्रियः-इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकधीङ्धातुवत् (901) ज्ञेयानि ।

1. वित्त्वात् स्त्रियां भावादावङ् इति ज्ञेयम् ।

2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । प्रासः = शब्दचित्रम् ।

3. ‘इयाऽऽद्व्यध—’ (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि णप्रत्यये युगागमः ।

4. शतरि, शपि, ‘अदिप्रभृतिभ्यः—’ (2-4-72) इति शपो छकि, ‘पदान्तस्य’
(8-4-37) इति निषेधात् णत्वं नेति ज्ञेयम् ।

5. ‘संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः’ (8-2-43) इति निष्ठानस्वे, णत्वे च रूपम् ।

6. ‘इयुपधज्ञाप्रीकिरः कः’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः । एतच्च आत्रेयादीनां
मतेनोक्तम् । काशिज्ञायां तु ‘प्रीणातीति प्रियः ।’ इति कैयादिकस्यैव
कप्रत्ययः प्रोक्तः ।

A. ‘गोपीघटाः प्रव्यथितास्तदानीं पृथुवतापप्रसमानचिन्ताः ।’ धा. का. 2.4.

B. ‘क्यान्यः कथाः प्राणमुदा पतीनां निर्मान्य इष्टानि चरन् वचयः ।’

धा. का. 2. 50.

(1072) “प्रीञ्ज तर्पणे कान्तौ च” (IX-ऊयादि:-1474. सक. अनि उभ.)
 कान्तिः=कामना। ‘प्रीङ् प्रीतौ प्रीयतेऽप्रीणात् प्रीणीते तर्पणे जितः ॥
 अणौ यौ जित्वसाफल्यत् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।’ (श्लो. 19.20) इति देवः ।
 प्रायकः-यिका, ¹प्रीणकः-णिका, पिप्रीषकः-षिका, पेप्रीयकः-यिका ; इत्यादीनि
 सर्वाण्यपि रूपाणि कैयादिकक्रीणातिवत् (274) ज्ञेयानि । ²वत्सप्रीः ।

(1073) “प्रीञ्ज तर्पणे” (X-चुरादि:-1837. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘—यौ जित्वसाफल्यत् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।’ (श्लो. 20) इति देवः ।
³प्रीणकः-णिका, ⁴प्रायकः-यिका, ⁵पिप्रीणयिषकः-पिप्राययिषकः-षिका,
⁶प्रायकः-यिका, ⁷पिप्रीषकः-षिका, ⁸पेप्रीयकः-यिका ;
 प्रीणयिता-त्री, पिप्रीणयिषिता-त्री, प्रेता-त्री, पिप्रीषिता-त्री, पेप्रीयिता-त्री ;
 प्रीणयन्-न्ती, पिप्रीणयिषन्-न्ती, ⁹प्रयन्-न्ती, पिप्रीषन्-न्ती ; —

1. ‘धून्प्रीञ्जोर्नु वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र जुगागमे णत्वे च
 प्रीणकः, प्रीणयिता इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भवन्तीति यथायथमूहानि ।
2. वत्सान् प्रीणातीति वत्सप्रीः । किपि रूपमेवम् । काशिकायां (6-4-148)
 रूपमेतदुदाहृतम् ।
3. ‘धून्प्रीञ्जोर्नु वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ण्यन्ते सर्वत्र जुगागमो भवति ।
 एतच्चाविशेषेण ण्यन्ते सर्वत्रेति मतेन लिखितम् ।
4. ‘धून्प्रीञ्जोः—’ (वा. 7-3-37) इति जुगागमः ‘धून्’ साहचर्येण कैयादिकस्य
 प्रीणातेणविवेति, हरदत्तादिमते तु जुगभावात् शुद्धौ, आयादेशे च रूपमेवम् ।
 एवमेव तुजादिष्वपि प्राययिता-त्री इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूहानि ।
5. चुरादिप्रीञ्जोऽपि जुगागमवादिनां पक्षे ण्यन्तात् सनि रूपमेवम् । हरदत्तादिमते
 तु पिप्राययिषकः इत्यादीनि रूपाणीति च ज्ञेयम् ।
6. ‘आधृषाद्वा’ (ग. सू. चुरादौ) इति वचनेन णिञो वैकल्पिकत्वात्, णिजभावपक्षे
 शुद्धारूपमेवम् ।
7. णिजभावपक्षे सनि, ‘एकाच उपदेशे—’ (7-2-10) इतीप्तिपक्षे, सनः किरत्वे, दीर्घे
 च रूपम् । घातोरस्य चुरादिपठितस्य सेट्त्वेऽपि णिजभावपक्षे भ्वादिपाठेऽनित्त्वं
 शास्त्रवशादिति ज्ञेयम् ।
8. णिजभावपक्षे शुद्धात् यङन्ते रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
9. णिजभावपक्षे शुद्धात्, ‘शेषात् कतरि—’ (1-3-78) इति शतैव ।
- A. ‘.....स्वैरे तत्र जनान् प्रयन् विगलितश्रन्थान् कचान् प्रन्ययन् ।’

प्रीणयिष्यन्-पिप्रीणयिषिष्यन्-न्ती-ती, प्रेय्यन्-न्ती-ती, पिप्रीषिष्यन्-न्ती-ती ;
मित्रप्रीः-मित्रप्रियौ-मित्रप्रियः ;

प्रीणितम्-तः, पिप्रीणयिषितः-तवान्, प्रीतम्-तः, पिप्रीषितः,
प्रेप्रीयितः-तवान् ;

प्रीणः, पिप्रीणयिषुः, प्रियः, पिप्रीषुः, प्रेमियः ;

प्रीणयितव्यम्, पिप्रीणयिषितव्यम्, प्रेतव्यम्, पिप्रीषितव्यम्, प्रेमियितव्यम् ;

प्रीणनीयम्, पिप्रीणयिषणीयम्, प्रयणीयम्, पिप्रीषणीयम्, प्रेमियणीयम् ;

प्रीण्यम्, पिप्रीणयिष्यम्, प्रेयम्, पिप्रीष्यम्, प्रेमिय्यम् ;

ईषत्प्रीणः-दुष्प्रीणः-सुप्रीणः, ईषत्प्रयः-दुष्प्रयः-सुप्रयः ;

प्रीण्यमानः, पिप्रीणयिष्यमाणः, प्रीयमाणः, पिप्रीष्यमाणः, प्रेमिय्यमाणः ;

प्रीणः, पिप्रीणयिषः, ¹प्रयः, पिप्रीषः, प्रेमियः ;

प्रीणयितुम्, पिप्रीणयिषितुम्, प्रेतुम्, पिप्रीषितुम्, प्रेमियितुम् ;

प्रीणना, पिप्रीणयिषा, प्रीतिः, पिप्रीषा, प्रेमिया ;

प्रीणनम्, पिप्रीणयिषणम्, प्रयणम्, पिप्रीषणम्, प्रेमियणम् ;

प्रीणयित्वा, पिप्रीणयिषित्वा, प्रीत्वा, पिप्रीषित्वा, प्रेमियित्वा ;

विप्रीण्य, विप्रीणयिष्य, विप्रीय, विप्रीष्य, विप्रेमिय्य ;

प्रीणम् २, } पिप्रीणयिषम् २, } प्रायम् २, } पिप्रीषम् २, }

प्रीणयित्वा २, } पिप्रीणयिषित्वा २, } प्रीत्वा २, } पिप्रीषित्वा २, }

प्रेमियम् २ ; }

प्रेमियित्वा २. }

(1074) “मुङ् गतौ” (I-भ्वादिः-957. सक. अनि. आत्म.)

प्रावकः-विका, प्रावकः-विका, पुप्रूषकः-पिका, पोप्रूषकः-यिका,

²पिप्रावयिषकः-पुप्रावयिषकः-पिका ;

प्रोता-त्री, प्रावयिता-त्री, पुप्रूषिता-त्री, पोप्रूषिता-त्री, पिप्रावयिषिता-

पुप्रावयिषिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि च्यव्रतिवत् (558) ज्ञेयानि ।

1. ‘एरच्’ (3-3-56) इति भावे घञववादोऽप्प्रत्ययः । ‘एरजण्यन्तानाम्’ इति मतं तु भाष्या सम्मतत्वादप्रामाणिकम् । स्पष्टमिदं कैयटे (3-2-1) ।

2. ‘स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवति—’ (7-4-81) इत्यनेन ण्यन्तात् सनि अवर्णपरे यणि च उवर्णन्तिस्याभ्यासस्येकारादेशो वा भवति । इयमप्राप्तविभाषा । एवं ण्यन्तात् सनि सर्वत्र रूपद्वयं ज्ञेयम् ।

^१पृष्ठम्-पृष्ठवान् इति रूपाण्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1077) “प्रेषृ गतौ” (I-भ्वादि:-619. सक. सेट्. आत्म.)

प्रेषकः-षिका, प्रेषकः-षिका, पिप्रेषिषकः-षिका, पेप्रेषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1078) “प्रैणृ गतिप्रैरणश्लेषणेषु” (I-भ्वादि:-458. सक. सेट्. पर.)

‘पैणृ-’ इति घातोः पाठभेदोऽयम् । सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपृधातुवत् (261) ज्ञेयानि । ^Aप्रैणनम् ।

(1079) “प्रोथृ पर्याप्तौ” (I-भ्वादि:-867. सक. सेट्. उभ.)

‘प्रोथति=सूदति’ इति ‘प्रोथदश्चो न यवसे—’ (तैत्ति. सं. 4.4.3.8) इति मन्त्रव्याख्यायां व्याख्यानात्, ‘अपप्रोथ दुन्दुमे दुच्छुनाम्—’ (तैत्तिरीय-संहिता 4.6.6.7) इत्यत्र, ‘अपप्रोथ=मारय—’ इति व्याख्यानाच्च भट्टभास्करमते हिंसार्थकोऽयं घातुः इति मा. धा. वृत्तिदर्शनाज्जायते । “—पर्याप्तिगतौ” इत्यपि कचिदर्थनिर्देशः कृतः । ‘अपप्रोथनम्=हुङ्करणम् ।’ इति क्षुरे ।” इत्यपि मा. धा. वृत्तिः । ‘शब्दार्थोऽपि । अपपूर्वस्तु मारणे हुङ्करणे वा’ इति धा. का. व्याख्याने (2.25) । भाष्यप्रदीपोद्योतात् (1-4-56) नाथं घातुरिति ज्ञायते ।

प्रोथकः-थिका, प्रोथकः-थिका, पुप्रोथिषकः-पुप्रुथिषकः-षिका, पोप्रुथकः-थिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ^२प्रोथः=अश्वादीनां नासारज्जुः ।

(1080) “स्रिहृ गतौ” (I-भ्वादि:-642. सक. सेट्. आत्म.)

स्रेहृकः-हिका, स्रेहृकः-हिका, पिस्रिहिषकः-पिप्लेहिषकः-षिका, पेस्रिहृकः-हिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्लिश्यतिवत् (287) ज्ञेयानि । ^३ह्रीहा ।

1. निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-16) इति इग्निषेधः ।

2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां करणे घञ् ।

3. ‘धन्नुक्षन्—’ [द. उ. 6.55.] इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ह्रीहा = कुक्षिव्याधिः, अध्वगश्च ।

A. ‘प्रश्नोपितान् प्रैणनविप्रणक्षितीन् अनुत्त्वणान् धेनुगणान् कनरस्तनान् ॥’ धा.का.1.59.

(1081) “प्ली गतौ” (IX-क्रयादि:-1503. सक. अनि. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘ल्वी—’इति क्षीरस्वामी पपाठ । ‘—वरणे’ इति इति केचित् ।
मैत्रेयादयस्त्वमुं न पठन्ति । इति मा. धा. वृत्तावुक्तम् ।

प्लायकः-यिका, प्लायकः-यिका, पिप्लीषकः-षिका, पेप्लीयकः-यिका ;

प्लेता-त्री, प्लाययिता-त्री, पिप्लीषिता-त्री, पेप्लीयिता-त्री ;

¹प्लिनन्-^Aन्ती, प्लाययन्-न्ती, पिप्लीषन्-न्ती ; —

प्लेष्यन्-न्ती-ती, प्लाययिष्यन्-न्ती-ती, पिप्लीषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— प्लाययमानः, प्लाययिष्यमाणः, — पेप्लीयमानः, पेप्लीयिष्यमाणः ;

सुप्लीः-सुप्लियौ-सुप्लियः ; — —

²प्लीनम्-प्लीनः-प्लीनवान्, प्लायितः, पिप्लीषितः, पेप्लीयितः-तवान् ;

प्लयः, प्लायः, पिप्लीषुः, पेप्लियः ;

प्लेतव्यम्, प्लाययितव्यम्, पिप्लीषितव्यम्, पेप्लीयितव्यम् ;

प्लयनीयम्, प्लायनीयम्, पिप्लीषणीयम्, पेप्लीयनीयम् ;

प्लेयम्, प्लाय्यम्, पिप्लीष्यम्, पेप्लीय्यम् ;

ईषत्प्लयः-दुष्प्लयः-सुप्लयः ; — —

प्लीयमानः, प्लाय्यमानः, पिप्लीष्यमाणः, पेप्लीय्यमाणः ;

प्लयः, प्लायः, पिप्लीषः, पेप्लीयः ;

प्लेतुम्, प्लाययितुम्, पिप्लीषितुम्, पेप्लीयितुम् ;

³प्लीनिः, प्लायना, पिप्लीषा, पेप्लीया ;

प्लयनम्, प्लायनम्, पिप्लीषणम्, पेप्लीयनम् ;

1. ‘क्रयादिभ्यः’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘श्चाऽभ्यस्तयोरातः’
(6-4-112) इत्याकारलोपे ‘प्वाङीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे च रूपमेवम् ।

2. ‘ल्वादिभ्यः’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम् ।

3. ‘ऋश्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद्वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति क्तिनस्तकारस्य नकारे
रूपमेवम् ।

A. ‘पाश्चै लिनन् गजमचोदयदुन्मदान्धमक्लीनशक्तिमतिघोरजवं प्लिनन्तम् ॥’
धा. का. 3-8.

प्लीत्वा, प्लाययित्वा, पिप्लीषित्वा, पेप्लीयित्वा ;
 संप्लीय, संप्लाय्य, प्रपिप्लीष्य, प्रपेप्लीष्य ;
 प्लायम् २, } प्लायम् २, } पिप्लीषम् २, } पेप्लीयम् २ ; }
 प्लीत्वा २, } प्लाययित्वा २, } पिप्लीषित्वा २, } पेप्लीयित्वा २. }

(1082) “प्लुङ् गतौ” (I-भ्वादि:-953. सक. अनि. आत्म.)

प्लावक:-विका, प्लावक:-विका, पुप्लवक:-पिका, ¹पोप्लवक:-यिका,
²पुप्लावयिषक:-पिप्लावयिषक:-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 भौवादिकच्यवतिवत् (558) बोध्यानि । ³प्लवः-प्लवी, ⁴आप्लावः-
^Aआप्लवः, ण्यति-⁵आप्लाव्यः, ⁶परिप्लव्य इत्यादीनि रूपाणि अस्य
 घातोर्भवन्तीति विशेषः ।

(1083) “प्लुष दाहे” (IV-दिवादि:-1115.1216. सक. सेद. पर).[अ]

‘.....दाहकर्मणि ॥ प्लोपति प्लुष्यतीति स्तां, प्लुष्णाति स्नेहनादिषु ।’

(श्लो. 171-172) इति देवः ।

प्लोषक:-षिका, प्लोषक:-षिका, पुप्लुषिषक:-पुप्लोषिषक:-पिका,

1. यङन्तात् द्वित्वे ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासस्य गुणे ‘अकृतसार्व-
 धातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घे च रूपमेवम् ।
2. ण्यन्तात् सनि ‘सन्त्यङोः’ (6-1-9) इति द्वित्वे वृद्धथावादेशयोः अवर्णपरयणपरकत्वा-
 दभ्यासघटितोकारस्य, ‘अवतिष्ठतिप्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा’ (7-4-81)
 इति पाक्षिके इकारे रूपद्वयम् । एवं सर्वत्र ण्यन्तात् सनि प्रकिया हेया ।
3. पचादिषु (3-1-134) प्लवद् इति पाठात् टित्वान्धीपि स्त्रियां प्लवी इति ज्ञेयम् ।
4. ‘विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः’ (3-3-50) इति विभाषया घञ् भवति । घञभावे
 अप्रत्ययः । एवं रूपद्वयं बोध्यम् ।
5. ‘भन्व्येयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्वाप्लुव्यापात्या वा’ (3-4-68) इति निपातनात्
 कर्तरि ण्यप्रत्ययः ।
6. ल्यपि ‘गुप्लुगेर्दीर्घश्छन्दसि’ (6-4-53) इति छन्दसि विषये दीर्घः । लोके तु
 आप्लुत्य इत्येव ।

A. ‘द्राप्लावं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाप्लवः॥’ भ. का. 7-47.

[अ] दिवादिष्वेव प्लुषधातुर्द्विवारं पठ्यते—पुषादावन्यत्र च । तत्र पुषादिपाठाद्
 अप्लुषत् इति अङ्सिद्धिः फलम् । अन्यत्र तु, अप्लोषीत् इति सिचस्सिद्धिः
 फलमिति विशेषः ; कृदन्तेषु तु द्वयोस्तुल्यतेत्यनोऽस्याभिरेकद्वौभयोरुपादानमाहतम् ।

पोप्लुषकः-षिका ; प्लोषिता-त्री, प्लोषयिता-त्री, पुप्लुषिविता-पुप्लोषिविता-त्री, पोप्लुषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि दैवादिककुप्यतिवत् (224) बोध्यानि । ^Aप्लुष्यन् इति शतरि रूपम् ।

(1084) “ प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु ”

(IX-क्रयादि:-1528. सक. सेट्. पर.)

‘—मोहनदाहनयोरप्याह शङ्करः ।’ इति धा. का. (3-12.) । ‘सेचन—’ इत्यपि कुत्रचिद् दृष्टः पाठः ।

‘प्लोषनि प्लुष्यतीति स्तां, प्लुष्णाति स्नेहनादिषु ।’ (श्लो. 172) इति देवः । प्लोषकः-षिका, प्लोषकः-षिका, पुप्लोषिकः-पुप्लुषिकः, पोप्लुषकः-षिका ; प्लुष्णन्-ती इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि । निष्ठायाम्-^Bप्लुषितम्-तः, इति एकमेव रूपमिति विशेषः ।

(1085) “ प्लुषु दाहे ” (I-भ्वादि:-704. सक। सेट्. पर.)

‘.....दाहकर्मणि ॥ प्लोषति, प्लुष्यतीति स्तां, प्लुष्णाति स्नेहनादिषु ।’ (श्लो. 171-172) इति देवः ।

प्लोषकः-षिका, प्लोषकः-षिका, पुप्लोषिकः-पुप्लुषिकः-षिका, पोप्लुषकः-षिका ; ¹प्लुष्टः^C, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।

(1086) “ प्सा भक्षणे ” (II-भदादि:-1055. सक. अनि. पर.)

प्सायकः-यिका, प्सापकः-षिका, पिप्सासकः-सिका, पाप्सायकः-यिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकदाप्-धातुवत् (833)

1. उदित्वेन क्त्वायामि द्विकल्पनात् निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ [(7-2-15) इतीग्नियेषः । ष्ट्वम् ।

A. ‘तं प्लुष्यद् दृष्टित्यल्लुषमपि च गतत्रासमुत्कुप्यदङ्गं.....’ धा. का. 2.56.

B. ‘प्लुष्णन् सतां प्रियमयं प्लुषिताङ्गरागः
प्लुष्णन् मुदं मृगदशां रिपुधाम मुष्णन् ।’ धा. का. 3.12.

C. ‘.....प्रोष्यान् प्लुष्टजनान् कृगामृतपृषद्वर्षी भवान् दानवान् ।’ धा. का. 1.88.

ज्ञेयानि । ^१प्सापयन्-न्ती-ती, [इदमेषां] ^२प्सातम्, इत्यस्माद् धातोः भवन्तीति विशेषः । ^३प्सातिः, ^४प्रणिप्साता, ^५द्रप्सः ।

(1087) “फक्क नीचैर्गती” (I-भ्वादिः-116. सक. सेट्. पर.)

‘नीचैर्गतिः=मन्दगमनम्, असद्व्यवहारो वा।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘अधोगमनम्।’ इति केशवस्वामी । इति मा. धा. वृत्तिः ।

फक्कः-क्रिका, फक्कः-क्रिका, पिफक्किषकः-षिका, पाफक्कः-क्रिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकककतित्वत् (139) ज्ञेयानि । फक्कन्-न्ती, इति शतरि रूपम् ।

(1088) “फण गती” (I-भ्वादिः-821. सक. सेट्. पर.) घटादिः ।

फाणकः-णिका, ^६फणकः-फाणकः-णिका, पिफणिषकः-षिका, पंफणकः-पम्फणकः-णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककणतित्वत् (157)

1. ‘निगरणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति ण्यन्तात् कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले परस्मैपदमेव । तेन शानच् न ।
2. ‘कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ (3-4-76) इति अधिकरणे कप्रत्ययः । प्रत्यवसानार्थाः=भक्षणार्थकाः धातवः ।
3. ‘नेर्गठनदपतपदधुमास्यतिहन्तिवातिवातिद्रातिप्साति—’ (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्णत्वम् ।
4. द्रवणेऽप्सानियो द्रप्सः । ‘घञर्थे कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इति कप्रत्ययः । ‘आतो लोः इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपः । पृषोदरादित्वात् (6-3-100) द्रवणशब्दस्य द्रादेशः ।
5. घटादित्वेन मित्त्वात् णौ, ‘मितां हस्तः’ (6-4-92) इति उपधाह्रस्वे रूपमेवम् । ‘फणेः पूर्वे घटादयः।’ इति मैत्रेय-क्षीरस्वाम्याद्युपात्तवचनानुसारेण फण-धातोर्घटादिष्वं नेति ज्ञायते । तदानीं मित्त्वाभावात् फाणकः-णिका, इत्यादीन्येव रूपाणि । किञ्च, धातूनामनेकार्थत्वात्, गत्यर्थकस्य फणधातोरेव घटादिषु पाठ इति ज्ञायते ; यतः ‘अन्यत्र फाणयति=घटं निःस्नेहयतीत्यर्थः।’ इति क्षीरस्वामी बभाषण । ‘.....फण-ण निःस्नेहने—’ इति कविकल्पद्रुम- (खे 176) वाक्यमप्यत्र निःस्नेहनार्थेऽस्य धातोः प्रयोगेऽनुकूलम् ।

A. ‘स्नान्त्यस्तदा श्राणमुपाद्य चान्नं निद्रां गताः पञ्जातिपरास्तथाऽन्याः।’

धा. का. 2.49.

ज्ञेयानि । ¹फाण्टः^A, ²फणितिः, ³फेणिवान् - पेफणिवान्, ^Bफणितः । इति इमानि रूपाणि अस्य धातोर्मवन्तीति विशेषः ।

(1089) “फल निष्पत्तौ” (I-भ्वादिः-530 अक. सेट्. पर.)

‘निष्पत्तिः=सिद्धिः।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘फलेर्विशरणे फुल्लं फलितं फलति त्रयम् ॥

आदितो, ऽनादितस्त्वन्त्ये रूपे निष्पत्तिवाचिनः ।’ (श्लो. 158-159) इति देवः ।

फालकः-लिका, फालकः-लिका, पिफलिषकः-षिका, पाफलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककलतिवत् (174) ज्ञेयानि । फलितम्,
‘फलम्, ‘त्रिफला, ‘संफला-भस्त्रफला-अजिनफला-शणफला-पिण्डफला,

1. ‘क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिञ्चफाण्टवाढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्व-
रानायासमृशेषु’ (7-2-18) इत्यनेनास्य धातोर्निष्ठायां, अनायाससाध्यकषा-
यविशेषश्चेत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेनोच्यते तदानीमिडभावो निपात्यते । ‘अनुनासिकस्य
किञ्चलोः विङिति’ (6-4-15) इति दीर्घः । पश्चात्, ‘ष्टुना ष्टुः’ (8-4-41) इति
ष्टुत्वेन निष्ठातकारस्य टकारः । अन्यत्र फणितमित्येव ।

‘उष्णाम्बुन्यौषधं क्षुण्णं क्षिप्त्वा सद्योऽभिपुल्य च ।

पीयते यः कषायोऽसौ फाण्टोऽनायाससाधितः॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।

माघवस्तु ‘तद्वै नवनीतं घृतं देवानाम्, फाण्टं मनुष्याणाम्—’ इति शतपथ-

श्रुतिव्याख्यायाम् (3-1-3-8) ‘नवनीतं फाण्टघृतयोरन्तरालवति’ इत्याह ।

तेन नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टम् इति लभ्यते । धातुवृत्तौ तु

‘औषधस्य पञ्च कल्पनाः—रसः, कल्कः, शृतः, शीतः, कायः । शीतो नाम

क्षुण्णमौषधमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितं यदुदकं प्रातः पीयते तत् । तदेवोष्णोदके

प्रक्षिप्य सद्योऽभिपुल्य पूर्वा पीयते । स फाण्ट इति तद्विदः ।’ इत्याह ।

2. किनि, ‘तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्—’ (वा. 7-2-9) इति वचनात् इडिति ज्ञेयम् ।
धातूनामनेकार्थकत्वाद् अत्र शब्दार्थकत्वमित्यपि ज्ञेयम् ।

3. कर्तरि लिटः कसौ, ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-125) इत्येताभ्यामलोपविकल्पः ।

‘वस्वेकाजादृषसाम्’ (7-2-67) इतीदम् ।

4. फलतीति फलम्, कर्तरि पचादित्वादच् । लोकप्रयोगात् क्लीबत्वम् ।

5. अजादिषु (4-1-4) दर्शनात् स्त्रियां टाप् भवति । ङीष्पवादः ।

6. ‘पाककर्णपर्णपुष्पफल—’ (4-1-64) इति प्राप्तं ङीष् बाधित्वा, ‘संभस्त्राजिनशण-
पिण्डेभ्यः फलात्’ (ग. सू. 4-1-4) इति टाप् । भस्त्रफला इत्यत्र ‘उद्यापोः
संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्’ (6-3-63) इति ह्रस्वः ।

A. ‘अम्लिष्टवादा निरगुः फाण्टचित्रास्त्रपाणयः ॥’ भ. का. 9.17.

B. ‘दुष्टानपस्त्रादयितुं प्रयाते कृष्णे विलेपुः फणिता विमोहम् ॥’ धा. का. 2.19.

¹फालः, ²दासीफली इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1090) “जि फला विशरणे” (I-म्वादिः-516. अक. सेट्. पर.)

‘विशरणम् = विकसनम् ।’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1-66) ।

‘फलेर्विशरणे फुलम्, फलितम्, फलति लयम् ॥

आदितो, ऽनादितस्त्वन्ये रूपे निष्पत्तिवाचिनः ।’ (श्लो. 158-159) इति देवः ।

फालकः-लिका, फालकः-लिका, पिफलिषकः-षिका, ³पम्फुलकः-पंफुलकः-लिका;

फलिता-त्री, फालयिता-त्री, पिफलिषिता-त्री, पम्फुलिता-त्री;

फलन्-न्ती, फालयन्-न्ती, पिफलिषन्-न्ती; —

फलिष्यन्-न्ती-ती, फालयिष्यन्-न्ती-ती, पिफलिषिष्यन्-न्ती-ती; —

— फालयमानः, फालयिष्यमाणः, — पम्फुल्यमानः, पम्फुलिष्यमाणः;

⁴फल्-फलौ-फलः; — — —

⁵फुलः-⁶फुलवान्, ⁷प्रफुलतम्-प्रफुलतः-प्रफुलतवान्, ⁸फलितम्-फलितवान्, ⁹उत्फुलः-

1. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । फल्यते = निष्पाद्यते ऽनेन धान्यादिकमिति फालः = हलः ।

2. ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल—’ (4-1-64) इति जातिवाचिनः फलोत्तरपदादस्मात् स्त्रियां ङीप् ।

3. यङन्ताण्युलि द्वित्वादिके कृते, ‘उत् परस्यातः’ (7-4-88) इति उत्तरखण्डस्थाकार-स्योकारे, परसवर्णविकल्पे च रूपद्वयम् । एवं यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

4. ‘न पदान्ताः परेऽणः सन्ति ।’ इति वचनं तु भाष्यासम्मतमिति, लकारन्तस्यास्य प्रयोग उपपन्नः ।

5. निष्ठायाम्, ‘आदितश्च’ (7-2-16) इति इग्निषेधे, ‘अनुपसर्गात् फुल्लक्षीव—’ (8-2-55) इत्यत्र निशातनात् निष्ठातकारस्य लकारः, प्रकृतिघटिताकारस्योत्वं च । यद्वा, लत्वस्यासिद्धत्वेन तकारादिप्रत्ययपरकत्वात्, ‘ति च’ (7-4-89) इत्युत्वमिति ज्ञेयम् ।

6. ‘कवतोरप्येतल्लवमिष्यते ।’ इति वृत्तिः । तन्मते फुल्लवान् इत्यपि साधुः ।

7. अनुपसर्गादिव लत्वस्य निपातनात्, सोपसृष्टात् इग्निषेधे, उरवे च रूपमेवम् । प्रफुल्लम् इति तु ‘फुल्ल विकसने’ इत्यस्मात् पचाद्यचि ज्ञेयम् ।

8. ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ (7-2-17) इति भावे, आदिकर्मणि च या निष्ठा, तत्र विषये इग्निषेधस्य विकल्पनात् फलितम् इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम् ।

9. ‘उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसंख्यानम्’ (वा. 8-2-55) इति वचनादत्रापि निष्ठातकारस्य लत्वमिति ज्ञेयम् । कवत्वन्तस्यापीदं लत्वमिति वृत्तिकारेष्टेः तत्रापि लत्वम् ।

उत्कुलवान्, सम्कुलः-सम्कुलवान्, कालितः, पिफलिषितः,
पम्कुलितः-तवान् ;

कलम्, ¹कलिवान्, कालः, पिफलिषुः, पम्कुलः ;
कलितव्यम्, कालयितव्यम्, पिफलिषितव्यम्, पम्कुलितव्यम् ;
प्रतिफलनीयम्, कालनीयम्, पिफलिषणीयम्, पम्कुलनीयम् ;
काल्यम्, काल्यम्, पिफलिष्यम्, पम्कुल्यम् ;

ईषत्फलः-दुष्फलः-सुफलः ;

कल्यमानः, काल्यमानः, पिफलिष्यमाणः, ²पम्कुल्यमानः ;

कालः, कालः, पिफलिषः, पम्कुलः ;

कलितुम्, कालयितुम्, पिफलिषितुम्, पम्कुलितुम् ;

³कुलितः, कालना, पिफलिषा, पम्कुला ;

कलनम्, कालनम्, पिफलिषणम्, पम्कुलनम् ;

कलित्वा, कालयित्वा, पिफलिषित्वा, पम्कुलित्वा ;

प्रकल्य, प्रकाल्य, प्रपिफलिष्य, प्रपम्कुल्य ;

कालम् २, } कालम् २, } पिफलिषम् २, } पम्कुलम् २ ; }
कलित्वा २, } कालयित्वा २, } पिफलिषित्वा २, } पम्कुलित्वा २ ; }

⁴फलगुः.

(1091) “ कुल सञ्चलने ”

(VI-तुदादिः-1390. अक. सेट्. पर.) कुटादिः ।

धातुरयं सिद्धान्तकौमुद्यां केवलमुपात्तः । क्षीरतरङ्गिणी-धातुवृत्त्यादिषु

कुत्तापि नोपलभ्यते । ‘ स्कुल— ’ इत्यस्य पाठभेदोऽयमिति ज्ञेयम् ।

कोलकः-लिका, कोलकः-लिका, पुफुलिषकः-षिका, पोफुलकः-लिका ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

1. कर्तरि, लिटः कसौ, ‘ तृफलभजनपथ ’ (6-4-122) इत्येत्वाभ्यासलोपे, ‘ वस्वे-
काजादृघसाम् ’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपम् ।

2. यङन्तात् यकि, ‘ हलो यमां यमि लोपः ’ (8-4-64) इति यङो यकारस्य विकल्पेन
लोपः । लोपाभावपक्षे तु ‘ पम्कुल्यमानः ’ इत्यपि साधुः । एवं यङन्तात् ल्यप्यपि
ज्ञेयम् ।

3. क्तिनि, इतिषेधे, ‘ ति च ’ (7-4-89) इत्युत्वे रूपमेवम् ।

4. ‘ फलिपादि- ’ (द. ड. 1-103) इत्युप्रत्यये गुणागमे च रूपम् । फलगुः = असारः ।

(1092) “फुल्ल विकसने” (I-भ्वादि:-532. अक. सेट्. पर.)

फुल्लक:-लिका, फुल्लक:-लिका, पुफुल्लिषक:-षिका, पोफुल्लक:-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचिह्नतिवत् (528) ज्ञेयानि ।
पचायचि—^Aप्रफुल्लः ।

(1093) “फेल्ल गतौ” (I-भ्वादि:-542. सक. सेट्. पर.)

फेल्लक:-लिका, फेल्लक:-लिका, ¹पिफेल्लिषक:-षिका, ²पेफेल्लक:-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि । ³फेला,
^Bफेल्लनम् ।

(1094) “वण शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-459. अक. सेट्. पर.) [अ]

वाणक:-णिका, वाणक:-णिका, विवाणिषक:-षिका, वम्बणक:-णिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककणतिवत् (157) ज्ञेयानि । ⁴उल्लवणः^C ।
⁵वाणः, ⁶गीर्वाणाः ।

1. सन्नन्ते द्विस्वे, अभ्यासे, ‘ह्रस्वः’ (7-4-59) इति ह्रस्वः; स च, ‘एच इगृध्रस्वा देशे’ (1-1-48) इति शास्त्रात् एकारस्य इकाररूपः ।
2. यङन्ताण्युलि, अभ्यासस्य ह्रस्वे इकारे, ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इति इकारस्य गुणेन एकार इति ज्ञेयम् ।
3. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियां भावादौ अकारप्रत्ययः । फेला = भुक्तसमु-
ञ्ज्ञितम् । ‘पेला’ इति धातुवृत्तौ पाठः ।
4. पचायचि. पृषोदरादिवात् उल्लखलशब्दवत् ‘उत्’ इत्युपसर्गस्य लत्वे रूपमेवम् ।
5. वणति = शब्दं करोत्यस्मिन् वाणः = ज्या । अधिकरणे ‘हलश्च’ (3-3-121)
इति संज्ञायां घञ् ।
6. गीरेव वाणः येषां ते गीर्वाणाः = देवाः, भूदेवाश्च ।

[अ] धातुरयं माधवधातुवृत्त्यादिषु न दृश्यते । ‘ध्रण—’ इत्यस्य पाठभेदोऽयम्,
इति सि. कौमुदी । क्षीरतरङ्गिण्यां तु धातुरयमुपात्तः । परं तु तत्र वण
इति मुद्रणाशुद्धिः । उत्तरत्र वाणशब्दस्यास्मादेव धातोर्निष्पादनात् ।

- A. ‘अधिल्लकायामिव धातुमत्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥’ रघु. 2.29.
- B. ‘फणीश्वरक्ष्वेलरुधं प्रवेलितसज्जं मुहुः पेलववातफेल्लनात् ॥’ धा. का. 1.69.
- C. ‘प्रदलोणितान् प्रैणनविघ्नणतितीननुल्लवणान् धेनुगणान् कनस्तनान् ॥’

(1095) “वद स्वैर्ये” (I-भ्वादि:-51. सक. सेट्. पर.)

वादक:-दिका, बादक:-दिका, विवदिषक:-षिका, बावदक:-दिका,
¹वदरम्-वदरी, ^Aवदन्-न्ती, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
 खदतिवत् (338) बोध्यानि ।

(1096) “बध बन्धने” (I-भ्वादि:-973. सक. सेट्. आत्म.)

‘यत्तु बीभत्सते तत् स्याद् वैरूप्येऽर्थे बधेः सनि ॥’ (श्लो. 120) इति देवः ।
²बीभत्सक:-त्सिका, ³बीभत्सक:-त्सिका, ⁴बीभत्सिषक:-षिका, ⁵बाधक:-षिका;
 बीभत्सिता-त्री, बीभत्सयिता-त्री, बीभत्सिषिता-त्री, बाधयिता-त्री;

— बीभत्सयन्-न्ती, बीभत्सयिष्यन्-न्ती-ती;
 बीभत्समानः, बीभत्सयमानः, बीभत्सिषमाणः;
 बीभत्सिष्यमाणः, बीभत्सयिष्यमाणः, बीभत्सिषिष्यमाणः;
^Bबीभत्सितम्-तः-तवान्, बीभत्सितः, बीभत्सिषितः-तवान्;
 बीभत्सुः, ⁶बीभत्सनः, बीभत्सयिषुः, बीभत्सिषुः;
 बीभत्सितव्यम्, बीभत्सयितव्यम्, बीभत्सिषितव्यम्;

1. बाहुलकादरन्प्रत्ययः । ‘षिह्रीरादिभ्यश्च’ (4-1-41) इति गौरादिपाठात् स्त्रियां णिष् ।
 2. ‘मान्बधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य’ (3-1-6) इत्यत्र ‘बधेर्वैरूप्ये’ इति वचनात् वैरूप्यार्थे स्वार्थे नित्यसनि, अभ्यासस्य इत्वे दीर्घे च, ‘एकाचो बधो भप्—’ (8-2-37) इति भष्मावेन भकारे, धकारस्य चत्वे च रूपम् । एवं सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
 3. स्वार्थसन्नतात् ण्यन्ते ण्डुलि, ‘णेरनिटि’ (6-4-51) इति णिलोपे रूपमेवम् ।
 4. स्वार्थसन्नतादिच्छासनि रूपमेवम् । असरूपप्रत्ययत्वात् इच्छासन्नन्तापि प्रयोग इष्टः । तदुक्तं भाष्ये (3-1-7) ‘सरुः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताज सनिष्यते ॥’ इति ।
 5. ‘अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।’ (भाष्यम्. 3-1-7) इति वचनात् बध इत्यत्रोक्तस्यानुदात्तेत्वस्य स्वार्थसन्नोऽभावे अर्थान्तरं बन्धनादिरूपे चुरादि-त्वमिति, तत्पक्षे ण्यन्तात् क्रमेण रूपाणि यथायथमूह्यानि ।
 6. ‘अनुदात्तेतश्च हलावेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिको युच् ।
- A ‘पलान्मखाद्यानि खदन् चदद्गुः गदञ्जवाच्यानि रदन् सुतां मनः ॥’ धा. का. 1.8.
 B. ‘स खल्वबीभत्सितवृत्तिरर्चा तवारमेतापि कृपां लभेत् ॥’ धा. का. 2. 38.

बीमत्सनीयम्,	बीमत्सनीयम्,	बीमत्सिषणीयम् ;
बीमत्स्यम्,	बीमत्स्यम्,	बीमत्सिष्यम् ;
ईषद्बीमत्सः-दुर्बीमत्सः-सुबीमत्सः ;	—	—
बीमत्स्यमानः,	बीमत्स्यमानः,	बीमत्सिष्यमाणः ;
बीमत्सः,	बीमत्सः,	बीमत्सिषः ;
बीमत्सितुम्,	बीमत्सयितुम्,	बीमत्सिषितुम् ;
बीमत्सा,	बीमत्सयिषा,	बीमत्सिषा ;
बीमत्सनम्,	बीमत्सनम्,	बीमत्सिषणम् ;
बीमत्सित्वा,	बीमत्सयित्वा,	बीमत्सिषित्वा ;
प्रबीमत्स्य,	प्रबीमत्स्य,	प्रबीमत्सिष्य ;
बीमत्सम् २, }	बीमत्सम् २, }	बीमत्सिषम् २ ; }
बीमत्सित्वा २, }	बीमत्सयित्वा २, }	बीमत्सिषित्वा २. }

(1097) “ बन्ध संयमने ” (X-चुरादि:-1547. सङ्ग. सेट्. उभ.)

‘ बन्धे— ’ इति चन्द्रः ।

‘ बध्नाति बन्धने बन्धेर्बाधयेदिति संयमे । ’ (श्लो. 120) इति देवः ।
बाधकः-धिका, बिबाधयिषकः-पिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक-
चाटयतिवत् (488) बोध्यानि । ^Aबाधयन्-न्ती ।

(1098) “ बन्ध बन्धने ” (IX-कचादि:-1508. अक. अनि. पर.)

‘ बध्नाति बन्धने बन्धेर्बाधयेदिति संयमे । ’ (श्लो. 120) इति देवः ।
बन्धकः-न्धिका, बन्धकः-न्धिका, ¹बिभन्त्सकः-त्सिका, ²बावधकः-धिका ;
³बन्द्धा-बन्द्धी, बन्धयिता-त्री, बिभन्त्सिता-त्री, बावधिता-त्री ;

1. सञ्जन्ताण्डुलि, भग्नावचत्वादिकेषु रूपमेवम् । सर्वत्र सन्नन्तेषु एवमेव प्रक्रियेति
ज्ञेयम् ।

2. यङन्ते सर्वत्र यङ्निमित्तके नकारलोपे, अभ्यासदीर्घे च रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।

3. तृचि, ‘ झषस्तघोः— ’ (8-2-40) इति धत्वम् । ‘ झलं जश् झशि ’ (8-4-53)
इति धातुधकारस्य दकारः । तस्य, ‘ झरो झरि— ’ (8-4-65) इति पाक्षिको लोपः ।
एवं तव्यदादिष्वपि प्रक्रिया ज्ञेया ।

A. ‘ स्वर्गे प्रियं न विष्णुश्च कृत्स्नं शक्तोऽप्यबाधयन् ॥ ’ भ. का. 6. 116.

¹बन्धनन्-ती, ²बन्धयन्-न्ती, विभन्त्सन्-न्ती; —
³भन्त्स्यन्-न्ती-ती, बन्धयिष्यन्-न्ती-ती, विभन्त्सिष्यन्-न्ती-ती; —
 — बन्धयमानः, बन्धयिष्यमाणः, — बाबध्यमानः, बाबधिष्यमाणः;
⁴भत्-भध्-बधौ-बधः; — — —
 बद्धः-बद्धम्-बद्धवान्, ⁵चक्रबद्धः-दृषद्बद्धः, बन्धितः, विभन्त्सितः,
 बाबधितः-तवान्;
 बन्धः, ⁶सुतानुबन्धः,^A बन्धः, विभन्त्सुः, बाबन्धः;
 बन्द्धव्यम्, बन्धयितव्यम्, विभन्त्सितव्यम्, बाबधितव्यम्;
 बन्धनीयम् बन्धनीयम्, विभन्त्सनीयम्, बाबधनीयम्,
 बन्ध्यम्, बन्ध्यम्, विभन्त्स्यम्, बाबध्यम्;
 ईषद्बन्धः-दुर्वन्धः-सुबन्धः; — — —
 बध्यमानः, बन्ध्यमानः, विभन्त्स्यमानः, बाबध्यमानः;
 बन्धः, ⁷पर्यङ्कबन्धः, चक्रबन्धः, दृषद्बन्धः, ⁸अनूबन्धः, बन्धः,
 विभन्त्सः, बाबधः;
 बन्धुम्, बन्धयितुम्, विभन्त्सितुम्, बाबधितुम्;

1. शतरि, कथादिवात् श्नाप्रत्यये, 'अनिदिताम्—' (6-4-24) इति धातुनकारलोपे, 'श्नाऽभ्यस्तयोः—' (6-4-112) इत्याकारलोपे च रूपमेवम्।
2. चित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षायाम् ण्यन्तेऽत्र परस्मैपदमेव। अचित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षायाम् तु आत्मनेपदमपि भवतीति ज्ञेयम्।
3. स्यप्रत्ययेऽपि भङ्भावचत्वर्यदिकं यथायथमूह्यम्।
4. क्तिपि, उपधानकारलोपे, भङ्भावचत्वर्यविकल्पयो रूपम्।
5. क्तप्रत्ययान्तात्, 'सप्तमी—' (2-3-36) इति योगविभागात् समासः।
6. सुतमनुबध्नातीति सुतानुबन्धः। 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण्।
7. पर्यङ्के बन्धः पर्यङ्कबन्धः। 'सिद्धशुक्लपक्षबन्धैश्च' (2-1-41) इति सप्तमीतत्पुरुषः। 'तत्पुरुषे कृति—' (6-3-14) इति प्राप्तसालुकः 'नेरसिद्धबद्धातिषु च' (6-3-19) इति निषेधः।
8. अनु बध्यते इत्यनूबन्धः = प्रत्ययगतः कित्त्वङित्वादिर्विशेषः। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इति दीर्घः।
- A. 'ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत् स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धम् ॥' म. का. 1-11. (अत्र कर्मण्यणि सुतानुबन्धम् इति नपुंसकलिङ्गश्रवणासम्भवात् व्याख्यातृभिः सुतानुबन्धि इति पाठमाश्रित्य, तस्य च सुतमनुबन्धं शीलमस्येति व्युत्पत्त्या ताच्छील्येऽर्थे णिनिप्रत्ययान्तत्वमिति समर्थितम्। तदेव च साध्विति प्रतिभाति।

¹ बन्धा,	बद्धिः, बन्धना,	बिभन्त्सा,	बाबधा ;
बन्धनम् ,	बन्धनम् ,	बिभन्त्सनम् ,	बाबधनम् ;
बद्धा,	बन्धयित्वा,	बिभन्त्सत्वा,	बाबधित्वा ;
अनुबध्य,	प्रबन्ध्य,	प्रबिभन्त्स्य,	प्रबाबध्य ;
² चक्रबन्धं	बद्धः,	³ अट्टालिकाबन्धं	बद्धः ;
बन्धम् २, }	बन्धम् २, }	बिभन्त्सम् २, }	बाबधम् २ ; }
बद्ध्वा २, }	बन्धयित्वा २, }	बिभन्त्सत्वा २, }	बाबधित्वा २ ; }
⁴ बन्धुः,	⁵ बधिरः,	⁶ ब्रध्नः-बुध्नः,	⁷ बन्धुरः, ⁸ बन्धूकः ।

(1099) “ बर्ब गतौ ” (I-भ्वादिः-418. सक. सेट्. पर.)

‘ अयं बन्ध इति नोपधः । इति कौशिकः । ’ इति मा. धा. वृत्तिः ।
 बर्बकः-बिका, बर्बकः-बिका, बिबर्बिकः-पिका, बाबर्बकः-बिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्तृवतिवत् (173) ज्ञेयानि ।
⁹बर्बरः-बर्बरी, ^Aप्रबर्ब्य ।

1. धातोः संयोगान्तत्वेन गुरुत्वात्, ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये रूप-मेवम् । क्तिनि विवक्षिते तु क्तिन्वेनोपधानकारलोपे वद्धिः इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम् ।
2. ‘अधिकरणे बन्धः’ (3-4-41) इति णमुल् । चक्रे वद्ध इत्यर्थः । कषादित्वात् यथाविध्यनुप्रयोगः ।
3. ‘संज्ञायाम्’ (3-4-42) इति णमुल् । अट्टालिकाबन्ध इति बन्धविशेषस्य संज्ञा । एवं क्रौञ्चबन्धं वद्धः, पद्मबन्धं वद्धः, शरबन्धं वद्धः, इत्यादिषु सर्वत्र णमुलपपत्तिर्ज्ञेया । अत्र सर्वत्र बन्धः इत्यनेन व्यूहविशेषस्य, काव्यगतस्य बन्ध-विशेषस्य च तन्त्रेण ग्रहणमिति ज्ञेयम् ।
4. औणादिके [द. उ. 1.95] उप्रत्यये रूपमेवम् ।
5. औणादिके [द. उ. 8.26] किरच्प्रत्यये, प्रत्ययस्य क्तिन्वेनोपधानकारलोपे च रूपमेवम् । बद्धमस्य श्रवणेन्द्रियमिति बधिरः = श्रोत्रेन्द्रियहीनः ।
6. ‘बन्धेर्ब्रध्निबुधि च’ (द. उ. 5-38) इति नक्प्रत्यये ब्रधि-बुधि-इत्यादेशयोश्च रूपे सिद्धयतः । क्तिन्वादुपधानकारलोपः । ब्रध्नः=सूर्यः । बुध्नः=सङ्कल्पो मनः, देवो वा ।
7. बाहुलकादौणादिके उरच्प्रत्यये रूपम् । ‘बन्धूर बन्धुरौ स्यातां नम्रमुन्दरयोस्त्रिषु’ इति रन्तिदेवचवनाद् दीर्घमध्यमोऽप्यस्तीति विज्ञायते ।
8. औणादिके (द. उ. 3-46) ऊकप्रत्यये रूपम् । बन्धूकम्=पुष्पविशेषः । [बर्बरी इति ।
9. बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये रूपम् । बर्बरः= शिथिलः, प्राणिविशेषश्च । त्रियां ङीषि
- A. ‘प्रबर्ब्य शैलानुपमर्त्य पद्मिनीं प्रकर्ब्य चाशाः धमशोणितंरिव ॥’ धा. का. 1.54.

(1100) “बर्ह प्राधान्ये” (I-भ्वादि:-688. सक. सेट्. आत्म.)
 बर्हक:-र्हिका, बर्हक:-र्हिका, विबर्हिषक:-षिका, बाबर्हक:-र्हिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्हतिवत् (385) ज्ञेयानि ।
¹बर्हः, ²बर्हिणः, ³बर्हकः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1101) “बर्ह हिंसायाम्” (X-चुरादि:-1665. सक. सेट्. उभ.)
 बर्हक:-र्हिका, विबर्हयिषक:-षिका, बर्हयिता-त्री, विबर्हयिषिता-त्री;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) बोध्यानि । किपि
⁴बट्-बट्-बर्हो-बर्हः; ^Aमनिबर्हणीयम् ।

(1102) “बर्ह भाषार्थः” (X-चुरादि:-1770. सक. सेट्. उभ.)
 आस्वदीयः ।

‘वृद्धौ भाषार्थविषये वृंहयेद् बर्हयेदिति ॥’ (श्लो. 198) इति देवः ।
 बर्हक:-र्हिका, विबर्हयिषक:-षिका, बर्हयिता-त्री, विबर्हयिषिता-त्री;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकग्रासयतिवत् (439) बोध्यानि ।

(1103) “बल प्राणने धान्यावरोधने च”

(I-भ्वादि:-840. सक. सेट्. पर.) ज्वलादिः ।

प्राणनम् = जीवनम् । धान्यावरोधनम् = कुसूलादिव्यापारः । प्राणनेऽकर्मकः,
 धान्यावरोधने सकर्मकः ।

बालक:-लिका, बालक:-लिका, विबलिषक:-षिका, बाबलक:-लिका ;

1. बर्हते = प्राधान्येन सर्वेष्ववयवेषु वर्तते इति बर्हः = मयूरादीनां शिखण्डकः ।
 पचाद्यच्च रूपमेवम् ।
2. ‘फलबर्ह्याभ्यामिनच् वक्तव्यः’ (बा. 5-2-122) इति मत्वर्थीय इनच्प्रत्ययः ।
 बर्हिणः = मयूरः ।
3. आशिषि गम्यमानायाम् ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति वुत् । बर्हताम् इत्याशिषि
 गम्यमानायामयं प्रत्ययो भवतीति ज्ञेयम् ।
4. ‘राट् सस्य’ (8-2-24) इति नियमात् हकारस्य संयोगान्तलोपो न । हकारस्य
 पदान्तनिमित्तके ढट्त्वे, चत्वंनिकल्पे च रूपमेवम् ।
- A. ‘अम्लेच्छलोकसहिते सदसीह तस्मात्
 को ब्रूसयिष्यति शिशूनिबर्हणीयम् ॥’ धा. का. 3. 30.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तद्धातूपात्तविशेषरूपाणि विना भौवादिक-
कलतिवत् (174) ज्ञेयानि । ¹बालः-बलः, ²बाला, ³बाहुबली-ऊरुबली,
सर्वबली, ⁴बलिः, ⁵बलवान्-बली, ⁶बल्लः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1104) “ बल प्राणने ” (X-चुरादिः-1629. सक. सेट्. उभ.) ज्ञपादिः।

बलकः-लिका, विबलयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकचहयतिवत् (515) ज्ञेयानि । ^Aबलयन्-न्ती ।

(1105) “ बल्ह प्राधान्ये ” (I-भ्वादिः-639. अक. सेट्. आत्म.)

बल्हकः-ल्हिका, बल्हकः-ल्हिका, विबल्हयिषकः-षिका, बाबल्हकः-ल्हिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्हतिवत् (385) ज्ञेयानि ।

^Bप्रबल्हः, ⁷बाहीकः ।

(1106) “ बल्ह भाषार्थः ” (X-चुरादिः-1771. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

बल्हकः-ल्हिका, विबल्हयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि वा णप्रत्ययः । तदभावपक्षे
पचायचि बलः इति रूपम् ।
2. बालशब्दस्याजादिषु (4-1-4) पाठात् ‘वयसि प्रथमे’ (4-1-20) इति ङीष् न,
टावेव भवति ।
3. ‘बलाद् बाहुरुपूर्वपदात्, सर्वादिश्च’ (वा. 5-2-135) इति वचनात् मत्वर्थीय
इनिप्रत्यये रूपाण्येतानि साधूनि ।
4. ‘इन्’ [द. उ. 1-46] इतीप्रत्यये रूपम् ।
5. मत्वर्थीये इनिप्रत्यये, मनुषि मतोर्वकारे च एते रूपे भवतः ।
6. ‘वातदन्तबलललाटानामूङ् च’ (ग. मू. 5-2-97) इति सिध्मादिषु पाठात्
मत्वर्थीये लृप्प्रत्यये ऊङागमे च रूपमेवम् ।
7. ‘ईकक् च’ (वा. 4-1-85) इत्यनेन बहिस्-बहिश्शब्दाभ्यामीकृप्प्रत्यये टिलोपे
च बाहीकः इति रूपसिद्धिः । वेदबाह्यदेशजात इत्यर्थः । ‘गौर्वाहीकः’
इत्यादिषु बाहीकः इत्येव ओष्ठयादिः प्रयोगः साधुः, न तु दन्त्योष्ठयादिरिति
बोध्यम् ।

A. ‘युध्यस्व भीतिरहितो बलयन् खलु त्वं
कीर्तिं चयस्व चपयापि नृपप्रसादम् ॥’ धा. का. 3.25.

B. ‘बर्हप्रबल्हसमलङ्कृतिरालिलिङ्ग
प्रोत्थाप्य बर्हकनिबल्हदुतं तमीशः ।’ धा. का. 1.81.

चौरादिकगन्धयतिवत् (439) ज्ञेयानि । ^Aअबल्लः ।

(1107) “बष्क दर्शने” (X-चुरादि:-1916. सक. सेट्. उभ.) [अ]
बष्कक:-ष्किका, बिबष्कयिषक:-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि । ^Bबष्कयन्, ¹बष्कयणी ।

(1108) “तस्त अर्दने” (X-चुरादि:-1683. सक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

‘वस्तु—’ इति मैत्रेयः । तस्य मते उदित्वाणिचो वैकल्पिकत्वम् ।

‘वस्त—’ इति केचिद् दन्तोष्ठ्यादि पठन्ति ।

वस्तक:-स्तिका, बिबस्तयिषक:-षिका, वस्तयिता-त्री, बिबस्तयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि ।
णिचो वैकल्पिकत्वात् पक्षे शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नतात्, यङन्ताच्च इमानि
रूपाणीति विशेषः । यथा—वस्तक:-स्तिका, बिबस्तिषक:-षिका,
बावस्तक:-स्तिका ; इति यथायथमूहानि । ^Cबिबस्तयिषुः, ²वस्तिः ।

(1109) “बहि वृद्धौ” (I-भ्वादि:-633. अक. सेट्. आत्म.) [आ]

1. बाहुलकात् औणादिकेऽयप्रत्यये वष्कयः = तरुणवत्सः । सोऽस्य अस्तीति
पामादित्वात् (5-2-100) नप्रत्यये णत्वे ङीषि च वष्कयणी = चिरप्रसूता गौः ।
2. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति गिजभावपक्षे इक्प्रत्यये रूपम् ।
वस्तिः = सूत्रकोशः ।

A. ‘नाहं बह्व्यितास्म्यबल्लमपि भोः सर्वैरिदं गोप्यते..... ॥’ धा. का. 3.44.

B. ‘लोके वष्कयतीह चित्रिमहामन्त्रे त्रयं चित्रयन्
दोष्णा खड्गमुदंस्य तस्य वटयन् हस्तादगृह्णादमुम् ।’ धा. का. 3. 61.

C. ‘प्रस्पाद्य मुष्टिमभितर्जयते प्रभत्स्यो
मल्लो बिबस्तयिषुरेनमगन्धनीयम् ।’ धा. का. 3.34.

[अ] ‘कर्तृकरणाद् धात्वर्थे (ग. सू. चुरादिः) इत्यत्र तद्वनसूत्रनिदर्शनार्थमुपात्तेषु
धातुष्वयमेकः । क्वचित् ‘बल्क दर्शने’ हेतुपात्तम् । ‘पोटायुवतिस्तोक्तकतिपय-
गृष्टिषेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जतिः’ (2-1-65) इत्यत्र
वष्कयणीशब्दस्योपादानात्, माधव-धातुकाव्यकारप्रगृतिभिरुपादाना-
च्चास्माभिः वष्क इति पाठमाहृत्यैवमत्र लिखितम् ।

[आ] क्षीरस्वामी चुरादिषु (आस्वदीयेषु) भाषार्थकदण्डकेऽपि बहिधातुं पठित्वा
बह्व्यतीत्युदाहृतवान् । अन्ये केऽपि नामुं धातुं पठन्ति । अनतिप्रयोजनकत्वात्
बहुत्र तस्यानुपलम्भात् बहिधातोः बहि इति मुद्रणसम्भवाच्चास्माभिरयं परित्यक्तः ।

बंहकः-हिका, बंहकः-हिका, बिबंहिषकः-षिका, बाबंहकः-हिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृष्टतिवत् (149) ज्ञेयानि ¹बहु ।
शानचि-बंहमानः इति २ प्रस्येति ज्ञेयम् ।

(1110) “बाट्ट आप्लाव्ये” (I-भ्वादिः-286. सक. सेट्. आत्म.)
आप्लाव्यम्=वेगेनोत्क्षिप्य गमनम् । ओष्ठयादिरयं धातुः । औत्तराः
सर्वेऽपि ग्रन्थकाराः वययोः प्रयोगं बहुधा विपर्यस्य कुर्वन्ति ।

बाडकः-डिका, बाडकः-डिका, बिबाडिषकः-षिका, बाबाडकः-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि ।
^Aबाडितम्, ²बाडः ।

(1111) “बाधृ लोडने” (I-भ्वादिः-5. सक. सेट्. आत्म.)
‘—रोटने । रोटनम्=प्रतिघातः ।’ इति क्षीरस्वामी । लोडनम्=
हिंसनमिति यावत् ।

बाधकः-धिका, बाधकः-धिका, बिबाधिषकः-षिका, बाबाधकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि ।
³कार्यबाधी^B ।

(1112) “बाह् प्रयत्ने” (I-भ्वादिः-645. अक. सेट्. आत्म.)
बाहकः-हिका, बाहकः-हिका, बिबाहिषकः-षिका, बाबाहकः-हिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । ⁴बाहः-
^Cबाहा, ⁵बाढम्^D-बाहितम्, ⁶बाहुः ।

1. ‘लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च’ (द. उ. 1-114) इति कुप्रत्यये नकारलोपे च बङ् इति रूपम् ।
2. बाडते=वेगेनोत्क्षिप्य गच्छतीति बाडः=अधः । पचाद्यचि रूपम् ।
3. ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्ययः ।
4. पचाद्यचि, रूपमेवम् । स्त्रियामजादिपाठात् टाप् ।
5. ‘लुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टद्याढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभ्रूशेषु’ (7-2-18) इत्यनेनास्माद् धातोर्निष्ठायां मृशार्थे इडभावनिपातनात्, धातुहकारस्य ढत्वे धत्व-धुत्व-ढलोप-दीर्घेषु च बाढम् इति रूपम् । अन्यत्र बाडितम् इत्येव ।
6. बाहते=प्रयत्नते इति बाहुः=करः । औणादिके उपप्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘अहोडनीयान् पशुपालयानसौ अपश्यदानन्दपयोधिवाडितः ।’ धा. का. 1.38.
- B. ‘स गान्दिनीभूरथ गोकुलैर्धितं स्पर्धालिधीगाधितकार्यशाधिनम् ।’ धा. का. 1.2.
- C. ‘प्लीहायितामुरभरक्षतिवेहितोर्वीमेषज्यजेहपरया निजयाहयैव ॥’ धा. का. 1.81.
- D. ‘प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुस्वान्ता बाढविकमाः ।’ भ. का. 9.17.

(1113) “विट आक्रोशे” (I-भ्वादि:-317. अक. सेट्. पर.)

‘विट—’ इति क्षीरस्वामी पपाठ । ‘विड—’ इति नन्दी । ‘पिट—’ इति मल्लः ।

^Aबेटक:-टिका, बेटक:-टिका, बिबेटिषक:-बिबिटिषक:-षिका, बेबिटक:-टिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककटितिवत् (190) ज्ञेयानि । ¹बिडालः ।

(1114) “विदि अवयवे” (I-भ्वादि:-64. अक. सेट्. पर.)

‘अवयवे=एकदेशगतक्रियायाम् ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘भिदि—’ इति सम्मताकारः ।

विन्दक:-न्दिका, विन्दक:-न्दिका, बिबिन्दिषक:-षिका, बेविन्दक:-न्दिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककन्दतितिवत् (163) ज्ञेयानि । ²विन्दुः^B ।

(1115) “बिल भेदने” (VI-बुदादि:-1359. सक. सेट्. पर.) [अ]

बेलल:-लिका, बेलक:-लिका, बिबेलिषक:-बिबिलिषक:-षिका, बेबिलक:-

1. ‘तमिबिडि—’ [द. उ. 8.115.] इत्यादिना कालचप्रत्यये पृषोदरादिष्वात् टकारस्य ङकारे च रूपमेवम् । दशपाद्युणादिवृत्तावत्र ‘विड—’ इति सौत्रो धातुर्णन्तः ।’ इति प्रोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तादृशस्य धातोः सूत्रेष्वनुपलम्भात् । दन्त्यौष्ठार्थादि षण्णन्तं च येषां पठन्ति, तेषामपि वचयोरभेदोच्चारणमेव निदानमिति ज्ञेयम् ।

2. बाहुलकादौणादिके उपप्रत्यये रूपम् । मैत्रेयस्तु ‘विन्दुरिच्छुः’ (3-2-169) इति सूत्रे निपातनादुकारप्रत्ययान्तत्वं मेने । तदप्रामाणिकम् । यतः, काशिकादिषु “वेत्तेर्नुमि उपप्रत्यये निपातनम् विन्दुः वेदनशीलः” इत्युक्तत्वात् । एतेन, ‘यद्यभिधानमस्ति—विन्दुरिति दृश्यते ।’ इति भिदिधातुमन्त्रावयवार्थे पठन्, तस्योपप्रत्ययान्ते विन्दुरिति साधयंश्च सम्मताकारोऽपि प्रतिबोधित इति ज्ञेयम् ।

A. ‘चेटैविटैश्चानुगतानबेटकैरेटपश्लकेटिरजः कटन् मलान् ।’ धा. का. 1.42.

B. ‘श्रुतान्दुकैश्चित्तगजेन्द्रोधिगस्तुष्यन्तु सन्तो गुणविन्दुलोलुपाः ॥’ धा. का. 1.9.

[अ] ‘बेलति इति शपि, अयं चुरादौ च ।’ इति मा. धा. वृत्तौ आत्रेय-वाक्योपादानात् भ्वादिष्वपि कश्चन बिलधातुरस्तीति ज्ञायते । क्षीरस्वामि-प्रभृतिभिरनुपादानादस्माभिर्न लिखितः ।

लिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ज्ञेयानि ।

¹विलम्, ²विल्वम्, ³विलम् ।

(1116) “ बिल भेदने (X-चुरादि:-1606. सक. सेट्. उभ.)

“ बिल—’ इति कौशिकः । भेलयति, भेलः, भिलम् । ” इति क्षीरस्वामी ।

‘ विलं भिलं भांसनमिति वा । ’ इति निरुक्ते (1-20) प्रयोगोपलम्भात्

‘ बिल—’ इत्येतस्यापि घातुपाठेषु पाठ उच्यते, इति युधिष्ठिरमीमांसक-
मतम् ।

बेलक:-लिका, विबेलयिषक:-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकचेतयतिवत् (522) ज्ञेयानि । बेलयन्-न्ती, बेलयिष्यन्-न्ती-ती,
इति शतरि रूपाणीति विशेषः ।

(1117) “ विस प्रेरणे ” (IV-दिवादि:-1217. अक. अनि. पर.)

‘ विस—’ इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठोऽप्रामाणिकः ।

बेसक:-सिका, बेसक:-सिका, बिबेसिषक:-बिबिसिषक:-षिका, बेबिसक:-
सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुस्यतिवत् (234) ज्ञेयानि ।

‘ बिस्तः, विसम् । ^विसितम् ।

(1118) “ बुक्क भषणे ” (I-भ्वादि:-119. अक. सेट्. पर.)

भषणम्=श्वरवः । क्षीरस्वामी तु ‘ —भाषणे ’ इति पठित्वा, ‘ भषणे
इत्येके । ’ इत्याह । ‘ —आभाषणे । ’ इति शाकटायनः ।

‘ णिचि बुक्कयतीति स्यात्, भाषणे शपि बुक्कति । ’ (श्लो. 42) इति देवः ।

अत्र देवमतेऽपि भाषणमेवार्थ इति ज्ञायते ।

1. ‘ इगुपधज्ञा—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्यये रूपमेवम् ।

2. बाहुलकात् औणादिके वक्प्रत्यये रूपमेवम् । प्रत्ययस्य क्तिवाच्च गुणः ।

3. बाहुलकात् औणादिके मक्प्रत्यये रूपमेवम् ।

4. औणादिके (द. उ. 6-7) तन्प्रत्यये, ‘ तितुत्रतथ—’ (7-2-9) इत्यादिना इणितषेधे
च रूपमेवम् । केचित्तु धातोरस्य सेट्त्वेऽपि, ‘ अपरिमाणबिस्ताचित—’
(4-1-22) इत्यत्र बिस्त इति निपातनाज्जिष्ठायामनिद्वयमिति साधयन्ति ।
शास्त्रस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् तच्चिन्त्यम् ।

A. ‘ वेदव्योषकृद्वृत्तो विस्तिनधीकृत्यज्जाहोबुभम् । ’ धा. का. 2. 66.

बुक्कः-किका, बुक्कः-किका, बुबुक्किषकः-षिका, बोबुक्कः-किका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककखतिवत् (141) ज्ञेयानि ।
अप्रत्यये—बुक्का^A इति ।

(1119) “बुक्क भाषणे” (X-चुगादि:-1714. अक. सेट्. उभ.)

‘—भाषणे’ इति धा. का. (3-38) व्याख्यादष्टः पाठः ।

‘णिचि बुक्कयतीति स्यात्, भाषणे शपि बुक्कति ।’ (श्लो. 42) इति देवः ।
बुक्कः-किका, बुबुक्किषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
कुट्टयतिवत् (207) ज्ञेयानि । ¹बुक्कयिष्णुः^B ।

(1120) “बुगि वर्जने” (I-भ्वादि:-158. सक. सेट्. पर.)

‘बुगि—’ इत्यस्य पाठभेदोऽयम् । ‘भुगि भर्जने इत्येके ।’ इति क्षीरस्वामी ।
बुङ्गकः-ङ्गिका, बुङ्गकः-ङ्गिका, बुबुङ्गिषकः-षिका, बोबुङ्गकः-ङ्गिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । प्यति—
^Cबुङ्गयम् ।

(1121) “बुध अवगमने” (I-भ्वादि:-858. सक. सेट्. पर.)

ज्वलादिः ।

‘बुध्यते बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्वयम् ।

बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि ॥’ (श्लो. 119) इति देवः ।

अवगमनम् = उद्बोधः, ज्ञानं च । आद्ये-अकर्कः, द्वितीये-सकर्मकः ।
बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, बुबोधिषकः-बुबुधिषकः-षिका, बोबोधकः-
षिका इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोलतिवत् (231) ज्ञेयानि ।

1. छान्दसा अपि प्रत्ययाः कचिद् भाषायां क्त्वादिबत् भवन्तीति, ‘नेश्छन्दसि’
(3-2-137) इति तारुलीलिक इष्णुप्रत्यये गेरयादेशे च रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।

A. ‘अफक्ताऽनक्यगुणेन तद्धता खलध्वषुक्तापरुषे पुरेऽपुना ।’ धा. का. 1.17.

B. ‘सद्यर्चयन अपनयानथ बुक्कयिष्णुः

ध्वेवोप्रशब्दनपरः वररुद्धकाणः ।’ धा. का. 3-38

C. ‘विजुङ्गव बुङ्गयं गुणसंघदङ्गका अलङ्कितानन्दरसात्तवर्चनाः ।’ धा. का. 1.22.

¹बोधयन् शिष्यं धर्मम् । ²प्रबोधी-प्रतिबोधी । राज्ञां ³बोधितः-बुधितो वा ।
⁴विबुधः^A-बोधः, ^Bअविबोधयन् ।

(1122) “बुध अवगमने”

(IV-दिवादिः-1172. अक. अनि. आत्म.) [अ]

‘बुध्यते बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्वयम् ।’ (श्लो. 119) इति देवः ।

1. ‘बुधयुधनशजनेङ्प्रदुस्तुभ्यो णेः’ (1-3-86) इति ण्यन्तादस्मात् परस्मैपदमेव । यदाऽयं चित्तवत्कर्तृकः, तदाऽपि, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेवेति ज्ञेयम् । अत्र, ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—’ (1-4-52) इत्यनेन बुध्यर्थत्वात् अण्यन्तावस्थायां कर्तुः, ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञेत्यपि ज्ञेयम् ।
 2. ‘भविष्यति गम्यादयः’ (3-3-3) इति सूत्रे, प्र—प्रतिपूर्वकस्यास्य णिनिप्रत्ययान्त-त्वेन गणपाठात् भविष्यत्यर्थे णिनिः ।
 3. ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (3-2-188) इति वर्तमाने आदिकर्मणि च क्तप्रत्ययः । ‘उदुपधाद् भावादिकर्मणोः—’ (1-2-21) इति कित्त्वविकल्पः । ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (2-3-67) इति षष्ठी । अत्र क्षीरतरङ्गिण्यां बोद्धा, बुद्धः इति इङ्ग्रहितप्रयोगौ प्रदर्शितौ । अनिङ्कारिकासु (7-2-10) बुध्यति इति श्यना निर्देशात् दैवादिकस्यैवानिद्वयमिति, अस्य भौवादिकत्वेन सेङ्गुपाण्येव भवन्तीति च युक्तमुत्पश्यामः ।
 4. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।’ (3-1-140) इति कर्तरि णप्रत्ययविकल्पः । तस्य वैकल्पिकत्वात्, कर्तरि पक्षे इगुपधलक्षणकप्रत्यये बुधः, विबुधः इत्यादीनां सिद्धिः । ‘अभिधानलक्षणाः कृतद्धितसमासान्ताः, (भाष्यम्-3-3-1) इति वचनात् सामान्येन विहितानामपि कृतां कचित् संज्ञायामपि सम्भव इति, अत्र कप्रत्ययः संज्ञायामपि । तेन बुधः इति ग्रहविशेषस्य, जातिविशेषस्य च संज्ञा ।
- A. ‘.....तमहमितो विलोक्य चिबुधैः कृतोत्तमाथोधनम् ।’ भ. का. 10.37.
 B. ‘ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविबोधयन् ।’ भ. का. 8.56.
- [अ] ‘तत्त्वं बुध्यते’ इति धर्मकीर्त्ति प्रयोगात्, ‘कमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥’ (शि. व. 1.3) इति माघप्रयोगाच्च सकर्मकत्वमप्यस्यास्तीति ज्ञायते । परं तु ‘अत्र बुधादीनां चतुर्णाम्, ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इत्येव सिद्धे, वचनमिदम् अचित्तवत्कर्तृकार्थम् ।’ इति प्रतिपादयतो वृत्तिकारादेरेतदनभिमत-मिति ज्ञायते । मा. धा. वृत्तौ तु ‘अयमर्थमेवेन सकर्मकोऽकर्मकरश्च ।’ इति समाहितम् ।

बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, ¹बुभुत्सकः-त्सिका, बोबोधकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि । ²बुद्धः,
³बुधानः, ⁴बुबुधानः ।

(1123) “बुधिर् बोधने” (I-भ्वादिः-875. सक. सेट्. उभ.)

‘बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि ॥’ (श्लो. 119) इति देवः ।

चान्द्राः, क्षीरस्वामी च ‘बुध—’ इत्यानेरितं पठन्ति ।

बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, बुबोधिषकः-बुबुधिषकः-धिका, बोबोधकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्कोलतिवत् (231) ज्ञेयानि ।
⁵बोधयमानः, ⁶विबोधयः, ⁷तत्त्वबोधः-⁸तत्त्वबोधिनी ।

(1124) “उ बुन्दिर् निशामने”

(I-भ्वादिः-876. सक. सेट्. उभ.)

‘उ बुन्दिर्⁸—’ इति नन्दी । ‘उ वेदिर्—’ इत्यन्ये ।’ इति क्षीरस्वामी ।
‘उ चुन्दिर्—’ इति काशकृत्स्नचन्द्रौ पठतुरिति क्षीरतरङ्गिणीटीका ।

1. सन्नन्ताण्वुलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्त्वे, भङ्भावे चत्वे च रूपम् ।
 2. ‘किञ्चौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायाम् क्तप्रत्ययः । बुध्यतीति बुद्धः=सिद्धार्थः ।
 3. ‘युधिबुधिदशोः किञ्च’ (द. उ. 5-33) इत्यानञ्प्रत्ययः, किञ्च । कित्वाञ्च गुणः । बुधानः=आचार्यः ।
 4. ‘मुचिबुधिभ्यां सन्वच्च’ इति मा. धा. वृत्त्युपात्तेन औणादिकसूत्रेण आनञ्प्रत्यये, तस्य सन्वद्धावात् द्वित्वे, कित्त्वे च रूपम् । बुबुधानः=बोद्धुमिच्छुः ।
 5. ‘बुधयुध—’ (1-3-86) इत्यत्र, अकर्मकैः युध-नश-जनैः साहचर्यात् तादृशस्या-कर्मकस्यैव ग्रहणमिति, सकर्मकोऽयं न तत्र विवक्षितः । तेनास्मात् ‘णिचश्च’ (1-3-74) इत्यस्य प्रवृत्त्या यथासम्भवं ण्यन्तात् शता शानञ्च भवतीति विशेषः ।
 6. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यणि रूपमेवम् ।
 7. ताच्छीत्ये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । स्त्रियां ङीप् ।
 8. “...आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नैवंजातीयकानामिद्विधिर्भवति’ इति; यद्यमि-रितः काश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति—‘उ बुन्दिर् निशामने’ ... ।” इति भाष्य- (1-3-7) वचनप्रामाण्यात् धकारपाठोऽप्रामाणिक इति ज्ञेयम् । अनेनैव भाष्य-वाक्येन कुतश्चिद्वातुषु अर्थनिर्देशः पाणिनीय एवेत्यपि बोध्यम् ।
- A. ‘या नेदितोर्वीपरिशधिबीचीविमृद्धश्लादिचिबोध्यशैत्या ॥’ धा. का. 2.26.

बुन्दकः-न्दिका, बुन्दकः-न्दिका, बुबुन्दिषकः-षिका, बोबुदकः-दिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतुम्पतिवत् (742) ज्ञेयानि ।
¹बुन्दमानः-बुन्दिष्यमाणः, ²बुन्नम्-बुन्नः-बुन्नवान्, ³बुन्दित्वा-बुत्त्वा, ⁴बुहुदः
इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण सम्भवन्तीति विशेषः । ^Aप्रबुन्ध्यः ।

(1125) “ बुल निमज्जने ” (X-चुरादिः-1602. अक. सेट्. उभ.)

‘ बुल समुच्छ्राये ’ (547) इति चुरादिधातोः क्षीरस्वामिसम्मतः पाठ एवम् ।
इतरे सर्वेऽप्यमुं न पठन्ति । बोलकः-लिका, बुबोलयिषकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत् (546) ज्ञेयानि ।

(1126) “ बुस उत्सर्गे ” (IV-दिवादिः-1219. सक. सेट्. पर.)

बोसकः-सिका, बोसकः-सिका, बुबुसिषकः-बुबोसिषकः-षिका, बोबुसकः-
सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुस्यतिवत् (234) ज्ञेयानि ।
⁵बुसम्, ^B ⁶खलेबुसम्, ⁷बुस्तः !

1. अस्य धातोरुभयपदित्वात् शानजपि भवतीति विशेषः ।
 2. उदित्वेन क्त्वायामिङ्गिकल्पनात् ‘ यस्य विभाषा ’ (7-2-15) इति निष्ठा-
यामिणिषेधे, उपधानकारलोपे, निष्ठातकार-धातुदकारयोर्नत्वे च रूपमेवम् ।
 3. ‘ उदितो वा ’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्गिकल्पः । इदपक्षे ‘ न क्त्वा सेट् ’
(1-2-18) इति कित्त्वनिषेधादुपधानकारलोपो न । इडभावपक्षे तु नकारलोपे,
धातुदकारस्य चत्वे च बुत्त्वा इति द्वितकारकं रूपमिति ज्ञेयम् ।
 4. घञर्थे कप्रत्यये, ‘ कृत्वादीनां के द्वे भवतः ’ (वा. 6-1-12) इति द्विचने,
पृषोदरादित्वात् (6-3-109) हलादिशेषाभावे च रूपमेवम् ।
 5. इगुपधलक्षणे कप्रत्यये रूपमेवम् । बुसम् = धान्यादीनां निस्सारो भागः ।
 6. यस्मिन् काले खले बुसं वर्तते स कालः = खलेबुसम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु (2-1-17)
पाठात् अव्ययीभावसमासः, सप्तम्या अलुक् च ।
 7. औणादिके (द.उ. 6-7) तन्प्रत्यये, ‘ तितुव्रत— ’ (7-2-9) इत्यादिना इग्निषेधे च
रूपमेवम् । यद्वा, अर्धर्चादिषु (2-4-31) बुस्त इति पाठान्निष्ठायामनिट्त्वमिति
बोध्यम् ।
- A. ‘ प्रबुन्ध्यवेणीजववेनमाना खातान्तिका चीवरिभिर्निषदैः । ’ धा. का. 2.27.
B. ‘ वेदव्योषकृदप्लुषो विसितधीकुस्यजनांहोबुसम् । ’ धा. का. 2.66.

(1127) “बुस्त आदरानादरयोः”

(X-चुरादि:-1591. सक. सेट्. उभ.)

‘—बन्धने।’ इति क्षीरस्वाम्युद्धृतश्चान्द्रसम्मतपाठः। ‘मुद्रितचान्द्र-
धातुपाठे तु ‘—वञ्चने’ इत्येव दृश्यते।’ इति क्षी. टीका। ‘—दाना-
दरयोः’ इति धा. का. व्याख्यायां (3-20) दृष्टः पाठः।

बुस्तकः-स्तिका, बुबुस्तयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककुस्मयतिवत् (236) ज्ञेयानि। अस्योभयपदित्वात् शताऽपि
भवतीति विशेषः। ^Aसम्बुस्तितः।

(1128) “वृह वृद्धौ” (I-भ्वादि:-735. अक. सेट्. पर.)

‘.....वृंहति बर्हति।

वृद्धौ, भाषार्थविषये वृंहयेद् बर्हयेदिति ॥’ (श्लो. 198) इति देवः।
बर्हकः-र्हिका, बर्हकः-र्हिका, बिबर्हिषकः-षिका, बरीवृहकः-हिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदर्हतिवत् (866) ज्ञेयानि। ¹परिवृढः^B,
परिवृद्धितः, ²वृहत्।

(1129) “वृहि वृद्धौ शब्दे च” (I-भ्वादि:-736. अक. सेट्. पर.)

1. परिपूर्वादस्माच्छिष्टायाम्, हडभावः, तकारस्य ढत्वम्, हकारस्य लोपः इति, ‘प्रभौ
परिवृढः’ (7-2-21) इत्यनेन प्रभावभिधेये निपातितः। अन्यत्र परिवृद्धितः।
अत्र वृंहतेरेव सानुषङ्गस्येदं निपातनमिति वार्तिककारपक्ष इति पदमञ्जर्य-
नुसारेण मा. धा. वृत्तावुक्तम्। भाष्ये दर्हतिर्दृंहतिविषय एव प्रकृत्यन्तरसद्भावे
प्रमाणं प्रदर्शितमिति बोध्यम्। किञ्च, अत्र सर्वत्र भाष्यकोशेषु ‘प्रभौ परिवृढः’
(7-2-21) इत्युपादाय परिवृढः इत्येव रूपसम्पादनं कृतमिति ज्ञायते। अतश्च
दन्तोष्ठयादिः वर्हतिर्लिखितमात्रेणैव भाष्योपात्तेत्यपि ज्ञायते। अत्र तत्त्वं विद्वांसो
विभावयन्तु।

2. ‘वर्तमाने पृषद्वृहत्—’ (द. उ. 6.5) इति कतिप्रत्ययः, तस्य शतृवद्भावश्च।

A. ‘संबुस्तिते गिरिमखे परिचोद्य गोपान्
प्रानकयद्धरिमखं मदधकनार्थी ॥’ धा. का. 3-20.

B. ‘तान् दृष्ट्वाऽतिदृष्टान् वृष्टान् प्राप्तान् परिवृढाज्ञया।’ भ. का. 9.18

अत्र शब्दः-गजशब्द एव, लोके तथैव प्रयोगात् । 'बृहिर—' इति चन्द्रदुर्गौ । '.....बृंहति बर्हिति ।

बृद्धौ, भाषार्थविषये बृंहयेत् बर्हयेदिति ॥' (श्लो. 198) इति देवः ।

बृंहकः-बृंहिका, बृंहकः-बृंहिका, बिबृंहिषकः-षिका, बरीबृंहकः-हिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदर्हतिवत् (866) ज्ञेयानि ।

¹परिवृढः-^Aउपबृंहितः, ²बर्हिः, ³ब्रह्म ।

(1130) "बृहि भाषार्थः" (X-चुरादिः-1769. सक. सेट. उभ.)

आस्वदीयः । '—भासार्थः' इति श्रीरस्वामी ।

'बृद्धौ, भाषार्थविषये बृंहयेद् बर्हयेदिति ॥' (श्लो. 198) इति देवः ।

बृंहकः-हिका, बिबृंहिषकः-षिका, बृंहयिता-त्री, बिबृंहयिषिता-त्री ; बृंहयन्-न्ती, बिबृंहयिषन्-न्ती, बृंहयिष्यन्-न्ती-ती, बिबृंहयिषिष्यन्-न्ती-ती ; बृंह्यमाणः, बिबृंहयिषमाणः, बृंहयिष्यमाणः, बिबृंहयिषिष्यमाणः ; सुबृद्-सुबृद्-सुबृहौ-सुबृहः ;

बृंहितम्-तः-तवान्, बिबृंहयिषितः-तवान्, बृंहः, बिबृंहयिषुः ; बृंहयितव्यम्, बिबृंहयिषितव्यम् ; बृंहणीयम्, बिबृंहयिषणीयम् ; बृंह्यम्, बिबृंहयिष्यम्, ईषद्बृंहः-दुर्बृंहः-सुबृंहः ; बृंह्यमाणः, बिबृंहयिष्यमाणः, बृंहः, बिबृंहयिषः, बृंहयितुम्, बिबृंहयिषितुम् ; बृंहणा, बिबृंहयिषा, बृंहणम्, बिबृंहयिषणम्, बृंहयित्वा, बिबृंहयिषित्वा ; प्रबृंह्य, प्रबिबृंहयिष्य ; बृंहम् २, बृंहयित्वा २, बिबृंहयिषम् २, बिबृंहयिषित्वा २.

1. अत्रापि प्रभावभिधेये, 'प्रभौ परिवृढः' (7-2-21) इति कप्रत्ययस्यानिद्रत्वं तकारस्य दत्त्वं नकारहकारयोर्लोपश्च निपात्यते । अन्यत्र बृंहितम् इत्येव । 'बृंहितं = करिगर्जितम् ।' इति अमरः (2-8-107) ।

2. 'बृंहिर्नलोपश्च' (द. उ. 9-31) इतीतिप्रत्यये नलोपे च रूपम् । पश्चात् गुणः । बर्हिः = वेद्यास्तरणम् ।

3. 'बृंहिर्नोऽच्च' (द. उ. 6-74) इति मनिप्रत्यये धातूपधानकारस्य अकारे, पश्चाद् यणि च रूपम् । ब्रह्म = परं तेजः, वेदश्च ।

A. 'यानैरप्युपबृंहितो विहितवान् प्रातः प्रयातुं मनः ।' धा. का. 1.92.

(1131) “बृह उद्यमने” (VI-तुदादि:-1347. अक. वेद. पर.)
 क्षीरतरङ्गिणी-धातुकाव्यादिषु दृष्टः पाठ एवम् । अन्ये सर्वे दन्तोष्ठ्यादि
 ‘बृह—’ इत्येव पठन्ति । तत्र क्षीरस्वामी ‘बृह—’ इति उदितं पपाठ ।
 बर्हकः-र्हिका, बर्हकः-र्हिका, विबर्हिषकः-विबृक्षकः-क्षिका, बरीबृहकः-हिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतर्हतिवत् (777) ज्ञेयानि ।
 णिनिप्रत्यये—^Aजनजीवबर्ही इति ।

(1132) “ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि”

(II-अदादि:-1044. अक. [अनि.] सेट्. उभ.)

¹ वाचकः-चिका, वाचकः-चिका,	² विवक्षकः-क्षिका, वावचकः-चिका ;
वक्ता-वक्त्री, वाचयिता-त्री,	विवक्षिता-त्री, वावचिता-त्री ;
³ ब्रुवन्-ती, वाचयन्-न्ती,	विवक्षन्-न्ती ; —
वक्ष्यन्-न्ती-ती, वाचयिष्यन्-न्ती-ती,	विवक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
ब्रुवाणः, वाचयमानः,	विवक्षमाणः, वावच्यमानः ;
वक्ष्यमाणः, वाचयिष्यमाणः,	विवक्षिष्यमाणः, वावचिष्यमाणः ;
⁴ सुवाक्-सुवाग्-सुवाचौ-सुवाचः ;	— —
⁵ उक्तम्-उक्तः-उक्तवान्, वाचितम्-तः,	विवक्षितः, वावचितः-तवान् ;

1. आर्धधातुके विवक्षिते ‘ब्रुवो वचिः’ (2-4-13) इति वच्चादेशे रूपमेवम् ।
 एवमेव तृजादिषु सर्वत्र शुद्धे, ण्वुलादिषु ण्यन्ते च वच्चादेशे रूपं ज्ञेयम् ।
 2. सन्नन्ताण्वुलि वच्चादेशे रूपम् । तत्र वच्चादेशस्य ‘पचि वचि—’
 इत्यनिट्कारिकासु (भाष्ये-7-2-10) वचनादनिट्त्वम् । कृत्वपत्वयोः रूपमेवम् ।
 एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
 3. शतरि, अदादिस्वात् शपो लुकि, शतुः सार्धधातुकत्वेन क्तिवात्, ‘अचि श्नुधातु—’
 (6-4-77) इत्यादिनोवङि रूपमेवम् ।
 4. ताच्छीलिके किपि, ‘किव् वचिप्रच्छि—’ (वा. 3-2-178) इति दीर्घोऽसंप्रसारणं च
 भवति ।
 5. निष्ठायाम्, ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ (6-1-15) इति वकारस्य संप्रसारणे,
 ‘सम्प्रसारणाच्च’ (6-1-108) इति पूर्वरूपे च रूपमेवम् । एवमेव क्तिनि, क्त्वायां
 च रूपनिष्पत्तिर्बोद्ध्या ।
- A. ‘मुरादिबन्धुः क्षुरघोरचेताः पुरन् खलानां जनजीवबर्ही ।’ धा. का. 2.77.

^१ब्रुवः, ब्राह्मणिब्रुवा, ^२विदुषिब्रुवा-विदुषीब्रुवा, श्रेयसिब्रुवा-श्रेयसीब्रुवा,
^३विद्वद्ब्रुवा, श्रेयोब्रुवा, वाक्-^४वाचा, ^५अनूचानः, ^A ^६वाग्मी, वाचालः-वाचाटः,
^७प्रवचनीयः (ब्राह्मणः, अनुवाको वा), ^८गुणवचनः, वाचः विव क्षुः, वावचः;
वक्तव्यम्, वाचयितव्यम्, विवक्षितव्यम्, वावचितव्यम्;
प्रवचनीयम्, वाचनीयम्, विवक्षणीयम्, वावचनीयम्;

1. ब्रवीति इति ब्रुवः। कर्तरि पचाद्यचि रूपम्। 'घरूपकल्पचेलद्ब्रुव—' (6-3-43) इति सूत्रे 'ब्रुव' इति निपातनात् गुणाभावे, वच्यादेशाभावे च रूपम्। अनेनैव सूत्रेण भाषितपुंस्कात् परस्य ङीप्प्रत्ययान्तस्यानेकाचो ह्रस्वः। काशिकायामेव (8-1-27) सूत्रे 'ब्रुव इति ब्रुवः कन्, निपातनात् वच्यादेशाभावश्च।' इत्युक्तमप्यत्रानुसन्धेयम्।
 2. 'उगितश्च' (6-3-45) इति ब्रुवशब्दे परे ह्रस्वविकल्पः।
 3. 'पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः' (काशिका. 6-3-45) इति वृत्तिकार-वचनादत्र पुंवद्भावे विद्वद्ब्रुवा, श्रेयोब्रुवा इति रूपे भवतः। परंतु भाष्ये नैतादृशं वचनं दृश्यते।
 4. क्तिबन्तात् स्त्रियां टापि रूपमेवम्। 'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा।' इति भागुरिवचनात् टाप् इति सि. कौमुदी। भाष्ये तु नैतादृशं वचनं दृश्यते।
 5. 'उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च' (3-2-109) इत्यनेन, 'अनु' इत्युपसर्गपूर्वकादस्मात् लिटः कर्तरि कानचि, सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वे सवर्णदीर्घे च 'अनूचानः' इति सिद्धयति। अनूचानः=साङ्गवेदाध्येता।
 6. वाक्छब्दात् 'वाचो गिमनिः' (5-2-124) इति मत्वर्थीये गिमनिप्रत्यये रूपमेवम्। प्रशस्तवाग्वति प्रत्ययोऽयम्। अत्रैव प्रकरणे 'आलजाटवौ बहुभाषिणि' (5-2-125) इति कुरितसतार्थे मत्वर्थीये आलच्-आटच्प्रत्यययोः वाचालः, वाचाटः इति रूपे इत्यपि ज्ञेयम्।
 7. 'भव्यगेयप्रवचनीय—' (3-4-68) इत्यादिना कर्तरि अनीयर् प्रत्ययः। प्रवचनीयः=ब्राह्मणः। अत्र कर्मण्येव प्रत्ययो निपात्यते इति मते। तु प्रवचनीयः=अनुवाकः।
 8. गुणम् उक्तवान् इति गुणवचनः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति भूते कर्तरि ल्युट्प्रत्ययः। अत्र च निदानम्, 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः—' (5-1-124) इत्यत्र 'गुणवचन—' इति निर्देश एवेति ज्ञेयम्।
- A. 'इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः॥' कुमारसम्भवे 6.15.

^१वाच्यम्-वाक्यम्, ^२प्रवाच्यम्, अविवाक्यम्, वाच्यम्, वाकोवाक्यम्,
विवक्ष्यम्, वावच्यम्;

ईषद्वचः-दुर्वचः-सुवचः ;

उच्यमानः,	वाच्यमानः,	विवक्ष्यमाणः,	वावच्यमानः ;
वाचः,	^३ अनुवाकः-प्राद्विवाकः,	वाचः,	विवक्षः, वावचः ;
वक्तुम्,	वाचयितुम्,	विवक्षितुम्,	वावचितुम् ;
उक्तिः,	^४ निरुक्तम्-पुनरुक्तिः,	वाचना, विवक्षा,	वावचा ;
वचनम्,	वाचनम्,	विवक्षणम्,	वावचनम् ;
उक्त्वा,	वाचयित्वा,	विवक्षित्वा,	वावचित्वा ;
प्रोच्य,	संवाच्य,	प्रविवक्ष्य,	प्रवावच्य ;
वाचम् २, }	वाचम् २, }	विवक्षम् २, }	वावचम् २ ; }
उक्त्वा २, }	वाचयित्वा २, }	विवक्षित्वा २, }	वावचित्वा २ ; }

1. 'आर्धधातुके' (2-4-35) इत्यत्र विषयसप्तमीत्वाश्रयणात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव वच्यादेशे हलन्तलक्षणे ण्यति 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (7-3-67) इति कुत्व-निषेधे वाच्यम् इति रूपम् । शब्दसंज्ञायां तु कुत्वे वाक्यम् इत्येव । वाक्यम्=वार्तिकादिरूपः शाब्दिकसंज्ञासिद्धः ग्रन्थः ।
2. 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' (7-3-66) इत्यनेन कुत्वनिषेधे प्रवाच्यम् इति रूपम् । 'प्रवाच्यम्=ग्रन्थविशेषः' इति वृत्त्यादिषु प्रोक्तम् । परं तु भाष्ये (7-3-66) प्रवचिग्रहणप्रत्याख्यानप्रकरणे 'प्रपूर्वश्च वचिरशब्दसंज्ञायां वर्तते ।' इत्युक्तत्वात् ग्रन्थविशेषस्य प्रवाच्यमिति संज्ञेति पक्षः चिन्त्य इति उद्द्योते प्रकृतसूत्रे स्फुटम् । अविवाक्यम् इत्यत्र तु पृषोदरादिवात् (6-3-109), न्यङ्कादिवात् (7-3-53) वा अहविशेषे कुत्वम् । द्वादशाहे दशरात्रस्य यज्ञ-विशेषस्य दशममहः अविवाक्यम्, यस्मिन्नहनि याज्ञिकाः न विदुः ते=न नानावाक्यान्वुच्चारयन्ति । अन्यत्र अविवाच्यम् इत्येव ।
3. शब्दसंज्ञात्वात् कुत्वमत्रेति ज्ञेयम् । अनुवाकः=श्रुतौ विभागविशेषः । पृच्छतीति प्राद । विशेषेण सूक्ष्मेक्षिकया न्यायादिकं प्रवाति-इति विवाकः । प्राद चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः=नीतिस्थले न्यायवादी । अत्रापि 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि कुत्वमिति ज्ञेयम् ।
4. पुनरुक्तिः, निरुक्तम् इत्यत्र 'क्तिर्कौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इत्यनेन क्ति-क्त्वं संज्ञायां भवतः । पुनरुक्तिरिति असकृदाम्नास्य संज्ञा । एवं निरुक्त-मिति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा ।

¹कृकवाकुः^A, ²उक्थम्, ³वक्त्रम्, ⁴वचः, ⁵वचक्नुः ।

(1133) “ब्रूस हिंसायाम्” (X-चुरादि:-1664. सक. सेट्. उभ.)

ब्रूसकः-सिका, बुब्रूसयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुत्सयतिवत् (217) ज्ञेयानि । अस्योभयपदित्वात् ब्रूसयन्-न्ती, बुब्रूसयिषन्-न्ती, ब्रूसयिष्यन्-न्ती-ती, बुब्रूसयिषिष्यन्-न्ती-ती; इति शतरि रूपाणि भवन्तीति विशेषः ।

(1134) “ब्लेष्क दर्शने” (X-चुरादि:-1916. सक. सेट्. उभ.) [अ]

ब्लेष्ककः-ष्किका, त्रिब्लेष्कयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि ।

(1135) “भक्ष अदने” (I-भ्वादि:-893. सक. सेट्. उभ.) [आ]

1. ‘कृके वचः कश्च’ [द. उ. 1.91.] इति चुण्प्रत्यये ककारस्यान्तादेशे च रूपमेवम् । कृकेण=गलेन ब्रवीतीति कृकवाकुः=कुक्कुटः ।
2. औणादिके (द. उ. 6.32) थक्प्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपमेवम् । उक्थम्=सामविशेषः ।
3. ‘गुधृवोपचिचि—’ (द. उ. 8.89) इत्यादिना कर्तरि प्रप्रत्यये रूपम् । ब्रवीत्ययमिति वक्त्रम्=आत्मम् ।
4. ‘असुन्’ (द. उ. 9.49) इत्यनेनासुन्प्रत्यये वच्चादेशे च रूपमेवम् ।
5. ‘स यु वचिभ्योऽन्यज् आकूज् अक्नुचः’ (द. उ. 10. 4) इत्यनेन यथासंख्यमक्नुच्प्रत्यये रूपमेवम् । ब्रवीति. इति वचक्नुः=वाग्मी ।
- A. ‘अनुनयमगृहीत्वा व्याजगुप्ता पराची स्तमथ कृकवाकोस्तरमाकर्ण्य कल्ये ।’ शि. व. 11.9.

[अ] ‘ब्लेष्क दर्शने’ इति पूर्वलिखितस्य (1107) धातोः क्षीरस्वामिषम्मत्तः पाठ एवम् । अत्र क्षीरतरङ्गिण्याम्, ‘कर्तुरगाढत्वेऽपि ब्लेष्को वर्तना इत्येके ।’ इत्युक्तम् । एतेन ज्ञायते—‘ब्लेष्क दर्शने कर्तृशैथिल्ये’ इति संहितापाठे द्वावपि धातु मेलयित्वा केचित् पठन्ति; तदानीं कर्तुः अगाढत्वे=शैथिल्ये ब्लेष्कधातोर्वृत्तिं केचिदिच्छन्ति—इति । एवञ्च दर्शने, कर्त्रगाढार्थे च केचिदमुं धातुं पठन्तीति बोध्यम् ।

[आ] ‘भक्ष अदने’ इत्यत्र भ्वादौ मैत्रेयादयः ‘भक्ष’ इति पठन्ति । तदनुसारेण देवेनापि ‘शपि भक्षन्ति भक्षते ।’ (श्लो. 177) इत्युक्तम् । धातुकाढ्येऽपि ‘—प्रभक्ष्य भक्षन्ति यदम्बु नीचाः ।’ (2-28) इति शब्दिकरणकः प्रयोगः कृतः । परं तु ‘भक्षेरहिंसार्थस्य’ (वा. 1-4-52) इत्यत्र ‘भक्षयति पिण्डी

‘भक्षयत्यदने भक्षेः, शपि भक्षति भक्षते ।’ (श्लो. 177) इति देवः ।
भक्षकः-क्षिका, भक्षकः-क्षिका, विभक्षिषकः-षिका, बाभक्षकः-क्षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतक्षतिवत् (691) ज्ञेयानि ।

(1136) “भक्ष अदने” (X-चुादिः-1557. सक. सेट्ट. उभ.)

‘भक्षयत्यदने भक्षेः, शपि भक्षति भक्षते ।’ (श्लो. 177) इति देवः ।
भक्षकः-क्षिका, विभक्षयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकपक्षयतिवत् (956) ज्ञेयानि । ¹मांसभक्षः-मांसभक्षा, ²भक्षयन्
पिण्डी देवदत्तेन याति । ³इक्षुभक्षिका, ⁴भक्-भग्-भक्षौ-भक्षः, भक्षणम्,
इत्यादीनि रूपाण्यस्य संभवन्तीति विशेषः ।

(1137) “भज सेवायाम्” (I-भ्वादिः-998. सक. अनि. उभ.)

‘-विभागसेवयोः’ इति द्रुमे (श्लो. 123) ।
‘सेवायां भजते भजेदिति भजेः, विश्राजने भाजयेद्
आमर्दे तु भनक्ति, भाजयति णौ भाजेः पृथक्कर्मणि ॥ (श्लो. 66) इति देवः ।

देवदत्तः । भक्षयति पिण्डी देवदत्तेन ।’ इति ण्यन्ताद्भेदुमणिचि प्रयोज्यस्य
कर्मसंज्ञाभावप्रतिपादकभाष्येण भक्षतेः शब्दिकरणपाठोऽनभिसेहितः । ‘शीलि-
कामिभक्ष्याचरिभ्यो णः’ (वा. 3-2-1) इत्यत्रापि वार्तिक-भाष्य-कैयटोद्घो-
तादिषु चौरादिकस्य भक्षयतेरेव प्रत्ययविधानप्रदर्शनादपि भ्वादौ पाठोऽस्याप्रामा-
णिक एवेति ज्ञेयम् । स्पष्टमिदं माधवधातुवृत्तौ प्रकृतधातुप्रकरणे इति ज्ञेयम् ।

1. ‘शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः’ (वा. 3-2-1) इति कर्मण्युपपदे णप्रत्ययः ।
मांसं भक्षयतीति मांसभक्षः । स्त्रियां णप्रत्ययान्तत्वेन टापि मांसभक्षा इति
रूपम् । ‘स्तुतिशीला हरिकामा फलभक्षा कानने वताचारा’ इति-प्र. सर्वस्वे ।
2. ‘निगणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति ण्यन्तादस्य नित्यं परस्मैपदमेव ।
अत्राय पुनः हेतुमणिचि, ‘गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थ—’ (1-4-52) इति
प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, ‘भक्षेरहिसार्थस्य’ (वा. 1-4-52) इति वार्तिकेन
निषिध्यते । हिंसायां तु ‘भक्षयति यवान् बलीवदान् ।’ इति भाष्यम् ।
अत्र भक्षयतिः ‘सर्वे सचेतना भावाः’ इति न्यायेन हिंसायां वर्तते । यवानां
सचेतनत्वात् हिंस्यत्वम् ।
3. ‘पर्यायाद्भिर्नोत्पत्तिषु—’ (3-3-111) इत्यनेन अर्हार्थे ण्वुच् प्रत्ययः । इक्षुभक्षणमर्हति
इति इक्षुभक्षिका ।
4. ण्यन्तादस्मात् क्विपि, संयोगान्तलोपे जश्त्वचर्त्वयो रूपमेवम् ।

भाजकः-जिका, भाजकः-जिका, ¹विभक्षकः-क्षिका, ²बाभजकः-जिका;
³भक्ता-भक्ती, भाजयिता-त्री, विभक्षिता-त्री; बाभजिता-त्री;
 भजन्-न्ती, भाजयन्-न्ती, विभक्षन्-न्ती; —
 भक्षयन्-न्ती, भाजयिष्यन्-न्ती-ती, विभक्षिष्यन्-न्ती-ती; —
 भजमानः, भाजयमानः, विभक्षमाणः, बाभज्यमानः;
 भक्ष्यमाणः, भाजयिष्यमाणः, विभक्षिष्यमाणः, बाभजिष्यमाणः;
⁴देहभाक्^A-देहभाग्-देहभाजौ-देहभाजः; — —
 विभक्तम्-भक्तवान्, भाजितः, विभक्षितः, बाभजितः-तवान्;
 भजः, ⁵भागी, ⁶भक्तम्-भक्तः, ⁷राज्यभाक्-प्रभाक्, ⁸भेजिवान्^B, ⁹भ्राता,

1. सन्नन्ताण्वुलि, धातोरनिदत्त्वादिडागमाभावे, चत्वेषत्वयोश्च रूपम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
2. यङन्ते सर्वत्र, अभ्यासे दीर्घः, जश्त्वं चेति ज्ञेयम् ।
3. धातोरनिदत्त्वात्, चत्वे रूपमेवम् । एवं तव्यदादध्वपि ज्ञेयम् ।
4. 'भजो णिः' (3-2-62) इति कर्तरि णिप्रत्ययः । प्रत्ययस्य णित्वादुपधावृद्धिः । किवादिवदयं प्रत्ययः सर्वलोपी । कर्तारं क्तिपोऽपवादोऽयम् ।
5. तच्छीलादिषु कर्तृषु, 'सम्भृवानुक्थाङ्यमाङ्यसपरिसृसंज्ञपरिदेविसंज्ञपरिक्षिप-परिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुपद्विषदुहदुहयुजाकीडावेविचल्यजरजभज' (3-2-142) इत्यादिना धिनुप्रत्ययः । णित्वादुपधावृद्धिः । धित्वात्, 'चजोः कु धिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वमिति च ज्ञेयम् ।
6. आशीरर्थे, 'क्लिञ्चौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्ययः । भक्तम् = अन्नम् । भजतादिति भक्तः = उपासकः ।
7. 'भजो णिः' (3-2-62) इत्यत्र उपसर्गे सुपि च उपपदे प्रत्ययविधानाश्रयणादत्र, प्रभाक् इत्यत्र च कर्तरि णिप्रत्यय इति ज्ञेयम् ।
8. कर्तरि भूतसामान्ये लिटः कसी, 'तृफलभजप्रपञ्च' (6-4-122) इति एत्वाभ्यास-लोपयोः, 'वस्वेकाजाद्वसाम्' (7-2-67) इतीडागमे च रूपमेवम् ।
9. 'तृन्' (3-2-135) इति ताच्छीलिके तृन्प्रत्यये, 'नष्टुनेष्टु'— (द. उ. 2.3) इत्यत्र निपातनात् प्रादेशे च भ्राता इति सिद्धयतीति मा. धा. वृत्तावुक्तम् । द. उ. वृत्त्यादिषु भ्राजतेर्जकारलोपे रूपनिष्पादनं कृतम् । 'ध्वशुरः ध्ववा' (1-2-71) इत्यत्र भाष्ये तु 'यादे तावद् विभजतीति भ्राता—' इत्युक्त्वात् मृधातोरेव भ्र.तृशब्दानेष्पात्तिन्याय्येति प्रतिभाति ।
- A. 'देहभाजं ततः केशान् लुङ्ग्य लुङ्गे मुहुः ॥' म. का. 14.59.
- B. 'आज्ञानुग्रहभीमकोमलपुरीगाला फल भेजुपां
 याऽयोध्येत्यपराजितति विदिता नाकं परेण स्थिता ।' श्रीगुणरत्नकोशे 23.

^१ घनभाजी,	^२ विभक्तिः,	^३ भजमानः,	भाजः,	विभक्षुः,	बाभजः ;
भक्तव्यम्,	भाजयितव्यम्,	विभक्षितव्यम्,	बाभजितव्यम् ;		
भजनीयम्,	भाजनीयम्,	विभक्षणीयम्,	बाभजनीयम् ;		
^४ विभज्यम्,	^५ विभाग्यम्,	भाज्यम्,	विभक्ष्यम्,	बाभज्यम् ;	
ईषद्भजः-दुर्भजः-सुभजः ;					
भज्यमानः,	भाज्यमानः,	विभक्ष्यमाणः,	बाभज्यमानः ;		
भागः,	^६ भगः,	भाजः,	विभक्षः,	बाभजः ;	
भक्तुम्,	भाजयितुम्,	विभक्षितुम्,	बाभजितुम् ;		
^७ भक्तिः- ^८ दृढभक्तिः,	भाजना,	विभक्षा,	बाभजा ;		
^९ भजनम्,	भाजनम्,	विभक्षणम्,	बाभजनम् ;		

1. ताच्छीलिके निनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
2. 'क्तिक्तौ च—' (3-3-174) इत्यनेन संज्ञायां क्तिचि रूपम् । विभक्तिः = प्रथमाया विभक्तिः । अत्र सूत्रे (3-3-174) आशिषि गम्यमान एव प्रत्यय इत्युक्तम्- विवक्षितमिति केचित् ।
3. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु —' (3-2-129) इत्यनेन ताच्छील्ये गम्ये चानप्रत्ययः । शित्वाच्छवादिर्कं भवति ।
4. 'द्विवचनविभज्योपपदे—' (5-3-57) इति सूत्रे विभज्य इति निर्देशात् हलन्तलक्षणपदपवादो यत्प्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
5. 'अबाधकान्यपि निपातनानि' (परिभाषा-120) इति दर्शने ण्यत्प्रत्यये कुत्वे च रूपमेवम् । विभाज्यम् इति कुत्वाभावरूपं तु सर्वथा अप्रामाणिकमेव । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (5-3-57) पदमञ्जर्याम्, उद्घोते च ।
6. 'खनो घा च' (3-3-125) इत्यत्र चकाराद् घात्वन्तरेभ्योऽपि घप्रत्ययो भवतीत्यतो-ऽत्र घप्रत्यये, घित्वेन कुत्वे च रूपमेवम् । 'हृद्भग—' (7-3-19) इत्यत्र 'भग—' इति निर्देश एवात्र निदानम् ।
7. भजनम् = भक्तिः । भावे क्तिन् । दृढभक्तिरित्यत्र दृढा भक्तिरस्येति विग्रहे 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावे रूपमेवम् । प्रियादिषु (6-3-34) कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य पाठः, न तु भावसाधनस्य । अतः पुंवद्भावः कथमत्रेति न शङ्क्यम् ।
8. ल्युटि, अनादेशे रूपमेवम् । स्त्रियां टित्वेन ङीप् भजनी इत्येव भवति । भजना इति टाबन्तप्रयोगो लोके दृश्यते । तस्य शार्ङ्गं मृग्यमेव । ण्यन्तात् स्थयधिकारीये युच्प्रत्ययेऽपि भाजना इत्येव स्यात्, न तु भजना इति ।
- A. 'दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।' रघुवंशे 12-19.

भक्त्वा;	भाजयित्वा,	विभक्षित्वा,	बाभजित्वा;
विभज्य,	विभाज्य,	प्रविभक्ष्य,	प्रबाभज्य;
भाजम् २, }	भाजम् २, }	विभक्षम् २, }	बाभजम् २; }
भक्त्वा २, }	भाजयित्वा २, }	विभक्षित्वा २, }	बाभजित्वा २. }

(1138) “भज विश्राणने” (X-चुरादि:-1734. सक. सेट्. उभ.)

विश्राणनम्=दानम् ।

‘सेवायां भजते भजेदिति भजेः, विश्राणने भाजयेद्...’ (श्लो. 65) इति देवः ।

भाजकः-जिका, विभाजयिषकः-षिका; भाजयिता-त्री, विभाजयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि ।

^Aविभाज्य ।

(1139) “भजि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1760. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘भाषार्थे णिचि भञ्जयेद्.... ।’ (श्लो. 66) इति देवः ।

भञ्जकः-जिका, विभञ्जयिषकः-षिका, भञ्जकः-जिका, विभञ्जिषकः-षिका,
बाभञ्जकः-जिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत्
(232) ज्ञेयानि ।

(1140) “भट भृतौ” (I-भ्वादि:-307-780. अक. सेट्. पर.) घटादिः ।

भृतिः=वेतनम् । ‘भृतिः=वेतनप्राप्तिः ।’ इति धा. का. व्याख्यायाम्

(1-41) । भाटकः-टिका, भाटकः-टिका, ¹भटकः-टिका, विभटिषकः-
षिका, बाभटकः-टिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककठतिवत्
(148) बोध्यानि । ²भटितम् ।

1. ‘भट परिभाषणे’ इति घटादिषु पठ्यते । अस्यैव भृत्यर्थकस्य घातोः परि-
भाषणार्थे मित्त्वार्थोऽनुवादः । ततश्च परिभाषणार्थे घटादित्वेन मित्त्वात् णौ, ‘मितां
ह्रस्वः’ (6-4-92) इति उपधाह्रस्वे रूपमेवम् । एवं तृजादिष्वपि भटयिता-त्री
इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूह्यानि ।

2. औणादिके [द. उ. 8.93] इत्रप्रत्यये रूपमेवम् । भटित्रम्=श्लेषकमांसम्-
‘वेतनमित्युणादिवृत्तौ—’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

A. ‘आज्ञापनामिह विभाज्य नृपेण दृष्टौ.....॥’ धा. का. 3. 40,

(1141) “ भडि परिभाषणे ” (I-भ्वादि:-273. सक. सेट्. आत्म.)

‘परितो भाषणम्=परिभाषणम् ।’ इति स्वाम्यादयः । “— ‘यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ।’ (अमरकोशे 1-6-14) इति निघण्टुः ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः, परिहासे तु भण्डते ।’ (श्लो. 89) इति देवः । [अ] भण्डकः-ण्डिका, भण्डकः-ण्डिका, विभण्डिषकः-षिका, बाभण्डकः-ण्डिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि । ¹भण्डनः, ²भाण्डम्, ³भण्डिलः^A ।

(1142) “ भडि कल्याणे ” (X-चुरादि:-1588. सक. सेट्. उभ.)

इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः परिहासे तु भण्डते ।’ (श्लो. 89) इति देवः । भण्डकः-ण्डिका, विभण्डयिषकः-षिका, भण्डकः-ण्डिका, विभण्डिषकः-षिका, बाभण्डकः-ण्डिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककुण्ठयतिवत् (210) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये ^Bभुभण्डितः इति भवति ।

(1143) “ भण शब्दे ” (I-भ्वादि:-447. अक. सेट्. पर.)

भाणकः-णिका, भाणकः-णिका, विभणिषकः-षिका, बभ्भणकः-बभ्भणकः-

1. ‘अनुदास्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम् ।

2. भण्डते इति भण्डः । पचाद्यच् । भण्ड एव भाण्डम्=पात्रादिकम् । स्वार्थिकेऽणि रूपमेवम् ।

3. बाहुलकात् औणादिके इलच्प्रत्यये रूपमेवम् । भण्डिलः=दूतः ।

A. ‘स भण्डिलो भोजनपालपिण्डभुक् प्रमुण्डितास्तत्र जनानपुण्डकान् ॥’ धा.का.1.36.

B. ‘बर्हादिमण्डितसुभण्डितविग्रहोऽसौ प्रच्छदितः किल वकेन च पुस्तितार्तिः ।’ धा. का. 3. 20.

[अ] यद्यपि, ‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः, परिहासे तु भण्डते ।’ इति देवश्लोकः क्वचित् देवकोशेषु नोपलभ्यते, पुरुषकारेऽपि न व्याख्यातः । तथापि, ‘— परिहासे’ इति देवः ।’ इति माधवधातुवृत्तिवाक्यात्, क्वचित् कोशे मुद्रितत्वाच्चास्माभिरपीदोषात् इति ज्ञेयम् ।

णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठितवत् (157) ज्ञेयानि ।
¹भाणः, ²भणितिः, ³भाण्डम्, ⁴भणन्-न्ती इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति
 विशेषः ।

(1144) “भदि कल्याणे मुखे च”

(I-भ्वादि:-12. अक. सेद्. आत्म.) [अ]

कल्याणम् = मङ्गलम्, सुखम् = आत्मगुणः, आत्मगुणोदयो वा ।

भन्दकः-न्दिका, भन्दकः-न्दिका, विभन्दिषकः-षिका, बाभन्दकः-न्दिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककन्दितवत् (163) ज्ञेयानि । ⁴भद्रम्,
⁵नतभन्दिनी । ⁶भदाकः, ⁷भदन्तः ।

(1145) “भन्जो आमर्दने” (VII-रूवादि:-1453. सक. अनि. पर.)

‘—आमर्दे तु भनक्ति..... ॥’ (श्लो. 65) इति देवः ।

⁷भञ्जकः-ञ्जिका, भञ्जकः-ञ्जिका, ⁸विभञ्जकः-क्षिका, ⁹वभञ्जकः-वभञ्जकः-ञ्जिका;

1. भण्यते इति कर्मणि संज्ञायां घञ्प्रत्यये रूपम् । भाणः दशसु रूपकेष्वेकः ।
 2. ‘तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् —’ (धा. 7-2-9) इति वचनात् इङ् भवति ।
 3. भणतीति भाण्डम् । ‘पुच्छभाण्ड—’ (3-1-20) इति निर्देशाद्दीर्घः । अथवा
 ‘वभन्ताङ्’ (द. उ. 5-7) इति डप्रत्यये ततः प्रज्ञादित्वात् (5-4-38)
 अणि रूपमेवम् । भण्यते इति वा भाण्डम् = पात्रम् ।
 4. औणादिके (द. उ. 8-46) रन्प्रत्यये रूपमेवम् । बाहुलकाद्धानुनकारस्य लोपः ।
 5. पिनाकादिषु (द. उ. 3-34) दर्शनादाकप्रत्यये नकारलोपे च रूपमेवम् । भदाकः =
 अकुटिलः ।
 6. ‘भन्देर्नलोपश्च’ (पञ्चपातुणादिः 3-130) इति झच्प्रत्यये, ‘ज्ञोऽन्तः’ (7-1-3)
 इत्यन्तादेशे नकारलोपे च रूपमेवम् । भदन्तः = प्रव्रजितः ।
 7. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।’ इति अभियुक्तवचनात् उपदेशे नोप-
 धोऽयं धातुः । नकारस्य ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ (8-3-24) इत्यनुस्वारे परसवर्णे
 च रूपमेवम् । एवमेवोत्तरत्र तृजादिष्वपि रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया ।
 8. सन्नन्ताण्युलि धातुजकारस्य कृत्वे, सनः पत्वे च रूपमेवम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र
 प्रक्रिया ज्ञेया ।
 9. यञन्ताण्युलि, द्विवचनदिकेषु ‘जपजभदहदशभञ्जपशां च’ (7-4-86) इति अभ्यासे
 युगागमः । लुक् पदान्तवद्भाववचनात् परसवर्णविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
 - A. ‘अणद्विशः केलिरणैर्मनोज्ञया वाण्या भणन्तो मणिभूषणोत्कणाः ।’ धा. का. 1.58.
 - B. ‘प्रक्षिन्दिताशं यशसा पुराऽप्यसौ विवन्दिषुस्तं नतभन्दिनं विभुम् ।’ धा. का. 1.3.
- [अ] ‘भदि कल्याणे’ इति चुरादावपि दुर्गाः पठतीति क्षीरतरङ्गिण्यालुक् । दुर्गा-
 तिरिक्तेन केनापि तस्य धातोः चुरादिष्वधितत्वादस्माभिर्न लिखित इति ज्ञेयम् ।

भङ्क्ता-भङ्क्ती, भञ्जयिता-त्री, विभङ्क्षिता-त्री, बम्भजिता-त्री ;

¹भञ्जन-भञ्जती, भञ्जयन्-न्ती, विभङ्क्षन्-न्ती ; —

भङ्क्षयन्-न्ती-ती, भञ्जयिष्यन्-न्ती-ती, विभङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

— भञ्जयमानः, — बम्भज्यमानः ;

— भञ्जयिष्यमाणः, — बम्भजिष्यमाणः ;

²विभक्-विभग्-विभजौ-विभजः ; —

³भग्-भग्-भगवान्, भञ्जितः, विभङ्क्षितः, बम्भजितः-तवान् ;

भञ्जः, ⁴प्रभञ्जनः, ^A ⁵भङ्गुरः, ^B [शत्रु] ⁶भञ्जानः, भञ्जः, विभङ्क्षुः, ⁷बम्भजैः ;

भङ्क्तव्यम्, भञ्जयितव्यम्, विभङ्क्षितव्यम्, बम्भजितव्यम् ;

भञ्जनीयम्, ⁸भजेलिमाः[शालयः], भञ्जनीयम्, विभङ्क्षणीयम्, बम्भजनीयम् ;

⁹भङ्गयम्, भञ्जयम्, विभङ्क्षयम्, बम्भजयम् ;

1. शतरि, 'रुधादिभ्यः—' (3-1-78) इति श्रमि, 'आज्ञलोपः' (6-4-23) इति धातुनकारलोपे, 'असोरलोपः' (6-4-111) इति श्रमोऽकारस्य लोपे च रूपमेवम् ।

2. विशेषेण भनक्तीति विभक् । किपि नकारलोपे कृत्वे च रूपम् ।

3. 'ओदितश्च' (8-2-45) इति निष्ठानत्वे, तस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव 'चोः कुः' (8-2-30) इति कृत्वे च रूपमेवम् ।

4. प्रभञ्जयतीति प्रभञ्जनः = वायुः । नन्वादिवात् (3-1-134) ण्यन्तात् कर्तरि ल्युः ।

5. 'भञ्जभासमिदो घुरच्' (3-2-161) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु घुरच्प्रत्यये, चित्त्वेन 'चजोः कु णिण्यतोः' (7-3-52) इति कृत्वे च रूपमेवम् ।

प्रक्रियाकौमुदीव्याख्याने तु 'भञ्जेः कर्मकर्तरि (प्रत्ययः) तथोक्तम् पाणिनीयमतदर्पणे— 'कर्मकर्तरिमेवास्मादभिधत्ते स्वभावतः ।

न कर्ममात्रमित्येष प्रत्ययः कर्मकर्तरि ॥' इति ।" इत्युक्तम् ।

6. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—' (3-2-129) इति चानश्प्रत्यये रूपमेवम् । न तु शानच्प्रत्ययः । अत्र ताच्छील्ये शक्तौ वा चानश् ।

7. यङन्तात् पचाद्यचि यङो लुकि उपधानकारलोपस्य निमित्ताभावात् तस्यानुस्वारपर-सवर्णयो रूपमेवम् ।

8. 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा. 3-1-96) इति केलिमरप्रत्यये, तस्य कित्त्वेनोपधान-कारलोपे च रूपमेवम् । कर्मकर्तर्ययं प्रत्यय इति वृत्तिः । भाष्ये तु कर्मण्येवायं प्रत्यय इति ज्ञायते ।

9. ण्यति, 'चजोः—' (7-3-52) इति कृत्वम् ।

A. 'व्यत्यगच्छन् न च गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥' भ. का. 8. 4.

B. 'सुरोऽभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भापुरं भवुः ।' भ. का. 7.22.

ईषद्भजः-दुर्मजः-सुभजः ;

भज्यमानः, भज्यमानः, विभङ्क्ष्यमाणः, बभ्भज्यमानः ;

¹भङ्गः-भङ्गा, भजः, विभङ्क्षः, बभ्भजः ;

भङ्क्तुम्, भजयितुम्, विभङ्क्षितुम्, बभ्भजितुम् ;

भक्तिः, ²सालभञ्जिका, ^A उद्दालकपुष्पभञ्जिका, भञ्जना, विभङ्क्षा, बभ्भजा ;

भञ्जनम्, भञ्जनम्, विभङ्क्षणम्, बभ्भजनम् ;

³भङ्क्त्वा ^B-भक्त्वा, भजयित्वा, विभङ्क्षित्वा, बभ्भजित्वा ;

विभज्य, विभज्य, विविभङ्क्ष्य, विबभ्भज्य ;

⁴इक्षुभञ्जं, गजभञ्जं, ^Cवल्लीभञ्जं [वा बभञ्ज ।]

भञ्जम् २, } भञ्जम् २, } विभङ्क्षम् २, } बभ्भजम् २ ; }
 भङ्क्त्वा २, } भजयित्वा २, } विभङ्क्षित्वा २, } बभ्भजित्वा २. }

(1146) “ भर्त्स तर्जने ” (X-चुरादि:-1683. सक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

भर्त्सकः-र्त्सिका, विभर्त्सयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादि-

1. कर्मणि घञि कुत्वे च रूपमेवम् । स्त्रियां टाप् । भङ्गा=कुभुम्भम् ।
 2. ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति स्त्रियामधिकरणे भावादौ ण्वुल् । एवमेव उद्दालक-पुष्पभञ्जिका इत्यत्रापि ण्वुल् । उद्दालकपुष्पाणि=लेष्मातकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सेति विवरणम् । ‘नित्यं क्रीडाजीविकयोः’ (2-2-17) इति समासः ।
 3. क्त्वायाम्, ‘जान्तनशां विभाषा’ (6-4-32) इत्यनुनासिकलोपविकल्पः, तेन रूपद्वयम् ।
 4. ‘उपमाने कर्मणि च’ (3-4-45) इति कर्मणि, कर्तरि च णमुल् । ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति णमुल्प्रयोजकधातौरेव अनुप्रयोगः ।
 ‘इक्षुभञ्जं बभञ्जसौ गजभञ्जं बभञ्ज तम् ।
 अत्र हीक्षुमिवेत्यर्थस्तथा गज इवेत्यपि ॥’ इति. प्र. सर्वस्वे ।
- A. ‘षिक् सालभञ्जिकाप्रख्यान् विषयान् कल्पनारुचीन् ॥’ भ. का. 7. 74.
 B. ‘भङ्क्त्वा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचरन्तुः ॥’ भ. का. 4. 3.
 C. ‘अधिशयितवानब्धिं नाथो ममन्ध बबन्ध तं
 हरधुरसौ वल्लीभञ्जं बभञ्ज च मैथिलि ।’ श्रीगुणरत्नकोशे 64.

ककुत्सयतिवत् (217) ज्ञेयानि । प्यति-^Aप्रभत्स्यः इति । ¹भत्स्यमानः ।

(1147) “ भर्व हिंसायाम् ” (I-भ्वादि:-580. सक. सेट्. पर.)

अयमीदिदपि क्वचित् पठ्यते इति मा. धा. वृत्तिः ।

^Bभर्वक:-र्विका, भर्वक:-र्विका, विभर्विषक:-षिका, बामर्वक:-र्विका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्वतिवत् (173-A) बोध्यानि ।

(1148) “ भल परिभाषणहिंसादानेषु ”

(I-भ्वादि:-495. सक. सेट्. आत्म.)

भालक:-लिका, भालक:-लिका, विभलिषक:-षिका, बामलक:-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना भौवादिककलतिवत्
(174) ज्ञेयानि । ²भालः, प्यति-^Cआभाल्यः इति विशेषः ।

(1149) “ भल आभण्डने ” (X-चुरादि:-1701. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः । आभण्डनम्=निरूपणम् । ‘मार्जनम्’ इति धा. का. (3-36) ।
भालक:-लिका, विभालयिषक:-षिका, भालयिता-त्री, विभालयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि ।
ल्युटि-^Dभालनम् ।

(1150) “ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु ”

(I-भ्वादि:-496. सक. सेट्. आत्म.)

भल्लक:-लिका, भल्लक:-लिका, विभल्लिषक:-षिका, बामल्लक:-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककल्लतिवत् (156) ज्ञेयानि ।

1. ‘आकुस्मादात्मनेपदिनः’ (ग.सू. चुरादौ) इति प्यन्तेऽत्रात्मनेपदमेव; तेन शानच् ।
क्षीरस्वामी तु ‘लक्ष्ये भत्सेयति.....इति दृश्यते ।’ इत्याह । तेनास्य
धातोः परस्मैपदमपि भवतीति ज्ञेयम् ।

2. ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति संज्ञायां घञ् । भालः=ललाटः ।

A. ‘प्रस्थादय मुष्टिमभितर्जयते प्रभत्स्यो’

मल्लो विवस्त्वयिपुरेनमगन्धनीयम् ।’ धा. का. 3. 34.

B. ‘अफर्विताकाङ्क्षितमर्वकं सतां मांसादिसंचर्वकदुष्टमर्वकम् ।’ धा. का. 1.74.

C. ‘मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमाभात्यदैत्याधिपमल्लनोद्बुरम् ।’ धा. का. 1.64.

D. ‘.....दुष्कीर्तिभालनपराः खल्ल कूटवृत्त्या ।’ धा. का. 3.36.

¹भल्लः-भल्ली, ²भल्लकः, ³भल्लनः, ⁴भल्लटः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । ल्युटि-^Aभल्लनम् ।

(1151) “भष भर्त्सने” (I-भ्वादिः-695. अक. सेट्. पर.)

‘भर्त्सनम्=श्वरवः, यतस्तत्रैवायं (धातुः) प्रसिद्धः ।’ इति मा.

धा. वृत्तिः । क्षीरस्वामी तु कुत्सितशब्दकरणार्थकत्वमस्याह ।

‘भष् बुक्के पिशुनोक्तौ ॥’ क. क. द्रुमे (श्लो. 320)

भाषकः-षिका, भाषकः-षिका, विभषिषकः-षिका; बाभषकः-षिका;

इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककषतिवत्, (179) ज्ञेयानि ।

⁵भषः-भषी, ⁶भषकः-भषिका, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । ^Bभषन् ।

(1152) “भस भर्त्सनदीप्त्योः”

(III-जुशेत्यादिः-1100. अक. सेट्. पर.) छान्दमः । [अ]

1. भल्यते हिंल्यतेऽनेनेति, ‘पुंषि संज्ञायाम्—’ (3-3-118) इति घः । ‘हलश्च’ (3-3-121) इति वा घञ् प्रत्यये रूपमेवम् । भल्लः=आयुधविशेषः । ‘जातेरस्त्री-विषयादयोऽघात्’ (4-1-63) इति स्त्रियां ङीप्प्रत्यये भल्ली इति रूपम् ।
2. ‘उल्लाकादयश्च’ (द. उ. 3-10) इति ऊकप्रत्यये रूपमेवम् । भल्लकः=ऋक्षः ।
3. ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।
4. बाहुलकादौणादिके अटप्रत्यये रूपमेवम् । भल्लने=परितो भाषतेऽयमिति भल्लटः=कविविशेषः ।
5. पचादिषु (3-1-134) भषट् इति पाठान् टित्वेन स्त्रियां ‘टिट्ठणञ्—’ (4-1-15) इति ङीप् भषी इति रूपम् ।
6. ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति क्वुन् । स्त्रियां टापि ‘प्रत्ययस्थात्—’ (7-3-44) इतीत्वम् ।
- A. ‘मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमामाल्यदैलधिग भल्लनोद्धुरम्,’ धा. का. 1.64
- B. ‘... रेषोऽन्यान् भषतो गमोऽस्तु कमलाकोष्णस्तनं जोषते ॥’ धा. का. 1.87.
- (अ) धातुपाठेषु सर्वत्र ‘—भर्त्सनदीप्त्योः’ इत्येवायं धातोरर्थनिर्देशो दृश्यते । परं तु निष्कृते (5-40) ‘वभस्त्रिरतिरुर्मा ।’ इत्युक्तत्वात्; तथा, ‘हरी इवान्धांसि बल्लना ।’ (ऋ. वे. 1-6-28-7) इत्यत्र यास्कैः ‘हरी इवान्धांसि भुञ्जाने ।’ इति व्याख्यानात्, सायणभाष्येऽपि ‘भस भक्षणदीप्त्योः ।’ इत्येवात्र (ऋ. वे. 1-6-28-7) धातुस्वरूपोपादानाच्च ‘भक्षणदीप्त्योः’ इत्येव पाठः प्रामाणिक इति, भर्त्सन-भक्षणशब्दयोः प्रायस्तुल्यश्रुत्या पाठभेद इति वा प्रतिभाति ।

भासकः-सिका, भासकः-सिका, बिभसिषकः-षिका, बाभसकः-सिका ;
 भसिता-त्री, भासयिता-त्री, बिभसिषिता-त्री, बाभसिता-त्री ;
^१बप्सत्-वप्सतौ-वप्सतः, ^२भासयन्-न्ती-ती, बिभसिषन्-न्ती-ती ; —
 भसिष्यन्-न्ती-ती, भासयिष्यन्-न्ती-ती, बिभसिषिष्यन्-न्ती-ती ;—
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिककशतिवत् (178) ज्ञेयानि ।
^३नभः, ^४भस्म, ^५भस्त्रम्, ^६भसत् इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1153) “भा दीप्तौ” (II-अदादिः-1051. अक. अनि. पर.)

^७भायकः-यिका, ^८भापकः-पिका, बिभसकः-सिका, बाभायकः-यिका ;
 भाता-भात्री, भापयिता-त्री, बिभासिता-त्री, बाभायिता-त्री ;

1. शतरि, शपि, तस्य ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति श्लः । ‘ह्रौ’ (6-1-10) इति द्विवचनम् । ‘घसिभसोर्हलि च’ (6-4-100) इति उपधा-
 ऽकारलोगः । ‘खरि च’ (8-4-55) इति भकारस्य चत्वेन पकारः । व्यभ्यासे
 हलादिशेषजश्वादिङ्गम् ।
2. भक्षणार्थकत्वे, ‘नितरणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति ण्यन्तात् कर्तृगामिन्यपि
 क्रियाफले परस्मैपदमेव । दीप्त्यर्थकत्वे, छान्दसत्वात् दृष्टानुविध्याश्रयणे वा
 शानजन्तेऽपि भास्यमानः इति रूपं साध्वेवेत्यपि बोध्यम् ।
3. न बभस्ति इति नभः=आकाशः । नञ्पूर्वादस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’
 (3-2-178) इति किपि सकारस्य रुत्वे विसर्गे च रूपमिति आत्रेयादयः
 साधयन्तीति माधवधातुवृत्तौ दृश्यते । अत्र बाहुलकान् नञ्समासे नलोपाभाव
 इति बोध्यम् ।
4. भाषायामपि, ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (3-2-75) इति मनिन्प्रत्यये ‘जेङ् वशि
 कृति’ (7-2-8) इतीप्तिनषेधे रूपमेवम् । ‘भूतेऽपि दृश्यन्ते’ (3-3-2) इति भूते-
 ऽयं प्रत्ययः । भसितम्=भस्म ।
5. ‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्’ (द.उ. 8-84) इति त्रन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
 ‘तिष्ठन्नत—’ (7-2-9) इतीप्तिनषेधः । बभस्तीति भस्त्रम्=चर्म, उदरं च ।
6. ‘शृद्भसोऽदिः’ (द.उ. 6-12) इत्यादिप्रत्यये रूपमेवम् । बभस्ति, भस्यते वा
 तस्मिन् आहार इति भसत्=आमाशयस्थानम् ।
7. ‘आतो युक्चिःकृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घञि, णमुल्थपि ज्ञेयम् ।
8. ण्यन्ते सर्वत्र, आदन्तलक्षणः पुगागमो ज्ञेयः ।

¹ भान्-भान्ती-भाती,	² भापयन्-न्ती,	विभासन्-न्ती ;	—
भास्यन्-न्ती-ती,	भापयिष्यन्-न्ती-ती,	विभासिष्यन्-न्ती-ती ;	—
^A व्यतिप्रभानः,	भापयमानः,	भापयिष्यमाणः,	— बाभायमानः, बाभायिष्यमाणः ;
भाः-भौ-भाः ;	—	—	—
सुप्रभातम्-तः,	भापितः,	विभासितः,	बाभायितः-तवान् ;
³ निभः, ^B आभः,	⁴ भम्,	⁵ विभावरी, ⁶ भायः,	विभासुः, ⁷ बाभाः ;
भातव्यम्,	भापयितव्यम्,	विभासितव्यम्,	बाभायितव्यम् ;
⁸ प्रभानीयम्,	⁹ प्रभापनीयम्,	विभासनीयम्,	बाभायनीयम् ;
मेयम्,	भाप्यम्,	विभास्यम्,	बाभाय्यम् ;
ईषद्भानः- ¹⁰ दुर्भानः-सुभानः ;	—	—	—
भायमानः,	भापयमानः,	विभास्यमानः,	बाभाय्यमानः ;

1. शतरि शपि, 'अदिप्रभृतिभ्यः—' (2-4-72) इति शपो लुकि रूपमेवम् ।
स्त्रियाम्, 'आच्छीनयोः—' (7-1-80) इति नुम्बिकल्पः ।
 2. दीप्तेः चित्तवत्कर्तृकत्वे, 'अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव । अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु शानजपि भवतीति विशेषः ।
 3. 'आनश्चोपधर्मे, (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इति आकारलोपः । निभः=तुल्यः । अत्र धात्वर्थाणामाभावस्तु उपसर्गवशात् धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति ज्ञेयम् ।
 4. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वाच्यम्' (वा. 3-2-101) इति वचनादत्र ङप्रत्यये, ङित्वसामर्थ्यात् भसंज्ञाभावेऽपि टिलोपे रूपमेवम् । भातीति भम् = नक्षत्रम् ।
 5. विपूर्वकादस्मात्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति वनिप्प्रत्यये, स्त्रियाम्, 'वनो र च' (4-1-7) इति ङीत्रेणैव भवतः । विभावरी=रात्रिः ।
 6. 'श्याऽऽद्वयध—' (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि णप्रत्यये युगागमे च रूपम् ।
 7. यङन्तात् पचाद्यचि यङो लोपे, रूपमेवम् ।
 8. 'न भाभूप—' (8-4-34) इत्यनेन, उपसर्गस्थ ज्ञिमितात् परस्याच उत्तरस्य कृष्णकारस्य णत्वनिषेधः ।
 9. 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा. 8-4-34) इति वचनात् ण्यन्तेऽपि कृष्णकारस्य णत्वनिषेधः ।
 10. ईषदाद्युपदेशे खलवादाः, आदःतलक्षणे युक्प्रत्ययः । 'दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वाच्यः' (वा. 1-4-60) इति वचनाच्च णत्वं पठ्यते वाऽत्रेति ज्ञेयम् ।
- A. 'व्यतिप्रभानो विविधस्तदोच्चैः तत्रैधते मातृलिकः स्यान्निस्वनः ।' वा. वि. 1.35
- B. 'महत्प्रयुक्तं च महत्प्रख्याप्तं तपश्चर्मारादभिवर्तमानम् ।' रघुवंशे 2.10.

भायः,	भापः,	बिभासः,	बाभायः ;
भातुम्,	भापयितुम्,	बिभासितुम्,	बाभायितुम् ;
भातिः,	¹ प्रतिभा, प्रभा, विभा,	आभा, भाः भापना,	बिभासा, बाभाया ;
^A प्रभानम्,	भापनम्,	बिभासनम्,	बाभायनम् ;
भात्वा,	भापयित्वा,	बिभासित्वा,	बाभायित्वा ;
प्रभाय,	प्रभाप्य,	प्रबिभास्य,	प्रबाभाप्य ;
भायम् २, }	भापम् २, }	बिभासम् २, }	बाभायम् २ ; }
भात्वा २, }	भापयित्वा २, }	बिभासित्वा २, }	बाभायित्वा २ ; }
² भातुः,	³ भानुः,	⁴ भामः.	

(1154) “भाज पृथक्कर्मणि” (X-चुरादिः-18-7. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

‘आमर्दे तु मनक्ति भाजयति णौ भाजेः पृथक्कर्मणि ॥’ (श्लो. 65) इति देवः ।
भाजकः-जिका, बिभाजयिषकः-षिका, भाजयिता-त्री, बिभाजयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि ।
यत्प्रत्यये—^Bबिभाज्यः इति ।

(1155) “भाम क्रोधे” (I-भ्वादिः-441. अक. सेट्. आत्म.)

‘भामेर्भामयति क्रोधे तत्रैव शपि भामते ॥’ (श्लो. 149) इति देवः ।
भामकः-मिका, भामकः-मिका, बिभामिषकः-षिका, बाभामकः-मिका ;
भामिता-त्री, भामयिता-त्री, बिभामिषिता-त्री, बाभामिता-त्री ;

1. त्रियाम्, ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इति भावाद्भावश्च प्रत्ययः । सम्प्रदादि-त्वात् (वा. 3-3-94) भावे क्विप् तु भाः इत्यपि भवति ।
2. ‘कमिमनिजनिगाभा—’ (द. उ. 1-125) इत्यादिना तु प्रत्ययः । भातीति भानुः= प्रकाशः ।
3. ‘दाभाभ्यां नुः’ (द. उ. 1-143) इति तु प्रत्ययः । भानुः=आदित्यः, किरणश्च ।
4. ‘अर्तिस्तु—’ (द. उ. 7-26) इति मन्प्रत्ययः । भामः= क्रोधः ।
- A. ‘दूरेः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुहः ।’ भ. का. 9.107.
- B. ‘.....ये ते निवासितधियो ह्यमुभिर्विमज्ज्याः ॥’ धा. का. 3.56.

¹ भामयन्-न्ती,	भामयिष्यन्-न्ती-ती ;	—	
² देवदत्ताय भाममानः,	—	विभामिषमाणः,	बाभाम्यमानः ;
भामिष्यमाणः,	—	विभामिषिष्यमाणः,	बाभामिष्यमाणः ;
³ भान्-भामौ-भामः ;	—	—	—
भामितम्-तः,	भामितः,	विभामिषितः,	बाभामितः-तवान् ;
भामः,	⁴ भामनः, भामः,	विभामिषुः,	बाभाम ;
भामितव्यम्,	भामयितव्यम्,	विभामिषितव्यम्,	बाभामितव्यम् ;
भामनीयम्,	भामनीयम्,	विभामिषणीयम्,	बाभामनीयम् ;
भाम्यम्,	भाम्यम्,	विभामिष्यम्,	बाभाम्यम् ;
ईषद्भामः-दुर्भामः-सुभामः ;	—	—	—
भाम्यमानः,	भाम्यमानः,	विभामिष्यमाणः,	बाभाम्यमानः ;
भामः,	⁵ भामिनी ^A , भामः ;	विभामिषः,	बाभामः ;
भामितुम्,	भामयितुम्,	विभामिषितुम्,	बाभामितुम् ;
भामा,	भामना,	विभामिषा,	बाभामा ;
भामनम्,	भामनम्,	विभामिषणम्,	बाभामनम् ;
भामित्वा,	भामयित्वा,	विभामिषित्वा,	बाभामित्वा ;
प्रभाम्य,	प्रभाम्य,	प्रविभामिष्य,	प्रबाभाम्य ;
भामम् २. }	भामम् २, }	विभामिषम् २, }	बाभामम् २ ; }
भामित्वा २, }	भामयित्वा २, }	विभामिषित्वा २, }	बाभामित्वा २. }

1. 'अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव ।
2. 'ऋधुद्देव्यसूयार्थानां यं प्रति क्रोधः' (1-4-37) इति देवदत्तस्य सम्प्रदानता ।
3. 'मो नो धातोः' (8-2-64) इति पदान्ते नकारादेशो भवति । नत्वस्यासिद्धत्वात् नलोपो न ।
4. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (3-2-149) इति युच् ।
5. भामः = क्रोधः । सोऽस्याऽस्तीति भामिनी = स्त्री । मत्वर्थीय इतिप्रत्यये, 'ऋन्नेभ्यः—' (4-1-5) इति ङीप् रूपमेवम् ।
- A. 'पणाध्यरूपाः पणितकृतीन्ययुः भामिन्य एवाक्षमया स्वकामुक्ता ॥'

(1156) “ भाम क्रोधे ” (X-चुरादि:-1873. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

‘ भामेर्भामयति क्रोधे तत्रैव शपि भामते ॥ ’ (श्लो. 149) इति देवः ।
भामकः-मिका, विभामयिषकः-षिका ; भामयिता-त्री, विभामयिषिता-
त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि ।
कर्तरि क्तप्रत्यये-^Aभामितः इति रूपम् ।

(1157) “ भाष व्यक्तायां वाचि ”

(I-भ्वादि:-612. सक. सेट्. आत्म.)

भाषकः-षिका, भाषकः-षिका, विभाषिषकः-षिका, बाभाषकः-षिका ;
भाषिता-त्री, भाषयिता-त्री, विभाषिषिता-त्री, बाभाषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकभामतिवत् (1155) ज्ञेयानि ।
¹व्याभाषकः, ²सुभाषी, सुभाषितम्, भाषा, ³आत्मनेभाषा-परस्मैभाषा,
भाष्यम् इतीमानि रूपाणि अस्य घातोः भवन्तीति विशेषः । ^Bभाषितुम् ।

(1158) “ भास् दीप्तौ ” (I-भ्वादि:-624. अक. सेट्. आत्म.)

भासकः-सिका, भासकः-सिका, विभासिषकः-षिका, बाभासकः-सिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) बोध्यानि ।

1. ‘ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादव्याभाषासूयो बुञ् ’
(3-2-146) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु बुञ् प्रत्यये रूपमेवम् ।
2. ‘ सुप्यजातौ— ’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये निनिः ।
3. ज्ञियाम् ‘ गुरोश्च हलः ’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये भाषा इति सिद्धयति ।
आत्मनेभाषा, परस्मैभाषा इत्यत्र ‘ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ’ (6-3-7)
‘ परस्य च ’ (6-3-8) इत्यलुक् । आत्मनेभाषा = आत्मनेपदम् । परस्मैभाषा =
परस्मैपदम् । धातुपाठेषु वैयाकरणाख्यायां ते प्रसिद्धे । भाष्ये तु (6-3-7)
प्रकृतस्थले आत्मनेभाषः, परस्मैभाषः इति घञन्त एव प्रयुक्तौ लक्ष्यते ।

A. ‘ यो मत्क्षयं स्पृहयते मयि भामितेऽपि संसूत्रयत्यरिगुणां मदञ्जलेटी । ’

घा. का. 3.55.

B. ‘ भाषितुं स खलु इर्ष्यावितो गेयितुं समुचितं च नाशकम् । ’ घा. का. 1.78.

^१भासुरः^A, ^२भास्वरः^B, ^३भाः-भासौ-भासः, ^४भासा, ण्यन्तात् शतरि
^Cउद्धासयन्, ^६उद्धासी, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1159) “भिक्ष भिक्षायाम् अलामे लामे च”

(I-भ्वादिः-606. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

“—याञ्जायाम्.....” इति सर्वेषु कोशेषु दृष्टः पाठः।

भिक्षकः-क्षिका, भिक्षकः-क्षिका, विभिक्षिषकः-षिका, बेभिक्षकः-क्षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकधिक्षतिवत् (898) ज्ञेयानि।
^६भिक्षाकः, ^७भिक्षुः^E, ^८तण्डुलभिक्षः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः

1. ‘भञ्जभात्—’ (3-2-161) इति घुरच्प्रत्ययः तच्छीलादिषु कर्तृषु भवति।
2. ‘स्थेशभास—’ (3-2-175) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच्प्रत्ययः।
‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचोऽपवादोऽयम्। ‘नेह्र वशि-
कृति’ (7-2-8) इतीप्तिषेधः।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘भ्राजभात्—’ (3-2-177) इत्यादिना क्तिप्प्रत्ययः।
‘ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिकाः वाऽसरूपेण न भवन्ति, (भाष्यम्. 3-2-150) इति
न्यायेनात्र क्तिप्प्रत्ययोऽप्यस्य धातोः ताच्छीलिकेष्वेवार्थेषु भवतीति बोध्यम्।
4. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियामकारप्रत्यये रूपमेवम्।
5. प्रत्यादित्वात् (3-1-134) णिनिप्रत्यये रूपमेवम्।
6. ‘लप्यभिक्ष—’ (3-2-155) इत्यनेन तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन्प्रत्यये रूपमेवम्।
षित्त्वात् स्त्रियां ङीषि भिक्षाकी इति भवति। ‘अनुदात्तेतश्च—’ (3-2-149)
इति प्राप्तस्य युचोऽपवादोऽयम्।
7. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘भनाशंसभिक्ष उः’ (3-2-168) इति उप्रत्ययः। ताच्छी-
लिकेषु वाऽसरूपविधिरस्ति। इति, अत्रैव सूत्रे (3-2-168) भिक्षधातोः ‘ताच्छी-
लिकप्रत्ययविधायकस्थले पुनरुपादानात् ज्ञाप्यते इति बोध्यम्।
8. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इति कर्मण्युपपदे अण्प्रत्ययः।
- A. ‘सुप्ररोमङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं भवः।’ भ. का. 7. 22.
- B. ‘अभीहरवसं स्त्रीभिर्भास्वरः। भिरिहेश्वरः॥’ भ. का. 7. 25. [शि. व. 3. 60.]
- C. ‘कला दधानः सकलाः स्वभाभिः उद्धासयन् सौधसिताभिराशाः।’
- D. ‘वज्रप्रभोद्धासिसुरायुधश्रीः या देवसेनेव परैः लङ्घ्या॥’ शि. व. 3. 64.
- E. ‘.....संवृक्ष्यवेदमतशिक्षकभिक्षुगम्यम्।’ धा. का. 1. 77.

[अ] क्षीरस्वामी तु ‘भिक्ष याञ्जायाम् अलामे लामे च, क्लेशे च,
व्यक्तायां चाचि’ इत्युपादाय, ‘तत्तद्देशादिप्रसिद्धार्थानां पृथङ्निर्देशः।’ इति
तत्रोपपत्तिमप्याह। प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु क्लेशधातुः पृथगेव पठ्यते, न तु भिक्ष-
धातोर्धत्वेन। स्पष्टमिदं माधवधातुवृत्तपादिषु प्रकृतस्थले। अतोऽत्रास्मा-
भिरपि क्लेशार्थकत्वमस्य नोपक्षितमिति ज्ञेयम्।

विशेषेण भवन्तीति विशेषः । ^Aभिक्षमाणः ।

(1160) “भिविद् विदारणे” (VII-रुधादिः-1439. सक. अनि. उभ.)

भेदकः-दिका, भेदकः-दिका, ¹विभित्सकः-त्सिका, ²बेभित्सकः-दिका ;

भेत्ता-भेत्री, भेदयिता-त्री, विभित्सिता-त्री, बेभित्सिता-^Bत्री ;

³भिन्दन्-^Cती, भेदयन्-न्ती, विभित्सन्-न्ती ; —

भेत्स्यन्-न्ती, भेदयिष्यन्-न्ती-ती, विभित्सिष्यन्-न्ती ती ; —

भिन्दानः, भेदयमानः, विभित्समानः, बेभित्समानः ;

भेत्स्यमानः, भेदयिष्यमाणः, विभित्सिष्यमाणः, बेभित्सिष्यमाणः ;

⁴गोत्रभिद्, काष्ठभिद्, उद्भिद्, प्रभित्-प्रभित्-प्रभित् ;

⁵भित्तम् [शकलम्], भित्तः, ⁶भिन्नम्-भिन्नवान्, भेदितम्-तः,

विभित्सितः, बेभित्सितः-तवान् ;

1. सन्नन्ताण्वुलि, ‘इलन्ताश्च’ (1-2-10) इति सनः भित्त्वे, द्विवचनादिषु कृतेषु धातुद्वारस्य चत्वेन तकारः । एवमुत्तरत्रापि प्रक्रिया ज्ञेया ।
 2. यङन्ते द्विवचनादिषु कृतेषु, ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासे गुणः सर्वत्र बोध्यः ।
 3. शतरि, ‘रुधादिभ्यः—’ (3-1-78) इति श्रम् विकरणप्रत्ययः । स च अन्यादचः परो भवति । ‘श्रसोऽलोपः’ (6-4-111) इति श्नमोऽकारस्य लोपः । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
 4. ‘सत्पूद्विषदुहदुहयुजविदभिद्—’ (3-2-61) इत्यादिना कर्मण्युपपदे, उपसर्गे उपपदेऽपि क्तिप्रत्ययः । गोत्रं भिनत्तीति गोत्रभिद्=इन्द्रः । उद्भिद्=लतागुल्मादि ।
 5. क्तप्रत्यये शकलेऽभिधेये ‘भित्तं शकलम्’ (8-2-59) इत्यनेन निष्ठानत्वामावो निपात्यते । भित्तमिति शकलपर्यायो रुद्धिशब्दः । अत्र भिविदिक्रिया शब्दव्युत्पत्तेर्निमित्तम् । स्पष्टभिदं प्रकृतपूत्रे भाष्यादिषु ।
 6. शकलादन्यत्, ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः’ (8-2-42) इत्यनेन निष्ठातकार-धातुदकारयोर्नत्वे रूपमेवम् ।
- A. ‘संहृद्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ।’ भ. का. 6.9.
- B. ‘आत्तायुधाहितजनैः सह संयतित्री शत्रोर्मनोरथशतान्यथ बेभिवित्री ।’ वा. वि. 3.51.
- C. ‘निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बलद्विषा ।’ भ. का. 7.68.

¹ उद्धिदः,	² भिदेलिमाः,	³ भिदुरम्, ^A	⁴ भिद्यः ^B [नदः],	⁵ कर्णमेदी, ^C
⁶ काष्ठमेदः,	⁷ बिभिद्वान्,	⁸ मेदनः-मेदः,	बिभित्सुः,	वेभिदः;
मेत्तव्यम्,	मेदयितव्यम्,	बिभित्सितव्यम्,	वेभिदितव्यम्;	
मेदनीयम्,	मेदनीयम्,	बिभित्सनीयम्,	वेभिदनीयम्;	
मेद्यम्,	मेद्यम्,	बिभित्स्यम्,	वेभिद्यम्;	
भिद्यमानः,	मेद्यमानः,	बिभित्स्यमानः,	वेभिद्यमानः;	
ईपद्भेदः-दुर्भेदः-सुभेदः;				
मेदः,	उद्भेदः,	मेदः,	बिभित्सः,	वेभिदः;
मेत्तुम्,	मेदयितुम्,	बिभित्सितुम्,	वेभिदितुम्;	

1. 'इगुपध—' (3-1-135) इत्यादिना कर्तरि कप्रत्ययः । कित्वाञ्च गुणः ।
2. 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा. 3-1-96) इत्यनेन केलिमरप्रत्ययः । घातोरस्य सकर्मकत्वादयं कर्मणि सम्प्रयते । वृत्त्यादिषु तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' (काशिका. 3-1-96) इत्युक्तम् । 'भिदेलिमाः सरलाः—मेत्तव्याः ।' इति भाष्ये (3-1-96) कर्मार्थकेन तव्यप्रत्ययेन विवरणात् कर्मार्थकत्वमेवास्य प्रत्ययस्येति बोध्यम् ।
3. 'विदिभिद्विच्छिदेः कुरच्' (3-2-162) इति ताच्छीलिकः कुरच्प्रत्ययः । कर्म-कर्तरि प्रत्ययोऽयमिति वृत्तौ लक्ष्यते । मेदनकर्तुः वज्रायुधस्य 'भिदुरम्' इत्य-भिधानात् शुद्धकर्तृयैवायं प्रत्यय इति प्रतिभाति ।
4. भिनत्ति कूलमित्यर्थे नदेऽभिधेये कर्तरि 'भिद्योद्धयौ नदे' (3-1-115) इति क्यप् निपात्यते । भिद्यः=नदः; अधुना 'जम्मू' राज्ये 'बई' इति देशभाषया व्यवहियते ।
5. कर्णं भिनत्तीति कर्णमेदी=रुक्षध्वनिः, पिशुनश्च । ताच्छील्ये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
6. कर्मण्युपपदेऽणि रूपमेवम् । 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यत्र भाष्ये एवं प्रयुक्तम् ।
7. लिटः कसौ द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु रूपमेवम् । 'वस्वेकाजाद्वयसाम्' (7-2-67) इत्यत्र कृतद्विर्वचनस्य एकाच एव ग्रहणादत्र नेङ्गिति ज्ञेयम् ।
8. नन्द्यादेराकृतिगणत्वात्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति बहुलग्रहणाद्वा कर्तरि ल्युः ल्युद् वा प्रत्ययः । मेदनः=रोगविशेषः, वराहश्च ।
- A. 'अयशो भिदुरालोके कोपधामरणाहते ।' शि. व. 19. 58.
- B. 'तोयदागम इवोद्धयभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥' रघुवंशे 11. 8.
- C. 'तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेद्भिः ।' भ. का. 9. 21.

¹भिदा, भित्ति:-भिदिः, भेदना, बिभित्सा, बेभिदा ;
 भेदनम्, भेदनम्, बिभित्सनम्, बेभिदनम् ;
 भित्त्वा, भेदयित्वा, बिभित्सित्वा, बेभिदित्वा ;
 संभिद्य, संभेद्य, प्रबिभित्स्य, प्रबेभिद्य, ²प्रबेभिदय्य गतः ;
 भेदम् २, } भेदम् २, } बिभित्सम् २, } बेभिदम् २ ; }
 भित्त्वा २, } भेदयित्वा २, } बिभित्सित्वा २, } बेभिदित्वा २ ; }
³भिदुः, ⁴भिदिरम्, ⁵भिद्रः ।

(1161) “ जि भी भये ” (III-जुहोत्यादि:-1084. अक. अनि. पर.)

भायक:-यिका, ⁶भापक:-⁷भीषक:-पिका, ⁸भायक:-यिका, ⁹विभीषक:-पिका,
 बेभीयक:-यिका ;
 मेता-मेत्री, ^Aभापयिता-भीषयिता-भाययिता-त्री, विभीषिता-त्री, बेभीयिता-त्री ;
¹⁰(चोरात्) विभ्यत्-विभ्यतौ-विभ्यतः, [कुञ्जिकया एनं] ¹¹भाययन्-न्ती,
 विभीषन्-न्ती ; —

1. स्त्रियाम्, ‘ भिदा विदारणे ’ (ग. सू. 3-3-104) इति भिदादिपाठाद् नावादौ अङ् । अन्यत्र भित्तिः इत्येव । भित्तिः = कुडयम् । स्वार्थे कन्प्रत्यये भित्तिका इति भवति । ‘ इक् कृष्यादिभ्यः ’ (वा. 3-3-108) इतीकप्रत्यये भिदिः इत्यपि भवति ।
2. यङन्तात् णिचि ल्यपि, ‘ ल्यपि लघुपूर्वात् ’ (6-4-56) इति णेरयादेशः । काशि-कायाम् (6-4-56) उदाहृतोऽयम् ।
3. ‘ पृभिदि— ’ (द. उ. 1-108) इति कुप्रत्ययः । भिदुः = वज्रम् ।
4. ‘ इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदि— ’ (द. उ. 8-26) इति किरच्प्रत्यये रूपमेवम् । भिदिरम् = भेदः ।
5. औणादिके (द. उ. 8-31) रक्प्रत्यये रूपमेवम् । भिद्रः = शरः ।
6. ‘ बिभेतेहेतुभये ’ (6-1-56) इति विकल्पेन नावात्वे, आदन्तलक्षणः पुगागमः ।
7. आत्वाभावपक्षे, ‘ भियो हेतुभये एक् ’ (7-3-40) इति पुगागमः ।
8. अहेतुभये तु (वरणादिजन्ये भये तु) णिज्जिन्मितकश्चौ, आयादेशे च रूपमेवम् । एवमेव ण्यन्ते रूपत्रयस्योपपत्तिर्हेतुः ।
9. सन्नन्तात् ण्वुलि, ‘ इको झल् ’ (1-2-9) इति सनः कित्वाच्च गुणः । एवमुत्तरत्रापि सन्नन्तेषु ज्ञेयम् ।
10. शतरि शपो जुहोत्यादित्वात् ऋौ, द्विर्वचने, अभ्यासह्रस्वे, उत्तरखण्डे यणि ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ (7-1-78) इति नुमो निषेधः ।
11. हेतुभये एवात्मनेपदविधानादत्र च अहेतु (करण) भयत्वात् ण्यन्ताच्छतैव ।
12. ‘ विस्मापयित्री जनमुग्रसेनजं द्रागं भापयित्री सृशमस्य पश्यताम् । ’ वा, वि. 1. 38.

मेप्यन्-न्ती-ती, भाययिष्यन्-न्ती-ती, विभीषिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — (जटिलो)¹भापयमानः, (मुण्डो)^Aभीषयमाणः, — बेभीयमानः ;
 — भापयिष्यमाणः-भीषयिष्यमाणः — बेभीयिष्यमाणः ;
 भीः-भियौ-भियः ; — — — —
 भीतः-भीतवान्, भापितः-भीषितः-भायितः, विभीषितः, बेभीयितः-तवान् ;
²भीतः, वृकभीतः, ³भीरुः^B-भीलुकः, ⁴भीरुकः, ⁵विभीषणः,^C
 भापः-भीपः-भायः, विभीषुः, बेभ्यः ;
 भेतव्यम्, भापयितव्यम्-भीषयितव्यम्-भाययितव्यम्, विभीषितव्यम्,
 बेभीयितव्यम् ;
⁶प्रनिभयनीयम्-प्रणिभयनीयम्, भापनीयम्-भीषणीयम्-भायनीयम्,
 विभीषणीयम्, बेभीयनीयम् ;
 मेयम्, भाप्यम्-भीष्यम्-भाय्यम्, विभीष्यम्, बेभीय्यम् ;
 भायमानः, भाप्यमानः-भीष्यमाणः-भाय्यमानः, विभीष्यमाणः, बेभीय्यमानः ;
 ईषद्भयः-दुर्भयः-सुभयः ; — — —

1. 'भीस्योद्धेतुभये' (1-3-68) इति ण्यन्तादात्मनैषदम् ।
 2. 'जीतः कः' (3-2-187) इति वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्ययः । वृकभीतः इत्यत्र 'भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्' (वा. 2-1-37) इति वचनात् समासो बोध्यः ।
 3. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'भियः कुक्लुकनौ' (3-2-174) इति कुः कुलुकन् च प्रत्ययौ भवतः । क्रमेण भीरुः, भीलुकः इति रूपे सिद्धयतः ।
 4. 'कुक्लपि वक्तव्यः' (वा. 3-2-174) इति वचनात् कुक्लुप्रत्यये रूपमेवम् । अयमपि ताच्छीलिकप्रत्ययः ।
 5. विशेषेण भीषयत् इति विभीषणः । ण्यन्तात् नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः । पुगागमः ।
 6. 'शेषे विभाषाऽकलादावषान्त उपदेशे' (8-4-18) इति उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेः णत्वविकल्पः ।
- A. 'शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत् कः ।' भ. का. 5-58.
 B. 'अभीरुवसं स्त्रीभिर्भास्वराभिरिहेध्वरः ॥' भ. का. 7-25.
 C. 'विभ्युर्विडालेक्षणभीषणाभ्यो वैदूर्यकुण्डेषु शशियुतिभ्यः ॥' शि. व. 3-45.

¹भयम्-वृकभयम्, भापः-भीषः-भायः, बिभीषः, बेभीयः ;
 भेतुम्, भापयितुम्-भीषयितुम्-भाययितुम्, बिभीषितुम्, बेभीयितुम् ;
 भीतिः, वृकभीतिः, ²भीः, भापना-भीषणा-भायना, ³भीषा-^Aजातभीषा,
 बिभीषा, बेभीया ;

— भापनम्-भीषणम्-भायनम्, बिभीषणम्, बेभीयनम् ;
 भीत्वा, भापयित्वा-भीषयित्वा-भाययित्वा, बिभीषित्वा, बेभीयित्वा ;
 प्रभीय, प्रभाष्य-प्रभीष्य-प्रभाय्य, प्रबिभीष्य, प्रबेभीय्य ;
 भायम् २, } भापम् २-भीषम् २-भायम् २, } बिभीषम् २, }
 भीत्वा २, } भापयित्वा २-भीषयित्वा २-भाययित्वा २, } बिभीषित्वा २, }
 बेभीयम् २ ; }
 बेभीयित्वा २ ; }

⁴भेकः, ⁵भयानकः, ⁶भीमः-भीष्मः ।

(1162) “भुज पालनाभ्यवहारयोः”

(VII-रूपादिः-1454. सफ. अनि. पर.) अभ्यवहारः=भोजनम् ।

‘भुजेद् भुनक्ति भुंक्ते स्युः, कौटिल्ये पालनेऽदने ।’ (श्लो. 65) इति देवः ।

1. ‘अज्विघौ-भयादीनामुपसंख्यानम्, नपुंसके कादिनिवृत्त्यर्थम्’ (वा. 3-3-56) इति वचनादत्र ‘एरच्’ (3-3-56) इति भावेऽचप्रत्ययः । अचप्रत्ययान्तस्य पुलिङ्गत्वं तु प्रायिकम् । अतोऽत्र नपुंसकत्वम् । वार्तिकेऽत्र ‘कादिनिवृत्त्यर्थम्’ इत्युक्तत्वात् नपुंसके भावे विहितः ल्युट्प्रत्ययोऽप्यस्य धातोर्नैति हेयम् । वृकभयम् इत्यत्र ‘पञ्चमी भयेन’ (2-1-37) इति समासः ।
2. स्त्रियां भावे सम्पदादित्वात् (वा. 3-3-94) क्तिप् ।
3. हेतुमण्यन्तात् बाहुलकेन ‘अ प्रत्ययात्’ (3-3-102) इत्यकारप्रत्ययः, भुजपवादः ।
4. ‘इष्भीका—’ (द. उ. 3-21) इति कन्प्रत्यये रूपमेवम् । विभेतीति भेकः ।
5. ‘भयानकः शीर्भियः’ (द. उ. 3-26) इत्यानकप्रत्ययः । विभेति तस्मादिति भयानकः=भीषणः । ‘भीमादयोऽपादाने’ (3-4-74) इति अपादानेऽयं प्रत्ययः ।
6. ‘भियः पुग् वा’ (द. उ. 7-35) इति मक्प्रत्ययः, पक्षे पुगागमश्च । विभेत्यस्मा-ज्जन इति भीमः, भीष्मो वा । ‘भीमादयोऽपादाने’ (3-4-74) इत्यपादानेऽयं प्रत्ययो हेयः ।

A. ‘जगत्पतौ पश्यति जातभीषा प्रायस्तदालिङ्गनमभ्यनैषीत् ॥’ या. अ. 13-57.

भोजकः-जिका, भोजकः-जिका, ¹बुभुक्षकः-क्षिका, बोभुजकः-जिका;
 भोक्ता-भोक्त्री, भोजयिता-त्री, बुभुक्षिता-त्री, बोभुजिता-त्री;
²भुञ्जन्-ती, देवदत्तं यज्ञदत्तः-³भोजयन्-न्ती, बुभुक्षन्-न्ती; —
 भोक्ष्यन्-न्ती-ती, भोजयिष्यन्-न्ती-ती, बुभुक्षिष्यन्-न्ती-ती; —
⁴भुञ्जानः, भोजयमानः, बुभुक्षमाणः, बोभुज्यमानः;
 भोक्ष्यमाणः, भोजयिष्यमाणः, बुभुक्षिष्यमाणः, बोभुजिष्यमाणः;
 हुतभुक्, हव्यभुक्, ⁵बलिभुक्-बलिभुजौ-⁶बलिभुजः; — —
 भुक्तम्-भुक्तवान्, ⁶प्रभुक्तः, भोजितः, बुभुक्षितः, बोभुजितः-तवान्;

1. सञ्जन्ते सर्वत्र 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, धातुजकारस्य षकार, तस्य 'षढोः कः सि' (8-2-41) इति ककारे च रूपनिष्पत्तिर्हेया।
 2. शतरि, शपो रुधादित्वेन इनमि, 'इनसोरलोपः' (6-4-111) इति इनमोऽकारस्य लोपे नकारस्य श्रुत्वेन वकारे च रूपमेवम्।
 3. अभ्यवहारार्थं धातोरस्य ण्यन्तात्, 'निगरणचलनार्थेभ्यः' (1-3-87) इति शतेव। 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं—' (1-4-52) इत्यादिना अणौ कर्तुः णौ कर्मसंज्ञाऽत्रेति विशेषः।
 4. 'भुजोऽनवने' (1-3-66) इत्यनेन अवनभिज्ञार्थे आत्मनेपदं शानच्। ण्यन्तेऽपि पालनार्थं शानज्ज्ञेयः। सञ्जन्तेऽपि पालनार्थं 'पूर्ववत् सनः' (1-3-62) इति शानज्भवतीति बोध्यम्। धातूनामनेकार्थत्वात्, 'भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी।' (रामा-अरं. 47-4), 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलम्॥' (रघुवंशे. 15-1) इत्यादिषु, अनुभवार्थेऽपि आत्मनेपदं भवतीति बोध्यम्। स्पष्टमिदं माधवधातुवृत्तौ।
 5. कर्मण्युपपदे 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्तरि क्विप्। बलिभुक्=वायसः।
 6. 'आदि कर्मणि कः कर्तरि च' (3-4-71) इति कर्तरि कः। 'प्रभुक्तो गोरसं कृष्णः प्रभुक्तोऽनेन गोरसः।' इति प्र. सर्वस्वे। अस्य धातोर्भक्षणार्थकत्वात् 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (3-4-76) इति अधिकरणेऽपि क्तप्रत्ययो बोध्यः प्रत्यवसानार्थकाः=भक्षणार्थका धातवः।
- A. 'तूष्णीं प्रत्यभिजानते बलिभुजो भोताः स्वयूध्यस्वरान्॥' अनर्घराघवे 4.1.

¹भोजः, ²विश्वभोजः, ³उष्णभोजी-शीतभोजी, ^Aकलहभोजी, ⁴अश्राद्धभोजी,
 कांस्यभोजी, (भोगं) ⁵भुज्जानः, भोजः, ^Bबुभुक्षुः, बोभुजः;
 भोक्तव्यम्, भोजयितव्यम्, बुभुक्षितव्यम्, बोभुजितव्यम्;
 प्रणिभोजनीयम्-प्रणिभोजनीयम्, भोजनीयम्, बुभुक्षणीयम्, बोभुजनीयम्;
⁶भोज्यम्-भोग्यम्, भोज्यम्, बुभुक्ष्यम्, बोभुज्यम्;
 ईषद्भोजः-दुर्भोजः-सुभोजः;
 भुज्यमानः, भोज्यमानः, बुभुक्ष्यमाणः, बोभुज्यमानः;
⁷भुजः-भोगः, ⁸भोगः, भोजः, बुभुक्षः, बोभुजः;
 भोक्तुम्, ⁹भोक्तुं शक्नोति, भोजयितुम्, बुभुक्षितुम्, बोभुजितुम्;

1. इगुपधलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा 'अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठयन्ते च पचादयः।' (का. 3-1-134) इति वचनात् कर्तरि अचप्रत्ययः।
2. विश्वं भुनक्ति इति विश्वभोजः। 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यप्रत्ययः।
3. 'सुप्यजातौ निनिस्ताच्छील्ये' (3-2-78) इति ताच्छील्ये निनिप्रत्ययः। एवं शीतभोजी, कलहभोजी इत्यत्रापि ज्ञेयम्। कलहं भुनक्ति=पालयति इति कलहभोजी=नादः।
4. 'व्रते' (3-2-80) इति निनिप्रत्ययः। सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते इत्यत्र व्रतं गम्यते। एव कांस्यभोजी इत्यत्रापि व्रते गम्ये निनिप्रत्यय इति ज्ञेयम्।
5. 'ताच्छील्यवयवोचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इति चानश्प्रत्ययः। ताच्छीलिकोऽयं प्रत्ययः।
6. 'भोज्यं भक्ष्ये' (7-3-69) इति प्यति कृत्वाभावो निपात्यते। 'भक्ष्ये' इत्यत्रोपलक्षणं खादनसामान्यधर्मस्य। तेन 'भोज्या यवागूः' इत्यत्र पानार्थकस्यापि भोज्या इति सिद्धयति। भक्षणादिभिन्नार्थे तु 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति कृत्वे भोग्यः=कम्बलः इति सिद्धयति।
7. 'भुज्यन्बुजौ पाण्युपतापयोः' (7-3-61) इति पाणावभिधेये घञि कृत्वाभावः, गुणाभावश्च निपात्यते। भुज्यतेऽनेनेति भुजः=पाणिः। 'बाहावभिधेये भुज इति प्रयोगो लाक्षणिकः।' इति वृहच्छब्देन्दुशेखरे स्फुटम्। भुजादन्यत्र घञि कृत्वे भोगः=शरीरम्।
8. 'हल्' (3-3-121) इति संज्ञायां घञ्। भोगः=स्त्रीभोगाजातोऽक्षिरोगविशेषः। कारणे कार्योपचारोऽत्र। भोगः=सर्पकायश्च।
9. पूर्वकालत्वाभावेऽपि शक्नोत्यर्थे 'शक्नुवज्ञा—' (3-4-65) इति तुमुप्रत्ययः।
- A. '.....पुरतोऽभवत् कलहभोजिनो मुनेः॥' च. भा. 5-53.
- B. 'बलात् बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जहं भीमेन रक्षसा॥' भ. का. 4.2.

भुक्तिः, ¹भुजिः, अन्नभोजिका, भोजना, ^Aबुभुक्षा, बोभुजा ;
 भोजनम्, भोजनम्, बुभुक्षणम्, बोभुजनम् ;
 भुक्त्वा, भोजयित्वा, बुभुक्षित्वा, बोभुजित्वा ;
 उपभुज्य, उपभोज्य, प्रबुभुक्ष्य, प्रबोभुज्य ;
²अग्रेभोजम्-भुक्त्वा, प्रथमं भोजं-भुक्त्वा, पूर्वं भोजं-भुक्त्वा वा व्रजति ।
 भोजम् २, } भोजम् २, } बुभुक्षम् २, } बोभुजम् २ ; }
 भुक्त्वा २, } भोजयित्वा २, } बुभुक्षित्वा २, } बोभुजित्वा २ ; }
³भुज्युः, ⁴भुजिष्यम्-भुजिष्या.

(1163) “भुजो कौटिल्ये”

(VI-तुदादि:-1417. अक. अनि. पर.)

‘भुजेद् भुनक्ति भुङ्क्ते स्युः कौटिल्ये पालनेऽदने ।’ (श्लो.65) इति देवः ।
 भोजकः-जिका, भोजकः-जिका, बुभुक्षकः-क्षिका, बोभुजकः-जिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना रौधादिकभुजघातुवत्
 (1162) ज्ञेयानि । ⁵भुजः^B-भुजवान्, ⁶वेभुजन्-न्ती-ती, ⁷मूलविभुजः,

1. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावे इक्प्रत्ययः । अन्नभोजिका इत्यत्र उत्पत्तिरूपार्थे ‘पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्’ (3-3-111) इति स्त्रियां ण्वुच् । ‘पात्रिका मे त्वया देया प्रोत्पन्ना मेऽन्नभोजिका ॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।
2. ‘विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु’ (3-4-24) इति अग्रेप्रथमपूर्वशब्देषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ विकल्पेन भवतः ।
3. ‘भुजिमृद्भ्याम्—’ (द. उ. 1-135) इति युक्प्रत्ययः । भुज्युः = गन्धर्वः ।
4. ‘रुचिभुजिभ्यां क्तिष्यन्’ (द. उ. 8-15) इति क्तिष्यन्प्रत्ययः । भुजिष्यम् = भोग्यम् । भुजिष्या=दासी ।
5. धातोरस्य, ओदित्वेन, ‘ओदितश्च’ (8-2-44) इति निष्ठागतत्वं ।
6. शतरि, तुदादित्वाच्छप्रत्यये तस्य चिद्भावेनाङ्गस्य गुणो न । स्त्रियां नुम्विकल्प इति विशेषः ।
7. मूलानि विभुजतीति मूलविभुजः = रथः । ‘कप्रकरणे—मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कर्मण्यणोऽपवादः कप्रत्ययः ।
- A. ‘अस्मान्तुमितोऽभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया ॥’ भ. का. 7.84.
- B. ‘महामराभुग्नशिरः सहस्रसाहायकव्यग्रभुजं प्रससे ॥’ शि. व. 3.25.

¹भुजः, ²भोगः; इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1164) “भुवोऽवकल्कने” (X-चुरादिः-1748. सक. सेट्. उभ.)

“अवकल्कनम् = मिश्रीकरणम् । भावयति दध्नौदनम् । अनित्यण्यन्तत्वात् पञ्चमी । ‘विकल्कने’ इति नन्दी । ‘भावयेद् ब्राह्मणं तपः ।’ —” इति क्षीरस्वामी । “अवकल्कनं = चिन्तनम् । इति काश्यपः । कचित् स्वामिग्रन्थेऽनुकल्कनम्-इति पठित्वा, ‘अनुकल्कनम् = मिश्रीकरणम् ।’ इति दृश्यते । विकल्कनम् = विपाचनम् (= ³विपक्वीकरणम् ।) तथा च प्रयुज्यते — ‘तपो भावितमात्मानम् —’ इति । ‘— अवकल्पने’ इत्यपरे । तथा च धनपालः ...” इति मा. धा. वृत्तिः । ‘मूलशुद्धिस्त्वत्र कीदृशी? इति न विद्मः ।’ इति पुरुषकारः ।

‘सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिचि भावयते तडि ।

भवते शपि, तत्रैव भावयत्यवकल्कने ॥’ (श्लो. 3) इति देवः ।

भावकः-विका, ⁴विभावयिषकः-षिका, भावयिता-त्री, विभावयिषिता-त्री;

⁵भावयन्-न्ती, विभावयिषन्-न्ती; भावयिष्यन्-न्ती-ती, विभावयिषिष्यन्-न्ती-ती;

1. ह्युपधलक्षणे कर्तरि कप्रत्यये रूपमेवम् ।
2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि ‘चजोः कु—’ (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम् । ‘भोगः = सर्पकायः ।’ इति क्षीरस्वामी । “अथवा भोग-शब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते । तद्यथा — ‘अहिरिव भोगः पर्येति बाहुम्—’ (क्र. वे. 6-75-14) अहिरिव शरीरैरिति गम्यते ।’ इति भाष्य (5-1-9) वचनप्रामाण्यात् शरीरसामान्ये भोगशब्दस्य वृत्तिरिति गम्यते ।
3. ‘प्रभावुकमञ्जं भवति ।’ इति काशिकायाम् (3-2-154) उदाहृतम् । तस्याज-विशेष्यकत्वेन विपक्वीकरणार्थे वृत्तिरस्य धातोः इति काशिकासम्मतमिति ज्ञेयम् ।
4. ण्यन्तात् सनि, ‘ओः पुण्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासे इकारः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।
5. ‘भू अवकल्कने’ इति पठितव्ये सति, “भुवोऽवकल्कने” इति पाठः अनित्य-ण्यन्तत्वार्थं पञ्चमी ।’ इति ज्ञापयतीत्याहुः । तेन णिजभावपक्षे, धातोश्चिन्तनार्थकत्वे अकर्मकत्वेन, चिन्तनस्य च चित्तवत्कर्तृकत्वेन ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-87) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव । मिश्रीकरणाद्यर्थान्तरे तु यथासम्भवमात्म-नेपदमपि धातोरस्य भवतीत्यपि बोध्यम् ।

भावयमानः, विभावयिषमाणः; भावयिष्यमाणः, विभावयिष्यमाणः,
विभावयिद्-यिषौ-यिषः; ^Aभावितम्-तः, विभावयिषितः-तवान्; भावः,
¹भावुकः, ²भावनः, विभावयिषुः; भावयितव्यम्, विभावयिषितव्यम्;
भावनीयम्, विभावयिषणीयम्; भाव्यम्, विभावयिष्यम्; ईषद्भावः-
दुर्भावः-सुभावः; ईषद्भावयिषः-दुर्विभावयिषः-सुविभावयिषः; भाव्यमानः,
विभावयिष्यमाणः; भावः, विभावयिषः; भावयितुम्, विभावयिषितुम्;
भावना, विभावयिषा; भावनम्, विभावयिषणम्; भावयित्वा, विभावयिषित्वा;
प्रभाव्य, प्रविभावयिष्य; भावम् २, भावयित्वा २, विभावयिषम् २;
विभावयिषित्वा २. इति रूपाण्यस्य भवन्ति ।

(1165) “भू सत्तायाम्” (I-श्वादिः-1. अक. सेट्. पर.)

‘सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिचि भावयते तद्धि ।

भवते शपि तत्रैव, भावयत्यवकल्कने ॥’ (श्लो. 3) इति देवः ।

भावकः-भाविका, भावकः-विका, ³बुभूषकः-षिका, बोभूयकः-यिका;

भविता-त्री, भावयिता-त्री, बुभूषिता-त्री, बोभूयिता-त्री;

परिभवन्-न्ती, ‘सुखमनुभवन् वर्धस्व, शुश्रूषुर्भवन् विद्यामधिकरोति,

1. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिध्वयेषु ‘लषपतपदस्याभूष—’ (3-2-154) इत्यनेन
उक्त्प्रत्ययः । ‘णेरिति’ (6-4-51) इति णिलोपः । ‘न वाचमवमन्यन्ते नर्तकीमिव
भावुकाः ॥’ (या. अ. 1-7) इत्यत्र, “भावुकाः= भावनाकृतो भगवद्भक्ताः।
‘भुवोऽवकल्कने’ इति भवतेऽणिजन्तात् ‘लषपत—’ (3-2-154) इत्यादिना
उक्त्प्रत्ययः । ‘अवकल्कनम्=चिन्तनम् ।’ इति व्याख्यातम् ।” इति अ०२२५५५-
क्षितोक्तेः धातोरस्यैवोक्तञ्चिधायाके सूत्रे ग्रहणमित्यपि ज्ञायते ।

2. ण्यन्तादस्मात् नन्वादेराकृतिगणत्वात् कर्तरि ल्युः । भावनः= चिन्तकः ।

(अत्र भावितम् इति मिथीकरणार्थे धातोर्गुत्तिरिति होयम्)

3. ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीग्निषेधः । अभ्यासे ह्रस्वः । एवं सज्जन्ते
सर्वत्र प्रक्रिया होया ।

4. सुखमनुभवन्, शुश्रूषुर्भवन् इत्यत्र क्रमेण लक्षणार्थे हेत्वर्थे च, ‘लक्षणहेत्वोः
क्रियायाः’ (3-2-126) इति शता ।

A. ‘रोषान्ध्यभावितमसृग्मिरकल्पयत् तं
कृष्णोऽपि नाकिजनराकितलाग्यवीर्यः ॥’ धा. का. 3.41.

शयनमनुभवन् भुङ्क्ते, मा^१भवन्, भावयन्-न्ती, बुभूषन्-न्ती; —
^२व्यतिभवमानः, भावयमानः, ^३व्यतिबुभूषमाणः, बोभूयमानः;
 व्यतिभविष्यमाणः, भावयिष्यमाणः, व्यतिबुभूषिष्यमाणः, बोभूयिष्यमाणः;
^४गान्दिनीभूः-^Aगान्दिनीभुवौ-गान्दिनीभुवः; — —
^५भूतम्, भूतवान्, भावितः, बुभूषितः, बोभूयितः-तवान्;
^६भवः, भावः, ^७भव्यः (देवदत्तः), ^८अभिभावी, ^९परिभावी^Bपरिभवी, ^{१०}अभावी,

1. 'माङ्ग्यक्रोशे' (वा 3-2-124) इति शता । यद्यपि लुङोऽपि माङ्ग्येव विधानम् ; तथापि वार्तिककारवचनप्रामाण्यात् लटः शत्राऽत्र लुङः समावेश इति ज्ञेयम् ।
2. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे, (1-3-14) इति कर्मव्यतिहारे शानच् ।
3. 'पूर्ववत्सनः' (1-3-62) इति सन्नन्तात् कर्मव्यतीहारे गम्ये शानच् ।
4. गान्दिन्याः भवति=उत्पद्यते इति गान्दिनीभूः । 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्तरि क्विप् ।
5. 'श्र्युकः क्विति' (7-2-11) इतीप्तिनपेधोऽत्र । एवमेव क्त्वा-क्तिनोरपि इप्तिनपेधो ज्ञेयः ।
6. 'अजिबधिः सर्वधातुभ्यः—' (का. 3-1-134) इति वचनादस्माद्धातोः पचाद्यचि, गुणावादेशयो रूपमेवम् । स्त्रियाम् 'इन्द्रवरुणभव-' (4-1-49) इत्यादिना ङीषानुगौ । 'भवते'ष्वेति वक्तव्यम्' (का. 3-1-143) इति वाक्यं काशिकायां कर्तरि विकल्पेन प्रत्ययविधानप्रकरणे दृश्यते । तेन पक्षे कर्तरि भावः इत्यपि ज्ञेयम् । परं तु वाक्यमिदं भाष्ये न दृश्यते ।
7. 'भ्रम्यगेयप्रवचनीय—' (3-4-68) इत्यादिना कर्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । भवत्यसौ, भ्रम्यमनेनेति वा भ्रम्यः ।
8. 'अभिभावी भूते' (ग. सू. 3-1-134) इति वचनात् भूतार्थे प्रह्लादित्वाणिनि-प्रत्ययः ।
9. प्रह्लादिष्वेव (3-1-134) 'परिभवी-परिभावी' इति निपातनात् णिनिप्रत्यये, तस्य पाक्षिके वृद्धभावे च रूपे एते सिद्धयतः ।
10. 'अचामचित्तकर्तृकाणाम्' (ग. सू. 3-1-134) इत्यत्र पूर्वस्मात् गणसूत्रात् '— प्रतिषिद्धानाम्' (ग. सू. 3-1-134) इत्यनुवर्तते । तेनात्र णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । प्रकृतगणसूत्रस्यायमर्थः— अचेतनकर्तृकाणाम् अजन्तानां धातूनां नञ्युक्तानां (नञुपपदकानाम्) णिनिर्भवति—इति । तेनात्र प्रह्लादित्वात् णिनिः ।
- A. 'स गान्दिनीभूरथ गोकुलैधितं स्पर्धालुधीगाधितकार्यवाधिनम् ।' धा. का. 1-2.
- B. 'परिभावीणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ।' भ. का. 6-75.
 अत्र नपुंसकलिङ्गे लुभि, 'प्रातिपदिकान्तनुम्—' (8-4-11) इति णत्वम् ।

¹भावी, ²अभिभावकः-अभिभविता, ³भविता, ⁴आढ्यम्भविष्णुः^A-
सुभगम्भविष्णुः-स्थूलम्भविष्णुः-पलितम्भविष्णुः-नम्रम्भविष्णुः-अन्धम्भविष्णुः-
प्रियम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः-^Bसुभगम्भावुकः-स्थूलम्भावुकः-पलितम्भावुकः-
नम्रम्भावुकः-अन्धम्भावुकः-प्रियम्भावुकः, ^Cमषीभावुकः, ⁵भविष्णुः, ⁶भूष्णुः,
⁷भावुकः, ⁸परिभवी,

1. 'भविष्यति गम्पादयः' (3-3-3) इत्यत्र गणे भावी इति पाठात् भविष्यत्यर्थे णिनिप्रत्ययः ।
2. वाऽसरूपन्यायेन 'ष्णुलृचौ' (3-1-133) इति यथाकमं ष्णुलि, तृचि च रूप-
मेवमिति ज्ञेयम् ।
3. ताच्छीलादिषु कर्तृषु 'तृन्' (3-2-135) इति तृन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
4. आढ्यसुभगस्थूलपलितनम्रान्धप्रियपदेष्टृपपदेषु सत्सु चवर्थेषु गम्येषु अच्यन्तेषु
'कर्तरि भुवः खिष्णुच्छुकवौ' (3-2-57) इत्यनेन खिष्णुच् चुकच् च प्रत्ययः
क्रमेणात्रेति ज्ञेयम् । प्रत्यययोः खित्वात्, 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' (6-3-67)
इति मुमागमः ।
'भुवश्च' (3-2-138) इतीष्णुच्प्रत्ययस्तच्छीलतदमृतत्वाधुकारिष्वर्थेषु भवति ।
अत्र पूर्वसूत्रात् 'छन्दसि' (3-2-137) इत्यनुवृत्तेः छन्दस्येवायं प्रत्यय इति
ज्ञेयम् । चान्द्रास्तु भाषायामप्यस्य प्रयोगमिच्छन्ति ।
6. 'ग्लजिस्थश्च गस्तुः' (3-2-139) इति सूत्रे चकारेण तत्पूर्वसूत्रगतभूधातोर्प्यजु-
षज्ञात् अत्र गस्तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्य गित्वात् 'किञ्चि च' (1-1-5) इत्यत्र
गकारस्यापि प्रक्षेपात् गुणो नेति ज्ञेयम् । एवं 'श्रयुकः किति' (7-2-11) इत्यत्रापि
गकारप्रक्षेपणात् इणिषेचोऽत्रेत्यपि ज्ञेयम् ।
7. 'लषपतपदस्थाभू-' (3-2-154) इत्यनेन ताच्छीलिके उक्तप्रत्यये रूपमेवम् ।
ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्तीति भाष्यादिषु स्पष्टम् । तेन उत्सर्गेण समावेश
एवेतरेषां प्रत्ययानामिति ज्ञेयम् ।
8. 'जिटक्षिविथ्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च' (3-2-157) इत्यनेन ताच्छीलिके
इनिप्रत्यये रूपमेवम् । अत्र सूत्रे परिभू इत्युक्तेः अन्योपसर्गे उपपदे प्रत्ययोऽयं
न भवतीति ज्ञेयम् ।
- A. 'आढ्यम्भविष्णुर्यशसा कुपारः प्रियम्भविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥'
भ. का. 3.1.
- B. 'इदयज्ञममूर्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनम् ।' भ. का. 5.67.
- C. 'दलोदरे काञ्चनकैतकस्य क्षणान्मषीभावुकवर्णरेखम् ।' नैषधे-6.63.

¹विभूः, ²स्वयम्भूः-अग्निभूः-कच्छभूः-मितभूः-
 पवनभूः, ³विभुः-प्रभुः-संभुः, ⁴शम्भुः, ⁵भवकः, ⁶धेनुभ्यव्या, ⁷बभूवान्,
⁸भवभूतिः-भूतः, भावः, ⁹भावनः, ¹⁰बुभूषुः-¹⁰विभावयिषुः, बोभुवः;
 भवितव्यम्, भावयितव्यम्, बुभूषितव्यम्, बोभूयितव्यम्;
¹¹प्रभवनीयम्, ¹²प्रभावनीयम्, बुभूषणीयम्, बोभूयनीयम्;

1. 'भुवः संज्ञाऽन्तरयोः' (3-2-179) इति क्प्रत्ययः । विभूः इति कस्यचित् संज्ञा । अत्र सूत्रे अन्तरशब्देन धनिकाधमर्णयोरन्तरालवती उच्यते । प्रतिभूः= कयविक्रयादिषु ऋणादानप्रत्यर्पणादिषु च मध्यवर्ती साक्षी ।
 2. उपसर्गे, पदान्तरे च उपपदे धातुसामान्यविहितः क्प्रत्ययोऽत्रेति यथासम्भवमूह्यम् ।
 3. 'चिप्रसंभ्यो ङुनंज्ञायाम्' (3-2-180) इति भूधातोरस्य वि-प्र-सं-पूर्वकस्य ङुप्रत्ययः । प्रत्ययस्य डित्वात् टेलोपः ।
 4. 'ङुप्रकरणे—मि[त्र]तद्-आदिभ्य उपसंख्यानम्—' (वा. 3-2-180) इति ङुप्रत्ययः । शं भावयतीति शम्भुः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र भवतिरिति ज्ञेयम् ।
 5. भवतात् इति भवकः । आशिषि गम्यमानायाम्, 'आशिषि च' (3-1-150) इति वुन् ।
 6. 'धेनोर्भ्यव्यायां गुम्—' (वा. 6-3-70) इति गुमागमः । धेनुर्भविष्यतीत्यर्थः । बाहुलकादत्र भविष्यत्यर्थे भुवो यत्प्रत्ययः इति ज्ञेयम् ।
 7. लिटः कसौ रूपमेवम् । 'वस्वेकाजादृघसाम्' (7-2-67) इति सूत्रोपात्तनिदानस्याल लक्ष्येऽभावादिडागमो न । माधवधातुवृत्तौ तु कसोर्भाषायां प्रयोगाभावः साग्रहं साधितः । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' (4-3-24) इत्यत्र भाष्ये, 'पपुप आगतं पपिवद्वप्यम्—' इति प्रयुक्त्वात् भाषायामपि कसुप्रयोगो नाप्रामाणिक इति ज्ञेयम् ।
 8. 'क्चिक्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्चि । पुंलिङ्गोऽयं शब्दः । एवं भूनः इत्यत्रापि संज्ञायां क्प्रत्ययो ज्ञेयः ।
 9. नन्दादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् ण्यन्तात् कर्तरि ण्युप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
 10. ण्यन्तात् सनि, 'ओः पुयण्यपरे' (7-4-80) इत्यभ्यासे इकारः ।
 11. 'न भाभूपू—' (8-4-34) इत्यादिना उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णत्वनिषेधः ।
 12. 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा. 8-4-34) इति उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य नकारस्य णत्वनिषेधः ।
- A. 'प्रभुवुंभूषुभुवनत्रयस्य यः शिरोधिरागाद्दशमं चिह्निषुः ।' शि. व. 1.49.

भव्यम्, ¹अवश्यभाव्यम्, ²ब्रह्मभूयं ^Aमितभूयं वा गतः, भाव्यः,
भाव्यम्, बुभूष्यम्, बोभूष्यम्;
ईषद्वयः-दुर्भवः-सुभवः, ³ईषदाढ्यम्भवं-दुराढ्यम्भवं-स्वाढ्यम्भवम्, ^Bसुरा-
जम्भवः, वा भवता; — — —
भूयमानः-अनुभूयमानम्, भाव्यमानः, बुभूष्यमाणः, बोभूष्यमानः;
⁴भवः, ⁵भावः, प्रभवः, ⁶परिभावः-परीभावः-परिभवः, भावः, बुभूषः-बोभूषः;

1. 'ओरावश्यके' (3-1-125) इत्यावश्यकार्थे ण्यत् । 'लुप्तेदवश्यमः कृत्ये' (का. 6-1-144) इति अवश्यमो मकारस्य लोपः । आवश्यकार्थे ण्यदत्रेति प्रदर्श-
नार्थमत्र 'अवश्यम्' इति पदमुपात्तम्; न तु उपपदत्वेन; विनैवावश्यपदमपि
प्रयोगः साधुरेव । तथा च प्रयुक्तम् — 'विप्रेण लुचिना भाव्यम्-' (प्र. कौमुद्यु-
पात्तोऽयं श्लोकः) इति ।
 2. 'भुवो भावे' (3-1-107) इति भावार्थे क्यप् । ब्रह्मभूयं गतः = ब्रह्मभावं
गत इत्यर्थः ।
 3. ईषदाद्युपपदेषु कर्तरि कर्मणि चोपपदयोः सत्योः च्यर्थे गम्ये 'कर्तृकर्मणोश्च
भूकृजोः' (3-3-127) इति खलप्रत्ययः । उपपदद्वयविधानात् भाष्यकारप्रयोगाच्च
कर्तृवाचकस्य चोपपदस्य धातोरव्यवहितपूर्वप्रयोग इति ज्ञेयम् ।
'अकर्मत्वाद् भुवो भावे कृजः कर्मार्थ एव तत् ।
च्यर्थयोगश्च वाच्योऽत्र भवतेपत्पटुम्भवम् ॥
अपटोस्ते पटुत्वेन भवनं लघ्वितीर्यते ।
एवं स्वाढ्यम्भवं तेन, तथा दुस्सुन्दरिम्भवम् ॥' इति प्र. सचस्व-
श्लोकोऽत्रानुसन्धेयः ।
 4. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इति भावेऽप्रत्ययः ।
 5. 'नपुंसके भावे कः' (3-3-114), 'भावे' (3-3-18), '—भाववचनात्'
(2-3-15) 'भाववचनाश्च' (3-3-11) इत्यादिनिर्देशप्रामाण्यात् उवर्णान्तत्वेन प्राप्तो-
ऽप्रत्ययः पाक्षिकः; तेन, 'अबाधकान्यपि निपातनानि' (परि. 121) इति न्यायेन
घञ्प्रत्ययोऽपि भवतीति केचित् । भ्रष्टे 'बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति'
(भाष्यम् 1-1-27) इत्युक्तत्वात् घञ्प्रत्यय एव भावार्थे न्याय्यः, न तु ओरप्रत्यय
इति परे वदन्ति । सर्वथा रूपमेतदपि साध्विति ज्ञेयम् ।
 6. 'परी भुवोऽवज्ञाने' (3-3-15) इति विकल्पेन घञ्प्रत्ययोऽत्रावज्ञाने गम्ये ।
पक्षे औत्सर्गिकोऽप्रत्यय इति ज्ञेयम् । परीभावः इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये
बहुलम्' (6-3-122) इति दीर्घविकल्पः ।
- A. 'मित्रभूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥' भ. का. 6-55.
B. 'सैन्यान् यातः समयापि विष्यथे कथं सुराजम्भवगम्यथाऽथवा ॥' शि. व. 12-52.
C. 'परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्धसु ।' भ. का. 7-54.

भवितुम्, भावयितुम्, बुभूषितुम्, बोभूयितुम्;
¹भूतिः, ²भूः, वर्षाभूः, दन्भूः-करभूः-कारभूः-पुनर्भूः, भावना,
 बुभूषा-विभावयिषा, बोभूया;
 भवनम्, ³भुवनम्, आशितभवनम्, आशितभवनः, ⁴आशितम्भवः^A
 [ओदनः], भावनम्, बुभूषणम्, बोभूयनम्;
 भूत्वा, ⁵अभे भूत्वा-प्रथमं भूत्वा-पूर्वं भूत्वा, ⁶मुखतो भूत्वा-मुखतोभूय वा
 तिष्ठति । ⁷नाना भूत्वा-नानाभूय वा गतः । विना भूत्वा-विनाभूय वा
 गतः । द्विधा भूत्वा-द्वैधंभूय-वा गतः । ⁸तूष्णींभूत्वा, तूष्णींभूय^B वा गतः ।

1. 'स्त्रियां क्तिन्' (3-3-94) इति क्तिनि, इतिनषेधे च रूपमेवम् । 'मन्त्रे वृषेप-
 पचमनविदभूवीरा उदात्तः' (3-3-96) इत्यत्र भू इत्युपादानात् मन्त्र एव भूति-
 शब्दः प्रयोगार्ह इति न मन्तव्यम् : प्रत्ययस्य निरुद्धेनावुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तत्वाय
 सूत्रमिति समाधिः । स्पष्टं चेत् मा. धा. वृत्तौ ।
2. भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । बाहुलकेन सम्पदादित्वात् (3-3-94) अधिकरणे
 स्त्रियां क्तिप् ।
3. ल्युटि रूपमेवम् । बाहुलकाद् गुणाभावोऽत्रेति ज्ञेयम् । भट्टिकाव्यव्याख्याने
 (1-1) प्राचीनैर्व्याख्याकारैरेवमेव समर्थितम् ।
4. 'आशिते भुवः करणभावयोः' (3-2-45) इति करणे भावे चार्थे आशित-
 शब्दे उपपदे खच्प्रत्ययः । 'अरुद्विषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति मुम् ।
 आशितो भवत्यनेनेति आशितम्भवः=ओदनः । करणेऽत्र प्रत्ययः । आशितस्य
 भवनम्-आशितम्भवं वर्तत । भावेऽत्र प्रत्ययः ।
5. 'विभाषाऽप्रेप्रथमपूर्वेषु' (3-1-24) इत्यनेन क्त्वाप्रत्ययोऽत्र विकल्पेन भवतीति
 ज्ञेयम् । एवं णमुल्युत्तरत्रागेनैव सूत्रेणेति ज्ञेयम् ।
6. तत्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे धातोरस्य, 'स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृश्वोः' (3-4-61)
 इति क्त्वाप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् । 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (2-2-21) इति समास-
 विकल्पः । तेन समासेऽत्र ल्यवपीति ज्ञेयम् । णमुल्यनेनैव भवतीत्यपि बोध्यम् ।
7. 'नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे' (3-4-62) इति क्त्वाणमुलौ भवतः । च्यर्थेकत्वात्
 अनाना नाना भूत्वा=नानाभूत्वा गतः, इति वृत्तिरत्र ज्ञेया । तृतीया-
 प्रभृतित्वात् (2-2-21) समासविकल्पः । धार्यप्रत्ययाः 'संख्यायाः विधार्थे धा'
 (5-3-42), 'द्वित्रयोश्च धमुच्' (5-3-45) इति सूत्रविहिताः प्रत्ययाः ।
8. 'तूष्णीमि भुवः' (3-1-63) इति क्त्वाणमुलौ भवतः । अत्रापि समास-
 विकल्पः । तेन ल्यबन्तप्रयोगोऽप्युपपन्नः ।
- A. 'आशितम्भवमुक्तं वल्लितं शयितं स्थितम् ।' भ. का. 6-107.
- B. 'तूष्णीम्भूय भयादासाहकिरे मृगपक्षिणः ॥' भ. का. 5. 95.

¹अन्वग् भूत्वा-अन्वग्भूय वा गतः ।

अनुभूय, अनुभाव्य, अनुबुभूय, अनुबोभूय ;

अग्रेभावम्-प्रथमंभावम्-पूर्वभावम्, सुखतोभावम् वा गतः । नानाभावं-विना-
भावम् वा गतः । द्वैधंभावं-द्विधाभावं वा गतः । तूष्णीं भावम् अन्वग्भावं वा गतः ।

भावम् २ } भावम् २ } बुभूषम् २ } बोभूयम् २ ; }
भूत्वा २ } भावयित्वा } बुभूषित्वा २ } बोभूयित्वा २ ; }

²भूमिः, ³भूरिः, ⁴अद्भुतम्, ⁵भावित्रम् ।

(1166) “भू प्रासौ” (X-चुरादि:-1845. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

आधृषीयः ।

1. ‘अन्वच्यानुलोम्ये’ (3-4-64) इत्यनेनान्वक्छन्द उपपदे धातोरस्थानुलोम्ये द्योत्ये क्त्वाणमुलो भवतः । तृतीयाप्रभृतित्वात् (2-2-21) समासविकल्पः । आनु-लोम्यम्=अनुकूलता ।
2. ‘भुवः कित्’ (द. उ. 1-16) इति मिप्रत्ययः, स च कित् । तेन शुणो न । भवन्त्यस्यां भावा इति भूमिः ।
3. ‘अदिशदिभू—’ (द. उ. 1.34) इति किन्प्रत्ययः । भवतीति भूरिः= बहुः, सुवर्ण च ।
4. ‘अदि भुवो डुतच्’ (द. उ. 6-22) इति डुतच्प्रत्ययः ।
5. ‘भूवादि—’ (द. उ. 8-91) इत्यादिना णिन्प्रत्ययः । भावित्रम्=विधानम् ।

[अ] ‘भू प्रासौ, आत्मनेपदी’ इति चुरादिषु (आधृषीयेषु) पठ्यते । आधृषी-यत्वेनास्य णिज्जिकल्पः । णिजभावपक्षे आत्मनेपदमेव, परस्मैपदमेव इति चात्र पक्षद्वयम् । णिच्प्रत्ययोगेनैवात्मनेपदविधानम्, णिजभावपक्षे तु परस्मैपदमेवेति पुरुषकारे सप्रमाणं साग्रहं च साधितम् । णिजभावपक्षे आत्मनेपदमेवास्य धातोरित्यत्र क्षीरस्वामिना ‘याचितारश्च नः सन्तु दैतारश्च भवामहे ।’ इति श्लोकः कश्चिदुदाहृतः । ‘मनोरमा भा भवते—’ इति श्लोकोऽप्यात्मने-पदानुकूलत्वेन सुधाकरेण भूवादिमूत्रे (1-3-1) उदाहृत इति मा. ‘धातु-वृत्त्यादिग्रन्थात् ज्ञायते । ‘भवते शपि तत्रैव—’ (श्लो. 3) इति वदन् देवोऽप्यत्रानुकूलः । ‘वर्षांश्च’ (6-4-84) इत्यत्र ‘वर्षासु भवति, वर्षा वा भवते’ इति कैयटविवरणमप्यत्रानुकूलम् । “अन्ये तु पुराणव्याकरणेषु ‘भुवो णिङ्’ इति सूत्रस्य णिङो ङकारः प्रत्ययान्तादात्मनेपदार्थः, प्रकृतौ तु केवलादिति श्रीभट्टादिभिः व्याख्यानात् तन्त्रान्तरवचनानुरोधेन सङ्गि-योगन्यायो बाध्यते इत्याहुः ।” इति धातुवृत्तिवचनादात्मनेपदं णिजभाव-पक्षेऽपि प्रामाणिकम्, बहुवैशोकरणसम्मतं चेति ज्ञेयम् ।

‘सत्तायां भवति, प्रासौ णिचि भावयते तडि ।

भवते शपि तत्रैव भावयत्यवकल्कने ॥’ (श्लो. ३.) इति देवः ।

भावकः-विका, विभावयिषकः-षिका, भावकः-विका, बुभूषकः-षिका, बोभूषकः-यिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्यन्तप्रकृतिकसन्नन्तं विना भौवादिकभूधातुवत् (1165) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आधृषीयत्वेन णिचो वैकल्पिकत्वम् । प्यन्तात् सनि सर्वाणि रूपाणि अवकल्कनार्थक-भावयतिवत् (1164) बोध्यानि ।

(1167) “भूष अलङ्कारे” (I-भ्वादिः-682. अक. सेट्. पर.) [अ]

‘.....भूषति भूषयेत् ॥ अलङ्कृतौ..... ।’ (श्लो. 172-3) इति देवः । भूषकः-षिका, भूषकः-षिका, बुभूषिषकः-षिका, बोभूषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूपतिवत् (552) बोध्यानि ।

(1168) “भूष अलङ्कारणे” (X-चुरादिः-1731. सक. सेट्. उभ.)

‘.....भूषति भूषयेत् ॥ अलङ्कृतौ..... ।’ (श्लो. 172-3) इति देवः । भूषकः-षिका, बुभूषयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक-कूटयतिवत् (240) बोध्यानि । विभूषणम्^A ।

(1169) “भृजी भर्जने” (I-भ्वादिः-178. सक. सेट्. आत्म.)

भर्जनम्=पाकविशेषः ।

‘.....भर्जने भर्जते भृजेः ।’ (श्लो. 69) इति देवः ।

भर्जकः-भर्जिका, भर्जकः-जिका, विभर्जिषकः-व्रीभृजकः-जिका ; इत्यादीनि

[अ] ‘—“अङ्काः सूनाः परिभूषन्त्यश्चम् ।’ (तै. सं. 4-6-9) इत्यत्र भट्टभास्करः

—‘सूना=मांसविकर्षणसाधनानि अस्थ्यादीनि, अश्चं परिभूषन्ति=परितो

भवन्ति ।’ भवतेः (भूषतेः ?) लोटि सिपि रूपमुक्त्वा, “भूषयत्तेर्वा शपः

‘छन्दस्युभयथा’ (3-4-117) इत्यसार्वाधातुकत्वात् णिलोपः ।” इत्याह । तदस्य

धातोरस्मरणात् । न चायं नास्तीति शक्यते वक्तुम्—सर्वेषु दृष्टाख्यानेषु

अविवादेनोपादानात् ।” इति मा. धा. वृत्तिपर्यालोचनया केचनानुं धातुं न

पठन्तीति ज्ञायते । सर्वत्र धातुपाठेषु भ्वादावपि धातोरस्य पाठदर्शनात्.

देवादिभिः प्रालीनैरुपादानाच्चास्माभिरप्ययमुपात्त इति ज्ञेयम् ।

A. ‘विभूषणान्युन्मुमुत्तुः क्षमायां पेतुर्वभञ्जुर्वलयानि चैव ।’ भ. का. 3-22.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) बोध्यानि । निष्ठायाम्-¹भृक्तम्^A-
क्तवान्, घञि-²भर्गः, ³भृज्यम्, ⁴अवश्यभर्ज्यम् इमानि रूपाण्यधि
कान्यत्रेति विशेषः ।

(1170) “भृञ् भरणे” (1-भ्यादिः-898. सक. अनि. उभ.)

‘पूरणेऽपि-इति भट्टिः ।’ इति धा. का. व्याख्याने (2-29) ।

‘भृञो विभर्ति विभृते भरते भरतीत्यपि ।

ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्चि तथा भरः ॥’ (श्लो. 28) इति देवः ।

भारकः-रिका, भारकः-रिका, ⁵विभरिषकः-बुभूर्षकः-षिका,
⁶वेभ्रीयकः-यिका ;

भर्ता-त्री, भारयिता-त्री, विभरिषिता-बुभूर्षिता-त्री, वेभ्रीयिता-त्री ;
भरन्-न्ती, भारयन्-न्ती, विभरिषन्-बुभूर्षन्-न्ती ; —

1. ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीग्नियेषः । जकारस्य कुत्वम् ।
2. ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति घञ् । निष्ठायामनिदत्वात्,
‘चजोः—’ (7-3-52) इति कुत्वम् । भर्गः=शिवः ।
3. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति कर्मणि क्यप् ।
4. “अवश्यभर्ज्यम् । ‘ण्य आवश्यक’ (7-3-65) इति कुत्वाभावः ।” इति
क्षीरतरङ्गिण्यां दृश्यते । तत्र, ‘कृत्याश्च’ (3-3-171) इत्यनेन सूत्रेण आवश्यकार्थे
कृत्यप्रत्ययस्य सामान्येन विधानेऽपि, यथासम्भवे तत्तद्धातुगतं प्रातिस्विकरूपं
निमित्तमादायैव कृत्यप्रत्ययानामुत्पत्तिः । ततश्च प्रकृते, भृजीधातोरनुबन्धविनि-
र्मुक्तस्य ऋकारोपधत्वात्, हलन्तलक्षणं ण्यत् बाधित्वा ऋदुपधलक्षणः क्यवेव
प्राप्तः । क्यपश्च किरत्वात् गुणवृद्धिप्रभृतीनामप्राप्तेः प्रकृतलक्ष्ये भर्ज्यम् इति
गुणस्य प्राप्त्यभावात् अवश्यभृज्यम् इत्येव आवश्यकार्थेऽपि रूपं स्यादिति युक्तमुत्त-
र्यामः ।
5. ‘सनीवन्तर्धभ्रसजदम्भुभ्रिस्तृयूणभ्ररज्ञपिसनाम्’ (7-2-49) इत्यनेन सजन्ते इड्-
विकल्पः । इड्पक्षे रूपमेवम् । इडभावपक्षे सनो झलादित्वात् ‘इको झल्’
(1-2-9) इति किरत्वे, ‘अज्जनगमां सनिः’ (6-4-16) इति दीर्घे,
‘उदोष्ठपूर्वस्य’ (7-1-102) इत्युत्तरपरत्वयोः, ‘हलि च’ (8-2-77) इति
दीर्घे च बुभूर्षकः इति रूपम् । एवं सजन्ते सर्वत्र रुयद्वयस्य निष्पत्तिः ।
6. यञि, द्विवचनात् पूर्वं, परत्वेन ‘रीङ् ऋतः’ (7-4-27) इति ‘भृ’ इत्यत्र
ऋकारस्य रीङादेशे, द्विवचनादिषु कृतेषु अभ्यासे गुणे च रूपम् । एवं यङन्ते
सर्वत्र ह्येयम् ।
- A. ‘समृजितं कन्दमभृक्तसत्फलान्यदङ्घ्रिरेकत्र यदेजितं जनैः ॥’ धा. का. 1.24.

¹भरिष्यन्-न्ती-ती, भारयिष्यन्-न्ती-ती, विभरिषिष्यन्-बुभूषिष्यन्-न्ती-ती ; -
 भरमाणः, भारयमाणः, विभरिषमाणः-बुभूषमाणः, वेभ्रीयमाणः ;
 भरिष्यमाणः, भारयिष्यमाणः, विभरिषिष्यमाणः-बुभूषिष्यमाणः, वेभ्रीयिष्यमाणः ;
²मेदिनीभृत्^A-भृतो-भृतः ; (0711)
 भृतम्-तवान्, भृतकी,^B भारितः, विभरिषितः-बुभूषितः, वेभ्रीयितः-तवान् ;
³जारभरः, ⁴उदकभारः, वंशभारः ⁵आत्मभरिः^C, ⁶कुक्षिभरिः-उदरभरिः^D,
⁷शाकभरी, ⁸अब्ध्रम्

1. 'शब्दतोः स्ये' (7-2-70) इतीडागमः । एवं शानजन्तेऽपि ज्ञेयम् ।
2. 'किप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे किप् । 'ह्रस्वस्य-' (6-1-71) इति पुक् ।
3. जारं भरतीति जारभरः । जियां जारभरा = कुलया । पचादिषु 'जारभरा' इति पाठात् कर्मोपपदे अणपवासेऽच्प्रत्ययः । जारभरा इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः । स चाप्रामाणिकः ।
4. उदकं भरतीति उदकभारः । 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण् । 'मन्थौदनपक्व-विन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च' (6-3-60) इत्यनेन उदकशब्दस्य उदादेशो विकल्पेन भवति ।
5. 'फलेप्रहिरात्मभरिश्च' (3-2-26) इत्यनेन, आत्मानं भरतीत्यर्थे आत्मन्-शब्दस्योपपदस्य मुमागमः इत्प्रत्ययश्च भृञो निपात्येते । आत्मभरिः = उदरकपरायणः ।
6. 'भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' (वा. 3-2-26) इति वार्तिकात् कुक्षिभरिः इत्यपि साधुः । अत्रैव वार्तिके चकारात् उदरभरिः इत्याद्यपि साधुरिति वदन्ति । वस्तुतस्तु 'स्वे पुषः' (3-4-40) इत्यत्र यथा स्वशब्देन स्वशब्दपर्यायाणां रे, गोशब्दानां ग्रहणम्, तद्वदत्रापि (3-2-26) आत्मशब्देन शरीरावयववाचकेन शरीरावयववाचकानां उदर-कुक्षिप्रभृतीनामपि ग्रहणमित्यङ्गीकृत्य उदरभरिः कुक्षिभरिः इत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वं साध्यमिति ज्ञेयम् ।
7. शाकं भरतीति शाकभरी = पार्वती । 'भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' (वा. 3-2-26) इत्यत्र चकारात् मुम् इन् च भवति । जियाम्, 'कुदिकारादकिनः' (ग. सू. 4-1-45) इति ङीप् ।
8. अपो भरतीति अब्ध्रम् । कर्मण्युपपदे 'मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-5) इति कप्रत्ययः । 'इको यणचि' (6-1-77) इति यण् ।
- A. 'प्रायेण नीचानपि मेदिनीभृत्नो जनः समेनैव पथाऽधिरोहति ।' शि. व. 12-46.
- B. 'धूर्जरात् पारशीकांश्च प्रायेण भृतकीकृतान् ।' या. अ. 22-89.
- C. 'आत्मभरिश्चरति यूथमसेवमानः ।' इति भाष्ये (3-2-26) उपात्तम् ।
- D. 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरभर्यथकोराः ॥' अनर्घराघवे 2.83.

¹मालभारी-उत्पलमालभारी, ²विश्वम्भरः-विश्वम्भरा, ³ग्रामभर्ता, ⁴वञ्चिः, भारः, विभरिषुः-बुभूर्षुः^A, ⁵वेञ्चियः;
भर्तव्यम्, भारयितव्यम्, विभरिषितव्यम्-बुभूर्षितव्यम्, वेञ्चियितव्यम्;
भरणीयम्, भारणीयम्, विभरिषणीयम्-बुभूर्षणीयम्, वेञ्चियणीयम्;
⁶भृत्यः, भार्याः (क्षत्रियाः), ⁷संभृत्यः-संभार्यः, ⁸सम्भर्यम्, भार्यम्,
विभरिष्यम्-बुभूर्ष्यम्, वेञ्चिय्यम्;

ईषद्भरः-तुर्भरः-सुभरः; — —
⁹भ्रियमाणः, भार्यमाणः, विभरिष्यमाणः-बुभूर्ष्यमाणः, वेञ्चियमाणः;
¹⁰भारः, भारः, विभरिषः-बुभूर्षः, वेञ्चियः;
भर्तुम्, भारयितुम्, विभरिषितुम्-बुभूर्षितुम्, वेञ्चियितुम्;

1. 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति णिनिः। 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' (6-3-65) इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः। 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' (परिभाषा-30) इत्यनेन तदुत्तरपदस्य च ह्रस्वः। तेन 'उत्पलमालभारी' इत्यपि साधुः।
2. 'संज्ञायां भृत्—' (3-2-46) इति खच्। 'खिल्यनञ्ययस्य' (6-3-66) इति वर्तमाने, 'अर्द्धिपदजन्तस्य—' (6-3-67) इति मुम्। विश्वम्भरः=विष्णुः। त्रियां टापि विश्वम्भरा=भूमिः। 'विश्वम्भरा, साम रथन्तराख्यं पतिवरा चापि धनञ्जयश्च।' इति प्रक्रियासर्वस्वे।
3. 'तृन्' (3-2-135) इति ताच्छील्ये तृन्। याजकादित्वात् (2-2-9) समासः।
4. ताच्छीलादिषु कर्तृषु, 'आहगमहनजनः किंनौ लिट् च' (3-2-171) इत्यनेन किः किन् वा प्रत्ययः। तस्य च लिङ्गद्वायेन द्विवचनादिके कृते, 'इको यणचि' (6-1-77) इति यणादेशः। वञ्चिः=आयुधविशेषाणां भरणशाली।
5. यञन्तात् पचाद्यचि, यञो लुकि संयोगपूर्वकत्वात् यणं बाधित्वा, इयङादेशे रूपमेवम्।
6. 'भृजोऽसंज्ञायाम्' (3-1-112) इत्यत्र 'असंज्ञायाम्' इत्युक्तेः, संज्ञायां क्यपि लुकि भृत्यः=कर्मकरः। असंज्ञायां तु भार्यः इत्येव। भार्याः नाम क्षत्रियाः।
7. 'संपूर्वाद्वा' (वा. 3-1-112) इत्यनेन वा क्यप्। पक्षे ण्यत्।
8. अत्र बाहुलकात् यत्प्रत्यये, गुणः। सम्भर्यम् गवामयनरूपः सन्विशेषः। कच्चित्, 'सम्भार्यम्' इत्येव गवामयनस्य नाम दृष्टम्।
9. यकि, 'रिङ् शयगुलिङ्छु' (7-4-23) इति रिङादेशः।
10. धातोरस्य ह्रस्वकारान्तत्वात् घञेव न्याय्यः; क्षीरस्थामी तु "क्षुदोरप्" (3-3-57) भरः।" इत्युक्तवान्। तच्चिन्त्यम्।
- A. 'स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूर्षुं तु जगन्ति किम्' भ.का. 9.37.

भृतिः-सम्भृतिः, ¹उपभृत्, ²भृत्या^A-भार्या, ³पङ्कभारिका, भारणा,
 विभरिषा-बुभूर्षा, वेभ्रीया;
 भरणम्-⁴आभरणम्, भारणम्, विभरिषणम्-बुभूर्षणम्, वेभ्रीयणम्;
 भृत्वा, भारयित्वा, विभरिषित्वा-बुभूर्षित्वा, वेभ्रीयित्वा;
 सम्भृत्य, सम्भार्य, प्रविभरिष्य-प्रबुभूर्ष्य, प्रवेभ्रीय्य;
⁵अग्नेभारं व्रजति, अग्ने भृत्वा व्रजति ।

भारम् २, } भारम् २, } विभरिषम् २-बुभूर्षम् २, } वेभ्रीयम् २; }
 भृत्वा २, } भारयित्वा २, } विभरिषित्वा २-बुभूर्षित्वा २, } वेभ्रीयित्वा २; }
⁶भरुः, ⁷बभ्रुः, ⁸भरतः, ⁹अवभृथः, ¹⁰भर्म.

(1171) “डु भृञ् धारणपोषणयोः”

(III-जुहोत्यादिः-1087. सक. अनि. उभ.)

1. उप त्रियतेऽजेनेत्यर्थे ‘सम्पदादिभ्यः—’ (वा. 3-3-108) इति भावे क्तिप् भवति ।
 अथत्यकाष्ठनिर्मितः दर्शपूर्णमासिको यज्ञपात्रविशेषः=उपभृत् ।
2. ‘संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदधुञ्शीङ्भृजिणः’ (3-3-99) इति क्यप्
 त्रियां भवति, तुष्टं च । असंज्ञायां तु भार्या इत्येव । ‘क्लिन्नपीड्यते’ (काशिका
 3-3-94) इति वचनात्, ‘कर्मणि भृतौ’ (3-2-22) इति निर्देशाच्च क्लिज्जपि
 साधुः । तेन भृतिः-सम्भृतिः इत्यपि सिध्यति ।
3. ‘पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्’ (3-3-111) इति अर्हणार्थे ण्वुच्प्रत्ययो भवति ।
 पङ्कभारिकामर्हति गौः ।
4. आ=समन्तात् त्रियते इत्याभरणम् । ‘कृत्यत्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इत्यत्र
 बहुलग्रहणात् कर्मणि ल्युट् ।
5. ‘विभाषाऽग्नेप्रथमपूर्वेषु’ (3-4-24) इति वा णमुल् । पक्षे क्त्वाऽपि । एवं प्रथमं-
 भारं-प्रथमं भृत्वा, पूर्वम्भारं-पूर्वं भृत्वा इत्यपि बोध्यम् ।
6. ‘भृम्—’ [द. उ. 1.92.] इति उप्रत्ययः । प्राणिनो भरतीति भरुः=समुद्रः ।
7. ‘कुभ्रश्च’ [द. उ. 1.107] इति कुप्रत्ययः, चकारात् द्वित्वं च । बभ्रुः=कपिलो
 वर्णः, नकुलो वा ।
8. ‘भृद्—’ (द. उ. 6-14) इत्यतच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
9. ‘अवे भृजः’ (द. उ. 6-28) इति अवोपपदादस्मात् कथन्प्रत्ययः ।
 अवभृथः=यज्ञान्तस्नानम् ।
10. ‘मनिन्’ (द. उ. 6-73) इति मनिन्प्रत्ययः । भर्म=भरणम् ।
- A. ‘कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषगिमरासैरथ गर्भभर्मणि ।’ रघु. 3-12.

‘भृजो विभर्ति विभृते भरते भरतीत्यपि ।

ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्चि तथा भरः ॥’ (श्लो. 28) इति देवः ।

भारकः-रिका, भारकः-रिका, ¹बुभूर्षकः-र्षिका, वेभीयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकभरतिवत् (1170) ज्ञेयानि । ²विभ्रत-
विभ्रतौ-विभ्रतः, विभ्राणः, ³भृन्निमम्, ⁴भरथुः, [कवचं] ⁵विभ्राणः,
⁶विश्वंभरः-^Aविश्वम्भरा, ⁷भार्यम्, ⁸इषुभृत्-देहभृत्, ^Bउदरंभरिः, ⁹भृतिः,
¹⁰भृङ्गारः इत्यादीनि रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

1. ‘सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्त्र्युर्णभ्ररज्ञपिसनाम्’ (7-2-49) इत्यत्र भर इति शप
निर्देशात्, अस्य न ग्रहणम् । तेनात्र नेङ्गविकल्पः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति
सनः क्तिवात्, ‘अज्जनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । ‘उदोष्ठयपूर्वस्य’
(7-1-102) इत्युत्वम् । एवं सज्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
 2. शतरि शपः, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति इङ् । ‘श्रौ’ (6-1-10) इति
द्विवचनम् । ‘भृजामित्’ (7-4-76) इत्यभ्यासस्येकारः । उत्तरखण्डे यणादेशः ।
‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (7-1-78) इति तुम्निषेधः । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रियोह्य ।
 3. भावे, ‘ङितः क्तिवः’ (3-3-88) इति क्तिप्रत्ययः । तस्य, ‘तेन’ इति वर्तमाने
निवृत्तार्थे, ‘क्त्रेर्मन्मित्यम्’ (4-4-20) इति नित्यं मप् तद्धितः ।
 4. घातुमसुं द्रमिडाः ‘ड भृञ्’ इति पठन्तीति क्षीरस्वामिवाक्यादवगम्यते ।
तदानीम्, ‘ङितोऽधुच्’ (3-3-89) इति भावेऽधुच्प्रत्ययः । भरथुः=भारः ।
‘सुधाकरः पुनरधुज्विधौ ‘ड भृञ्’ इत्युक्त्वा, ‘ड भृञ्’ इति द्रमिडाः
पठन्ति । तेन भृन्निमम्, भरथुः इति द्वयमिच्छति नन्दी । इति । ‘ड ड भृञ्’
इत्यनुबन्धद्वयमिति शाकटायनः । इति पुरुषकारवचनमिह ध्येयम् ।
 5. ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (3-2-129) इत्यनेनात्र वयोवचने चानश्-
प्रत्ययः । कवचधारणयोग्यं वयः प्राप्तवान् इत्यर्थः ।
 6. ‘संज्ञायां भृत्—’ (3-2-46) इत्यादिना खच्प्रत्ययः । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरः
विष्णुः ।
 7. ‘ऋहलोः—’ (3-1-124) इति कर्मणि ण्यत् ।
 8. ‘क्विप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप् । तुगागमः ।
 9. ‘क्चित्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्विच् । भृतिः=वेतनम् ।
 10. ‘भृङ्गारभृङ्गारौ’ (द. उ. 8-66) इति आरन्प्रत्ययः, तुगागम-तुगागमौ गुणाभावश्च
निपात्यन्ते । विभर्त्युदकं मङ्गलार्थिभिरिति भृङ्गारः=उदककलशः ।
- A. ‘ततो बलिन्दमप्रख्यं कपिर्विश्वम्भराधिपम् ।’ भ. का. 6.108.
B. ‘उच्छृतिहृद्भरिरीसीत् तादृशेन तपसैव कृतान्तः ॥’ या. अ. 21.63.

(1172) “भृड निमज्जने” (VI-तुदादि:-1395. अक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

आत्रेयमैत्रेयादीनां मतेन मा. धा. वृत्ति-सि.कौमुद्यादिषु पठितोऽयं धातुः । तत्र मा. धा. वृत्तिपर्यालोचनया मैत्रेयः धातुमसुं संवरणार्थकमेव पठतीत्यपि ज्ञायते ।

भर्डकः-र्डिका, भर्डकः-र्डिका, बिभृडिषकः-षिका, बरीभृडकः-डिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि तौदादिककृडतिवत् (247) ज्ञेयानि ।

(1173) “भृशि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1788. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

भाषार्थानामकर्मकत्वमेव न्याय्यम् । तथापि ‘आस्वदः सकर्मकात्’ (ग. सू. चुरादौ) इति वचनात्, सम्भवत्कर्मणामेव निजुत्पत्तेरतापि सकर्मकत्वमस्य धातोः कथञ्चिदुन्नेयम् । चुरादिषु भाषार्थकधातुदण्डके स्वामि-काश्यपानुसारेण लिखितेषु पञ्चदशसु धातुषु मध्येऽयमप्येकः मा. धा. वृत्तौ पठितः । इदि-त्करणादस्य निज्विकल्पः ।

भृशकः-शिका, बिभृशयिषकः-षिका, भृशकः-शिका, बिभृशिषकः-षिका, बरीभृशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1174) “भृशु अधःपतने” (IV-दिवादि:-1224. अक. सेट्. पर.)

भर्शकः-शिका, भर्शकः-शिका, बिभर्शिषकः-षिका, बरीभृशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना, दैवादिककृशयतिवत् (254) ज्ञेयानि । ²भृशम्, ³भर्शित्वा-भृष्टा,

1. निजभावपक्षे यदन्ते सर्वत्राभ्यासे, ‘रीग् ऋत्वत इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति रीगागमो ज्ञेयः ।
2. ‘इगुपधज्ञा—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः । यद्यपि कप्रत्ययान्तानां पुल्लिङ्गत्वमेव न्याय्यम्, तथापि लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् नपुंसकलिङ्गत्वमत्रेति ज्ञेयम् । अत एवास्य ‘भृशम्’ इति शब्दस्य क्रियाविशेषणत्वे, अव्ययत्वमप्याहुः ।
3. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिडिकल्पः । इदपक्षे, ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः । इडभावपक्षे षत्वे च भृष्टा इति रूपमिति ज्ञेयम् ।

¹भृष्टम्-भृष्टः-भृष्टवान्, ²भृशया, ^Aभृश्यन्-न्ती, इत्यादीन्त्यस्य रूपाण्यधिकानि भवन्तीति विशेषः ।

(1175) “भृषु हिंसासंघातयोः” (I-भ्वादिः-707. सक. सेट्. पर.) भ्वादिषु ‘पृषु वृषु मृषु सेचने’ इत्यत्र क्षीरस्वामिसंमतः पाठोऽयम् । मा. धा. वृत्तावप्यत्र प्रकरणे काश्यपसम्मतपाठत्वेनोद्धृतः—‘मृषु हिंसा-संक्लेशनदानेषु’ इति पाठः ‘भृषु—’ इत्येव स्यादिति प्रतिभाति । क्षीरस्वामिग्रन्थादन्यत्र कुत्राप्ययं धातुर्नोपलभ्यते । भर्षकः-र्षिका, भर्षकः-र्षिका, विभर्षिकः-र्षिका, वरीभृषकः-र्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपर्षतिवत् (1054) ज्ञेयानि ।

(1176) “भृ भर्त्सने” (IX-कद्यादिः-1491. अक. सेट्. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘—भरणे’ इत्यप्येके । ‘भृ भर्त्सने च’ इति क्षीरस्वामी । ‘ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने क्षि, तथा भरः ॥’ (छो-28) इति देवः । तत्र भरणार्थे, भर्त्सनार्थे च सकर्मकोऽयमिति ज्ञेयम् । [बोभुरकः-रिका ; भारकः-रिका, भारकः-रिका, बुभूर्षकः-र्षिका, विभरिषकः-विभरीषकः-र्षिका, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना जौहोत्यादिकपिपतिवत् (1055) ज्ञेयानि । ³भृणन्^B-ती, ⁴भूर्णम्-भूर्णः-भूर्णवान्, भावेऽपत्यये भरः इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

1. क्त्वायामस्य धातोर्विकृतिपतेदक्त्वात्, निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इतीप्तिनषेधः । पत्वष्टुत्वयो रूपमेवम् ।
 2. अभृशो भृशो भवतीत्यर्थे, ‘भृशादिभ्यो भुव्यच्चेः—’ (3-1-12) इत्यनेन क्यङ् । ‘सनाद्यन्ता धातवः’ (3-1-32) इति धातुसंज्ञा । ‘अकृतसार्वधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घः । त्रियाम्, ‘अ प्रत्ययात्’ (3-3-102) इति भावादौ प्रत्ययान्तत्वनिमित्तकोऽकारप्रत्ययः ।
 3. शतरि, ‘क्यादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्रा. विकरणप्रत्ययः । तस्य शित्वेन सार्वधातुकत्वम् । तेन छित्वात् गुण वृद्धिनिषेधः । ‘श्राऽभ्यस्तयोरात्’ (6-4-112) इत्याकारलोपः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति प्रकृतेः ह्रस्वः । ‘ऋवर्णा-चस्य—’ (वा. 8-4-1) इति णत्वम् ।
 4. निष्ठायाः कित्वात्, ‘श्रुकः किति’ (7-2-11) इतीप्तिनषेधे, ‘उदोष्ठश्चपूर्वस्य’ (7-1-102) इत्युकारे, रपरत्वे, दीर्घे णत्वे च रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘..... भृश्यद्भ्रंशनवर्शकाकुशदयः तृष्णाहरो हृष्य मे ॥’ धा. का. 2.66.
B. ‘तत्र स्वरीतुमनसं स्वमावृणन्तम् अम्बष्ठुन्मदभरं स भृणन् वभाषे ।’ धा. का. 3.7.

(1177) “भेषृ भये” (I-भ्वादि:-883. अक. सेट्. उभ.)

‘—गतौ’ इति मैत्रेयः । ‘—अगतौ इत्येके’ इति धा. का. (2-27) । भेषकः-षिका, भेषकः-षिका, ¹विभेषिकः-षिका, ²वेभेषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृतिवत् (261) ज्ञेयानि । अस्यो-भयपदित्वात् शतरि भेषन्-न्ती, भेषिष्यन्-न्ती-ती, क्पि-³भेद्-भेद्-भेषौ-भेषः इति रूपाणि सम्भवन्तीति विशेषः ।

(1178) “भ्यस भये” (I-भ्वादि:-828. अक. सेट्. आत्म.)

“—‘भेषृ—’ इति चन्द्रः ।” इति क्षीरस्वामी ।

भ्यासकः-सिका, भ्यासकः-सिका, विभ्यसिषकः-षिका, बाभ्यसकः-सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिककृतिवत् (178) ज्ञेयानि । अस्य भौवादिकत्वाच्छानचि भ्यसमानः इति, क्पि, सुभ्यः-सुभ्यसौ-सुभ्यसः इति, युचि—⁴भ्यसनः इति च रूपाणीति विशेषः । ^Aभ्यसितः ।

(1179) “अक्ष अदने” (I-भ्वादि:-892. सक. सेट्. उभ.) [अ]

अक्षकः-क्षिका, अक्षकः-क्षिका, विअक्षिषकः-षिका, बाअक्षकः-क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृतिवत् (691) ज्ञेयानि ।

1. सजन्ते सर्वत्र, द्वित्वे, अभ्यासस्य ह्रस्वः । स च, ‘एच इग्नस्वादेशे’ (1-1-48) इति शास्त्रात् इकाररूपः ।
2. यङन्ते द्वित्वे, अभ्यासस्य ह्रस्वे, ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासस्य गुणेन पुनरेकार इति ज्ञेयम् ।
3. क्पि, षकारस्य जङ्त्वेन ढकारः, तस्य चत्वंविकल्पः ।
4. ‘अनुदात्तेतश्च [ह्रस्वः]’ (3-2-149) इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु युचप्रत्ययेऽनादेशः ।
- A. ‘.....सूतो ययाम समराभ्यसितान् तुरङ्गान् ॥’ धा. का. 1.79.

[अ] भ्वादिषु क्षीरस्वामिप्रमृतिभिः अक्ष इत्ययं धातुरदनार्थकः पठित इति मा. धा. वृत्ति-पुरुषकार (श्लो. 177) प्रन्याभ्यामवगम्यते । परंतु मुद्रित-क्षीरतरङ्गिण्यां भ्वादिषु भ्लक्ष इत्येव पाठो दृश्यते । सोऽपि पाठो मुद्रणाशुद्ध्या स्यादिति भाति ; यतः चुरादिषु क्षीरस्वामिनैव भक्षधातुं प्रकृत्य, ‘भक्षतेर्ध्वं भक्षः ।’ इत्युक्तम्, भ्वादिषु भक्षधातुस्तेन न पठितश्च । अतोऽत्र क्षीरतर-ङ्गिण्यां भ्वादौ अदनार्थको धातुः, पुरुषकारधातुवृत्तिकारपक्षानुसारेण अक्ष इति वा स्यात्, अथवा क्षीरस्वामिनैव चुरादिष्वनुमानेन पाठेन भक्ष इति वा स्यात् । ननु भ्लक्ष इति—इति युक्तमुत्पद्यमानः । सिद्धान्तकौमुद्या-यनुसारेण धातुरयमस्माभिरत्र विलिखितः ।

(1180) “अण शब्दार्थः” (I-भादि:-452. अक. सेट्. पर.)

आणकः-णिका, आणकः-णिका, विअणिषकः-षिका, बम्भणकः-बम्भणकः-
णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृणतिवत् (293)
ज्ञेयानि । ^Aअणितम् ।

(1181) “अन्शु अवसंसने” (I-भादि:-756. अक. सेट्. आत्म.)

अंशकः-शिका, अंशकः-शिका, विअंशिषकः-षिका, ¹बनीअंशकः-बाअशकः-
शिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्वंसतिवत् (942) ज्ञेयानि ।
निष्ठायाम्, ²अष्टम्-अष्टः-अष्टवान्, क्तिनि-अष्टिः, क्त्वायाम्-अंशित्वा-
अष्टा, किपि-³वाहाअट्-वाहअट्-वाहअट्-अशौ-अशः, इति च रूपाणीति विशेषः ।

(1182) “अन्शु अधःपतने” (IV-दिवादि:-1225. अक. सेट्. पर.)

अंशकः-शिका, अंशकः-शिका, विअंशिषकः-षिका, बाअशकः-शिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकध्वंसतिवत्
(942) ज्ञेयानि । ⁴अश्यन्-न्ती, वाहअट्-वाहाअट्, ⁵अष्टम्-अष्टः-अष्टवान्,

1. भादिषु ‘अन्शु ध्वन्शु अन्शु अवसंसने’ इति गठयते । अत्र ‘अन्शु’ इत्यस्य स्थाने मैत्रेय-क्षीरस्वामि-बोधिण्यास-सम्भताकार-कविकल्पद्रुमकार-प्रभृतिभिः ‘अन्शु’ इति पाठोऽङ्गीकृतः । सिद्धान्तकौमुद्यादिषु पक्षमेदेन पाठोऽयमुरीकृतश्च । एवमेव, ‘नीग्वञ्चुसंशु-वंशुअंशु—’ (7-4-84) इत्यत्रापि एतस्सर्वैरपि अन्शु इत्येव पाठोऽङ्गीकृतः । एवञ्चात्र यदन्ते, एतेषां मते नीगागमे, यदन्तिमित्तक उपधानकारलोपे च रूपमेवम् । अन्येषां मते तु ‘दीर्घोऽङ्गितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घे वाअशकः इत्यादीनि रूपाणि यदन्ते सर्वत्र ज्ञेयानि ।
2. उदित्वेन क्त्वायामिड्कल्पनानिष्ठायामिण्निषेधः । उपधानकारलोपः, शकारस्य पत्वम्, निष्ठातकारस्य घृत्वेन टकार इति चात्र प्रक्रिया ज्ञेया । एवमेव क्तिनादिध्वनि प्रक्रियोह्या ।
3. वाहोऽध्वः । तस्माद् अंशते इत्यर्थे ‘किप् च’ (3-2-76) इति किपि शकारस्य ‘ब्रध—’ (8-2-36) इत्यादिना षकारे, तस्य जस्तवेन ङकारे चर्त्वविकल्पे, ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घे च वाहाअट् इति रूपम् । क्वचिद् वाहअट् इति पाठो दृष्टः, तदानीं दीर्घः पूर्वपदस्य नेति ज्ञेयम् ।
4. ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (3-1-69) इति श्यन् विकरणप्रत्ययः ।
5. क्त्वायामिड्कल्पनानिष्ठायामिण्निषेधे, पत्वम् घृत्वे च रूपमेवम् ।
- A. ‘वनात् कुमारः कणितान्प्रयवेणवो व्रणद्विषाणभ्रणितान्प्रमाययुः ॥’ धा.का. 1.58.

^१अमः-अमः, युचि-^२अमणः, किपि-^३अग्नेभूः सुभूः-सुभ्रुवौ-सुभ्रुवः, ^४अमिः,
^५उरभ्रः, ^६भूमिः, ^७अमरः, इत्यादीनि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1185) “अमु अनवस्थाने”

(IV-दिवादिः-1205. अक. सेट्. पर.) शमादिः ।

अनवस्थानम् = देशान्तरगमनम् ।

‘चलने भ्रमति भ्रमेत्, शमादेर्भ्राम्यति भ्रमेत् ॥’ (श्लो. 147) इति देवः ।
अमकः-मिका, अमकः-मिका, विभ्रमिषकः-षिका, बभ्रमकः-बभ्रमकः-मिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकङ्काम्यतिवत् (283) ज्ञेयानि । ^८अमी^९,

1. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि वा णप्रत्ययः । पक्षेऽन्प्रत्य-
यश्च । णप्रत्ययपक्षेऽपि, ‘नोदात्तोपदेश-’ (7-3-34) इति वृद्धिनिषेधः । क्षीरस्वामी
तु “णे भ्रामः । भ्रमः इति दुर्गः ।” इति रूपे प्रदर्शितवान् । ‘निषेधाश्च बली-
यांसः’ (परिभाषा 122) इति न्यायेन वृद्धिनिषेध एवात्र णप्रत्ययपक्षेऽपि न्याय्य
इति प्रतिभाति ।
2. ‘चलनशब्दार्थाद्—’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् । णत्वम् ।
3. किपि, ‘ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा. 6-4-40) इति वचनेन
अनुनासिकलोपे, धात्वकारस्य ऊकारादेशे च रूपमेवम् । काशिकादिषु अग्नेभूः
इत्युदाहृतम् । भाष्ये तु प्रकृतसूत्रे (6-4-40) भूः इत्येवोदाहृतम् ।
4. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियामिकप्रत्ययः ।
5. उरसा भ्रमतीति उरभ्रः = मेषः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (3-2-101) इति
द्वप्रत्यये, पृषोदरादित्वात् (6-3-109) उरश्शब्दसकारस्य लोपे च रूपमेवम् ।
केचित्तु उरु भ्रमतीति व्युत्पत्तिं कृत्वा, पृषोदरादित्वादेव उरुशब्दस्थरेफोत्तो-
कारस्याकारे च रूपं साधयन्ति ।
6. ‘भ्रमेः सम्प्रसारणं च’ (द. उ. 1-49) इतीन्द्रप्रत्यये, प्रत्ययस्य कित्त्वेन सम्प्रसारणे
च रूपमेवम् । भूमिः = वायुः ।
7. ‘अत्तिकमिभ्रमि—’ (द. उ. 8-62) इत्यन्प्रत्यये रूपमेवम् । अमरः = अलिः ।
8. तच्छीलादिषु, कर्तृषु, ‘शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्’ (3-2-141) इति घिनुण्प्रत्ययः ।
“अत्र मात्रेयः—” ‘अभिधानवशात् अकर्मकादेव अयमिष्यते । तेन, ‘भ्रमिता
वनम्’ इत्यत्र ‘तृन्’ (3-2-135) इति सूत्रेण तृजेव ।” इति । एवञ्च अयं सकर्मको-
ऽकर्मकश्चेत्यनेनासूचि ॥” इति मा. धा. वृत्तावुक्तमिहानुसन्धेयम् ।
- A. ‘अमी कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि ।’ भ. का. 7.5.

^१अमन्-आम्यन्-न्ती-ती, ^२अमिवान्-अमिवान्, इति रूपण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1186) “असज्ज पाके” (VI-तुदादि:-1284. सक. अनि. उभ.)

‘भृज्जते भृज्जति असजेः भर्जने भर्जते भृजेः ।’ (श्लो. 68) इति देवः ।

^३भर्जकः-र्जिका, अज्जकः-जिका, भर्जकः-र्जिका, अज्जकः-जिका, ^४विभर्जिषकः-विभर्षकः-विभ्रज्जिषकः-विभ्रक्षकः-क्षिका, ^५वरीभृज्जकः-जिका ;

1. ‘वा भ्राशभ्लाशभ्रमु—’ (3-1-70) इति इयन्विकल्पः । तेन पक्षे औत्सर्गिकः ‘कर्तरि शप्’ (3-1-68) इति शप् । इयन्पक्षे, ‘शमामष्टानां दीर्घः इयनि’ (7-3-74) इति दीर्घः । तेन रूपद्वयम् ।
2. कर्तरि लिटः कसौ, ‘वा जृभ्रमुत्रसाम्’ (6-4-124) इत्येत्वाभ्यासलोपौ विकल्पेन भवतः । पक्षे, द्विवचने ‘वस्वेकाजाद्धसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे बभ्रमिवान् इति रूपम् । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
3. ण्वलि, ‘असज्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (6-4-47) इति रेफोपधावर्णयोर्निवृत्तिः, रमागमश्च विकल्पेन भवतः । रमागमे रेफोत्तराकार उच्चारणार्थस्सन् इत्संज्ञ लब्ध्वा लुप्यति । रमागमभावपक्षे, उपधाभूतस्य सकारस्य इच्छुत्वेन शकारे, तस्यां ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति जश्त्वेन जकारः । एवमेव रूपद्वयं तुजादिषु, ण्यन्ते च ज्ञेयम् ।
4. सज्जन्ते सर्वत्र, ‘सनीवन्तर्द्धअसज्ज—’ (7-2-49) इत्यादिना इडिकल्पः । इट्पक्षे इडभावपक्षे च रमागमस्य वैकल्पिकत्वम् । तेन सज्जन्ते चातूरूप्यं सर्वत्रेति ज्ञेयम् । इडभावपक्षे रमागम-रेफोपधानिवृत्तिपक्षे च, ‘अथअसज्ज—’ (8-2-36) इत्यादिना धातुजकारस्य षकारे, ‘षढोः कः सि’ (8-2-41) इति षकारस्य ककारे, सनः पक्षे च विभर्षकः इति रूपम् । इडभावपक्षे एव रेफोपधानिवृत्ति-रमागमभावपक्षे, ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ (8-2-29) इत्यनेन झलपरकत्वेन सकारस्य निवृत्तिः, षत्वकत्वादिकं चेति ज्ञेयम् ।
५. यङन्ते, ‘असज्जादेशान् सम्प्रसारणं (पूर्व) विप्रतिषेधेन’ (वा. 6-4-47) इति वचनात्, ‘प्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतितृश्चतिभृज्जतीनां ङिति च’ (6-1-16) इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे, द्विवचने, अभ्यासे ‘उरत्’ (7-4-66) इत्यनेनाकारः, स च रपरः । ‘रीग् ऋत्वत् इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति रीगागमः । उत्तरखण्डे सकारस्य जश्त्वेन दकारः, तस्य इच्छुत्वेन जकारः इति काशिक्ता (6-1-16) “नच इच्छुत्वे दत्वमसिद्धम् ; —भृज्जतीनाम्—” (6-1-16) इति निर्देशात् ।” इति व्याख्यातारोऽज्ञाहुः । मा. धा. वृत्तौ तु “... सकारस्यैव इच्छुत्वे शकारः, तस्य, ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति जश्त्वेन जकारेऽपि रूपं सेत्स्यति ।” इत्युक्तम् ; एतदेव साध्विति प्रतिभाति । यङन्ते द्विजकारविशिष्टं रूपमेव सर्वत्रेति ज्ञेयम् । स्पष्टमिदं भाष्यप्रदीपोद्घोते (6-4-47) ।

^१भर्षा-भर्षा-अष्टा-अष्टी, भर्जयिता-अज्जयिता-त्री, विभर्जिषिता-विभर्क्षिता-
विअज्जिषिता-विअक्षिता-त्री, बरीभृज्जिता-त्री; — —
^२भृज्जन्-न्ती-ती, भर्जयन्-अज्जयन्-न्ती, विभर्जिषन्-विभर्क्षन्-विअज्जिषन्-
विअक्षन्-न्ती; — —
भर्क्ष्यन्-अक्ष्यन्-न्ती-ती, भर्जयिष्यन्-अज्जयिष्यन्-न्ती-ती, विभर्जिषिष्यन्-
विभर्क्षिष्यन्-विअज्जिषिष्यन्-विअक्षिष्यन्-न्ती-ती; — —
भृज्जमानः, भर्जयमानः-अज्जयमानः, विभर्जिषमाणः-विभर्क्षमाणः-विअज्जिषमाणः-
विअक्षमाणः, बरीभृज्ज्यमानः; — —
भर्क्ष्यमाणः-अक्ष्यमाणः, भर्जयिष्यमाणः-अज्जयिष्यमाणः, विभर्जिषिष्यमाणः-
विभर्क्षिष्यमाणः-विअज्जिषिष्यमाणः-विअक्षिष्यमाणः, बरीभृज्ज्यमाणः;
धानाभृद् ^३प्रभृद्-प्रभृङ्-प्रभृज्जौ-प्रभृज्जः; — —
^४भृष्टम्^५-भृष्टवान्, भर्जितः-अज्जितः, विभर्जितः-विभर्क्षितः-विअज्जितः-
विअक्षितः, बरीभृज्जितः-तवान्; — —

1. वृचि, रेफोषधानिवृत्तौ रमागमे च जकारस्य षकारे घृत्वे भर्षा इति रूपम्।
रमभावपक्षे तु, 'स्कोः—' (8-2-29) इति सकारलोपे षत्वघृत्वयोश्च भर्षा इति
रूपमिति हेयम्। एवमेव तव्यदादिष्वपि प्रक्रियोष्ठा।
2. शतरि, दुदादित्वेन कर्तरि शप्रत्यये, तस्य सार्वधातुकत्वेन, 'सार्वधातुकमपित्'
(1-2-4) इति द्विद्वावः। तेन सम्प्रसारणादिषु रूपमेवम्। एवं शानच्यपि प्रक्रिया
हेया।
3. क्पि, पदान्तनिमित्तके संयोगादिलोपे, सम्प्रसारणे, जकारस्य षत्वे जश्त्वचत्वयोश्च
रूपमेवम्। धानाभृद् = आष्टम्। काशिकायाम् (8-2-36) उदाहृतमेतत् पदम्।
4. निष्ठायाम्, सम्प्रसारणे पूर्वरूपे षत्वघृत्वयोश्च रूपम्। एवमेव क्त्वा-क्तिन्प्रभृतिष्वपि
प्रक्रिया हेया। क्षीरतरङ्गिण्यां 'प्रसारणविषये नेष्यते—भृष्टलुचि (श्चि?)
तलिङ्गात्।' इति वाक्यं लक्ष्यते। तस्यायमर्थः— सम्प्रसारणयोग्यस्थले 'अस्जो
रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (6-4-47) इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न; तत्र निदानं तु
राजदन्तादिगणे (2-2-31) भृष्टलुचि (श्चि?) तस्य निर्देशरूपात् लिङ्गात्—इति।
अत्र गणे (2-2-31) काशिकादिषु भृष्टलुचि इत्येव पदं पठितम्,
गणरत्नमहोद्घौ राजदन्तादिगणे (पु 120-121) "पूर्वं लुचितम् = अपनी-
तम्, पश्चाद् भृष्टम् = पक्वम् भृष्टलुचितम्। यथा—'यद्भृष्टलुचितशशेव
शशाङ्कपात्री।" इत्युक्तमिहावधेयम्।

A. '.....प्रभृष्टपललान् क्षिपन् अरिमर्तिं कृषन् माधवः।' धा. का. 2. 72.

भर्जः-अज्जः, भर्जः-अज्जः, विभर्जिषुः-विभर्क्षुः-विभर्जिषुः-^Aविभर्क्षुः, ¹वाभर्जः ;
 भर्ज्यम्-अष्ट्यम्, भर्जयितव्यम्-अज्जयितव्यम्, विभर्जिषितव्यम्-विभर्क्षितव्यम्-
 विभर्जिषितव्यम्-विभर्क्षितव्यम्, बरीभृज्जितव्यम् ;
 भर्जनीयम्-अज्जनीयम्, भर्जनीयम्-अज्जनीयम्, विभर्जिषणीयम्-विभर्क्षणीयम्-
 विभर्जिषणीयम्-विभर्क्षणीयम्, बरीभृज्जनीयम् ;
²भर्ज्यः-अद्र्यः, भर्ज्यम्-अज्ज्यम्, विभर्जिष्यम्-विभर्क्ष्यम्-विभर्जिष्यम्-
 विभर्क्ष्यम्, बरीभृज्ज्यम् ;
 ईषद्भर्जः-दुर्भर्जः-सुभर्जः, ईषद्भर्जः-दुर्भर्जः-सुभर्जः ;
 भृज्ज्यमानः, भर्ज्यमानः-अज्ज्यमानः, विभर्जिष्यमाणः-विभर्क्ष्यमाणः-विभर्जि-
 ष्यमाणः-विभर्क्ष्यमाणः, बरीभृज्ज्यमानः ;
 भर्गः-अद्रः, भर्जः-अज्जः, विभर्जिषः-विभर्क्षः-विभर्जिषः-विभर्क्षः, बरीभृज्जः ;
 भर्जुम्-अष्टुम्, भर्जयितुम्-अज्जयितुम्, विभर्जिषितुम्-विभर्क्षितुम्-विभर्जिषितुम्-
 विभर्क्षितुम्, बरीभृज्जितुम् ;
 भृष्टिः, भर्जना-अज्जना, विभर्जिषा-विभर्क्षा-विभर्जिषा-विभर्क्षा, बरीभृज्जा ;
 भर्जनम्-अज्जनम्, भर्जनम्-अज्जनम्, विभर्जिषणम्-विभर्क्षणम्-विभर्जिषणम्-
 विभर्क्षणम्, बरीभृज्जनम् ;
 भृष्ट्वा, भर्जयित्वा-अज्जयित्वा, विभर्जिषित्वा-विभर्क्षित्वा-विभर्जिषित्वा-
 विभर्क्षित्वा, बरीभृज्जित्वा ;
³भृज्ज्य, प्रभर्ज्य-प्रभर्ज्य, प्रविभर्जिष्य-प्रविभर्क्ष्य-प्रविभर्जिष्य-प्रविभर्क्ष्य,

1. यद्यन्तात् पचाद्यचि, 'यद्योऽचि च' (2-4-74) इति यद्यो लुकि, लुका लुप्ते स्थले स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेन यङ्निमित्तकवित्त्वानाश्रयणात् सम्प्रसारणादिकं न भवति । आर्षधातुकपरत्वाभावात् रमागमरेफोपधानिवृत्त्यादिकमपि न भवति । तेनात्र यथाशास्त्रम्, अभ्यासे 'दीर्घोऽकितः' (7-4-83) इति दीर्घः । उत्तरखण्डे सकारस्य ण्चुत्वजश्त्वे च भवत इति ज्ञेयम् ।
 2. घातोऽस्य निष्ठायामनिदत्त्वेन, ण्यति, रोपधनिवृत्तिरमागमपक्षे, 'चजोः कु घिण्-
 ण्यतोः' (7-3-52) इति जकारस्य कृत्वे भर्ज्यम् (:) इति 'रूपम् । रमा-
 गमाद्यभावपक्षे तु, 'पूर्वत्रासिद्धम्' (8-2-1) इति शास्त्रात् जश्त्वात् पूर्वं 'चजोः—'
 (7-3-52) इति कृत्वे, पश्चात् सकारस्य जश्त्वेन दकारे च भर्ज्यम् (:) इति
 रूपमिति ज्ञेयम् । एवमेव घञ्यपि रूपद्वयस्य निष्पत्तौ निदानं ज्ञेयम् ।
 3. ल्यपः स्थानिवत्त्वेन कित्वात् सम्प्रसारणे, सकारस्य ण्चुत्वे च रूपमेवम् ।
- A. 'आश्वास्याक्षः क्षणाहोकां विभर्क्षुरिव तेजसा ।
 रुषा विभर्जिषुप्रख्यं कपि बाणैरवाकिरत् ॥' भ. का. 9. 34.

प्रवरीभृज्य;

भर्जम् २-अजम् २, } भर्जम् २-अजम् २, } विभर्जिषम् २-
भृष्टा २, } भर्जयित्वा २-अजयित्वा २, } विभर्जिषित्वा २-
विभर्क्षम् २-विभ्रजिषम् २-विभ्रक्षम् २, } वरीभृजम् २; }
विभर्क्षित्वा २-विभ्रजिषित्वा २-विभ्रक्षित्वा २, } वरीभृजित्वा २; }

^१भृगुः, ^२भृजनम्, ^३आष्टम् ।

(1187) “दु भ्राजृ दीप्तौ” (I-भ्वादि-181. 823 अक.सेट्, आत्म.) [अ]

आजकः-जिका, आजकः-जिका, विभ्राजिषकः-षिका, बाभ्राजकः-जिका;

1. ‘प्रथिमदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च’ (द. उ. 1. 113) इत्यनेन कुप्रत्यये सम्प्रसारणे सकारलोपे, न्यङ्क्वादित्वात् (7-3-53) कृत्वे च रूपमेवम् । भृजात् = परिपक्वविज्ञानो भवतीति भृगुः=महर्षिविशेषः ।
2. ‘भूमूध्रस्रिजभ्यश्छन्दसि’ (द. उ. 5.25) इति क्युन्प्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपम् । बाहुलकात् लोकेऽपि प्रयोगः ।
3. ‘अस्रिजगमि—’ [द. उ. 8-80] इत्यादिना । प्रन्प्रत्ययः वृद्धिश्च, बाहुलकात् रमागमो न । उपधासकारस्य लोपस्तु संवत्येव । धातुजकारस्य षत्वे कृत्वे च रूपमेवम् । भ्राष्ट्रम् = भर्जनसाधनीभूतः पात्रविशेषः ।

[अ] भ्वादौ प्रथमतः, ‘भ्राजृ दीप्तौ’ इति पठित्वा, पुनर्घटादौ ‘दु भ्राजृ दीप्तौ’ इति पठ्यते । इमौ उभावपि दीप्त्यर्थकौ ऋदितौ चेति ज्ञायते । न्यासकारस्तु ‘भ्राज दीप्तौ’ इत्येव ‘भ्राजभासधुर्वि—’ (3-2-177) इत्यत्र पपाठ । पदमञ्जर्यामपि (7-4-3) ‘भ्राज दीप्तौ’ इत्येव पाठो लक्ष्यते । ‘भ्राजधातोः ऋदित्करणमपाणिनीयम् ।’ इति काशिका (7-4-3) अत्र ज्ञेया । ‘... ऋदित्वमनुदात्तेत्वंमात्रफलम् ।’ इति मा. धा. वृत्तिः । ऋदित्वस्य तिङन्त एवोपयोगादस्माभिरुभावपि धातु समुच्चित्योपात्तौ । घटादिष्वेव फणादयः सप्त धातवोऽन्ते पठिताः । तत्र ‘दु भ्राजृ—’ इत्येव पाठः न्यासकार-मैत्रेय-रक्षित-पुरुषकार-सायण-सिद्धान्तकौमुद्यादिसम्मतः । क्षीरस्वामी तु ‘भ्राजृ, दु भ्राष्टृ—’ इत्यादि पठित्वा, ‘दुरुभयस्य—इत्येके । ‘द्वितोऽ-थुच्’ (3-3-89) भ्राजथुः ।” इत्याह । चान्द्राणां काशकृत्स्नीयानां च धातुपाठे भ्राज इत्येव घटादौ पठितः न तु ‘दु भ्राजृ’ इति क्षी. टीकायां प्रतिपादितम् । एतत् सर्वमत्रानुसन्धेयम् । ‘अवश्यपठितव्येन फ[ा?]णादिकेन भ्राजते इत्यादीनां सिद्धेः इह (==घटादिभिन्नस्थले भ्वादिषु) पाठोऽनार्य इव ।’ इति न्यासकारवचनं मा. धा. वृत्तौ उपात्तमप्यत्रावधेयम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना, भौवादिककाशितवत् (186) ज्ञेयानि । किपि — ¹विभ्राक्^A-विभ्राग्-विभ्राजौ-विभ्राजः, ²भ्राजिष्णुः^B, ³विभ्राट्-विभ्राड्-विभ्राजौ-विभ्राजः, ⁴भ्राजथुः, ⁵बभ्राजिवान्, बभ्राजिवान्-भ्रेजिवान्, ⁶भ्राता, ⁷नभ्राट्, भ्राष्टिः, इति रूपाण्यस्य सम्भवन्तीति विशेषः ।

1. 'भ्राजभासधुर्वि—' (3-2-177) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु किप्प्रत्ययः । 'चोः कुः' (8-2-30) इति पदान्ते कुत्वम् । एतच्च घटादिष्वर्पाठितस्य 'भ्राजृ' दीप्तौ, इति भौवादिकस्य भ्राजतेः किपि रूपमिति ज्ञेयम् ।
2. 'भुवश्च' (3-2-138) इत्यत्र चकारेणास्मादपि धातोः इष्णुच्प्रत्यय इति काशिका-दिषूच्यते । अत्रपि भ्राजिष्णुरिति द्विविधस्यापि भ्राजतेः सम्पद्यते इति बह्वचः । 'भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन—' इति काशिकाधुपादाय पदमञ्जर्याम्— 'नैतद् भाष्ये समाश्रितम् ।' इत्युक्तम् । इदानीं भाष्यकोशेषु 'भुवश्च' (3-2-138) इति सूत्रस्य भाष्यमेव नोपलभामहे । धातुकाव्यख्याख्याने तु (2-20) घटादिकस्य 'दु. भ्राजृ—' इति धातोः इष्णुच्प्रत्यय इति प्रतिपादितम् ।
3. 'दु. भ्राजृ—' इत्यस्य ताच्छीलिके किपि, 'ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राज—' (8-2-36) इत्यनेन षत्वे, जश्चत्वर्ययोश्च रूपमेवम् । किञ्चिदध्याये सूत्रे काशिकायाम् (3-2-177) विभ्राट् इत्युदाहृतत्वेऽपि, सूत्रे घटादिपठितयोः तदितरयोर्मयोरपि भ्राजधात्वोर्ग्रहणमेव ; षत्वं तु 'ब्रश्चभ्रस्ज—' (8-2-36) इत्यत्र राजधातुसाहचर्यात् फणादि (घटादि) भ्राजतेरेव इत्यादिकं प्रकृतरथले मा. धा. वृत्तौ स्फुटम् ।
4. 'द्वितोऽथुच्' (3-3-89) इति भावेऽथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. कर्तरि लिटः कसौ घटादेरन्यत्र पठितस्य भ्राजते रूपमेवम् । घटादिकस्य कसौ तु, 'फणां च सप्तानाम्' (6-4-125) इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः । तेन रूपद्वयमिति ज्ञेयम् ।
6. 'भ्राजते इति भ्राता' इति रूपं क्षीरतरङ्गिण्यां, दशपाद्युणादिवृत्तौ च (द. उ. 2.3) भ्राजतेस्त्विति, तृचि वा, पृषोदरादित्वात् (6-3-109) जकारलोपे च साधितम् । भाष्ये (1-2-68) तु 'यदि तावद् विभर्तीति भ्राता' इत्युक्त्वात् विभर्तेर्धातोरेव भ्रातृशब्दनिष्पादनं न्याय्यमिति प्रतिभाति ।
7. 'न भ्राजते इति नभ्राट् । नप्समासे, 'न भ्राणनपात्—' (6-3-75) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः ।
- A. 'अभ्रेजि विभ्र गिभ्र नीजितैश्च यत् कदाऽप्यशोचद्विरशेषजन्तुभिः ।'

धा. का. 1.25.

- B. 'कृष्णोऽपि रेजे पथि गोपबालैः भ्राजिष्णुभिः भ्राशितपार्श्वदेशः ।' धा. का. 2.20.

(1188) “हु भ्राशृ दीप्तौ” (I-भ्वादि:-824. अक. सेट्. आत्म.)

‘आशते भ्लाशते दीप्तौ आशयते भ्लाशयते तथा ॥’ (श्लो. 167) इति देवः ।

आशक:-शिका, आशक:-शिका, विभ्राशिषक:-षिका, बाभ्राशक:-शिका ;

इत्यादीनि । क्षरते: ५ रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि ।

¹आशयमानः भ्राशृ लृत्वे इति शानचि रूपमिति विशेषः । ²आशथुः, ^Aआशितः ।

(1189) “भ्री भये” (IX-क्रयादि:-1505. सक. अनि. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘— भरणे’ इति मैत्रेयक्षीरस्वामिप्रभृतयः पठन्ति ।

आयक:-यिका, आयक:-यिका, विभ्रीषक:-षिका, वेभ्रीयक:-यिका ;

भ्रेता-त्री, आययिता-त्री, विभ्रीषिता-त्री, वेभ्रीयिता-त्री ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिकप्तिनातिवत् (1081) ज्ञेयानि ।

³भ्रीणम्-णः-णवान्, भ्रीतम्-तः-तवान्, ⁴भ्रिणन्^B-न्ती इति विशेषः ।

(1190) “भ्रुड संवरणे” (VI-तुदादि:-1395. सक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

मैत्रेयक्षीरस्वामिमतानां लिख्यतेऽस्माभिः । यद्यपि सिद्धान्तकौमुद्यादिषु,

मा. धा. वृत्तौ च न पठ्यते, तथापि मा. धा. वृत्तौ चुडधातुप्रकरणे

(तुदादौ) उद्धृतेन मैत्रेयरक्षितसम्मतपाठेन संवाददर्शनादृष्यते इत्यपि ज्ञेयम् ।

ओडक:-डिका, ओडक:-डिका, बुभ्रुडिषक:-षिका, बोभ्रुडक:-डिका ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुटातिवत् (204) ज्ञेयानि ।

1. शानचि, ‘वा भ्राश—’ (3-1-70) इत्यादिना इयन् विकल्पेन भवति ।

2. धातोरस्य द्वित्वात्, भावादौ ‘द्वितोऽथुच्’ (3-3-89) इति अथुच्प्रत्ययः ।

3. ‘अस्य ल्वादित्वमप्यस्ति इति द्रुमे’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (3-9) उपादानात् ‘ल्वादिभ्यः’ (8-2-14) इति निष्ठानत्वे नकारस्य णत्वे च रूपमेवम् । ल्वादित्वाभावे भ्रीतम् इति, अत्र निष्ठानत्वं नेति ज्ञेयम् ।

4. शतरि, ‘क्रयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘इनाऽभ्यस्त-योरात्’ (6-4-112) इत्याकारलोपे ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे णत्वे च रूपमेवम् ।

A. ‘कृष्णोऽपि रेजे पथि गोपबालैर्भ्राजिष्णुभिर्भ्राशितपार्श्वदेशः ।’ धा. का. 2-20.

B. ‘भ्रीताश्वेद्वित्तुषाऽभ्रिणता गजेन प्रक्षेप्तुमज्ञमनसा समनुद्वेतेन ।’ धा. का. 3-9.

(1191) “भ्रूण आशायाम्” (X-चुरादि:-1691. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

‘—आशविशङ्कयोः’ इति धातुपाठे पठ्यते । ‘—आशसायाम्’ इति मैत्रेयः ।

भ्रूणकः-णिका, बुभ्रूणयिषकः-षिका, भ्रूणयिता-त्री, बुभ्रूणयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । भ्रूणः^A ।

(1192) “भ्रेजृ दीप्तौ” (I-भ्वादि:-180. अक. सेट्. आत्म.)

भ्रेजकः-जिका, भ्रेजकः-जिका, बिभ्रेजिषकः-षिका, बेभ्रेजकः-जिका, भ्रेजिता-त्री, भ्रेजयिता-त्री, बिभ्रेजिषिता-त्री, बेभ्रेजिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । किपि-विभ्रेक्-विभ्रेग्-विभ्रेजौ-विभ्रेजः, इति रूपमिति विशेषः ।

(1193) “भ्रेषृ गतौ” (I-भ्वादि:-884. अक. सेट्. उभ.)

‘भ्रेषृ—इत्यपि’ इति मैत्रेयः । ‘—भये, चलने च’ इति क्षीरस्वामी पपाठ । ‘भ्लेषृ—’ इत्यन्ये इति धा. का. (२-२७) ।

भ्रेषकः-षिका, भ्रेषकः-षिका, बिभ्रेषिषकः-षिका, बेभ्रेषकः-षिका ; भ्रेषिता-त्री, भ्रेषयिता-त्री, बिभ्रेषिषिता-त्री, बेभ्रेषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (429) बोध्यानि । अस्य घातोः उभयपक्षित्वात् शतरि भ्रेषन्^B-न्ती, भ्रेषिष्यन्-न्ती-ती ; इत्यादीनि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1194) “भ्लक्ष अदने” (I-भ्वादि:-893. अक. सेट्. उभ.)

‘भक्ष’ इति क्षीरस्वामी इति मा. धातुवृत्तावुक्तम् । पुरुषकारेऽप्येवम् । ‘भक्ष’ इति मैत्रेयः । ‘भ्लक्ष’ इति दुर्गः । मुद्रितक्षीरतराङ्गिण्यां तु ‘भ्लक्ष्—’ इत्येव पाठो दृश्यते । चुरादिषु भक्ष (२१) घातौ क्षीरस्वामिनैव ‘भक्षतेर्घञ्-भक्षः ।’ इत्युक्तत्वात् अदनार्थकस्य भक्षतेर्भादिषु कुत्राप्यपाठात्, एनमेव

A. ‘आकूणिताक्षमपि च स्मिततूणितास्यं

भ्रूणस्य शाठयजनयक्ष्यमवेक्ष्य गात्रम् ।’ धा. का. ३-३५.

B. ‘चाध्या व्ययद्दाशविलोकभेषभ्रेषज्ज्ञाषा यासदघं स्पृशन्ती ॥’ धा. का. 2.27.

भक्षति मनुते इति भाति । दुर्गादयस्तु धातुमसुं 'पुक्ष—' इति पठन्ति ।
 "तस्य शिरः छित्त्वा मेघं प्राक्षारयन्, स प्रक्षोऽभवत् । तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वम्-यत्
 पुक्षशाखा—" (मैत्रायणीयसंहिता-6-3-10-2) इति श्रुत्यनुसारेण
 प्रपूर्वकात् क्षरतेः पचाद्यचि कपिलकादेराकृतिगणत्वात् (वा. 8-2-18)
 उपसर्गस्थरेफस्य लत्वे च पुक्षशब्दव्युत्पादनं कृतवतो भाष्यकारस्य न
 सम्मतमिति, अन्यथा (पुक्षधातुसद्भावे) अस्मादेव पचाद्यचि पुक्षशब्दसिद्धेः,
 श्रौतनिर्वचनस्याप्रसक्तेरिति मनीषया च सुदूरं विचार्य माधवधातुवृत्तौ
 पाठोऽयं निरस्त इति ज्ञेयम् । शतपथब्राह्मणे (3-8-3-12) 'प्रख्यो ह वै
 नामैतत् यत् पुक्षः ।' इत्युक्तमपीह ध्येयम् ।

भ्लक्षकः-क्षिका, भ्लक्षकः-क्षिका, विभ्लक्षिकः-षिका, बाभ्लक्षकः-क्षिका;
 भ्लक्षिता-त्री, भ्लक्षयिता-त्री, विभ्लक्षयिता-त्री, बाभ्लक्षिता-त्री; इत्यादीनि
 सर्वाणि रूपाणि भौवादिकध्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि । अस्य धातोः उभयपदि-
 त्वात् शानचि-भ्लक्षमाणः, भ्लक्षिष्यमाणः, इति विशेषः । खपि-^Aप्रभ्लक्ष्य इति ।

(1195) "दु भ्लाशृ दीप्तौ" (I-भ्वादिः-825. अक. सेट्. आत्म.)

'आशते भ्लाशते दीप्तौ आशयते भ्लाशयते तथा ॥' (श्लो. 167) इति देवः ।
 भ्लाशकः-शिका, भ्लाशकः-शिका, विभ्लाशिकः-षिका, बाभ्लाशकः-शिका;
¹भ्लाशमानः-भ्लाशयमानः, कसुप्रत्यये ²बभ्लाशिवान्-भ्लेशिवान्, ³भ्लाशथुः;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । कर्तरि
 क्तप्रत्यये-^Bभ्लाशितः इति रूपम् ।

(1196) "भ्लेषृ गतौ" (I-भ्वादिः-885. अक. सेट्. उभ.)

अयं केवलं सि. कौमुद्यामेव उपात्तः । अन्येषु सर्वेषु ग्रन्थेषु 'भ्लेषृ' इत्यत्र
 'भ्लेषृ इति अन्ये' इत्युक्तम् ।

1. कर्त्रर्थे शानचि, 'वा आशभ्लाश—' (3-1-70) इति इयन् वा भवति । तेन
 रूपद्वयं बोध्यम् ।
2. क्तौ 'फणां च सप्तानाम्' (6-4-125) इत्येकाराभ्यासलोपयोर्विकल्पे रूपद्वयमिति
 ज्ञेयम् ।
3. 'द्वितोऽथुच्' (3-3-89) इति द्वित्वात् अथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. 'लाषेण चाषांश्छषितान् क्षषित्वा प्रभ्लक्ष्य भक्षन्ति यदम्बु नीचाः ।' धा. का. 2-28.
- B. 'विभ्लाशितेऽकूररथे सरामः स्यमत्पयोदस्वनभाजि तिष्ठन् ॥' धा. का. 2-20.

भ्लेषकः-षिका, भ्लेषकः-षिका, बिभ्लेषिकः-षिका, वेभ्लेषकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृत्तित्वत् (261) बोध्यानि ।

(1197) “मकि मण्डने” (I-भ्वादि:-89. सक. सेट्. आत्म.)

मङ्ककः-ङ्किा, मङ्ककः-ङ्किा, मिमङ्कषिकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किा ;
मङ्किता-त्री, मङ्कयिता-त्री, मिमङ्कषिता-त्री, मामङ्किता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककृत्तित्वत् (140) ऊह्यानि । ¹मङ्कनः,
मङ्कणः, ²प्रमङ्कनम्, ³मङ्कितम्-तः-तवान्, ⁴मङ्किकः ; इत्यादीनि
रूपाणि अस्य घातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1198) “मख गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-132. अक. सेट्. पर.)

माखकः-खिका, माखकः-खिका, मिमखषिकः-षिका, मामखकः-खिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककृत्तित्वत् (141) ज्ञेयानि । शतरि-
मखन्-न्ती इति विशेषः ।

(1199) “मखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-133. अक. सेट्. पर.)

मङ्ककः-ङ्किा, मङ्ककः-ङ्किा, मिमङ्कषिकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किा ;
मङ्किता-त्री, मङ्कयिता-त्री, मिमङ्कषिता-त्री, मामङ्किता-त्री ; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृत्तित्वत् (140) ज्ञेयानि । णिनिप्रत्यये
मङ्की^B इति ।

(1200) “मणि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-148. अक. सेट्. पर.)

मङ्गकः-ङ्गिका, मङ्गकः-ङ्गिका, मिमङ्गषिकः-षिका, मामङ्गकः-ङ्गिका ;

1. ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (3-2-151) इति ताच्छीलिको युक्तप्रत्ययः । बाहुलकादत्रैव
णत्वे मङ्कणः=रूपविशेषः ।
2. ‘कृत्यचः’ (8-4-29) इति प्राप्तस्य णत्वस्य ‘इजादेः सनुमः’ (8-4-32) इति
इजादेरेवेति नियमात् णत्वं न ।
3. औणादिके (द. उ. 1-46) इन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
4. ‘वङ्कयादयश्च’ (द. उ. 1-35) इति किन्प्रत्यये रूपम् । मङ्किकः = शवः ।
- A. ‘फलाङ्कितान् वङ्कितवल्लिमङ्कितान् वनप्रदेशानुरुकाककोकिलान् ।’ धा. का. 1-13.
- B. ‘मखत्कपोतं मदमङ्किर्वर्णिं लखतिवं नङ्कितखज्जोत्तरम् ।’ धा. का. 1-19.

मङ्गिता-त्री, मङ्गयिता-त्री, मिमङ्गिषिता-त्री, मामङ्गिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि
रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) बोध्यानि । ¹मङ्गलम्^A

(1201) “मधि गत्याक्षेपे कैतवे च”

(I-भ्वादि:-111. अक. सेट्. आत्म.)

‘गत्याक्षेपः=वेगगतिः, गमनारम्भो वा, कैतवम्-व्याजः’ इति क्षीरस्वामी ।
‘आक्षेपो निन्दा, गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी’ इति मा. धा. वृत्तिः ।
मङ्गकः-ङ्ङिका, मङ्गकः-ङ्ङिका, मिमङ्गिषकः-षिका, मामङ्गकः-ङ्ङिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि । ल्युटि-
विमङ्गनम्^B इति ।

(1202) “मधि मण्डने” (I-भ्वादि:-160. अक. सेट्. उभ.)

मङ्गकः-ङ्ङिका, मङ्गकः-ङ्ङिका, मिमङ्गिषकः-षिका, मामङ्गकः-ङ्ङिका;
मङ्गिता-त्री, मङ्गयिता-त्री, मिमङ्गिषिता-त्री, मामङ्गिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि । ²मङ्गनः, ^Cसुम-
ङ्ङितः-तवान् इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1203) “मच कलकने” (I-भ्वादि:-171. सक. सेट्. आत्म.)

‘कलकनम्=दम्भः शाठ्यं चेति मैत्रेयः’ इति मा. धा. वृत्तिः । ‘—कथनं च’
इति स्वामी । ‘—कथनं च’ इति पुरुषकारः (श्लो. 47) । ‘—कथनम्
इत्यन्ये’ इति सि. कौमुदी । ‘लोकरक्षणार्थं साध्वाचारो दम्भः ।’ इति
धा. का. (1.23) ।

माचकः-चिका, माचकः-चिका, मिमचिषकः-षिका, मामचकः-चिका;
मचिता-त्री, माचयिता-त्री, मिमचिषिता-त्री, मामचिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककचतिवत् (144) ज्ञेयानि । ल्युटि-^Dमचनम् इति ।

1. ‘मङ्गेरलच्’ (द. उ. 8-123) इत्यलच्प्रत्यये रूपम् ।

2. ‘कुधमण्डार्येभ्यश्च’ (3-2-151) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।

A. ‘विलङ्गदेणं शबरान्ननाजनप्रवृत्तितं मङ्गलधेनुतङ्गितम् ॥’ धा. का. 1-20.

B. ‘प्रवृद्धमानस्य च तस्य सत्वरं विमङ्गनस्याधिकराषितात्मनः ।’ धा. का. 1.16.

C. ‘सुमङ्गिताः शिङ्घितपुष्पसौरभा यद्वर्चमानाः पशुपाः प्रसेचिरे ॥’ धा. का. 1.22.

D. ‘सकृत् 6’ काचनकचिभूषिता व्रताङ्गना निर्मखनेन नर्मणा ॥’ धा. का. 1.23.

(1204) “मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु”

(I-भ्वादि:-173. अक. सेट्. आत्म.) [अ]

मञ्चकः-ञ्चिका, मञ्चकः-ञ्चिका, मिमञ्चिषकः-षिका, मामञ्चकः-ञ्चिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककृत्तित्वत् (145) बोध्यानि । पचाद्यचि मञ्चः, क्तप्रत्यये-^Aमञ्चितः, ¹मञ्चिका, इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1205) “मठ मदनिवासयोः” (I-भ्वादि:-332. अक. सेट्. पर.)

‘मठ निवासे’ इति काशकृत्स्नधातुपाठ इति क्षी. टीका ।

‘मण्ठते शपि शोकार्थे, मठेन्मदनिवासयोः॥’ (श्लो. 82) इति देवः ।

माठकः-ठिका, माठकः-ठिका, मिमठिषकः-षिका, मामठकः-ठिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककृत्तित्वत् (148) ऊह्यानि ।

मठरः—बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये रूपम् । मठरः=अघमः ।

(1206) “मठि शोके” (I-भ्वादि:-263. अक. सेट्. आत्म.)

‘मण्ठते शपि शोकार्थे, मठेन्मदनिवासयोः॥’ (श्लो. 82) इति देवः ।

शोकः= आध्यानम्=उत्कण्ठापूर्वकस्मरणम् । उत्कण्ठामात्रे तु अकर्मकः ।

उन्मण्ठकः-ण्ठिका, मण्ठकः-ण्ठिका, मिमण्ठिषकः-षिका, मामण्ठकः-ण्ठिका ;

मण्ठिता-त्री, मण्ठयिता-त्री, मिमण्ठिषिता-त्री, मामण्ठिता-त्री ; इत्यादीनि

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृत्तित्वत् (149) ज्ञेयानि । किपि-^Bप्रमन्-

प्रमण्ठौ-प्रमण्ठः इति ।

1. पचाद्यजन्तात् स्वार्थे क्तप्रत्यये रूपमेवम् । मञ्चिका=खट्वा ।

A. ‘अमुधनैर्मञ्चितचित्तपञ्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः ।’ धा. का. 1.24.

B. ‘अनन् कुमार्येषु शुभाध्वनैव वन् प्रमन् मृशोत्कण्ठितगोपिके हरौ ।’ धा. का. 1.35.

[अ] केचित्तु धातुमसुं न पठन्ति । शाकटायन-धनपालादयस्तु भङ्गयन्तरेणामुं पठन्ति । तद् यथा—‘मञ्चुङ्—’ इति शाकटायनः । तस्य शास्त्रे उदितामेव धातूनां नुमागमः ‘उदितः’ (पा. सू. (4-2-197) इत्यनेन प्रतिपादितः । द्वित्वादात्मनेपदम् ।

(1207) “मडि विभाजने” (I-भ्वादि:-272. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘मूषार्थे मण्डतीति स्यात् तत्र मण्डयतीति णौ ।

मण्डते वेष्टने.....॥’ (श्लो. 84) इति देवः ।

मण्डकः-ण्डिका, मण्डकः-ण्डिका, मिमण्डिषकः-षिका, मामण्डकः-ण्डिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ।

¹मण्डिता, ²मण्डूकः, ³मण्डलम्, इत्यादीन्यस्माद् भवन्तीति विशेषः । ⁴मण्डितः ।

(1208) “मडि भूषायाम्” (I-भ्वादि:-321. अक. सेट्. पर.)

‘मूषार्थे मण्डतीति स्यात्, तत्र मण्डयतीति णौ । (श्लो. 84) इति देवः ।

मण्डकः-ण्डिका, मण्डकः-ण्डिका, मिमण्डिषकः-षिका, मामण्डकः-ण्डिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (146) ज्ञेयानि । अस्य

1. ताच्छीलिके तृनि रूपमेवम् । ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (3-2-151) इत्यत्र युजिबधौ
भूषणार्थिकस्यैव मण्डधातोर्भ्रंशमिति वृत्त्यादिषु प्रतिपादितत्वाद्वा न युजिति
हेयम् । स्पष्टमिदं मा. धा. वृत्तौ ।

2. ‘शलिमण्डिभ्यामूकण्’ [द. उ. 3-47] इत्यूकप्रत्ययः । मण्डते क्षितिमिति
मण्डूकः=मेकः ।

3. औणादिके [द. उ. 8-107] कलप्रत्यये रूपमेवम् । मण्डयते=वेष्टयते इति
मण्डलम्=परिवारः ।

A. ‘प्रहुण्डितानैक्षत चारुकुण्डलान् प्रवण्डितार्थान् अधिमण्डिताशयान् ।’ धा.का. 1.36.

[अ] धातुपाठे ‘वडि विभाजने; मडि च’ इति पठ्यते । तत्र ‘वडि मडि विभा-
जने’ इत्येकदेव पठितव्ये पृथक् सूत्रकरणात् । अर्थान्तरेऽपि मडिधातुर्वर्तते इति
क्षीरस्वाभ्यादयः प्रतिपादयन्ति । तद् यथा मण्डः=रसाग्रम् । अत्र तण्डुला-
दीनां पचनावसरे कथनानन्तरं य ऊर्ध्वं रसस्यावरणरूपेणाविर्भावः स रसाग्रमि-
त्युच्यते; अत्रापि धातोरस्य वृत्तिरित्यर्थः । एवम्, मण्डूरम् (=लोहमलम्)
मण्डलम्, मण्डपः इत्यादिष्वप्यस्य धातोरर्थान्तरवृत्तिर्ज्ञेया । काशकृत्स्न-
धातुपाठीयदृष्ट्यायां (कण्डभाषामध्यां) ‘वडि मडि वेष्टने’ इति पठ्यते
इति क्षी. टीका (वृ. ४९) । “नन्दी तु ‘मडि वेष्टने’ इति पठति ।” इति
धातुवृत्तिः । परं तु क्षीरतरङ्गिण्यां—“नन्दी तु ‘वडि विभाजने, वडि
वेष्टने’ इति भङ्ग्या पठति ।” इत्येव दृश्यते । ईदृशस्थलेषु शुद्धपाठः कीदृश
इति ग्रन्थैर्निर्धारयितुं न शक्यते । सर्वथा मडिधातुरनेकार्थक इति सारः ।

ताच्छीलिके युचि—¹मण्डनः^A इति रूपमिति विशेषः। ²मण्डयितुः।

(1209) “मडि भूषायाम्, हर्षे च”

(X-चुरादि:-1587. सक. सेट्. उम.) [अ]

‘भूषार्थे मण्डतीति स्यात्, तत्र मण्डयतीति णौ। (श्लो. 84) इति देवः। मण्डकः-ण्डिका, मिमण्डयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि वीरादि-ककुण्ठयतिवत् (210) ज्ञेयानि।

(1210) “मण शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-448. अक. सेट्. पर.)

माणकः-णिका, माणकः-णिका, मिमणिषकः-षिका, मम्मणकः-मंमणकः-णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककणतिवत् (157) ज्ञेयानि। ‘रण मण कणां गतौ मिच्चं स्मर्यते।’ इति क्षीरस्वाम्याह। क्षीरस्वामिनं विना अन्ये सर्वेऽपि घटादिषु न पठन्ति। प्रकरणान्तरे अर्थान्तरे च पठितानां धातूनामर्थविशेषे घटादिषु पाठस्य सर्वेयथाप्रमाणमभ्युपगमात्, अस्यापि घटादिपाठः स्यान्नाम। घटादिपाठपक्षे णौ ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति मिच्चेन उपधाया ह्रस्वः। तेन मणकः-णिका, मणयिता-त्री, मणम् 2-माणम् 2, मणयित्वा 2, इत्यादीनि रूपाणि ण्यन्ते यथायथमूह्यानि। ³मणितम्,

1. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘कुधमण्ड(र्थे)भ्यश्च’ (3-2-151) इति युच्प्रत्ययः। मण्डार्थाः = भूषणार्थका धातवः।
2. ण्यन्तात् औणादिके [द. उ. 1-140] इत्युच्प्रत्यये, ‘अयामन्तात्वाभ्येत्स्विष्णुषु’ (6-4-55) इति णेरयादेशे च रूपमेवम्।
3. धातोरस्य शब्दार्थत्वेऽपि शब्दविशेष एव रुढिः। “मणितं सुरतकूजिते रुढम्, एवं कणितम् आर्ते... ..” इत्यादि सुदूरं शब्दार्थकानामेव धातूनां अर्थभेदे निरूप्य “इत्यादि प्रतिधातुस्थं कियद् व्याचक्ष्महे वयम्।
लोकात् सूरिभिरित्यूहं लक्ष्यमूलं हि लक्षणम्॥” इति क्षीरस्वामिना प्रति-पादितमिहानुसन्धेयम्। एवमेव धातुपाठे कस्मिंश्चिदर्थविशेषे पठितानामपि धातूनां लोकप्रयोगतोऽर्थान्तरे वृत्तिरित्यूहमिति प्रदर्शनायास्माभिरेतदत्रोपात्तम्।

A. ‘कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य माम्॥’ भ. का. 7.16.

[अ] “—‘मडि भूषायाम्’ इति भूषातौ पाठादेव मण्डति इति सिद्धेः, अस्वेदित्वं नुम्मात्रार्थम्, न तु णिजिवक्तृत्वार्थम्; तेन हर्षे मण्डति इति न भवति।” इति मा. धा. वृत्तिः। कचित् कोशे अत्र ‘हर्षे च’ इति न पठ्यते। पाठ-शुद्धिरत्र कीदृशीति न विद्वाः।

¹मणिः, ²मणिकम्, मणिकः इत्यादीनि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1211) “मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे”

(X-चुरादि:-1680. अक. सेट्. आत्म.) आकुस्मीयः ।

‘—गुप्तभाषणे’ इत्येव प्रायशःपाठः । ‘मन्त्रि—’ इति कुतश्चिद् दृष्टःपाठः ।
मन्त्रकः-न्त्रिका, मिमन्त्रयिषकः-षिका ; मन्त्रयिता-त्री, मिमन्त्रयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकतन्त्रयतिवत् (698) ज्ञेयानि ।
³मन्त्री, ⁴मन्त्रः ।

(1212) “मथि हिंसासंक्लेशनयोः” (I-भ्वादि:-46. सक. सेट्. पर.)

‘मन्थ—’ इति क्षीरस्वामी ।

‘हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत् मथेन्मथ्नाति लोडने ।’ (श्लो. 98) इति देवः ।
मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामन्थकः-न्थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुन्थतिवत् (220) ज्ञेयानि ।
सन्नन्तादुप्रत्यये-^Aमिमन्थिषुः, ⁵खड्गोपमन्थम्-खड्गोनोपमन्थम् वा शत्रुं मारयति,
खड्गोनोपमन्थ्य वा । ⁶मन्थी^B ।

1. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावादौ स्त्रियाम् इक्प्रत्यये रूपमेवम् ।
2. मणिरिव, मणिरिव इत्यादिष्वर्थेषु तद्धिते कन्प्रत्यये रूपमेवम् । ‘मणिकः=महा-कुम्भः ।’ इति क्षीरस्वामी ।
3. प्रह्यादिषु (3-1-134) ‘मन्त्री’ इति पाठात् णिनिप्रत्ययः ।
4. ‘एरच्’ (3-3-56) इति भावेऽच्प्रत्ययः ।
5. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुल् । अत्रानुप्रयोगधातुना मारयतिना समानकर्मकत्वादस्य धातोर्णमुल् इति ज्ञेयम् । ‘तृतीयाप्रभृतीनि—’ (2-2-21) इति समासविकल्पः । वाच्यरूपन्यायेन क्त्वाऽप्यत्र ज्ञेयः । तेन ल्य-बन्तस्यापि प्रयोगः प्रदर्शितः ।
6. प्रह्यादिवात् (3-1-134) कर्तरि णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । प्रह्यादिराकृतिगणः ।
- A. ‘स भोजराड्य हरिं मिमन्थिषुः प्रमान्थनं सेधतु को निषेत्स्यति ? ॥’
धा. का. 1.7.
- B. ‘परिभाषाणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ।’ भ. का. 6.75.

(1213) “मथे विलोडने” (I-भ्वादि:-848. सक. सेट्. पर.)

ज्वलादिः । [अ]

‘हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत्, मथेन्मथनाति लोडने ।’ (श्लो. 98) इति देवः ।
माथकः-थिका, माथकः-थिका, मिमथिषकः-षिका, मामथकः-थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककथतिवत् (294) ज्ञेयानि ।
¹मन्मथः, ²मथः-माथः, ³दण्डमाथः, ⁴प्रमाथी^A, ⁵मथुरा ।

(1214) “मद तृप्तियोगे”

(X-चुरादि:-1706. अक. सेट्. आत्म. आकुस्मीयः)

‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे माद्येत्, मादयते निचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।
‘—तृप्तिशोधने, शोधनम्=सम्पत्तिः ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘तृप्ति-
शोधने=तर्पणशुद्धौ ।’ इति पुरुषकार-माधवाभ्यां क्षीरस्वामिसम्मतपाठत्वे-
नोपात्तं वाक्यम् । तत्तु मुद्रितक्षीरतरङ्गिणीकोशे न दृश्यते ।
मादकः-दिका, मिमादयिषकः-षिका ; मादयिता-त्री, मिमादयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि ।

1. मनो मथतीति मन्मथः । पचादिषु पाठात् बाहुलकेन अत्राचप्रत्ययः । कर्मण्यणो-
ऽपवादः ।
 2. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि विकल्पेन णप्रत्ययः । पक्षे
पचाद्यच् । तेन रूपद्वयम् ।
 3. मथ्यतेऽनेन इति माथः=पन्थाः । दण्डभावो माथः दण्डमाथः=कजुः पन्थाः ।
 4. ‘प्रे लपसृदुमथवदवसः’ (3-2-145) इत्यनेन तच्छी षतद्धर्मतत्तापुकारिण्वर्थेषु
घितुणप्रत्ययः ।
 5. ‘मन्दिवाशिमथि-’ [द. उ. 8-21] इत्युरचप्रत्यये रूपमेवम् । मथ्यतेऽसौ जनैरिति
मथुरा । मथितावस्यां मधुलवणाविति मथुरा इत्यपि कचिद् व्युत्पादितम् ।
 - A. ‘प्रमाथिनो विभुक्तानां हिंसकाः पापदुर्दुराः ॥’ भ. का. 7.12.
- [अ] ‘—विलोडने’ इति पुरुषकारे (श्लो. 98) पाठः । विलोडनम्=क्षोभणम् ।
“मथे विलोडने...मथयति...मथयकः.... इत्यादिकाशकृत्स्नीयधातुपाठे,
तद्दीकार्या च पाठः ॥” इति क्षी. टीकायामत्र प्रकरणे पाठान्तरमस्य धातोः
प्रदर्शितम् । तत्र मथयकः इति दर्शनात् काशकृत्स्नीयाः घटादिपाठमप्य-
स्यानुमेनिरे इति ज्ञायते ।

(1215) “मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु”

(I-भ्वादि:-13. अक. सेट्. आत्म.)

‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे माद्येत्, मादयते णिचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।
 “मोदो=हर्षः, मदो=गर्वः, स्वप्नः=आलस्यम् । चन्द्रस्तु ‘मदि जाड्ये’
 इत्येव पपाठ । स्तुतिगतिभ्यामन्यत्राकर्मकः ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
 ‘स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते ।’ इति क्षीरस्वामी । धातोरस्य कान्त्यर्थकत्वं
 केगाश्विदसम्मतम् ।

मन्दकः-न्दिका, मन्दकः-न्दिका, मिमन्दिषकः-षिका, मामन्दकः-न्दिका ;
 मन्दिता-त्री, मन्दयिता-त्री, मिमन्दिषिता-त्री, मामन्दिता-त्री ; इत्यादीनि
 समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । ¹मन्दनः,
 इदमेपां ²मन्दिताम्, ³मन्दुरा, ⁴मन्दिरम्, ⁵मन्द्रः, ⁶मन्दारः, ⁷मन्दाकः ।

(1216) “मदी हर्षग्लेपनयोः”

(IV-दिवादि:-[815] 1208. अक. सेट्. पर.)

शमादिः, घटादिश्च । ‘ग्लेपनम्=दैन्यम्’ इति मा. धा. वृत्तिः ।
 ‘ग्लपने’ इति क्षीरस्तरङ्गिण्यां पाठः ।
 ‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे माद्येत्, मादयते णिचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।

1. ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम् ।
2. ‘क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ (3-4-76) इति गत्यर्थकत्वात्,
 अकर्मकत्वाच्च अधिकरणे क्तप्रत्ययः ।
3. ‘मन्दिवाशि—’ [द. उ. 8-21] इत्युरन्प्रत्ययः । मन्दन्तेऽस्यां वाजिन इति
 मन्दुरा=वाजिशाला ।
4. ‘इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दि—’ (द. उ. 8-26) इति किरन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
 मन्दिमम्=आलयः ।
5. ‘स्फयितश्चि—’ (द. उ. 8-31) इत्यादिना रक्प्रत्यये रूपमेवम् । मन्द्रः=
 मधुरस्वरः, मन्दगतिश्च ।
6. ‘अङ्गिमदिमन्दिभ्यः—’ (द. उ. 8-64) इत्यारन्प्रत्यये रूपमेवम् । मन्दारः=
 देववृक्षविशेषः ।
7. बाहुलकादौणादिके आकन्प्रत्यये रूपमेवम् । मन्दाकशब्दात् मत्वर्थीये इनिप्रत्यये
 मन्दाकिनी इति सिद्धयति । मन्दाकिनी=नदीविशेषः ।

मादकः-दिका, ¹मदकः-निमादकः-मादकः-दिका, मिमदिषकः-षिका,
 मामदकः-दिका ;
 मदिता-त्री, मदयिता-त्री, मिमदिषिता-त्री, मामदिता-त्री ;
²माद्यन्-न्ती, मदयन्-न्ती, मिमदिषन्-न्ती ; —
 मदिष्यन्-न्ती-ती, मदयिष्यन्-न्ती-ती, मिमदिषिष्यन्-न्ती-ती ; —
 —मदयमानः, मदयिष्यमाणः, —मामद्यमानः, मामदिष्यमाणः ;
 सुमत्-सुमद्-सुमदौ-सुमदः ; — — —
³मत्तम्-मत्तः-मत्तवान्, मदितः, मिमदिषितः, मामदितः-तवान् ;
 मदः, ⁴प्रमद्वरः, ⁵प्रमादी, ⁶इरम्मदः^A, ⁷उन्मदिष्णुः^B, मदः,
⁸मदनः, मिमदिषुः, मामदः ;
 मदितव्यम्, मदयितव्यम्, मिमदिषितव्यम्, मामदितव्यम् ;

1. 'घटादयो मितः' (ग. सू. भ्वादौ) इति मित्वात् 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति णौ उपधाया ह्रस्वो भवति । एवं ण्यन्ते सर्वत्र हेयम् । 'मदी हर्षे' इति दिवादिषु पठितस्यैव धातोर्मित्त्वार्थं घटादिषु (भ्वादौ) अनुवादः । तेन हर्षग्लेपन-रूपार्थविशेष एव घटादिपाठात् मित्त्वेन मदकः इत्यादीनि ण्यन्ते रूपाणीति हेयम् । अन्यत्रार्थेषु निमादकः [=अक्षरव्यञ्जनानां स्पष्टमुच्चारयिता], मादकः [=चित्तविकारोत्पादयिता] इत्यादिषु मित्त्वं नेति हेयम् ।
2. इयनि, 'शमामष्टानाम्—' (7-3-74) इति दीर्घे रूपमेवम् ।
3. 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (7-2-14) इति निष्ठायामिणिनिषेधे 'न ध्याख्यापृमूर्च्छि-मदाम्' (8-2-57) इति निष्ठानत्वनिषेधे च रूपमेवम् ।
4. 'स्थेशभास-' (3-2-175) इत्यत्र "प्रमद्वरोऽपि इति केचित् ।" इति प्रक्रियाकौमुदी ।
5. 'शमित्यष्टाभ्यः—' (3-2-141) इति ताच्छील्ये घिनुणप्रत्यये रूपमेवम् ।
6. इरया मायतीति इरम्मदः=मेपज्योतिः । इरा=उदकम् । 'उग्रम्पश्येरम्मद-पाणिन्धमाश्च' (3-2-37) इति कर्तरि तुजाद्यपवादतया खश् निपात्यते । निपातना-देव श्यन् न । 'इरया=वारिणा मायन् वैद्युतामिरिरम्मदः ।' इति प्र. सर्वस्वे ।
7. 'अलंकृच्चिराकृच्चप्रजनोत्पचोत्पतोम्मदः—' (3-2-136) इत्यादिना तच्छील्लादिषु कर्तृषु इष्णुच्प्रत्ययः ।
8. ण्यन्तात् 'नन्दिग्रहि—' (3-1-134) इति नन्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्यये रूपमेवम् । मदयतीति मदनः ।
- A. 'इरम्मदं ज्योतिरमुद्यदन्त्रं शनैश्शनैः प्रावृषिकं ररास ॥' वा. वि. 3.6.
- B. 'व्यालद्विषा यन्तुभिरुन्मदिष्णवः कथंचिदारादपथेन निम्बिरे ॥' शि. व. 12.28.

मदनीयम्, मदनीयम्, मिमदिषणीयम्, मामदनीयम् ;

माद्यम्-^१मद्यम्, मद्यम्, मिमदिष्यम्, मामद्यम् ;

ईषन्मदः-दुर्मदः-सुमदः ;

मद्यमानः, मद्यमानः, मिमदिष्यमाणः, मामद्यमानः ;

मादः, ^२विद्यामदः-धनमदः, कुलमदः, [कन्यानाम्] ^३प्रमदः, [कोकिलानाम्]

सम्मदः, प्रमादः-सम्मादः-उन्मादः-विमादः, मदः, मिमदिषः, मामदः ;

मदितुम्, मदयितुम्, मिमदिषितुम्, मामदितुम् ;

मत्तिः, मदना, मिमदिषा, मामदा ;

मदनम्, मदनम्, मिमदिषणम्, मामदनम् ;

मदित्वा, ^Aमदयित्वा, मिमदिषित्वा, मामदित्वा ;

प्रमद्य, प्रमदय्य, प्रमिमदिष्य, प्रमामद्य ;

मादम् २, } ^४मादम् २-मदम् २, } मिमदिषम् २, } मामदम् २ ; }
मदित्वा २, } ^Aमदयित्वा २, } मिमदिषित्वा २, } मामदित्वा २ ; }
^५मदयित्तुः, ^६मदिरा, ^७मत्सरः, ^८मत्स्यः-मत्सी ।

1. "मदसाधनम्—मद्यम् । बाहुलकात् करणे यत् ।" इति प्र. सर्वस्वे ।
2. 'मदोऽनुपसर्गे' (3-3-67) इति अनुपसर्गेऽप्यप्रत्ययः । घञोऽपवादः । कुलमदः, धनमदः, इत्यादिषु चैवं ज्ञेयम् ।
3. 'प्रमदसम्मदौ हर्षे' (3-3-68) इति हर्षेऽभिधेये एतौ शब्दौ निपात्येते । हर्षादन्यत्, उपसर्गे च प्रमादः, सम्मादः इत्यादिषु घञ् इति ज्ञेयम् । 'सध माद-स्थयोश्छन्दसि' (6-3-96) इत्यत्र माद इति निर्देशबलात् 'केवलादप्यस्माद्-धातोर्घञ् भवतीति ज्ञेयम् ।
4. घटादिषु पाठसामर्थ्यात् 'चिण्णमुलोः-' (6-4-93) इति णौ परतः दीर्घो विकल्पेन भवति । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
5. 'स्तनिहृषिपुषिगदिमदि-' [द. उ. 1-140] इति ण्यन्तात् इत्तुच्प्रत्यये रूपमेवम् । मदयित्तुः=मदिरा ।
6. 'इषिमदि-' [द. उ. 8-26] इत्यादिना कित्च्प्रत्यये रूपमेवम् । माद्यन्ते-नयेति मदिरा=सुरा ।
7. 'कृधूमदिभ्यः कित्' (द. उ. 8-53) इति सरन्प्रत्ययः, तस्य च कित्त्वम् । माद्यत्यसौ परव्यसनैरिति मत्सरः=ईर्ष्या ।
8. 'ऋतन्यच्चि-' (द. उ. 10-12) इत्यादिना स्यन्प्रत्यये रूपमेवम् । माद्यत्युदकं प्राप्य इति मत्स्यः । स्त्रियाम् गौरादिपाठात् (4-1-41) ङीप् । 'मत्स्यस्य ङ्याम्—' (वा. 6-4-149) इति यकारलोपः ।
- A. 'वपितोयनिधीन् प्लवङ्गमेन्दुर्मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ।' भ. का. 10. 28.

(1217) “मन ज्ञाने” (IV-दिवादि:-1176. सक. अनि. आत्म.)

‘स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥ [इति देवः ।

पूजायाम् मानयेन्मानेत्, यौ मीमांसेत तद्धसोः ।’ (छो. 125-126)

मानकः-निका, मानकः-निका, ¹मिमंसकः-सिका, ²मम्मनकः-मंमनकः-निका;

मन्ता-त्री, मानयिता-त्री, मिमंसिता-त्री, मम्मनिता-मंमनिता-त्री;

—मानयन्-न्ती, मानयिष्यन्-न्ती-ती; — —

³मन्यमानः, मानयमानः, मिमंसमानः, मंमन्यमानः;

मंर्यमानः, मानयिष्यमाणः, मिमंसिष्यमाणः, मंमनिष्यमाणः;

⁴सुमत्-सुमतौ-सुमतः, हरिमत्; — —

मतम्-⁵राज्ञां मतः-मतवान्, मानितः, मिमंसितः, मंमनितः-तवान्;

मनः, ⁶दर्शनीयमानी [भार्यायाः], ⁷पण्डितम्मन्यः^A-पण्डितमानी,

1. सन्नन्तात् ण्वुलि, द्विवचनादिकेषु कृतेषु ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ (8-3-24) इत्यनेन धातुनकारस्यानुस्वारे रूपमेवम् । एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
 2. यङन्ते सर्वत्र द्विवचनादिकेषु कृतेषु अभ्यासे, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति नुगागमः, तस्य च पदान्तवद्भावावचनात् परतवर्णविह्वलः । तेन रूपद्वयम् ।
 3. शतरि, दिवादित्वात् शपोऽपवादः श्यन्प्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
 4. क्तिपि, ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोल्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्छिति’ (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपः । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति—’ (6-1-71) इति तुक् ।
 5. अनुदात्तोपदेशत्वादस्य धातोर्निष्ठायामनुनासिकलोपे, रूपाण्युह्यानि । राज्ञां मतः इत्यत्र ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः—’ (3-2-188) इति बुद्धयर्थकत्वादस्य वर्तमाने कर्तरि क्तः । ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (2-3-67) इति कर्तरि षष्ठी ।
 6. दर्शनीयां मन्यते इत्यर्थे कर्मण्युपपदे ‘मनः’ (3-2-82) इत्यनेनात्र णिनिः । ‘भार्यायाः’ इत्यत्र कर्मणि षष्ठी । भार्याशब्दसापेक्षस्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात् समासः । ‘क्यङ्मानिनोश्च’ (6-3-36) इत्यनेन मानिन्शब्द उत्तरपदे दर्शनीयाशब्दस्य पुंवद्भावः ।
 7. पण्डितमात्मानं मन्यते इत्यर्थे, ‘आत्ममाने खश् च’ (3-2-83) इति पाक्षिकः खश् । पक्षे णिनिः । खशः शित्वात् विकरणप्रत्ययः श्यन्प्रवृत्तः । ‘अरुद्विषद-जन्तस्य—’ (6-3-67) इति पूर्वपदस्य सुम् ।
- ▲. ‘अखण्ड्यमानं परिखण्ड्य शकं त्वं पण्डितं मन्यसुदीर्घदण्डः ।’ भ. का. 12. 17.

^Aशूरमानी, ¹कालिम्मन्या, ²दिवामन्या-दोषामन्यम्, ³गाम्मन्यः,
⁴स्त्रियम्मन्यः-स्त्रीम्मन्यः, ⁵नरम्मन्यः, ⁶भुवम्मन्यः, ⁷श्रिमन्यं
 [कुलम्], ⁸उपकुम्भम्मन्यः, ^Bश्रियम्मन्या, श्रीमन्मन्यः, रजनिम्मन्यः,

1. कालीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खश्प्रत्यये, इयनि च कृते, 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति प्राप्तं पुंवद्भावं परत्वाद् बाधित्वा, 'स्त्रित्यन्ययस्य' (6-3-66) इति ह्रस्वः। तेन कालिम्मन्या इति सिद्धयति।
 2. 'दिवा' इत्यधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम्। एवम्भूतस्याप्यस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम्। तेन दिवा मन्यते इत्यर्थेऽत्र खशि, अव्ययत्वादुपपदस्य मुम्, ह्रस्वश्च नेति ज्ञेयम्। एवमेव दोषामन्यम् इत्यत्रापि ज्ञेयम्।
 3. अत्रापि पूर्ववत् गाप् आत्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' (6-3-68) इत्यनेन खिदन्ते परे एकाचः पूर्वपदस्य 'गो' इत्यस्य अम् इत्यागमो भवति, स च '—प्रत्ययवच्च' (6-3-68) इति वचनात् स्वादिप्रत्ययवद् भवति। तेन 'औतोऽम्शसोः' (6-1-93) इत्यनेन प्रत्ययाश्रित आकारोऽत्र भवति। तेन गाम्मन्यः इति रूपं सिद्धयति।
 4. स्त्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, पूर्ववत् 'इच एकाचः—' (6-3-68) इति अमागमे, 'वाऽम्शसोः' (6-4-80) इति विकल्पेन इयङ्। इयङ्पक्षे स्त्रियम्मन्यः, इति रूपम्। इयङ्भावपक्षे 'अमि पूर्वः' (6-1-107) इति पूर्वरूपे स्त्रीम्मन्यः इति रूपम्।
 5. नरं आत्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, अमागमे, 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' (7-3-110) इति गुणे नरम्मन्यः इति रूपम्। अत्र '—प्रत्ययवच्च' (6-3-68) इति वचनात् मुमपवादादतया प्रवृत्तस्यामः प्रत्ययत्वम्। प्रत्ययत्वादेव सर्वनामस्थान-संज्ञा, तदाश्रितो गुणश्चात्रेति ज्ञेयम्।
 6. भुवमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, अमि, 'अचि णुधातु—' (6-4-77) इत्यादिना उवङ्त्रेति ज्ञेयम्।
 7. श्रियमात्मानं मन्यते इत्यत्र श्रिमन्यं [ब्राह्मणकुलम्] इत्येव न्याय्यम् इति 'इच एकाचः—' (6-3-68) इति सूत्रभाष्यवाक्यम् 'तस्मात् श्रिमन्य-मित्येव भवितव्यम्।' इत्याकारकमवलम्ब्य सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम्। प्रकृतसूत्रे उद्धोते नागेशभट्टैस्तु उपात्तभाष्यवाक्यस्य एकदेशयुक्तित्वं प्रसाध्य, श्रियम्मन्यम् इत्येव प्रामाणिकं रूपमिति स्थापितम्। भट्टिकार्येऽपि (5-71) श्रियम्मन्यपदस्य प्रयुक्तत्वात् नागेशपक्ष एव ज्यायानिति भाति।
 8. कुम्भस्य समीपे उपकुम्भम्। 'अव्ययं विभक्ति—' (2-1-6) इत्यादिना सामीप्ये अव्ययीभावसमासे, 'अव्ययीभावश्च' (1-1-41) इत्यनेन अव्ययी-भावसमासस्याव्ययत्वम्। 'अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लङ्मुखस्वरोपचाराः' (वा. 1-1-41) इति वचनात् उपकुम्भमात्मानं मन्यते इत्यर्थेऽव्ययत्वाभावात् मुमागमोऽत्रेति ज्ञेयम्। स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (1-1-41) भाष्यादौ।
- A. 'राममुक्षैरपालब्ध शूरमानी कपिप्रभुः।
 व्रणवेदनया ग्लायन् साधुम्मन्यमसाधुवत् ॥' भ. का. 6. 128.
- B. 'मिथ्यैव श्रीः श्रियम्मन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः।' भ. का. 5. 71.

साधुम्मन्यः,	^१ पटुमानिनी,	^२ मेनका,	मानः,	मिमंसुः,	मम्मनः ;
मन्तव्यम्,	मानयितव्यम्,	मिमंसितव्यम्,	मम्मनितव्यम् ;		
मननीयम्,	माननीयम्,	मिमंसनीयम्,	मम्मननीयम् ;		
मान्यम्,	मान्यम्,	मिमंस्यम्,	मम्मन्यम् ;		
ईषन्मनः-दुर्मनः-सुमनः ;	—	—			
मन्यमानः,	मान्यमानः,	मिमंस्यमानः,	मम्मन्यमानः ;		
मानः,	मानः,	मिमंसः,	मम्मनः ;		
मन्तुम्,	मानयितुम्,	मिमंसितुम्,	मम्मनितुम् ;		
^३ मन्या, ^A सुमत्, मतिः,	^४ मन्तिः,	अनुमतिः,	मानना,	मिमंसा,	मम्मना ;
मननम्,	माननम्,	मिमंसनम्,	मम्मननम् ;		
मत्वा;	मानयित्वा,	मिमंसित्वा,	मम्मनित्वा ;		
अनुमत्य,	अनुमान्य,	अनुमिमंस्य,	अनुमम्मन्य ;		

- १ पट्टीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे, पाक्षिके णिनिप्रत्यये 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति पुंवद्भावे रूपमेवम् । पक्षे पटुम्मन्या इत्यपि भवति ।
- २ 'आशिषि च' (3-1-150) इति चुन्प्रत्यये, 'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-44) इति प्राप्तस्येत्वस्य 'आशिषि चुनश्च न' (वा. 7-3-45) इति निषेधः । 'आशीरर्थेऽके मनेः एत्वं वाच्यम्' इति वचनेन एकारः इति प्र. कौमुद्यासुक्तम् । मेनका = अप्सरोविशेषः ।
- ३ स्त्रियाम्, 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमन—' (3-3-99) इत्यादिना संज्ञायां क्यपि रूपमेवम् । 'मन्या = गलपार्श्वसिरा (सिरा), मन्यन्तेऽनयेति कृत्वा । तथा हि क्रुद्धो ज्ञायते ।' इति पद्मञ्जरी । न्यासकारस्तु 'संज्ञायाम्' इत्युक्तत्वात् अल्लादित्वेऽपि प्रत्ययस्य क्त्विममाश्रित्यानुनासिकलोपे तुकि च मत्या इति रूपमनुमेने । 'मन्या = पश्चाद्ग्रीवासिरा ।' इति मा. धा. वृत्तिः । 'सुमत्' इति सम्पदादिवात् (3-3-94) क्तिपि अनुनासिकलोपे, तुकि च रूपम् । सुमत् = लक्ष्मीः ।
- ४ क्तिचि रूपमेवम् । 'न क्तिचि दीर्घश्च' (6-4-39) इत्यनेन क्तिचि अनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । मतिः इत्यत्र तु क्तिनि अनुनासिकलोपो भवत्येव । 'मन्त्रे वृषेपचमन—' (3-3-96) इत्यनेन मन्त्रे एव मन्यतेः क्तिन्विधानात् लोके न मतिरित्यस्य प्रयोग इति न मन्तव्यम् । उदात्तस्वरार्थं सूत्रस्यास्य (3-3-96) प्रवृत्तेः ।

A. 'पुरोहिताऽमात्यमुखाश्च योधा विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥' भ. का. 3.28.

मानम् २, } मानम् २, } मिमंस २, } मम्मनम् २; }
 मत्वा २, } मानयित्वा २, } मिमंसित्वा २, } मम्मनित्वा २; }
^१मुनिः, ^२मनुः-मनुष्यः-मनुषी, ^३मन्तुः, ^४मन्युः, ^५मन्तः, ^६मठरः,
^७मांसम्, ^८मधु, ^९मनः ।

(1218) “मन स्तम्भे” (X-चुरादि:-1710. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः । ‘स्तम्भः=गर्वः । पक्षे मनतीति चन्द्रः’ इति क्षीरस्वामी ।

‘स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥’ (श्लो. 125) इति देवः ।

मानकः-निका, मिमानयिषकः-षिका नयिता-त्री, मिमानयिषिता-त्री;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौराणि तिवत् (388) ज्ञेयानि ।

1. ‘मनेरुच’ (द. उ. 1-51) इति मनेरुच उकारादेशे च रूपमेवम् ।
 मुनिः=ऋषिः ।
2. औणादिके उपप्रत्यये रूपे मनुते वा मनुः । मनुशब्दात् ‘मनोजा-
 तावच्यतौ पुक् च’ (4-1-161) इति अच् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ;
 तत्सन्धियोगेन पुगागमश्च । मानुषः, मनुष्यः इति जातिशब्दौ एतौ । स्त्रियाम्,
 ‘ह्यगवयमुकयमत्स्र नुष्याणामप्रतिषेधः’ (वा. 4-1-63) इति प्रतिप्रसवेन
 जाति, ‘त्य’ (6-4-150) इति यलोपे मनुषी इति रूपम् ।
3. ‘कमिमनि—’ (द. उ. 1-125) इति तुप्रत्यये रूपमेवम् । ‘मन्तुः पुंस्यपराधे-
 ऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ’ इति मेदिनी इति अमरकोशव्याख्याने (2.26) ।
4. ‘यजिमनि—’ (द. उ. 1-134) इति युच्प्रत्यये रूपमेवम् । मन्युः=दैन्यम्,
 यागः, अन्तर्गतः क्रोधश्च ।
5. ‘गुह्वीपचिवचियमिमनि—’ (द. उ. 8.89) इति त्रप्रत्यये रूपमेवम् । ‘वेदमेदे
 गुह्यवादे मन्त्रः—’ इति अमरः (3.167) ।
6. ‘वनिमनिभ्याम्—’ (द. उ. 8.99) इति अरप्रत्यये ठकारे ऋ. णदेशे रूपमेवम् ।
 मठरः=ज्ञानी, गोत्रं च । मूढः इति क्षीरस्वामी ।
7. ‘मनेर्दीर्घश्च’ (द. उ. 9.23) इति सप्रत्यये दीर्घे च रूपमेवम् । नदिति
 मांसम्=पिशितम् इत्यर्थः ।
8. ‘फलिपाटिनमिमनि—’ (द. उ. 1.103) इति उपप्रत्यये
 मन्यते तदतिशयेन इति मधु=माध्वी ।
9. ‘अमुन्’ (द. उ. 9. 49) इति अमुन्प्रत्यये रूपमेवम्

(1219) “मनु अवबोधने” (VIII-तनादि:-1471. सक.सेद्. आत्म.)

‘स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥’ (श्लो. 125) इति देवः ।

‘—बोधने इति मैत्रेयः ।’ इति मा. धा. वृत्तिटीका ।

मानक:-निका, मानक:-निका, ¹मिमनिषक:-षिका, मम्मनक:-मंमनक:-
निका; मनिता-त्री, मानयिता-त्री, मिमनिषिता-त्री, मम्मनिता-मंमनिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि दैवादिकमन्यतिवत् (1217) ज्ञेयानि । किपि
²हरिमत्-हरिमतौ-हरिमतः; ³मत:-तम्-तवान्, ⁴मनितम्-त:-तवान्,
⁵मनित्वा-मत्वा, ⁶मेनका, ⁷अभिमत्य, ⁸मन्तिः, ^Aमन्वानः इतीमानि रूपाणि
अस्य घातोः विशेषेण संभवन्तीति विशेषः ।

1. अस्य घातोः सेट्त्वात् सनि रूपमेवम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र बोध्यम् । शुद्धात्
तृजादिषु च एवमेव ऊह्यम् ।
2. ‘गमः कौ’ (6-4-40) इत्यत्र ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’ इति वचनात् किपि
अनुनासिकलोपे, ‘ह्रस्वस्य—’ (6-1-71) इति तुकि च रूपमेवम् ।
3. निष्ठायां, ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्—’ (6-4-37) इति
अनुनासिकलोपे रूपमेवम् ।
4. निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निषेधस्यानित्यत्वादित् । तदनित्यत्वे
च, ‘कृती छेदने’ (तु. से. पर.) इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा, ‘सेऽसिचि—’
(7-2-57) इति वेदकत्वात् सिद्धे किं तेन? इति अमरव्याख्यायाम् (1-107)
प्रतिपादितत्वात् मनितम् इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम् । तथा—‘बुद्धं बुधितं
मनितम्’ इत्यमरः । ‘एवमेव स्वामी’ इति प्र. सर्वस्वे ।
5. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ् विकल्पः । इदपक्षे मन्तिवा ।
इडभावपक्षे, अनुनासिकलोपे मत्वा इति रूढद्वयं बोध्यम् ।
6. ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति वुन् । ‘नशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यम्’
(वा. 6-4-120) इति वचनात् एत्वे रूपमेवम् । “—‘मेनका’ इत्यपि भाषायां
न प्राप्नोति । यदि तु इष्यते पृषोदरादित्वाद्बुधित्यति । ‘आशिषि
चोपसंख्यानम्’ (वा. 7-3-45) इति इत्वाभावः ।” इति प्रकृतसूत्रभाष्ये
(6-4-120) कैयटे प्रतिपादितम् ।
7. ल्यपि, ‘वा ल्यपि’ (6-4-38) इत्यस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद् अत्र नान्तानिटां
नित्यम् अनुनासिकलोपः । तेन अभिमत्य इत्येकमेव रूपम् ।
8. तनोत्यादित्वात् किञ्चि ‘न किञ्चि दीर्घश्च’ (6-4-39) इति दीर्घानुनासिकलोप-
निषेधे रूपमेवम् ।
- A. ‘कंसत्तृणीकृत रिपुः घृणिमान् वतासि मन्वान एकमथ मन्मलञ्चकार ॥’ धा.का.3-4.

(1220) “मन्थ विलोडने” (I-श्र्वादि:-42. सक. सेट्. पर.) [अ]

‘विलोडनम्=क्षोभणम्’ इति मा. धा. वृत्तिः । अयं द्विकर्मकः ।

‘हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत्, मथेन्मथ्नाति लोडने ।’ (श्लो. 98) इति देवः ।

मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामथकः-थिका ;
मन्थिता-त्री, मन्थयिता-त्री, मिमन्थिषिता-त्री, मामथिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुञ्चनातिवत् (225) बोध्यानि । क्पि-मत्-
मथ्-मथौ-मथः ; ¹मन्थन्-न्ती, ²मन्थः, मन्थनम्-³मन्थनी, ⁴मथित्वा-
मन्थित्वा, ⁵मन्थानः इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः ।

(1221) “मन्थ विलोडने” (IX-कथादि:-1511. सक. सेट्. पर.)

‘—विलोटने’ इति पुरुषकारे (श्लो. 98) पाठः ।

‘हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत्, मथेन्मथ्नाति लोडने ।’ (श्लो. 98) इति देवः ।

मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामथकः-थिका ;
मन्थिता-त्री, मन्थयिता-त्री, मिमन्थिषिता-त्री, मामथिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिकग्रथनातिवत् (437) बोध्यानि ।
⁶मन्थाः इति रूपं विशेषः ।

1. अस्य धातोः श्र्वादित्वाद् औत्सर्गिके शपि रूपमेवम् ।
2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति करणे संज्ञायां घञ् ।
3. करणाधिकरणयोश्च’ (3-3-117) इति अधिकरणे ल्युङन्तात् स्त्रियाम्,
‘टिङ्ढाणञ्—’ (4-1-15) इति ङीप् रूपमेवम् ।
4. क्त्वायाम्, ‘नोपधात् थकान्ताद्धा’ (1-2-23) इति क्तिवविकल्पनात् पक्षे
नलोपः । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
5. बाहुलकात् आनच्प्रत्यये रूपम् ।
6. ‘मन्थः’ (द. उ. 6-62) इति इनिप्रत्ययः क्त्वा । मथ्नातीति मन्थाः=वायुः,
वैशाखः, वज्रश्च । ‘पथिमथि—’ (7-1-85) इत्याकारे ‘इतोऽत्—’ (7-1-86)
इत्याकारे च प्रथमैकवचने रूपमेवम् । ‘वैशाखो मन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके’
इत्यमरः (2.74) ।

[अ] “अत्रायं धातुर्थयपि क्षीरस्वास्यादिभिः न पठ्यते, तथापि मैत्रेय-चन्द्र-दुर्गेः
पठितत्वात्, ‘शमीगर्भादिभि मन्थति’, ‘ततो यथा प्राशु मन्थति । यदि
मन्थमानो न जायेत’ इत्यादिदर्शनाच्चास्त्येव ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।

(1222) “मभ्र गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-558. सक. सेट्. पर.)

मभ्रक:-भ्रिका, मभ्रक:-भ्रिका, मिमभ्रिषक:-¹मिमव्भ्रिषक:-षिका, मामभ्रक:-भ्रिका ; मभ्रिता-त्री, मभ्रयिता-त्री, मिमभ्रिषिता-त्री, मामभ्रिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्कषतिवत् (173) बोध्यानि । कर्मणि क्तप्रत्यये-^Aमभ्रितः इति ।

(1223) “मय गतौ” (I-भ्वादि:-477. सक. सेट्. आत्म.)

मायक:-यिका, मायक:-यिका, मिमयिषक:-षिका, मामयक:-यिका ; मयिता-त्री, माययिता-त्री, मिमयिषिता-त्री, मामयिता-त्री ; ²प्रमत्-प्रमतौ-प्रमतः, ³मयिता, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-चयतिवत् (०02) ज्ञेयानि । ह्यपि-^Bप्रमय्य इति ।

(1224) “मर्च शब्दार्थे” (X-चुरादि:-1650. अक. सेट्. उभ.)

अयं धातुः क्षीरतरङ्गिण्यां, सि. कौमुद्यादिषु च स्वतन्त्रेण पठ्यते । अन्ये तु पाठान्तरस्वेनाहुः । ‘मर्ज—’ इत्यपि क्षीरस्वामी । मर्चक:-र्चिका, मिमर्चयिषक:-षिका ; मर्चयिता-त्री, मिमर्चयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) बोध्यानि । शतरि मर्चयन्-^Cन्ती इति ।

1. सनि ‘अनचि च’ (8-4-47) इति भकारस्य पक्षे द्विवचने ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति भकारस्य जश्त्वे रूपमेवम् । द्विवचनाभावे मिमभ्रिषकः इति सज्जन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
2. क्विपि ‘लोपो व्योर्वलि’ (6-1-66) इति यकारलोपे ‘ह्रस्वस्य पिति —’ (6-1-71) इति तुकि च रूपमेवम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचः, ‘न यः’ (3-2-152) इति निषेधात् ‘तृन्’ (3-2-135) इत्यौत्सर्गिकस्तृच्चेव ।
- A. ‘वमरन् मनोदुर्गममभ्रमेचकं वभ्रदधूविभ्रमवृष्टिमभ्रितम् ॥’ धा. का. 1.71.
- B. ‘पयः प्रदोहादिरताः प्रमय्य तं प्रैक्षन्त नूत्नाचयितं कुतूहलात् ॥’ धा. का. 1.61.
- C. ‘इत्थं सुगाजितमृदङ्गदिमार्जनानि संवार्य मर्चयति धारितशङ्कमस्मिन् ।’ धा. का. 3.28.

(1225) “मर्व गतौ” (I-भ्वादि:-419. सक. सेट्. पर.)

मर्वक:-र्विका, मर्वक:-र्विका, मिमर्विषक:-षिका, मामर्वक:-र्विका;
मर्विता-त्री, मर्वयिता-त्री, मिमर्विषिता-त्री, मामर्विता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्त्तृत्ववत् (173) बोध्यानि ।
रूपि-उपमव्य^A इति ।

(1226) “मर्व पूरणे” (I-भ्वादि:-578. सक. सेट्. पर.)

‘गतौ च द्रुमे’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1.73.) ।

^Bमर्वक:-र्विका, मर्वक:-र्विका, मिमर्विषक:-षिका, मामर्वक:-र्विका;
मर्विता-त्री, मर्वयिता-त्री, मिमर्विषिता-त्री, मामर्विता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककर्त्तृत्ववत् (173A) ज्ञेयानि ।
किपि-¹म:-मरौ-मरः इति रूपमिति विशेषः ।

(1227) “मल धारणे” (I-भ्वादि:-493. सक. सेट्. आत्म.)

मालक:-लिका, मालक:-लिका, मिमलिषक:-षिका, मामलक:-लिका;
मलिता-त्री, मालयिता-त्री, मिमलिषिता-त्री, मामलिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि विना भौवादिककलतिवत्
(174) ज्ञेयानि । ²मलम्, ³वमलम्, ⁴परिमलम्, ⁵माला-माली,

1. ‘राल्लोपः’ (6-4-21) इति वकारस्य लोपः । रुत्वविसर्गौ च भवतः ।
2. शरीरं मल्यते धार्यते इत्यर्थे अच्प्रत्यये एवं रूपम् ।
3. केन मल्यते इति ‘घञर्थे कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इति कः । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ (2-1-32) इति समासः ।
4. मल्यते=धार्यते इति ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति कर्मणि संज्ञायां विषये घञप्रत्ययः । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धयभावः । ‘घनो घञ्’ (3-3-125) इति घो वा । चकारात् घञ् च । यद्वा मलते धारयतीत्यर्थे अचि रूपमेवम् । ‘विमर्दीये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।’ इत्यमरः (1.10) ।
5. ‘मल्यते धार्यते इति माला, घञ् । संज्ञायां पुंस्त्वं प्रायिकम्’ इति प्र. सर्वस्वे । व्रीह्यादिवात् (5-2-116) इतिप्रत्यये माली इति ।
- A. ‘प्रवर्त्य शैलानुपमव्यं पद्मिनीं प्रवर्त्य चाशाः श्रमशोणितैरिव ॥’ धा. का. 1.54.
- B. ‘अफर्विताकाङ्क्षितमर्वकं सतां मांसादिसंचर्वकदुष्टमर्वकम् ।’ धा. का. 1.74.

^१मालभारी ^२माल्यम्, ^३मलिनः-मलीमसः, ^४आमलकम्-आमलकी, ^५मलयः; इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति विशेषः । यङन्तात् शानचि-^Aमामल्यमानः इति ।

(1228) “मल्ल धारणे” (I-भ्वादिः-494. सक. सेट्. आत्म.)

मल्लकः-ल्लिका, मल्लकः-ल्लिका, मिमल्लिषकः-पिका, मामल्लकः-ल्लिका; मल्लिता-त्री, मल्लयिता-त्री, मिमल्लिषिता-त्री, मामल्लिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (156) बोध्यानि । ^६मल्लिका, ^A ^७मल्लकः, ^८मल्लमल्लम् इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1229) “मव बन्धने” (I-भ्वादिः-599. सक. सेट्. पर.)

मावकः-विका, मावकः-विका, मिमविषकः-पिका, मामवकः-विका; मविता-त्री, मावयिता-त्री, मिमविषिता-त्री, मामविता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि विशेषरूपाणि विना भौवादिककङ्कतिवत्

1. ‘इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु’ (6-3-65) तति भारिन्शब्दे उत्तरपदे मालाशब्दस्य ह्रस्वे रूपमेवम्=मालभारिणी=कन्या । ‘तदन्तस्यापि प्रहणम्’ इति वचनात् उत्पलमालभारिणी=कन्या इत्यपि भवति ।
2. ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (3-1-124) इति ण्यति रूपमेवम् ।
3. ‘ज्योत्स्नातमिष्ठाशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः’ (5-2-114) इति मत्वर्थे संज्ञायां विषये एते शब्दाः निपात्यन्ते । इनच्प्रत्यये—मलिनः, ईमसप्रत्यये-मलीमसः इति ज्ञेयम् ।
4. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति क्वुन्प्रत्यये, स्त्रियाम्, ‘पिद्गौ-रादिभ्यश्च’ (4-1-41) इति ङीप् च रूपमेवम् ।
5. ‘बलिमलितनिभ्यः क्यन्’ (द. उ. 8. 10) इति क्यन्प्रत्यये रूपमेवम् । मलयः=भूधरविशेषः ।
6. ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति संज्ञायां विषये स्त्रियां ण्वुलि रूपमेवम् । ‘मल्लिका तृणशून्येऽपि’ इति मेदिनी ।
7. संज्ञायां क्वुन्प्रत्यये मल्लकः इति रूपम् ।
8. मलं मल्लते धार्यते इति मलमल्लम्=कौपीनम् । ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्याण् ।
- A. ‘मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमालाल्यदैत्याधिपमल्लनोद्भुरम् ।’

(180) बोध्यानि । किपि ¹मूः-मुबौ-मुवः, निष्ठायाम्-²मवितम्-तः-तवान्, मूतम्-मूतः-मूतवान्, किनि^Aमूतिः; इमानि रूपाण्यस्य घातोः विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1230) “मव्य बन्धने” (I-भ्वादिः-508. सक. सेट्. पर.)

मव्यकः-व्यिका, मव्यकः-मव्यिका, मिमव्यिषकः-षिका, ³मामव्यकः-व्यिका;
मव्यिता-त्री, मव्ययिता-त्री, मिमव्यिषिता-त्री, ⁴मामविता-मामव्यिता-त्री;
^Bमव्यन्-न्ती, मव्ययन्-न्ती, मिमव्यिषन्-न्ती; — —
मव्यिष्यन्-न्ती-ती, मव्ययिष्यन्-न्ती-ती, मिमव्यिषिष्यन्-न्ती-ती; —
व्यतिमव्यमानः, मव्ययमानः, व्यतिमिमव्यिषमाणः, मामव्ययमानः-मामव्यमानः;
व्यतिमव्यिष्यमाणः, मव्ययिष्यमाणः, व्यतिमिमव्यिषिष्यमाणः, मामव्यिष्यमाणः;
⁵मौः-मावौ-मावः; — — —
मव्यितम्-तः, मव्यितः, मिमव्यिषितः, मामव्यितः-तवान्;
मव्यः, मव्यः, मिमव्यिषुः, मामव्यः;
मव्यितव्यम्, मव्ययितव्यम्, मिमव्यिषितव्यम्, मामव्यितव्यम्;
मव्यनीयम्, मव्यनीयम्, मिमव्यिषणीयम्, मामव्यनीयम्;
⁶मव्यम्-मव्यम्, मव्यम्, मिमव्यिष्यम्, ⁷मामव्यम्-मामव्यम्;

1. कौ परतः ‘ज्वरत्वर[श्चि]लिव्यविम्वामुण्धायाश्च’ (6-4-20) इति उपधायाः वकारस्य च स्थाने ऊठादेशे सर्वादीर्घे विसर्गे च रूपमेवम् । एवं क्तिन्पि ज्ञेयम् ।
2. धातोरस्य सेट्त्वात् मवितम् इति रूपम् । काशिकायां तु (6-4-20) मूतम्-तः-तवान् इति दृश्यते ।
3. यङन्तात् ण्वुलि अलोपयलोपयो रूपमेवम् ।
4. यङन्तात् तृजादिषु अलोपयलोपयोः, ‘हलो यमां यमि लोपः’ (8-4-64) इति यकारलोपे च मामविता इति रूपम् । ‘हलो यमाम्—’ (8-4-64) इति लोपस्य पाक्षिकत्वात्, तदभावे मामव्यिता इति रूपमिति ज्ञेयम् ।
5. किपि, ‘लोपो व्योर्वलि’ (6-1-66) इति धातुयकारलोपे धातुवकारस्य ऊठि, ‘एत्येधत्त्यूहसु’ (6-1-89) इति वृद्धौ च रूपमेवम् ।
6. ण्यति, ‘हलो यमाम्—’ (8-4-64) इति यलोपस्य पाक्षिकत्वादूपद्वयम् । एवमेव यकि, ल्यपि च रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
7. यङन्तात् यत्प्रत्यये ‘हलो यमां यमि—’ (8-4-64) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वाद् रूपद्वयम् । एवमेव यकि, ल्यपि शानजन्तेऽपि ज्ञेयम् ।
- A. ‘कृष्वन्तमाश्चर्यंगतीरमूतिदं जगन्त्यवन्तं विदशोपधावितम् ॥’ धा. का. 1.76.
- B. ‘प्रभ्लेवितं रेवितवत्समण्डलीं मव्यद्भिराभीरजनैरसूर्यकैः ॥’ धा. का. 1.65.

ईषन्मव्यः-दुर्मव्यः-सुमव्यः ;	—	—	—
मव्यमानः-मव्यमानः, मव्यमानः,	मिमव्यिष्यमाणः,	मामव्यमानः ;	
मव्यः,	मव्यः,	मिमव्यिषः,	मामव्यः ;
मव्यितुम्,	मव्ययितुम्,	मिमव्यिषितुम्,	मामव्यितुम् ;
¹ मव्या,	मव्यना,	मिमव्यिषा,	मामव्या ;
मव्यनम्,	मव्यनम्,	मिमव्यिषणम्,	मामव्यनम् ;
मव्यित्वा,	मव्ययित्वा,	मिमव्यिषित्वा,	मामव्यित्वा ;
प्रमव्य-प्रमव्य,	प्रमव्य,	प्रमिमव्यिष्य,	प्रमामव्य-प्रमामव्य ;
मव्यम् २, } मव्यम् २, }	मिमव्यिषम् २, }	मामव्यम् २; }	
मव्यित्वा २, }	मव्ययित्वा २, }	मिमव्यिषित्वा २, }	ममव्यित्वा २; }
² मवाका.			

(1231) “मश शब्दे रोषकृते च”

(I-भ्वादिः-724. अक. सेट्. पर.)

‘शब्दने, रोषक्रियायां चार्थे—’ इति धीरस्वामी । “शब्दकोपयोः-इति द्रुमोक्त्या रोषकृतम्=रोष एव ।” इति धा. का. व्याख्यायाम्(1-90) । माशकः-शिका, माशकः-शिका, मिमशिषकः-षिका, मामशकः-शिका ; मशिता-त्री, माशयिता-त्री, मिमशिषिता-त्री, मामशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिककशतिवत् (178) ज्ञेयानि । शतरि—कशन्-न्ती, किपि-³मद्-मद्-मशौ-मशः ; इत्यादीनि रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः । ⁴मशकः । ⁵मशनः ।

(1232) “मष हिंसार्थः” (I-भ्वादिः-692. सक. सेट्. पर.)

माषकः-षिका, माषकः-षिका, मिमषिषकः-षिका, मामषकः-षिका ; मषिता-त्री, माषयिता-त्री, मिमषिषिता-त्री, मामषिता-त्री ; इत्यादीनि

1. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये रूपमेवम् ।
2. ‘बलाकादयश्च’ (द. उ. 3.32) इति आकप्रत्यये यलोपे च निपात्यते ।
मवाका=करेणुबन्धनम् ।
3. किपि, ‘वश्च—’ (8-2-36) इत्यादिना षत्वे जश्त्वचर्त्त्वयोश्च रूपमेवम् ।
4. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति संज्ञायां क्वुन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. ‘चलनशब्दादर्थान्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम् ।

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखपतिवत् (346) ज्ञेयानि । ¹दण्डोपमाषम्-
दण्डेनोपमाषं वा गाः कालयति । ²माषः, ³मषी ।

(1233) “मसी परिणामे” (IV-दिवादि:-1221. अक. सेट्. पर.)

परिणामः—विकारः ।

‘—परिमाणे’ इति कविकल्पद्रुम-माधवीयधातुवृत्त्योः पाठः । ‘समी—’
इति कचित् पाठः ।

मासकः-सिका, मासकः-सिका, मिमसिषकः-षिका, मामसकः-सिका ;
मसिता-त्री, मासयिता-त्री, मिमसिषिता-त्री, मामसिता-त्री ; इत्यादीनि समस्ता-
न्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकग्रसतिवत् (440) ज्ञेयानि ।
⁴मस्तः-मस्तवान्, मस्तकम्, ⁵मासः, ⁶मस्यन्-न्ती-ती, ⁷मः-मसौ-मसः,
इतीमानि रूपाण्यस्मात् सम्भवन्तीति विशेषः ।

(1234) “मस्क गत्यर्थे” (I-भ्वादि:-102. सक. सेट्. आत्म.)

मस्ककः-स्किका, मस्ककः-स्किका, मिमस्किकः-षिका, मामस्ककः-स्किका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (169) ज्ञेयानि । क्विपि
⁸मक्-मस्कौ-मस्कः इति रूपम् । ⁹मस्कनः । अस्य आत्मनेपदित्वात्
शानचि मस्कमानः इति भवति ।

1. ‘हिसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-18) इति णमुल् । ‘तृतीयाप्रभृतीनि—’
(2-2-21) इति समासविकल्पः ।
2. मष्यते = हिंस्यते बुद्धिभ्रंशसम्पादनेन इति माषः = धान्यविशेषः । संज्ञायाम्,
‘हलश्च’ (3-3-121) इति करणे घञ् ।
3. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इतीक्प्रत्यये, ‘कृदिकारादक्तिनः’
(ग. सू. 4-1-45) इति ङीष् च मषी इति सिद्धयति । मषी = स्याही ।
4. ईदित्त्वात्, ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इति निष्ठायामिणिवेषे रूपमेवम् ।
निष्ठान्तात् संज्ञायां कन्प्रत्यये मस्तकम् इति भवति ।
5. मस्यते = परिमीयतेऽनेनेति मासः = त्रिंशदिनावधिकः कालविशेषः । एतच्च
धातोरस्य परिमाणार्थकत्वे ज्ञेयम् । परिणामार्थकत्वे तु मस्यति = पदाथान् परिणम-
यतीत्यर्थे बाहुलकात् संज्ञायां घञि मासः इति सिद्धयति । मास् शब्दस्तु
प्रकृत्यन्तरम्, नास्माद्धातोः सिद्धमिति ज्ञेयम् ।
6. शतरि दिवादित्वात् श्यनि रूपमेवम् ।
7. क्विपि धातुसकारस्य रुत्वे विसर्गे च रूपमेवम् ।
8. ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ (8-2-29) इति सकारस्य पदान्तनिमित्तको लोपः ।
9. ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिके युचि रूपम् ।

(1235) “टु मस्जौ शुद्धौ” (VI-तुदादि:-1415. धक. अनि. पर.)

‘शुद्ध्या स्नानम्, वृडनं च लक्ष्यते ।’ इति क्षीरस्वामी । वृडनम्=संवरणम् ।

¹मज्जकः-ज्जिका, मज्जकः-ज्जिका, ²मिमङ्क्षकः-क्षिका, मामज्जकः-ज्जिका ;

³मङ्क्ता-मङ्क्ती, मज्जयिता-त्री, मिमङ्क्षिता-त्री, मामज्जिता-त्री ;

⁴मज्जन्-ती, मज्जयन्-न्ती, मिमङ्क्षन्-न्ती ; —

मङ्क्षयन्-न्ती-ती, मज्जयिष्यन्-न्ती-ती, मिमङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

— ⁵मज्जयमानः, — मामज्जयमानः ;

— मज्जयिष्यमाणः, — मामज्जिष्यमाणः ;

⁶सुमक्-सुमग्-सुमज्जौ-सुमज्जः ; — — —

⁷मग्नः-मग्नवान्, मज्जितः, मिमङ्क्षितः, मामज्जितः-तवान् ;

मज्जः, मज्जः, मिमङ्क्षुः, मामज्जः ;

मङ्क्तव्यम्, मज्जयितव्यम्, मिमङ्क्षितव्यम्, मामज्जितव्यम् ;

मज्जनीयम्, मज्जनीयम्, मिमङ्क्षणीयम्, मामज्जनीयम् ;

1. ण्वुलि, ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति सकारस्य दकारे, तस्य इच्छुत्वेन जकारः । एवमेव ण्यन्तेषु, यङन्तेषु, शुद्धे अजादिप्रत्ययेषु च रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
2. सञ्जन्तात् ण्वुलि, धातोरनिष्टत्वेन झलादिप्रत्ययपरकत्वात्, ‘मस्तिजनशोऽंशलि’ (7-1-60) इति नुमागमः । अत्र च ‘मिदचोऽन्यात् परः’ (1-1-47) इति नियमं वाधित्वा, ‘मस्जोरन्यात् पूर्वं नुममिच्छन्ति अनुपज्ञादिलोपार्थम्’ (वा. 1-1-47) इति भाष्यायुक्तप्रकारेण धातुजकारात् पूर्वं नुम् । तेन सकारस्य संयोगादिलोपे, कृत्वे च रूपमेवम् । एवमेव सञ्जन्ते सर्वत्र प्रकियोह्या ।
3. तृचि अन्यात् पूर्वं नुमि, ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ (8-2-20) इति संयोगादिलोपे रूपमेवम् । एवमेव तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम् ।
4. शतरि, तुदादित्वात् शपोऽपवादत्वेन शप्रत्यये जश्त्वश्चुत्वयो रूपमेवम् ।
5. शुद्धेऽचेतनकर्तृकत्वे, ण्यन्तात्, ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इति परस्मैपदमेव । अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु आत्मनेपदमपीत्यतोऽत्रात्मनेपदम् ।
6. किपि, संयोगादिलोपे, जकारस्य कृत्वे च रूपमेवम् ।
7. निष्ठायां, ‘मस्तिजनशोः—’ (7-1-60) इति नुमि, सकारस्य संयोगादिलोपे, नुमो नकारस्य ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इति लोपे, ‘ओदितश्च’ (8-2-45) इति निष्ठान्तत्वे, नत्वस्यासिद्धत्वेन झत्परकत्वात् ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कृत्वे च रूपमेवम् ।

¹ मद्ग्यम्-मद्ग्यः,	मज्जयम्,	मिमङ्क्ष्यम्,	मामज्जयम् ;
ईपन्मज्जः-दुर्मज्जः-सुमज्जः ;	—	—	—
मज्जयमानः,	मज्जयमानः,	मिमङ्क्ष्यमाणः,	मामज्जयमानः ;
मद्गः,	² मज्जथुः ^A मज्जः,	मिमङ्क्षः,	मामज्जः ;
मङ्क्तुम्,	मज्जयितुम्,	मिमङ्क्षितुम्,	मामज्जितुम् ;
³ मज्जा,	मज्जना,	मिमङ्क्षा,	मामज्जा ;
मज्जनम्,	मज्जनम्,	मिमङ्क्षणम्,	मामज्जनम् ;
⁴ मङ्क्त्वा ^B -मक्त्वा,	मज्जयित्वा,	मिमङ्क्षित्वा,	मामज्जित्वा ;
प्रमज्जय,	प्रमज्जय,	प्रमिमङ्क्ष्य,	प्रमामज्जय ;
मज्जम् २	मज्जम् २	मिमङ्क्षम् २	मामज्जम् २ ;
मङ्क्त्वा २	मज्जयित्वा २	मिमङ्क्षित्वा २	मामज्जित्वा २ ;
मक्त्वा २			
⁵ मद्गुः,	⁶ मज्जा-मज्ज नौ-मज्जनः,	⁷ मज्जूषा,	⁸ मद्गुरः ।

1. ण्यति, 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति धातुजकारस्य कृत्वे सकारस्य जस्त्वेन दकारे च रूपमेवम् । घञ्यण्येवमेव रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
 2. भावे, 'द्वितोऽथुच्' (3-3-89) इत्यथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
 3. 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इति स्त्रियामकारप्रत्यये रूपमेवम् । कैचिन्तु क्तिनि, नुमि नलोपे च मक्तिरिति साधयन्ति । 'प्रसज्य चापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनवि-शते' (परि. 65) इति न्यायानुसरणे तु मज्जा इत्यकारप्रत्ययान्तं रूपमेव न्याय्य-मिति प्रतिभाति ।
 4. क्त्वाप्रत्यये, 'जान्तनशां विभाषा' (6-4-32) इत्यनुनासिकलोपनिषेधविकल्पः । निषेधविकल्पे विधिविकल्पपर्यवसानात् अनुनासिकलोपो विभाषा भवतीति ज्ञेयम् । तेन रूपद्वयम् ।
 5. 'सृमृशतृचरित्सरितनिमिमस्त्रिभ्य उः' (द. उ-1-92) इत्युप्रत्यये रूपमेवम् । मज्जत्यम्भसीति मद्गुः = जलपक्षिविशेषः । न्यङ्कादि (7-3-53) पाठात् जकारस्य कृत्वेन गकारः ।
 6. 'श्चनुक्षन् -' (द. उ. 6-55) इत्यादिना कनिन्प्रत्यये रूपमेवम् । मज्जत्यस्थिष्विति मज्जा = अस्थ्यन्तसारः । नकारान्तोऽयं शब्दः ।
 7. 'मस्जेर्नुम् च' (द. उ. 9-18) इत्युष्मन्प्रत्यये, नुवागमे च रूपमेवम् । मज्जत्यस्या-मिति मज्जूषा = पेटिका ।
 8. बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये न्यङ्कादित्वात् (7-3-53) कृत्वे च रूपम् । मद्गुरः = जलपक्षिविशेषः ।
- A. 'तल्पे कान्तान्तरैः सार्धं मन्येऽहं धिङ् निमज्जथुम् ॥' भ. का. 5-20.
- B. 'अध्यासत यं नककुलं स्थवीयो द्विपोऽप्यहं स्त्वा न यमुत्ततार ।' वा. वि. 3-38.

(1256) “मह पूजायाम्” (I-भ्वादि:-730. सक. सेट्. पर.)
 ‘महयेन्महतीत्येते पूजायां णौ शपि क्रमात् ।’ (श्लो. 196) इति देवः ।

क्षीरस्वामी नामुं धातुं पठति ।

माहक:-हिका, माहक:-हिका, मिमहिषक:-षिका, मामहक:-हिका ;
 महिता-त्री, माहयिता-त्री, मिमहिषिता-त्री, मामहिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचहतिवत् (514) बोध्यानि ।
¹मही, ²महिष:-महिषी, महिष्मान्, ³महत्-महान्-महान्तौ-महान्तः,
⁴माहिनम्-महिनम्, महिमा, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण
 संभवन्तीति विशेषः । कर्मणि क्तप्रत्यये ^Aमहितम्-तः इति ।

(1257) “मह पूजायाम्” (X-चुरादि:-1868. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः, कथादिश्च ।

‘महयेत् महतीत्येते पूजायां णौ शपि क्रमात् ।’ (श्लो. 196) इति देवः ।
⁵महक:-हिका, मिमहयिषक:-षिका; महयिता-त्री, मिमहयिषिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि ।
⁶मह:-मही, ⁷मघवन्, इति रूपाणि विशेषेण भवन्ति इति ज्ञेयम् ।

1. पचायजन्तात् महशब्दात् गौरादित्वात् (4-1-41) स्त्रियां ङीष् रूपावेवम् ।
2. ‘अविमह्योष्ठिषच्’ (द. उ. 9-3) इति टिषच्प्रत्यये महिषः इति रूपम् ।
 टिष्वात् स्त्रियां महिषी इति भवति । महिषा अस्मिन् सन्तीति महिष्मान् =
 देशः । ‘महिषाच्चेति वक्तव्यम्’ (वा. 4-2-87) इति ‘तदस्मिन्नस्तीति देशे
 तन्नाम्नि’ (4-2-67) इति विषये ड्मत्प्रत्यये डिप्वाटिलोपे च रूपमेवम् ।
3. ‘वर्तमाने पृषद्वृहन्महद्—’ (द. उ. 3-5) इति वर्तमानकाले कतिप्रत्यये शतृव-
 दित्यतिदेशान्नुमि, ‘सान्तमहत्तः संयोगस्य’ (6-4-10) इत्यसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने
 परतः उपधायाः दीर्घे च महान् इति रूपं सिध्यति ।
4. ‘महेरिण् च’ (द. उ. 5.19) इति इण्प्रत्यये माहिनम् इति, चकारात्
 इनन्प्रत्यये महिनम् इति च रूपम् । महिनम् = राज्ञ्यम् ।
5. अस्य धातोः अदन्तेषु पाठनामर्थ्यात् अलोपस्य स्थानिवद्भावेन णिच्परत्वा-
 भावात् ‘अत उपधायाः’ (7-2-116) इति वृद्धिर्निति ज्ञेयम् ।
6. ‘पुंसि संज्ञायां घः—’ (3-3-118) इति घप्रत्यये रूपमेवम् । स्त्रियां गौरादिपाठात्
 (4-1-41) ङीष् मही इति सिद्ध्यति ।
7. ‘श्वन्नुक्षन्....’ (द. उ. 6-55) इति कनिन्प्रत्यये घकारेऽन्तादेशे तुगागमे च
 निपातिते रूपमेवम् ।
- A. ‘वाहेनामहितस्य चास्य निधनोद्योगं रहस्युच्चिवान्॥’ धा. का. 1.91.

णमुलि महम् २, महयित्वा २, इत्येकमेव रूपम् ।

(1238) “महि वृद्धौ” (I-भ्वादि:-634. अक. सेट्. आत्म.)

मंहक:-हिका, मंहक:-हिका, मिमंहिषक:-षिका, मामंहक:-हिका;
मंहिता-त्री, मंहयिता-त्री, मिमंहिषिता-त्री, मामंहिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककृत्तवत् (149) ज्ञेयानि ।
कर्तरि क्तप्रत्यये मंहितः^A इति, युचि-मंहनः इति च विशेषः ।

(1239) “महि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1800. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । ‘—भासार्थः’ इति क्षीरस्वामी ।

मंहक:-हिका, मिमंहयिषक:-षिका, मंहक:-हिका, मिमंहिषक:-षिका,
मामंहक:-हिका; मंहयिता-त्री, मिमंहयिषिता-त्री, मंहिता-त्री, मिमं-
हिषिता-त्री, मामंहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंश-
यतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1240) “मा माने” (II-अदादि:-1062. सक. अनि. पर.)

‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्लुकि ।’ (श्लो. 9) इति देव ।

‘मानम्=वर्तनम्’ इति क्षीरस्वामी । ‘—अन्तर्भावः’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘आधेयस्याधाराद् अनधिकपरिमाणताऽत्र मानम् ।’ इति पुरुषकारः ।

¹मायक:-यिका, ²मापक:-पिका, ³मित्सक:-त्सिका, ⁴मेमीयक:-यिका;
माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री;

1. णुलि ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घञ्णमुलादिष्वपि ज्ञेयम् ।
2. ण्यन्ते सर्वत्र ‘अर्तिहीवली—’ (7-3-36) इति आदन्तलक्षणे एगागमे रूपमेवम् ।
3. ‘सनि मीमाधु—’ (7-4-54) इत्यादिना इस्भावे, ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासलोपे, ‘सः स्यार्धधातुके’ (7-4-49) इति सकारस्य तकारे, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्त्वेन गुणाभावे च रूपमेवम् । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
4. यञन्ते सर्वत्र, ‘घुमास्या—’ (6-4-66) इतीकारे, ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासे गुणः ।
- A. ‘अकूर एत्य बहुधागतमंहितांशः.... ..’ धा. का. 1-80.

^१निर्मान्-^Aन्ती-ती, मापयिष्यन्-न्ती-ती, मित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — मापयमानः, मापयिष्यमाणः, — मेमीयमानः, मेमीयिष्यमाणः ;
 प्रमीः-प्रम्यो-प्रम्यः ; — — —
^२मित्-तः-तवान्, मापितः, मित्सितः, मेमीयितः-तवान् ;
^३प्रमः, ^४मायः, माया-मायावी-मायिकः-मायी, ^५धान्यमायः, मापः,
 मित्सुः, ^६मेम्यः ;
 मातव्यम्, मापयितव्यम्, मित्सितव्यम्, मेमीयितव्यम् ;
^७प्रनिमानीयम्-प्रणिमानीयम्, मापनीयम्, मित्सनीयम्, मेमीयनीयम् ;
^८मेयम्, ^९पाठ्यम्, माप्यम्, मित्स्यम्, मेमीय्यम् ;
 ईषन्मानः-दुर्मानः-सुमानः ; — — —

1. शतरि, अदादित्वेन शपो लुकि, सवर्णदीर्घे, 'आच्छीनद्योर्दुम्' (7-1-80) इति स्त्रियां नुम्बिकल्पे च निर्मान्ती-निर्माती इति रूपद्वयम् इति ज्ञेयम् ।
2. 'यतिस्यतिमास्थाम् इत् ति किति' (7-4-40) इति क्तप्रत्यये परतः प्रकृतेः इकारः । गुणनिषेधः । एवं क्त्वाक्तिन्प्रसृतिष्वपीकारो बोध्यः ।
3. 'आतश्चोपसर्गे' (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपः ।
4. 'श्याऽऽद्व्यघ—' (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि आदन्तलक्षणो णप्रत्ययः । 'आतो युक् चिण्कृतोः' (7-3-33) इति युगागमः । स्त्रियां टापि माया इति सिद्धयति । मायाशब्दात् मत्वर्थीये विनिप्रत्यये मायावी इति, वीत्यादित्वात् (5-2-116) इतिठन्प्रत्यययोश्च मायी-मायिकः इति च रूपाणि सिद्धयन्ति ।
5. कर्मण्युपपदे कर्तरि, 'ह्रावामश्च' (3-2-2) इत्यणप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम् । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति प्राप्तस्य कप्रत्ययस्यापवादः ।
6. यङन्तात् पचायचि (3-1-134), 'यङोऽचि च' (2-4-74) इति यङो लुकि ईकारे, उत्तरखण्डे यणि च रूपमेवम् ।
7. 'शेषे विभाषा—' (8-4-18) इति नेर्णत्वविकल्पः । 'नेर्णदनदपतपदधुमा —' (8-4-17) इत्यत्र नास्य धातोर्ग्रहणम्, अपि तु माङ्मेङोरेव ग्रहणम् इति बह्वयः ।
8. यति परे, 'ईद् यति' (6-4-65) इति ईकारे गुणे च रूपमेवम् ।
9. माने = परिमाणेऽभिधेये 'पाठ्यसाध्यायनिकाय्यधाद्या मानहविर्निवाससामिधे-नीषु' (3-1-129) इत्यनेन ण्यदायादेशौ धादेः पकारश्च निपात्यन्ते ।
- A. 'ख्यान्यः कथाः प्राणमुदां पतीनां निर्मान्त्य इष्टानि चदन् वचयः ।' धा. का. 2-50.

^१ मीयमानः,	माप्यमानः,	मित्स्यमानः,	मेमीय्यमानः ;	
मायः,	^२ आमः,	मापः,	मित्सः,	मेमीयः ;
मातुम्,	मापयितुम्,	मित्सितुम्,	मेमीयितुम् ;	
^३ प्रमा-उपमा-अनुमा, प्रमितिः,	मापना, मित्सा,	मेमीया ;		
प्रमाणम्,	मापनम्,	मित्सनम्,	मेमीयनम् ;	
मित्वा,	मापयित्वा,	मित्सित्वा,	मेमीयित्वा ;	
^४ प्रमाय,	प्रमाप्य,	प्रमित्स्य,	प्रमेमीय्य ;	
मायम् २, }	मापम् २, }	मित्सम् २, }	मेमीयम् २ ; }	
मित्वा २, }	मापयित्वा २, }	मित्सित्वा २, }	मेमीयित्वा २ ; }	
^५ मेरुः,	^६ मात्रा,	^७ मासः ।		

- यगन्ताच्छानशि ईकारे मीयमानः इति सिद्धयति । क्षीरस्वामी तु 'धुमास्था-
—' (6-4-66) इति सूत्रे नास्य घातोऽग्रहणमिति 'सर्वत्र हि पामाग्रहणं लुग्विकरणस्य
णत्ववर्जम्' इति वचने किञ्चिदुपादाय मायते इति यकि रूपं साधितवान्
भाष्यादिषु नैतादृशं वचनमुपलभ्यते । प्रक्रियाकौमुदीकारं वर्जयित्वा
सर्वेऽपि 'गाम्पादाग्रहणेष्वविशेषः' (परि 116) इति परिभाषामवलम्ब्य
'धुमास्था- ' (6-4-66) इत्यादिषु सर्वत्र माग्रहणेष्वस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति ।
स्पष्टमिदं माधवधातुवृत्त्यादिषु ।
- आ = समन्तात् मीयतेऽनेनेति आमः = अपकृपदार्थः । अधिकरणे 'घञर्थे
कविधानम्—' (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये, आकारलोपे रूपमेवम् ।
- स्त्रियां भावादौ, 'आतश्चोपसर्गे' (3-3-106) इति क्तिन्नपवादोऽङ्प्रत्ययः ।
'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपे शदन्तत्वेन टापि प्रमा, उपमा
इत्यादिकं सिद्धयति । प्रमितिः, उपमितिः, अनुमितिः इत्यादयस्तु बाहुलकात्
क्तिनि सिद्धयन्तीति ज्ञेयम् ।
- समासे क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशे, 'न ल्यपि' (6-4-69) इतीकारनिषेधः ।
- 'मापो हरी च' (द. उ. 1-157) इति रुप्रत्यये ईकारे चान्तादेशे गुणे रूपमेवम् ।
साति सूर्येन्दुभ्यामिति मेरुः = सुरगिरिः ।
- 'हुयामा—' (द. उ. 8.84) इति ऋन्प्रत्यये रूपमेवम् । मीयतेऽनेनेति मात्रा =
अल्पपरिमाणम् ।
- मातीत्यर्थे 'मासश्च' (द. उ. 9.27) इति सप्रत्ययो निपात्यते । मासः=
विंशद्दिनारिष्टिष्ठः कालविशेषः ।

(1241) “माक्षि काङ्क्षायाम्” (I-भ्वादि:-669. सक. सेट्. पर.)

माङ्क्षक:-क्षिका, माङ्क्षक:-क्षिका, मिमाङ्क्षिक:-पिका, मामाङ्क्षक:-क्षिका; माङ्क्षिता-त्री, माङ्क्षयिता-त्री, मिमाङ्क्षिषिता-त्री, मामाङ्क्षिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाङ्क्षतिवत् (183) ज्ञेयानि । ^Aप्यति माङ्क्ष्यः ।

(1242) “माङ् माने शब्दे च”

(III-जुहोत्यादि:-1038. सक-अक. अनि. आत्म.)

‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्दुकि ।

मयते प्रणिदानेऽर्थे—॥’ (श्लो. 9) इति देवः ।

मायक:-यिका, मापक:-पिका, मित्सक:-त्सिका, मेमीयक:-यिका; माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) बोध्यानि । ¹मिमानः, ²वातप्रमी:-वातप्रम्यौ-वातप्रम्यः, ³प्रणिमानम्-प्रणिमापनम्, मेयम्, पाय्यम्, ^Bव्योममायः, ⁴चन्द्रमाः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । अस्य धातोः आत्मनेपदित्वात् शानचि-अनुमिमानः, मित्समानः, मास्यमानः, मित्स्यमानः, इति विशेषः ।

1. शानचि, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति शपः श्रुः । ‘छौ’ (6-1-10) इति द्विवचने, ‘भृजामित्’ (7-4-76) इत्यभ्यासस्येकारः । ‘श्राऽभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः ।
2. वातं प्रमिमीते इत्यर्थे ‘किप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे किपि ‘धुमास्थागा-पाजहातिसां हलि’ (6-4-66) इतीकारे रूपमेवम् । ‘इत्वे वकारप्रतिषेधः—’ (वा. 6-4-66) इति वचनं तु श्रूयमाणवकारादित्ययविषयकमिति नात्र प्रवर्तते । वातप्रमीः शमीवृक्षः, पक्षिविशेषश्च ।
3. ‘नेर्गदनदपतपदधुमा—’ (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थाभिहितत्वात् परस्य नेर्णत्वम् । एवं प्यन्तेऽपि णत्वं ज्ञेयम् ।
4. ‘चन्द्रे मो डित्’ (द. उ. 9-88) इत्यनेन चन्द्रशब्द उपपदे धातोरस्यासिप्रत्यये तस्य च द्विद्वद्भावेन टिलोपे च रूपमेवम् ।
- A. ‘सूर्य ! त्वदीक्षा चिरकाङ्क्षिता नो वाङ्क्षाम्यमङ्क्षयान् न तु नीचलोकान् ।’
धा. का. 1.85.
- B. ‘जगाम सपरीवारो व्योममायमिवोदितम् ॥’ भ. का. 6.88.

(1243) “माङ् माने” (IV-दिवादि:-1142. सक. अनि. आत्म.)

‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्दुकि ।’ (श्लो. 9) इति देवः ।

दुर्गादयः केचिदेवाभुं धातुं पठन्ति । क्षीरस्वामिप्रभृतयस्तु न पठन्ति ।
मायकः-यिका, मापकः-पिका, मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका ;
माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) ज्ञेयानि । शानचि, ¹मायमानः इति रूपम् ।

(1244) “मान पूजायाम्”

(I-भ्वादि:-972. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘पूजायां मानयेत् मानेत् यौ, मीमांसेत तड्सनोः ।’ (श्लो. 126) इति देवः ।

²मीमांसकः-सिका, मीमांसकः-सिका, मीमांसयिषकः-षिका, ³मानकः-
निका ; मीमांसिता-त्री, मीमांसयिता-त्री, मीमांसयिषिता-त्री, मान-
यिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदीदांसतिवत्
(832) ज्ञेयानि । अस्यात्मनेपदित्वात् शानजेव, न शतेति विशेषः । ⁴माता ।

1. शानचि, ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति श्यनि, रूपमेवम् । अत्र श्यनोऽपि-
त्सार्वधातुकत्वेन ङिद्वद्भावात् ‘घुमास्था—’ (6-4-66) इति ईकारे सति मीयमानः
इत्येव न्याय्यम् । ‘गामादाग्रहणेध्वविशेषः’ (परि. 116) इति वचनमप्यस्य ईकारे
ऽनुकूलम् । तथापि सर्वैरपि त्रैयाकरणैः ‘घुमास्था—’ (6-4-66) सूत्रे भौवादिका-
दादिकजोहोत्यादिकमाधातूनामेव ग्रहणस्योक्तत्वात् अत्र न ईकार इति ज्ञेयम् ।

2. ‘मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य’ (3-1-6) इति स्वार्थे सन् । अभ्यासकार्येषु
प्रवृत्तेषु दीर्घश्चाभ्यासस्य भवति । एवमेवोत्तरत्र सर्वत्रापि ज्ञेयम् ।

3. ‘अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति’ (भाष्यम् 3-1-6) इति वचनात्
स्वार्थसन्नतादेवास्यात्मनेपदत्वम्, अर्थान्तरे तु चुरादिपाठ उन्नेयः । तदानीं
‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78) इति परस्मैपदम् । स्वार्थसन्नपि अर्थान्तरे न
भवति इत्यतः मानकः-निका, मानयिता-त्री, मानयन्-न्ती इत्यादीनि
रूपाण्यूह्यानि ।

4. ‘नसृनेष्टृ—’ (द. उ. 2-3) इत्यादिना तृन्तृचोः प्रत्यययोः नकारलोपे च रूपमेवम् ।
माता = जननी ।

[अ] ‘मानेर्जिज्ञासायाम्’ इति (काशिका 3-1-6) वचनात् पूजितविचारे
धातोरस्य नित्यसन्नतत्वम् । न तु इच्छार्थकः सन् । ‘नित्यसन्नतत्वसाधनाच्च धातोः
पृथक् प्रयोगाभावात् पूजाद्यर्थपाठो व्यर्थः’ इति हरदत्तादयः । स्वार्थसन्नतात्
क्रमेण ण्यन्तस्य, इच्छासन्नन्तस्य च प्रयोगः प्रदर्शित इति ज्ञेयम् ।

(1245) “मान पूजायाम्” (X-चुरादि:-1844. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘पूजायां मानयेत् मानेत् यौ, मीमांसेत तद्धसनोः ।’ (श्लो. 126) इति देवः । मानकः-निका, मिमानयिषकः-षिका, मानकः-निका, मिमानिषकः-षिका, मामानकः-निका; मानयिता-त्री, मिमानयिषिता-त्री, मानिता-त्री, मिमानिषिता-त्री, मामानिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचीकयतिवत् (529) ज्ञेयानि । धातोरस्याधृषीयत्वेन ‘आधृषाद्वा’ (ग. सू. चुरादौ) इति णिच्विकल्पः । तेन णिजभावपक्षे क्रमेण शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नतात्, शुद्धप्रकृतिकयङन्तादपि रूपाणि विलिखितानीति ज्ञेयम् ।

(1246) “मान्थ हिंसासंक्लेशनयोः”

(I-भ्वादि:-46. सक. सेट्. पर.)

“—‘मथि—’ इत्यपि दौर्गाः” इति क्षीरस्वामी । सिद्धान्तकौमुद्यादिषु, धातुरयं न पठ्यते । ‘हिंसा=प्राण्युपधातः, संक्लेशः=वाधा ।’ इति क्षीरस्वामी । मान्थकः-न्थिका, मान्थकः-न्थिका, मिमान्थिषकः-षिका, ¹मामाथकः-थिका; मान्थिता-त्री, मान्थयिता-त्री, मिमान्थिषिता-त्री, मामाथिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिककुधनातिवत् (223) ज्ञेयानि । ²मान्थित्वा-माथित्वा, ³प्रमान्थनम् ।

(1247) “मार्ग संस्कारगत्योः”

(X-चुरादि:-1618. सक. सेट्. उभ.) [अ]

1. यङन्ते सर्वत्र यङ्निमित्तकः, ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इत्युपधानकारलोपः । क्षीरस्वाम्युपात्तदौर्गमते तु धातोरिदित्वात् नोपधानकारलोपस्य प्रसक्तिः, तदानीम्, मामान्थकः-न्थिका, मामान्थिता-त्री, इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूह्यानि ।
2. क्त्वायाम्, ‘नोपधात् थफान्ताद् वा’ (1-2-23) इति क्तिवविकल्पनाद् उपधानकारलोपपक्षे माथित्वा इति, तदभावपक्षे मान्थित्वा इति च रूपद्वयम् । दौर्गमते तु मा[म]न्थित्वा इत्येकमेव रूपमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘स भोजराड्य हरिं मिमन्थिषुः प्रमान्थनं सेधतु, को निषेत्यति ॥’

धा. का. 1-7.

[अ] चुरादिषु ‘वज मार्ग संस्कारगत्योः’ इति पठ्यते । तत्र ‘मार्ग’ इति पृथग्धातुरिति बहूनां पक्षः । तन्मतानुसारेणास्माभिरयमत्र लिख्यते ।

‘अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेर्भवेन्मार्गति मार्गयेच्च ॥’

(श्लो. 44) इति देवः ।

मार्गकः-गिका, मिमार्गयिषकः-षिका; मार्गयिता-त्री, मिमार्गयिषिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि । यति-^Aमार्ग्यम् ।

(1248) “मार्ग अन्वेषणे”

(X-चुरादि:-1847. सक. सेट्. उभ. आधृषीयः)

‘अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेर्भवेन्मार्गति मार्गयेच्च ॥’

(श्लो. 44) इति देवः । आधृषीयत्वादस्य घातोर्णिज्विकल्पः । णिजभावपक्षे घातोरस्य भौवादिकत्वमिति ज्ञेयम् ।

मार्गकः-गिका, मिमार्गयिषकः-षिका, मार्गकः-गिका, मिमार्गिषकः-षिका, मामार्गकः-गिका; मार्गयिता-त्री, मिमार्गयिषिता-त्री, मार्गिता-त्री, मिमार्गिषिता-त्री, मामार्गिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-चर्पयतिवत् (554) ज्ञेयानि ।

(1249) “मार्ज शब्दार्थः” (X-चुरादि:-1649. अक. सेट्. उभ.)

‘शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेमार्जति मार्जयेत् ॥

मार्ष्टि शुद्धौ तथा मार्जेः शब्दार्थाद् मार्जयेणिचि ।’ (श्लो. 60.61) इति देवः ।

‘शुद्धौ च इति द्रुमे ।’ इति धा. का. व्या. (3-28) ।

मार्जकः-जिका, मिमार्जयिषकः-षिका; मार्जयिता-त्री, मिमार्जयि-षिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि । ^Bविमार्जनम् ।

(1250) “माह माने” (I-भ्वादि:-895. सक. सेट्. उभ.)

‘मानम्=वर्तनम् ।’ इति क्षीरस्वामी ।

माहकः-हिका, माहकः-हिका, मिमाहिषकः-षिका, मामाहकः-हिका; माहिता-त्री, माहयिता-त्री, मिमाहिषिता-त्री, मामाहिता-त्री; इत्यादि-

A. ‘सुत्राजितेन मनसा परिमार्ग्य एषां तोषं व्यशुक्कयदसौ नयनप्रचम्पैः’ ॥ धा. का. 3.23.

B. ‘इत्थं सुगाजितमृद्वधिमार्जनानि —’ धा. का. 3.28.

कानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । किपि प्रमाद्-प्रमाङ्-प्रमाहौ-प्रमाहः इति रूपमिति विशेषः । अस्योभयपदित्वात् प्रमाहन्-न्ती-ती, माहिष्यन्-न्ती-ती, इत्यादीन्यपि रूपाणि शतरि स्यप्रत्यये च सम्भवन्ति । ण्यति-^Aअमाहः ।

(1251) “मिच्छ उत्क्लेशे” (VI-नुदादि:-1297. सक. सेट्. पर.)

‘उत्क्लेशः=बाधनम्’ इति क्षीरस्वामी । अस्य मते सकर्मकत्वम् । उत्क्लेशः=पीडा ।’ इति धातुवृत्तिः । तदानीमकर्मकत्वम् ।

¹मिच्छकः-च्छिका, मिच्छकः-च्छिका, ²मिमिच्छषकः-षिका, मेमिच्छकः-च्छिका; मिच्छिता-त्री, मिच्छयिता-त्री, मिमिच्छिषिता-त्री, मेमिच्छिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचिह्नतिवत् (528) ज्ञेयानि । शतरि-स्त्रियाम्, मिच्छन्-न्ती-ती, इति नुम् वा ।

(1252) “मिजि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1757. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

धातुरयं क्षीरस्वामिना नोपातः ।

³मिज्जकः-ज्जिका, मिमिज्जयिषकः-षिका, मिज्जकः-ज्जिका, मिमिज्जिषकः-षिका, मेमिज्जकः-ज्जिका; मिज्जयिता-त्री, मिमिज्जयिषिता-त्री, मिज्जिता-त्री, मिमिज्जिषिता-त्री, मेमिज्जिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1253) “डु मिञ् प्रक्षेपणे” (V-स्वादि:-1250. सक. अनि. उभ.)

‘मिनोति मिनुते स्वादेः गतौ मयति नाययेत् ।’ (श्लो. 17) इति देवः ।

1. ‘मिच्छ’ इत्येव धातुरूपदेशे पठ्यते । तस्य, ‘छे च’ (6-1-73) इति तुकि, इचुत्वे च मिच्छ इति सम्पद्यते । एवमेव सर्वत्रास्य तुग् ज्ञेयः ।

2. सन्नन्ते गुणात् पूर्वम्, अन्तरङ्गत्वात् तुकि लघूपधत्वाभावात् न गुणः । एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम् ।

3. इदित्वान्नुमि, अनुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम् । एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम् ।

A. ‘या दासते मोदममाह्यधाम्नां गूढाशयानामपि तापसानाम् ॥’ धा. का. 2.28.

^१ मायकः-पिका,	^२ मापकः-पिका,	^३ मित्सकः-त्सिका,	^४ मेमीयकः-यिका ;
माता-त्री,	मापयिता-त्री,	मित्सिता-त्री,	मेमीयिता-त्री ;
^५ मिन्वन्-न्ती,	मापयन्-न्ती,	मित्सन्-न्ती ;	—
मास्यन्-न्ती-ती,	मापयिष्यन्-न्ती-ती,	मित्सिष्यन्-न्ती-ती ;	—
मिन्वानः,	मापयमानः,	मित्समानः,	मेमीयमानः ;
मास्यमानः,	मापयिष्यमाणः,	मित्सिष्यमाणः,	मेमीयिष्यमाणः ;
प्रमाः-प्रमौ-प्रमाः ;	—	—	—
^६ मितम्- ^A तः-तवान्,	मापितः,	मित्सितः,	मेमीयितः-तवान् ;

1. ण्वुलि वृद्धौ सत्यां एजन्तत्वेन 'मीनातिमिनोतिदीङाम्—' (6-1-50) इत्यनेन आत्वे, 'आतो युक् चिष्कृतोः' (7-3 33) इति युगागमः । एवं घञादिष्वपि बोध्यम् ।
 2. णिच्प्रत्ययोरुत्तरनन्तरं वृद्धौ कृतायाम् एजन्तत्वात् आत्वे, आदन्तलक्षणे पुगागमे च रूपमेवम् । प्यन्ते सर्वत्र एवमेव प्रक्रिया ज्ञेया ।
 3. 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः क्तिन्वे, 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घे 'सनि मीमा—' (7-4-54) इति इस्भावे 'सः स्यार्धधातुके' (7-4-49) इति सकारस्य तत्त्वे, 'अल लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-58) इत्यभ्यासलोपे च रूपम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र बोध्यम् । माधवधातुवृत्तौ सन्नन्तरूपप्रदर्शनावसरेऽत्र, '—मित्सति, मित्सते, 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः क्तिन्वात्, 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घे—' इत्याद्युक्तम् । अस्यायं भावः । अनैमित्तिक आकारः प्रथमतो न प्रवर्तते । धातोः इजन्तत्वेन 'इको झल्' (1-2-9) इत्यादिसूत्रे सनः क्तिन्वात्, एजिष्य एवाकारविधानात् इति ।
 4. यङन्ते 'अकृतसार्वधातुकयोः—' (7-4-25) इति दीर्घे द्विवचनादिकेषु च कृतेषु, 'गुणो यङ्लुकोः' (7 4-82) इति गुणः ।
 5. शतरि, 'स्वादिभ्यः—' (3-1-73) इति श्नुप्रत्यये, 'ह्रस्वोः सार्वधातुके' (6-4-87) इति यणि च रूपमेवम् । शानजन्तेऽप्येवमेव ।
 6. निष्ठायामाकारो न प्रवर्तते ; आकारविधायके सूत्रे (6-1-50) 'आदेच उपदेशे ऽशिति' (6-1-45) इत्यतः 'एचः' इत्यनुवर्तनात्, तस्य च गुणयोग्यप्रत्ययेष्वेव परेषु आत्वमिति ज्ञापनात् । अतश्च निष्ठाप्रत्ययस्य क्तिन्वात् न गुणः, तेन रूपमेवम् । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (6-1-50) भाष्ये । एवमेव क्तिन्प्रभृतिष्वपि ज्ञेयम् ।
- A. 'सुन्वतिप्रयं तमथ रागसिताशिताप्रम्
आरोन्मितास्त्रनिचयास्तृतमानसान्ता ।' धा का. 2.68.

^१ मयः,	^२ मायी, मापः,	मित्सुः,	^३ मेम्यः ;
मातव्यम्,	मापयितव्यम्,	मित्सितव्यम्,	मेमीयितव्यम् ;
^४ प्रणिमानीयम्,	प्रणिमापनीयम्,	मित्सनीयम्,	मेमीयनीयम् ;
^५ मेयम्,	माप्यम्,	मित्स्यम्,	मेमीय्यम् ;
^६ ईषत्प्रमयः-दुष्प्रमयः-सुप्रमयः ;	—	—	—
मायमानः,	माप्यमानः,	मित्समानः,	मेमीय्यमानः ;
^७ मयः,	मापः,	मित्सः,	मेमीयः ;
मातुम्,	मापयितुम्,	मित्सितुम्,	मेमीयितुम् ;
मितिः,	मापना,	मित्सा,	मेमीया ;
मानम्,	मापनम्,	मित्सनम्,	मेमीयनम् ;
मित्वा,	मापयित्वा,	मित्सित्वा,	मेमीयित्वा ;
^८ प्रमाय,	प्रमाप्य,	प्रमित्स्य,	प्रमेमीय्य ;
मायम् २, }	मापम् २, }	मित्सम् २, }	मेमीयम् २ ; }
मित्वा २, }	मापयित्वा २, }	मित्सित्वा २, }	मेमीयित्वा २ ; }

१. पचाद्यचि, 'निमिमीलियां खलचोः' प्रतिषेधः' (वा. ७-१-५०) इति आकार-प्रतिषेधः। गुणेऽयादेशे च रूपमेवम्। अत्र चार्तिके 'अच्' पदेन पचाद्यचः (३-१-१३४), एरच् (३-३-५६) च ग्रहणमिति कैयटादौ प्रतिपादितम्। अत्र चार्तिके निपूर्वकस्यैव मिनोतेः ग्रहणाद्, उपसर्गान्तरे, उपपदे शुद्धे च आकार एव भवेदिति ज्ञायते। तदानीम्, 'आतश्चोपसर्गे' (३-१-१३६) इति कप्रत्यये, 'आतो लोप इति च' (६-४-६४) इत्याकारलोपे च प्रमः इति रूपमपि साध्विति प्रतिभाति।
२. नन्दादित्वात् कर्तरि णिनिप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम्।
३. यञन्तात् पचाद्यचि यञो लुकि 'एरनेकाचः—' (६-४-८२) इति यणि च रूपमेवम्।
४. 'नेर्गदन्तपदपदधुमा—' (८-४-१७) इति नेर्गत्वे रूपमेवम्।
५. यत्प्रत्यये, अनैमित्तिक आकारे, 'ईद् यति' (६-४-६५) इतीकारे गुणे च रूपम्।
६. घातोरस्य सकर्मकत्वात् कर्मणि खलप्रत्यये, 'निमिमीलियां खलचोः' प्रतिषेधः' (वा. ८-१-५०) इति आकारप्रतिषेधे गुणायादेशयो रूपमेवम्।
७. घातोरस्येवर्णान्तात्वात्, घञपवादतया 'एरच्' (३-३-५६) इति भावेऽच्प्रत्यये आकारप्रतिषेधे च रूपमेवम्।
८. ह्यपि, 'मीनातिमिनोतिदीर्घा ह्यपि च' (६-१-५०) इति आकारे रूपमेवम्। अन्यथा क्त्वाप्रत्ययादेशभूतस्य ह्यप एज्जिष्यत्वाभावेन आकारो न स्यात्, तदर्थमेव '—ह्यपि च' (६-१-५०) इत्युक्तमिति ज्ञेयम्।

^१वातप्रमीः, ^२मायुः-गोमायुः, ^३मयुः, ^४जापाता, ^५मीरः ।

(1254) “ मिथु गेधाहिंसनयोः ”

(I-भ्वादिः-868. सक. सेट्. उभ.)

उत्तरत विलेख्यमाणस्य मेदघातोः क्षीरस्वामिसम्मतः पाठ एवम् ।
मेथकः-थिका, मेथकः-थिका, मिमिथिषकः-मिमिथिषकः-षिका, मेमिथकः-
थिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190)
ज्ञेयानि । पचाद्यचि-मेथः । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीषि मेथी=पशूनां
पाशविशेषः । मेथिः इत्यपि तस्य कचिन्नाम ।

‘मेथीबद्धोऽपि हि भ्राम्यन् घासग्रासं करोति गौः ।’

(सुभाषितावलिः 2958) इति क्षीरस्वामिना उद्धृतम् ।

(1255) “ जि मिदा स्नेहने ” (I-भ्वादिः-743. सक. सेट्. आत्म.)

‘मेदते मेघतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेणिचि ।

ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयोः ॥’ (श्लो. 104) इति देवः ।

हरदत्तस्तु घातोरस्य भ्वादिषु पाठं नानुमेने इति ‘निष्ठा शीङ्-’ (1-2-19)
इति सूत्रे पदमञ्जर्या व्यक्तम् ।

मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः-
दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री; मेमिदिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्ष्वेदतिवत् (326) ज्ञेयानि ।

1. ‘वातप्रमीः’ (उ. उ-1-85) इति सूत्रेण प्रपूर्वकात् वातशब्दे उपपदे वातं
प्रमिणोतीत्यर्थे ईप्रत्यये निष्पन्नोऽयं शब्दः । वातप्रमीः=शमीवृक्षः, पक्षी च ।
2. ‘कृवापाजिमि—’ (द. उ. 1-86) इत्युप्रत्यये युगागमः । मीयतेऽनेनेति मायुः
मानम् । गां मिनोति = हिनस्तीति गोमायुः=शृगालः ।
3. ‘मृमृशीतृचरित्सरितनिमि—’ (द. उ. 1-92) इत्युप्रत्यये बाहुलकादाकाराभावे
गुणायदेशयोश्च रूपमेवम् ।
4. ‘नमृनेष्टृ—’ (द. उ. 2-3) इति तुप्रत्यये तृचप्रत्यये वा जायां मिनोतीत्यर्थे
जायाशब्दस्य जादेशे च निपातितोऽयं शब्दः । जामाता=दुहितुः पतिः ।
5. ‘शुषिचिमिभ्यो दीर्घश्च’ (द. उ. 8.43) इति कप्रत्यये प्रकृतेर्दीर्घे च रूपमेवम् ।
मिनोति इति मीरः=देशसीमा ।

निष्ठायाम्—¹मित्रः, ^A ²प्रमेदितम्-प्रमित्रम्-[अनेन], प्रमित्रः, ^Bप्रमेदितः, ³मेदुरः, ^C ⁴मेदः, ⁵मेदिनी, ⁶मित्रम्-मित्रा, ⁷मेदः, इतीमानि धातोरस्माद् विशेषेण भवन्ति । अस्यात्मनेपदित्वात् शानचि मेदमानः, मेदिष्यमाणः, इत्यादीनि रूपाणि भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1256) “जि मिदा स्नेहने” (IV-दिवादिः-1243. सक. सेद .पर.)

‘मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेणिचि ।’ (श्लो. 104) इति देवः ।
मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः दिका;
मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री, मेमिदिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकश्चिद्यतिवत् (327) ज्ञेयानि । शतरि—
⁸प्रमेद्यन्-^Dन्ती, मेदिष्यन्-न्ती-ती, इति रूपाणि भवन्त्यस्येति विशेषः ।

1. ‘जीतः क्तः’ (3-2-187) इति वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्यये, ‘आदितश्च’ (7-216) इति इग्निषेधे च, ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः’ (8-2-42) इति निष्ठा-तकारधातुदकारयोर्नन्वे च रूपमेवम् ।
 2. अस्यैव धातोर्निष्ठायाम् भावे आदिकर्मणि च, ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ (7-2-17) इतीड्विकल्पे, इत्पक्षे, ‘निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिष्विदिष्वः’ (1-2-19) इति सेटो निष्ठायाः कित्त्वनिषेधाद् गुणे प्रमेदितम्, प्रमेदितः इति भवतः । इडभावपक्षे तु कर्त्रर्थकत्तप्रत्ययान्तवत् प्रक्रिया ज्ञेया ।
 3. ‘भञ्जभासमिदो घुरच्’ (3-2-161) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु घुरच्प्रत्यये गुणे च रूपमेवम् । मेदुरः= वसाविशेषवान् पश्वादिः ।
 4. कर्तरि पचाद्यचि गुणे च रूपमेवम् । मेदः=अघुरविशेषः ।
 5. ग्रन्थादित्वात् (3-1-134) कर्तरि णिनिप्रत्यये क्लियाम्, ‘कृन्नेभ्यः—’ (4-1-5) इति ङीप् च रूपमेवम् । मेदिनी=भूमिः ।
 6. ‘अमिचिमिदिशसिभ्यः क्तः’ (द. उ. 8.86) इति क्तप्रत्यये रूपमेवम् । मेदतीति मित्रम्= सुहृत् । सुहृदि अभिधेये नपुंसकलिङ्गत्वम्, सूर्ये तु पुंलिङ्गता, गन्धद्रव्ये तु स्त्रीलिङ्गत्वमस्यैव पदस्येति ज्ञेयम् ।
 7. ‘असुन्’ (द. उ. 9-49) इत्यस्मादसुन्प्रत्यये गुणे च रूपमेवम् । मेदः=वसा ।
 8. शतरि, ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति विकरणप्रत्यये इयनि, तस्यापित्त्वात् धातुकत्वेन द्विद्वावाद् अङ्गस्य गुणनिषेधे प्राप्ते सति, ‘मिदेर्गुणः’ (7-3-86)-इति गुणे विधीयते, तेन रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘उद्धृतनयनो मित्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥’ भ. का. 9.16.
B. ‘प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुस्वान्ता वाढविक्रमाः ।’ भ. का. 9.17.
C. ‘प्रद्योतनस्योदयमाप्य गोपाः श्वेतांशुकोन्मेदुरचारुवेषाः ।’ धा. का. 2.1.
D. ‘नभ्यांस्तुभ्य विभो जयेति नुवते क्लियन् प्रमेद्यद्गुजम्—॥’ धा. का. 2.67.

(1257) “मिदि स्नेहने” (X-चुरादि:-1541. सक. सेद. उभ.)
 ‘मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेण्णिचि ।’ (श्लो. 104) इति देवः ।
 इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् । “—‘मिद—’ इति कौशिकः ।” इति
 क्षीरस्वामी । मिन्दकः-न्दिका, मिमिन्दयिषकः-षिका, मिन्दकः-न्दिका,
 मिमिन्दिषकः-षिका, मेमिन्दकः-न्दिका ; मिन्दयिता-त्री, मिमिन्दयिषिता-त्री,
 मिन्दिता-त्री, मिमिन्दिषिता-त्री, मेमिन्दिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि चौरादिकचिन्तयतिवत् (523) ज्ञेयानि । ^Aमिन्दितः ।

(1258) “मिद मेघाहिंसनयोः” (I-भ्वादि:-868. सक. सेद. उभ.)
 ‘ऋदितो मेदते मेदेन्मेघाहिंसनयोर्द्वयोः ॥’ (श्लो. 104) इति देवः ।
 क्षीरस्वामी तु ‘मिधृ—’ इति तवर्गद्वितीयान्तं पपाठ । ‘षिद्धिदादिभ्योऽङ्’
 (3-3-104) इत्यत्र न्यासकारस्तु ‘मिधृ—’ इति तवर्गचतुर्थान्तं पपाठ—
 मेघाशब्दनिष्पादनार्थम् । दैव-पुरुषकार-दुर्ग-मा. धा. वृत्ति-सिद्धान्तकौमु-
 द्याद्यनुसारेण तवर्गचतुर्थीयान्तपाठ एव प्रामाणिक इति कृत्वा अस्माभिरपि
 विलिख्यते । मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका,
 मेमिदकः-दिका ; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री,
 मेमिदिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रेटतिवत् (190)
 ज्ञेयानि ।

(1259) “मिल श्लेषणे” (VI-तुदादि:-1364. सक. सेद. पर.) [अ]

A. ‘.....तत्रास कुन्दकपुलालितमिन्दितश्रीः ॥’ धा. का. 3.13.

[अ] चुरादिषु ‘बहुलम् ; एतच्चिदर्शनम्’ (ग. सू.) इति पठ्यते । तस्यायमर्थः—
 भ्वादिगणपठिता धातवो निदर्शनार्थाः । धातूनामसङ्ख्येयत्वात् बहुलमुपलम्भाच्च,
 अनुक्ता अपि धातवो यथासम्भवं तत्तद्विकरणेषु शिष्टप्रयोगानुसारेणोक्त्याः इति ।
 अत्रानुक्तेषु=अपठितेषु धातुष्वयमप्येक इति मत्वा भोजप्रभृतिभिः ‘मिलन्त्या-
 शासु जीमूताः, विरूढन्ते दिवि ग्रहाः ।’ इत्यादीनां बहूनां धातूनां सङ्ग्राहकाः श्लोकाः
 पठिताः । परं तु मिलधातोरस्य तुदादावेव द्विवारं पाठोऽधुनोपलभ्यते । क्षीरस्वा-
 मी तु भ्वादावपि मिलधातुं ‘मील—’ धातुस्थाने पाठान्तरत्वेन पपाठ । काव्याल-
 ङ्कारसूत्रवृत्तौ (5-2-2) वामनोऽपि—“तत्र मिलि क्लृप्तपिप्रभृतीनां कथं

‘श्लेषे मिलेत्, संगमे तु मिलते मिलतीति च ।’ (श्लो. 160) इति देवः ।
मेलकः-लिका, मेलकः-लिका, मिमिलिषकः-मिमेलिषकः-षिका, मेमि-
लकः-लिका ; मेलिता-त्री, मेलयिता-त्री, मिमिलिषिता-मिमेलिषिता-त्री, मेमि-
लिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ज्ञेयानि ।

(1260) “मिल संगमे” (VI-तुदादिः-1429. सक. सेट्. उभ.)

‘श्लेषे मिलेत्, संगमे तु मिलते मिलतीति च ।’ (श्लो. 160) इति देवः ।
मेलकः-लिका, मेलकः-लिका, मिमिलिषकः-मिमेलिषकः-षिका, मेमि-
लकः-लिका ; मेलिता-त्री, मेलयिता-त्री, मिमिलिषिता-मिमेलिषिता-
त्री, मेमिलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत्
(193) ज्ञेयानि । “ — ‘मिल संश्लेषणे’ इति पठितस्येह पुनःपाठः—
कर्त्रमिप्राये तदर्थः । इति आत्रेयः । ” इति मा. धा. वृत्तिः । क्षीर-
स्वामी त्वमुं धातुं न पठति । अस्य धातोरुभयपदित्वात् शानचि—
¹मिलमानः, ^Aमिलिष्यमाणः, मिमिलिषमाणः, मिमेलिषमाणः, मिमिलिषिष्य-
माणः, इत्यादीनि तत्तत्प्रत्यये रूपाण्यूहानि । ²मेलनम् । ³मेलन-कुम्भमेला ।

धातुत्वम् ? गणापाठात्, गणपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानात् । तत्राह धातुगणस्या-
समाप्तेः । ‘वर्धते धातुगणः’ इति हि शाब्दविद् आचक्षते । तेनैषां गणपाठो-
ऽनुमतः, शिष्टप्रयोगात्—इति । ” इत्युक्तवान् । एतेन ज्ञायते—मिलप्रभृतीनां
धातुपाठे औपदेशिकः पाठः प्राङ् नारीत् इति । भोजवामनग्रन्थदर्शिभिः
पादचायैः पुनः एकस्यैव धातोः एकविकरणक्रेऽपि गणे द्विवारमपि पाठोऽत्यल्पप्रयो-
जनकः प्रक्षिप्त इति । विद्वांसोऽत्र प्रमाणम् ।

1. शानचि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति विकरणप्रत्ययः शः । तस्य छिद्वद्भा-
वेनाङ्गस्य गुणो न ।
2. ल्युटि अनादेशे गुणे च रूपमेवम् । ‘परिमिलनमप्राप्य हरितम्’, ‘मुक्तांशुजाल-
मिलनाद् रुचिरैः प्रवालैः बिम्बाधरं स्मितविशेषयुतं प्रियाणाम् ।’ (पादुकासहस्रे
552 श्लो.) इत्यादिषु ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ (परिः 95) इति गुणनिषेधः इति
तत्तद्व्याख्यासु प्रतिपादितम् । बोपदेवव्याकरणे मुग्धबोधे तु मिलधातोः (लिख-
धातोश्च) कुटादित्वमङ्गीकृत्य, ल्युटि ‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिन्ञित्’ (1-2-1)
इति छिद्वद्भावेन गुणनिषेधः साधितः । अत एव ‘लिखनं संक्षेपनिर्वन्धवतो
दीधितिकारस्य—’ इत्यादिकानि गदाधरादिवाक्यान्यपि साधून्येवेति ज्ञेयम् ।
3. त्रियां भावादौ, भिदादेः (3-3-104) आकृतिगणत्वेन अङ्प्रत्ययः, उपधागुणश्च ।
मिलन्त्यत्रेति अधिकरणेऽङ् ।
- A. ‘मित्रैः सम्मिलमान एष नगरोद्यानं विमुञ्चन् भियम्.....’ धा. का. 2.85.

(1261) “मिवि सेवने” (I-भ्वादि:-589. सक. सेट्. पर.)

‘— सेचने’ इति क्षीरतरङ्गिणी । ‘संसने इति मैत्रेयः ।’ इति धातुवृत्तिटीका । धातुवृत्तौ तु “— ‘सेवने’, इति क्षीरतरङ्गिण्याम् । ‘सेचने’ इति पाठो मैत्रेयस्य च ।” इत्युक्तम् ।

मिन्वकः-न्विका, मिन्वकः-न्विका, मिमिन्विपकः-षिका, मेमिन्वकः-न्विका ; मिन्विता-त्री, मिन्वयिता-त्री, मिमिन्विषिता-त्री, मेमिन्विता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्वतिवत् (604) ज्ञेयानि ।

(1262) “मिश शब्दे रोषकृते च” (I-भ्वादि:-723. अक. सेट्. पर.)

‘शब्दने रोषक्रियायाञ्चार्थे’ इति क्षीरस्वामी । “— ‘शब्दकोषयोः’ इति द्रुमोक्त्या रोषकृतम्=रोष एव ।” इति धा. का. व्या. (1-90) । मेशकः-शिका, मेशकः-शिका, मिमेशिषकः-मिमिशिषकः-षिका, मेमिशकः-शिका ; मेशिता-त्री, मेशयिता-त्री, मिमेशिषिता-मिमिशिषिता-त्री, मेमिशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190) ज्ञेयानि । कप्रत्यये मिशः = व्याजः । ^Aमेशः ।

(1263) “मिश्र संपर्के” (X-चुरादि:-1921. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

“— संपर्चने’ संपर्चनम् = श्लेषः ।” इति क्षीरस्वामी ।

मिश्रकः-श्रिका, मिमिश्रयिषकः-षिका, मिश्रयिता-त्री, मिमिश्रयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचित्रयतिवत् (525) बोध्यानि ।

¹गुडमिश्रः ।

(1264) “मिष स्पर्धायाम्” (VI-तुदादि:-1352. सक. सेट्. पर.)

‘सेचने मेषतीति स्यात् स्पर्धायां मिषतीति शे ।’ (श्लो. 174) इति देवः ।

1. गुडेन मिश्रः इत्यर्थे ‘पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र—’ (2-1-31) इति तृतीयान्तेन समस्यते ।

A. ‘.....मेशोद्धुतारिमशकस्य वृषस्य वृत्तम् ॥’ धा. का. 1-90.

‘—अयमुन्मीलनार्थोऽपि’ इति धा. का. (2.78) ।

मेषकः-षिका, मेषकः-षिका, मिमेषिकः-मिमिषिकः-षिका, मेषिकः-षिका ; मेषिता-त्री, मेषयिता-त्री, मिमेषिता-मिमिषिता-त्री, मेषिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ऊह्यानि । ¹मेषः-मेषी, ²निमेषः-³निमिषः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1265) “मिषु सेचने” (I-भ्वादिः-699. सक. सेट्. पर.)

‘—सेवने’ इति धा. का. (1.87) ।

‘सेचने मेषतीति स्यात्, स्पर्धायां मिषतीति शे ।’ (श्लो. 174) इति देवः ।
मेषकः-षिका, मेषकः-षिका, मिमेषिकः-मिमिषिकः-षिका, मेषिकः-षिका ; मेषिता-त्री, मेषयिता-त्री, मिमेषिता-मिमिषिता-त्री, मेषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजेमतिवत् (602) ज्ञेयानि ।
⁴मेषः-मेषी, शतरि-मेषन्, इत्यादीनि रूपाणि विशेषेण भवन्ति । ण्यति Aमेप्यम् ।

(1266) “मिह सेचने” (I-भ्वादिः-992. सक. अनि. पर.)

मेहकः-हिका, मेहकः-हिका, मिमिहकः-क्षिका, मेमिहकः-हिका; मेडा-

1. पचादिषु ‘मेष’ इति पाठात् कर्तर्यच्प्रत्यये रूपमेवम् । ‘येषां धातूनां प्रयोगे गुणादिकं दृष्टं ते धातवः पचादेराकृतिगणत्वेन तत्र पाठादूह्याः’ इति प्रक्रियासर्वस्वम् । वस्तुतोऽत्र पचादिषु पाठो दृश्यत एवेत्यस्मिन् विषये आकृतिगणत्वेन समाधिर्नादितव्या । स्त्रियां जातिलक्षणे (4-1-63) ङीषि मेषी इति भवति ।
2. ‘घञ्—निमेषः ।’ इति क्षीरतरङ्गिणी । एवमेव धातुवृत्तावपि ।
3. ‘घञर्थे कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इत्यत्र परिगणनानादरेण भावे घञपवादा-तया बाहुलकात् कप्रत्यये निमिषः, आमिषम् इत्यादयोऽपि साधवः । एवमेव निमेष इत्यपि बाहुलकादेव, यतोऽयं कप्रत्ययो घञपवादस्ततोऽत्रैव घञोऽप्रसक्तेरिति ज्ञेयम् ।
4. ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यः’ (3-1-134) इति अच्प्रत्यये रूपमेवम् । मेषट् इति पचादिषु पाठात् टित्वात् स्त्रियां ङीषि-मेषी इति भवति ।
- A. ‘वेषैर्मेघ्यतमैः प्रपोषदशुभप्रश्रेषिभिः श्रेषति..... ।’ धा. का. 1.88.

मेढी, मेहयिता-त्री, मिमिक्षिता-त्री, मेमिहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना आदादिकं देग्धिबत् (842) ज्ञेयानि । ¹मेघः,
²मेढ्रम्, ³मीढ्वान्, ⁴मेहः, ⁵मिहिरः इमानि रूपाणि अस्य धातोः
विशेषेण संभवन्तीति विशेषः ।

(1267) “मी गतौ” (X-चुरादि:-1825. सक. सेट्. (अनि.) उभ.)

आधृषीयः ।

‘—गतौ, मनने’ इति क्षीरस्वामी ।

‘मीजो मीनाति मीनीते हिंसायां मीयते ङितः ॥

मिनोति मिनुते स्वादेः, गतौ मयति माययेत् ।’ (श्लो. 16-17) इति देवः ।

मायकः-यिका, मिमाययिषकः-षिका, मायकः-यिका, ⁶मिमीषकः-षिका,

1. धातोः इपुषधत्वेऽपि पचादिषु (3-1-134) पाठात् अच्प्रत्यये, गुणे, ‘न्यङ्कादीनां च’ (7-3-53) इत्यत्र गणे पाठात् हकारस्य कुत्वेन घकारे च मेघ इति सिद्धयति । मेहति=वर्षति इति मेघः ।
2. ‘दाम्नीशसयुजस्तुदसिसिचमिहपतवशनहः करणे’ (3-2-182) इति करणे घृन्प्रत्यये गुणे, ‘हो ढः’ (8-2-31) इति धातुहकारस्य ढत्वे, घत्वद्बुत्वढलोपेषु च प्रवृत्तेषु ‘पर्जन्यवलक्षणं प्रवर्तते’ (परि. 121) इति न्यायेन दीर्घे च रूपमेवम् मिह्यतेऽनेनेति मेढ्रम् ।
3. धातोरस्मात् कर्तरि लिटः कसौ वेदे भाषायां चाविशेषेण ‘दास्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च’ (6-1-12) इति निपातनात्, द्वित्वाभावः, अनिद्रत्वम्, ढत्वम्, उपधादीर्घश्चेति ज्ञेयम् । ‘मीढ्वस्तोऽकाय तनयाय मृडय—’ इति वैदिकः प्रयोगः ।
4. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि गुणे च रूपमेवम् । मेहः=मधुमेहः, रोगविशेषः ।
5. मेहति, मेहयति वाऽयमिति मिहिरः=सूर्यः । ‘इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदि-मन्दिचन्दितिमिमिहि—’ (द. उ. 8-26) इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
6. ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यत्र अचौरादिकैर्धातुभिः सह साहचर्यात् नास्य ग्रहणम् । अतोऽत्र न ‘इस्’ भावादिकमित्यतः, ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः कित्त्वम्, ‘अज्जननगमां सनि’ (6-4-16) इत्यनेन (पर्जन्यन्यायेन) दीर्घः । ‘श्विडीङ्विणैष्वथ शीङ्श्रियावपि’ (व्याघ्रनूतिकारिका, भाष्ये, 7-2-10) इति नियमाणि जभावपक्षे इडागमो नेत्यादिकं यथायथमूह्यम् ।

मेमीयकः-यिका ; माययिता-त्री, मिमाययिषिता-त्री, ^१मेता-त्री, मिमीषिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि ण्यन्तात् ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्ताच्च गोमयतिवत् (433) ज्ञेयानि । आधृषीयत्वेन णिज्विकरूपः । तेन णिजभावपक्षे शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नन्तात्, शुद्धप्रकृतिकयङन्ताच्च भौवादिकनयतिवत् (680) सर्वाण्यपि रूपाणि (नयतेः प्रातिस्विकरूपाणि विना) ज्ञेयानि । णिजभावपक्षे तु—शतरिं—^२मयन्-न्ती इति रूपम् ।

(1268) “ मीड् हिंसायाम् ”

(IV-दिवादिः-1137. सक. अनि. आत्म.)

‘मीजो मीनाति मीनीते, हिंसायां मीयते डितः ॥’ (श्लो. 16) [इति देवः । ‘हिंसाऽत्र मृतिः ।’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2.58) । मायकः-यिका, मायकः-यिका, मिमीषकः-षिका, ^३मित्सकः-रिसका, मेमीयकः-यिका ; मेता-त्री, माययिता-त्री, मिमीषिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षयतिवत् (302) ज्ञेयानि । शतरि मीयन्-न्ती-ती इति रूपमिति विशेषः ।

1. शुद्धे तृजन्ते इडभावात् गुणे रूपमेवम् ।
2. णिजन्तस्थले धातोरस्योभयपदित्वेऽपि णिजभावपक्षे आत्मनेपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, ‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78) इति परस्मैपदं शतेति ज्ञेयम् ।
3. ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यत्र मीनातिमिनोत्योऽभयोरपि ‘मी’ इत्यनेन ग्रहणम्-इति वृत्तिकारः । तेन नास्य ‘मी’ इत्यनेन ग्रहणमिति ज्ञायते । काश्यप-क्षीरस्वामि-वर्धमानप्रभृतयस्तु धातोरस्यापि तत्र ग्रहणमिति कृत्वा, इस्मावे, अभ्यासलोपादिके, सकारस्य तकारे च कृते ‘मित्सते’ इति सज्जन्ते रूपं प्रदर्शयन्ति । “लाक्षणिकमीरूपस्य मिनोतेः अग्रहणशङ्कापनोदनपरा वृत्तिः ; न त्वस्याग्रहणपरा ।” इति तेषामुपपादनं माधवघातुवृत्तिप्रतिपादितमिहानुसन्धेयम् । वस्तुतस्तु ‘इको झल्’ (1-2-9) इत्यत्र, ‘मीनातिमिनोत्योः—’ इति भाष्योक्त्या, ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यत्र मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरेव ग्रहणं न्याय्यम् ; अन्यथा निरुक्तभाष्यस्योपलक्षणत्वापत्तेः । अस्य धातोरपि ग्रहणे उपलक्षकत्वकल्पनायां च प्रमाणाभावाच्चेत्यलम् । अन्यत्र विस्तरः ।

(1269) “मीङ् हिंसायाम्” (IX. क्रयादि:-1476. सक. अनि. उभ.)

‘मीजो मीनाति मीनीते, हिंसायां मीयते ङितः ॥’ (श्लो. 16) इति देवः।

¹मायकः-यिका, ²मापकः-पिका, ³मित्सकः-रिसका, ⁴मेमीयकः-यिका;

माता-मात्री, मापयिता-त्री, मिरिसता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि

सर्वाण्यपि रूपाणि सौवादिकमिनोतिवत् (1253) ज्ञेयानि। ⁵मीनन्-

प्रमीणन्-ती, प्रमीणानः, इति शतरि शानचि च रूपम्। मीतम्-मीतः-

मीतवान्, मीत्वा, ⁶प्रमाय, ⁷ईषत्प्रमयः-दुष्प्रमयः-सुमयः, मयः-

^Aप्रमयः, इत्यादीन्यस्य प्रातिस्विक्कृपाणीति ज्ञेयानि।

(1270) “मीमृ गतौ” (I-भ्वादि:-468. सक. सेट्. पर.)

‘—शब्दे च’ इति क्षीरस्वामी। शब्दार्थे त्वकर्मकः। ‘मीम—’ इत्यपि धातुकाव्ये (1-60) पाठः।

मीमकः-मिका, मीमकः-मिका, मिमीमिषकः-षिका, मेमीमकः-मिका;

मीमिता-त्री, मीमयिता-त्री, मिमीमिषिता-त्री, मेमीमिता-त्री;

1. ‘मीनातिमिनोतिदीङ् इत्यपि च’ (6-1-50) इति एज्विषये आकारः। युगा-
गमः। एवमेव णमुत्प्रभृतिष्वपि ज्ञेयम्।

2. ण्यन्तेऽप्येज्विषयत्वेनाकारे, आदन्तलक्षणे पुगागमे च रूपमेवं सर्वत्र ज्ञेयम्।

3. ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यनेन इत्, अभ्यासलोपतकारादिकं यथयथं
सञ्जन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्।

4. यङ् एज्विषयत्वामावेन आकारो न। अभ्यासे गुणः। एवमेव यङ्न्ते सर्वत्र ज्ञेयम्।

5. शतरि, ‘क्रयादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्रा विकरणप्रत्ययः। प्रत्ययस्य शित्वेन
द्विद्वद्भावादङ्गस्य गुणो न। ‘श्राऽभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः।
प्रमीणन् इत्यत्र ‘हिनुमीना’ (8-4-15) इति णत्वम्। “.....परनिमित्त-
कस्य आलोपस्य (च) पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाद् ‘एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्’ (परि.
37) वा णत्वम्।” इति माधवीकमिहानुसन्धेयम्। एवमेव प्रमीणानः
इत्यत्रापि ज्ञेयम्।

6. ‘मीनातिमिनोतिदीङ् इत्यपि च’ (6-1-50) इत्यनेन त्यप्यप्याकारः।

7. ‘निमिमीलियां खलचोरात्वं न’ (वा. 6-1-51) इति खलप्रत्यये, अच्प्रत्यये
चाकारनिषेधः। तेनैवं रूपम्। अत्र वार्तिके ‘अच्’ इत्यनेन पचायचः
(3-1-134), एरचः (3-3-57) च ग्रहणमिति ज्ञेयम्। दुष्प्रमयः=रिपुः।

A. ‘.....मांसश्रियां प्रमयकृत् सितशीतचेलः।’ घा. का. 3, 5.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षीजतिवत् (309) ज्ञेयानि । किपि
 १प्रमीन्-प्रमीमौ-प्रमीमः इति रूपमिति विशेषः । २मीमितः ।

(1271) “मील निमेषणे” (I-भ्वादिः-517. अक. सेट्. पर.)

निमेषणम् = सङ्कोचः ।

मीलकः-लिका मीलकः-लिका, मिमीलिषकः-षिका, मेमीलकः-लिका ;
 मीलित्ता-त्री, मीलयित्ता-त्री, मिमीलिषित्ता-त्री, मेमीलित्ता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षीलतिवत् (195) ज्ञेयानि ।

(1272) “मीव स्थौल्ये” (I-भ्वादिः-564. सक. सेट्. पर.)

मीवकः-विका, मीवकः-विका, मिमीविषकः-षिका, मेमीवकः-विका ;
 मीवित्ता-त्री, मीवयित्ता-त्री, मिमीविषित्ता-त्री, मेमीवित्ता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजीवतिवत् (606) ज्ञेयानि ।
 १मीवितः । २मीवरः ।

(1273) “मुच प्रमोचने” (X-चुरादिः-1744. अक. सेट्. उम.) [अ]

‘—मोदने च’ इति माधवधातुवृत्ति-सिद्धान्तकौमुद्यादिषु पाठः ।

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चेर्मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।

प्रमोचने चुरादेर्णो मोचयत्येष न त्वल्लदित् ॥’ (श्लो. 47) इति देवः ।

मोचकः-चिका, मुमोचयिषकः-षिका ; मोचयित्ता-त्री, मुमोचयिषित्ता-त्री ;

इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकच्योसयतिवत् (560) ज्ञेयानि ।

1. किपि ‘मो नो घातोः’ (8-2-64) इति पदान्तनिमित्तको नकारः ।

2. बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये रूपमेवम् । ‘मीवरः = मानी’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

A. ‘वनाद् वनं सानुममन् द्रमन् गृहं

व्याधोत्करोऽहम्भतिमीमिताशयः ।’ धा. का. 1.60.

B. ‘अपीवित्तां नाप्यतिमीवित्तां श्रितं तनुं सुतीवोरुमनीवमध्यमाम् ॥’

धा. का. 1.72.

[अ] अत्र प्रमोचनम् = शरादीनां सन्धानरूपं कायिकं कर्मेति क्षीरतरङ्गिण्यां
 ‘मोचयति शरान्’ इत्युदाहरणदानेन ज्ञायते । मा. धा. वृत्तौ तु ‘कृणं
 निर्मोचयति प्रतिददातीत्यर्थः ।’ इत्युदाहृतत्वात् मानसिकव्यापारविशेष इति
 प्रतीयते । उभयथाऽपि सकर्मकः ज्ञेयम् ।

(1274) “मुचि कल्कने” (I-भ्वादिः-172. अक. सेट्. आत्म.)

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चेः मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।’ (श्लो. 47) इति देवः ।
 ‘मुच—’ इति चन्द्रसमतः पाठः । ‘कल्कनम् = दम्भः, कथनं च ।’
 इति क्षीरतरङ्गिणी । ‘शाठ्यम्’ इति मैत्रेयः । “कथनं चेति स्वामी ।”
 इति मा. धा. वृत्तिः । ‘कथनम् इत्यन्ये ।’ इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 एवञ्च बह्वर्थकत्वं कल्कनशब्दस्येति ज्ञेयम् ।

मुञ्चकः-ञ्चिका, मुञ्चकः-ञ्चिका, मुमुञ्चिषकः-षिका, मोमुञ्चकः-ञ्चिका ;
 मुञ्चिता-त्री, मुञ्चयिता-त्री, मुमुञ्चिषिता-त्री, मोमुञ्चिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककुण्ठतिवत्
 (209) ज्ञेयानि । अस्यात्मनेपदित्वात् शानचि-मुञ्चमानः, मुञ्चिष्यमाणः,
 मुञ्चयमाणः, मुञ्चयिष्यमाणः, मुमुञ्चिषमाणः, मुमुञ्चिष्यमाणः,
 मोमुञ्च्यमाणः, मोमुञ्चिष्यमाणः ; इति रूपाणि यथायथं सम्भवन्तीति
 विशेषः । ल्युटि-^Aमुञ्चनम् ।

(1275) “मुच्छ मोक्षणे” (VI-तुदादिः-1430. सक. अनि. उभ.)

मुचादिः ।

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चेः, मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।

प्रमोचने चुरादेर्णौ मोचयत्येष न त्वलदित् ॥’ (श्लो. 47) इति देवः ।

मोचकः-चिका, मोचकः-चिका, ¹मुमुक्षकः-मोक्षकः-क्षिका, मोमुचकः-चिका ;
 मोक्ता-मोक्ती, मोचयिता-त्री, मुमुक्षिता-मोक्षिता-त्री, मोमुचिता-त्री ;
²मुञ्चन्-न्ती, मोचयन्-न्ती, मुमुक्षन्-मोक्षन्-न्ती ; —

1. सन्नन्ते, ‘इलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः क्तिवे, गुणनिषेधे च रूपमेवं ज्ञेयम् ।
 कर्मकर्तरि, कर्मणेऽविवक्षितत्वे वा मुच्चिरयमकर्मको भवति । तदानीम्, ‘मुचो-
 ऽकर्मकस्य गुणो वा’ (7-4-57) इति सकारादौ सनि परतः गुणे, ‘अत्र लोपो-
 ऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासस्य लोपे च मोक्षकः-क्षिका इत्यादीनि रूपाणि
 यथायथं सर्वत्र भवन्तीति ज्ञेयम् ।

2. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति शप्रत्यये ‘शे मुचादीनाम्’ (7-1-59)
 इति तुमि च मुञ्चन् इति रूपम् । एवमेव शानजन्तेऽपि मुञ्चान इत्यत्र
 प्रक्रियोह्या ।

A. ‘अमुञ्चनैर्मञ्चितचित्तमञ्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभाजैः ।’ धा. का. 1-24.

मोक्ष्यन्-न्ती-ती, मोचयिष्यन्-न्ती-ती, मुमुक्षिष्यन्-मोक्षिष्यन्-न्ती-ती ;—
 मुच्यमानः, मोचयमानः, मुमुक्षमाणः-मोक्षमाणः, मोमुच्यमानः ;
 मोक्ष्यमाणः, मोचयिष्यमाणः, मुमुक्षिष्यमाणः-मोक्षिष्यमाणः, मोमुचिष्यमाणः ;
 विमुक्-विमुचौ-विमुचः ; — — —
 मुक्तम्-मुक्तः-मुक्तवान्, ^१चक्रमुक्तः, ^२स्तोकान्मुक्तः-अल्पान्मुक्तः-कृच्छ्रान्मुक्तः,
 मोचितः, मुमुक्षितः-मोक्षितः, मोमुचितः-तवान् ;
 मुचः, ^३जलमुक्-पयोमुक्, ^४नखमुचानि (घनूषि), ^५मुक्तः-मुक्ता, ^६मोचनः,
 मोचः, ^७मुमुक्षुः-मोक्षुः, मोमोचः ; — — —
 मोक्तव्यम्, मोचयितव्यम्, मुमुक्षितव्यम्-मोक्षितव्यम्, मोमुचितव्यम् ;
 मोचनीयम्, मोचनीयम्, मुमुक्षणीयम्-मोक्षणीयम्, मोमुचनीयम् ;
^७मोक्ष्यम्-मोच्यम्, मोच्यम्, मुमुक्ष्यम्-मोक्ष्यम्, मोमुच्यम् ;
 ईषन्मोचः-दुर्मोचः-सुमोचः ; — — —

1. चक्रान्मुक्त इत्यर्थे 'अपेतापोढमुक्त—' (2-1-38) इति पञ्चमीतत्पुरुषसमासः ।
2. अत्रापि पञ्चमीतत्पुरुषसमासे सति, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (2-4-71) इति प्राप्तस्य सुब्लुकोऽपवादतया, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (6-3-2) इति अलुक् । एवमेव अल्पान्मुक्तः इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।
3. जलं मुच्यतीत्यर्थे 'किप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे किप् । कर्मण्यण् अत्र न भवति ।
4. नखानि मुच्यतीत्यर्थे कर्मण्यणोऽपवादतया, 'कप्रकरणे—मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-नम्' (वा. 3-2-5) इति कप्रत्यये क्तिवात् गुणनिषेधे च रूपमेवम् । मूलविभु-जादिराकृतिगणः । नखमुचानि=मुष्टेर्बहिर्भूतानीत्यर्थः ।
5. 'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्यये रूपमेवम् । मुक्तः=प्रकृतिबन्धादुत्थित इत्यर्थः । मुक्ता इति तु संज्ञायां कप्रत्ययान्तात् टापि रूपमिति ज्ञेयम् । मुक्ता=मौक्तिकोत्पत्तिस्थानम् ।
6. चलनार्थकत्वादस्य 'चलनशब्दार्थाद्—' (3-2-148) इति ताच्छीलिके युधि रूपमेवम् । अकर्मकत्वमपि विवक्षातोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
7. निष्ठायां निदत्त्वादस्य, 'चजोः कु धिण्यतोः' (7-3-52) इति ण्यति कुत्वे रूप-मेवम् । एवमेव घञन्तेऽपि कुत्वमिति बोध्यम् । आवश्यकार्थे ण्यत्प्रत्यये तु कुत्वं न । ततः मोच्यम् इत्यपि साधुः । "—अमोच्यमर्थं यदि मन्यसे..... ।" (रघुवंशे 3-65) इत्यत्रावश्यकं ण्यः । 'ण्य आवश्यक' (7-3-65) इति कुत्व-निषेधः ।" इति मा. धा. वृत्तिवचनमिहानुसन्धेयम् ।
- A. 'वाच्यमान् स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षन् ।' भ. का. 3-41.

मुच्यमानः, मोच्यमानः, मुमुक्ष्यमाणः-मोक्ष्यमाणः, मोमुच्यमानः ;
 मोकः-निर्मोकः, मोचः, मुमुक्षः-मोक्षः, मोमुचः ;
 मोक्षुम्, मोचयितुम्, मुमुक्षितुम्-मोक्षितुम्, मोमुचितुम् ;
 मुक्तिः, मोचना, मुमुक्षा-मोक्षा, मोमुचा ;
 मोचनम्, मोचनम्, मुमुक्षणम्-मोक्षणम्, मोमुचनम् ;
 मुक्त्वा, मोचयित्वा, मुमुक्षित्वा-मोक्षित्वा, मोमुचित्वा ;
 विमुच्य, विमोच्य, विमुमुक्ष्य-विमोक्ष्य, विमोमुच्य ;
 मोचम् २, } मोचम् २, } मुमुक्षम्-मोक्षम् २, } मोमुचम् २ ; }
 मुक्त्वा २, } मोचयित्वा २, } मुमुक्षित्वा-मोक्षित्वा २, } मोमुचित्वा २ ; }
^१मुचिः-नमुचिः, ^२मुचिरः, ^३मूलम् ।

(1276) “मुज शब्दार्थः” (I-भ्वादिः-250. अक. सेट्. पर.) [अ]

मोजकः-जिका, मोजकः-जिका, मुमोजिषकः-मुमुजिषकः-षिका,
 मोमुजकः-जिका ; मोजिता-त्री, मोजयिता-त्री, मुमोजिषिता-मुमुजिषिता-त्री,
 मोमुजिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककुचघातुवत् (200)
 ज्ञेयानि । यङ्लुकि शता-मोमुजन्^A इति । ^४मुजितम् अनेनमोजितम्, इति वा ।

1. ‘इगुपधात् कित्’ [द. उ. 1-48] इति इन्प्रत्यये, तस्य कित्त्वेन गुणनिषेधे च रूपमेवम् । न मुचतीति नमुचिः । ‘न भ्राणनपाञ्चवेदानाञ्ज्यानमुचि—’ (6-3-75) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावे रूपमेवम् ।
2. मुच्यन्तेऽनेन दुःखेभ्य इति मुचिरः = मोचकः । ‘इषिमदि—’ [द. उ. 8.26] इत्यादिना कित्प्रत्यये रूपमेवम् ।
3. ‘षिविमुच्योष्टे च’ [द. उ. 8.83] इति ष्टन्प्रत्यये ढेरूकारे च रूपमेवम् । मुच्यते तदिति मूत्रम् । मनोरमायां तु मूत्रधातोरेव प्रकृतरूपे सिद्धेऽत्रैव साधनं स्वार्थमित्युक्तम् ।
4. निष्ठायां ‘उदुपधात्—’ (1-2-21) इति कित्त्वविकल्पनात् रूपद्वयम् ।

A. ‘गर्जत्वरं गृजितधेनुमोमुजद्वत्सोत्करं मुजदजं वजन् वजम् ॥’ वा. का. 1-33.

[अ] ‘मज मुजि’ इति क्षीरस्वामी, चन्द्रश्च । ‘मृज मृजीत्यप्याहुः’ इति पुरुषकारः (श्लो. 59) । क्षीरतरङ्गिण्यां तु ‘मृज मृजीत्यप्याहुः’ इति पाठ उपलभ्यते । ‘मुद्रिते चान्द्रघातुपाठे तु ‘मुज मुजि’ इति पाठ उपलभ्यते (चा. धा. सू. 1-80)’ इति क्षी. टीका । माधवीयघातुवृत्तौ तु स्वामिचन्द्रयोर्मते ‘मृज मृजीति’ पाठः प्रदर्शितः । मूलशुद्धिस्त्वत्र कीदृशीति न विद्यः । युक्तायुक्तत्वे स्वतः सूरयः प्रमाणम् ।

(1277) “मुजि शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-251. अक. सेट्. पर.)

मुज्जकः-जिका, मुज्जकः-जिका, मुमुज्जिषकः-षिका, मोमुज्जकः-जिका ;
मुज्जिता-त्री, मुज्जयिता-त्री, मुमुज्जिषिता-त्री, मोमुज्जिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) बोध्यानि । पचाद्यचि
मुज्जः=तृणविशेषः । षजि-मुज्जः, णिष्ठायां सेट्त्वात्, न्यङ्कादित्वात्
कुत्वमत्रेति ज्ञेयम् ।

(1278) “मुट प्रमर्दने” (I-भ्वादि:-सक. सेट्. पर.)

‘प्रमर्दने चाक्षेपे च मुटेद् आद्ये तु मोटति ॥’ (श्लो. 71) इति देवः ।

दुर्गसंमतः पाठोऽयम् इति क्षीरस्वामी । “—‘मुड’ इति धनपालः ।
‘पुड’ इति.....शाकटायनः । क्षीरस्वामी तु द्वावपि इदितौ पपाठ ।
मैत्रेयस्तु अमुं टान्तमेव पठित्वा.....” इति मा. धा. वृत्तिः । दैवश्लोकात्
(श्लो. 71) मा. धा. वृत्तौ ‘मुट सञ्चूर्णने’ (चुरादौ) इत्यत्र ‘मोटति
इति मर्दने शपि’ इत्युक्तत्वाच्च अयं घातुः स्वतन्त्र इति ज्ञायते । युक्तायुक्तत्वे
त्वत्र सूरयः प्रमाणम् । ‘पुड पुड’ इति अमुं केचित् पठन्ति ।
सि. कौमुद्यादिषु न पठितोऽयम् ।

मोटकः-टिका, मोटकः-टिका, मुमोटिषकः-मुमुटिषकः-षिका, मोमुटकः-
टिका ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककोचतिवत् (200) ज्ञेयानि ।
प्रमुटितः-प्रमोटितः, आमोटनम्, इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति ज्ञेयम् ।

(1279) “मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः” (VI-तुदादि:-1374. सक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

‘प्रमर्दने चाक्षेपे च मुटेत्, आद्ये तु मोटति ॥’ (श्लो. 71) इति देवः ।

मोटकः-टिका, मोटकः-टिका, मुमुटिषकः-षिका, मोमुटकः-टिका ;
मुटिता-त्री, मोटयिता-त्री, मुमुटिषिता-त्री, मोमुटिता-त्री ;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

(1280) “मुट सञ्चूर्णने” (X-चुरादि:-1614. सक. सेट्. उभ.)

‘सञ्चूर्णने चुरादेर्णौ मोटयेदतडस्यः ।’ (श्लो. 72) इति देवः ।

क्षीरस्वामिनं विना इतरे सर्वेऽपि 'मुट' इत्यस्यानुकूलः । पुट इति क्षीर-
स्वामी इति मा. धा. वृ. टिप्पण्याम् ।

मोटकः-टिका, मुमोटयिषकः-षिका; मोटयिता-त्री, मुमोटयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककूटयतिवत् (205) बोध्यानि ।
विमोटितः^A ।

(1281) “मुठि पालने” (I-भ्वादिः-265. सक. सेट्. आत्म.)

‘—पलायने’ इति क्षीरस्वामी । ‘काशकृत्स्नचन्द्रौ च’ इति क्षी-
टीका । मुण्ठकः-ण्ठिका, मुण्ठकः-ण्ठिका, मुमुण्ठिषकः-षिका, मोमुण्ठकः-
ण्ठिका; मुण्ठिता-त्री, मुण्ठयिता-त्री, मुमुण्ठिषिता-त्री, मोमुण्ठिता-त्री;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । अस्य
घातोः आत्मनेपदित्वात् शानचि-मुण्ठमानः, मुण्ठिष्यमाणः, मुमुण्ठिषमाणः,
मुमुण्ठिषिष्यमाणः, इति रूपाणीति विशेषः । किपि-पापमुन्^B-पापमुण्ठौ
पापमुण्ठः इति ।

(1282) “मुडि मार्जने” (I-भ्वादिः-275. सक. सेट्. आत्म.)

मार्जनम्=शुद्धिर्न्यग्भावश्च । ‘—मज्जने’ इति क्षीरस्वामी । “—‘मज्जने’
इति काशकृत्स्नधातुपाठ्यकन्नदटीकायां (पृष्ठ 100) पाठः । मज्जनम्=
स्नानम् इत्यपि तत्रैव ।” इति क्षी-टीका ।

‘मुण्डते मार्जने खण्डेः, खण्डने शपि मुण्डति ॥’ (श्लो. 83) इति देवः ।
मुण्डकः-ण्डिका, मुण्डकः-ण्डिका, मुमुण्डिषकः-षिका, मोमुण्डकः-ण्डिका;
मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुण्डिषिता-त्री, मोमुण्डिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । अस्य घातोः
आत्मनेपदित्वात् मुण्डमानः, मुण्डिष्यमाणः, मुमुण्डिषमाणः, मुमुण्डिषिष्यमाणः;
इति शानचि रूपाणि इति विशेषः ।

(1283) “मुडि खण्डने” (I-भ्वादिः-326. सक. सेट्. पर.)

‘मुण्डते मार्जने मुण्डेः, खण्डने शपि मुण्डति ॥’ (श्लो. 83) इति देवः ।

A. ‘इत्यादिवादिषु जनेषु विमोटितारिः..... ।’ धा. का. 3-23.

B. ‘स पापमुग्भिः बुधहेद्भिरुन्मदैः अनेठितां क्षमां पुनरप्यद्विण्डत ॥’

अर्थमेदात् पुनः पाठः । “ अत एव, ‘मुडि खण्डनप्रमर्दनयोः’ इति भोजदेवः । ‘मुटि’ इति कौशिकदुर्गौ—मुण्टति ।” इति क्षीरतरङ्गिण्याम् । ‘मुड’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1-42) ।

मुण्डकः-ण्डिका, मुण्डकः-ण्डिका, मुमुण्डिषकः-षिका, मोमुण्डकः-ण्डिका; मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुण्डिषिता-त्री, मोमुण्डिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) बोध्यानि । ¹मुण्डयन्-न्ती, ²यवनमुण्डः-का[क]म्बोजमुण्डः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1284) “मुण प्रतिज्ञाने” (VI-तुदादिः-1334. सक. सेट्. पर.)

मोणकः-णिका, मोणकः-णिका, मुमोणिषकः-मुमुणिषकः-षिका, मोमुणकः-णिका; मोणिता-त्री, मोणयिता-त्री, मुमोणिषिता-मुमुणिषिता-त्री, मोमुणिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना तोदादिकपुणतिवत् (1017) ज्ञेयानि । शतरि-^Aमुणन् इति ।

(1285) “मुद हर्षे” (I-भ्वादिः-16. अक. सेट्. आत्म.)

‘संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेत् हर्षे पुनर्मोदते ॥’ (श्लो. 113) इति देवः । मोदकः-दिका, मोदकः-दिका, मुमोदिषकः-मुमुदिषकः-षिका, मोमुदकः-दिका; मोदिता-त्री, मोदयिता-त्री, मुमोदिषिता-मुमुदिषिता-त्री, मोमुदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोकतिवत् (197) ज्ञेयानि । ³कुमुदम्, ⁴मोदनः, ⁵प्रमुदितम्-प्रमोदितम्-[अनेन], प्रमुदितः-प्रमोदितः,

1. मुण्डं करोतीत्यर्थे, ‘मुण्डमिश्र—’ (3-1-21) इत्यादिना णिच् । ‘सनाद्यन्ता घातवः’ (3-1-32) इति धातुसंज्ञायां शतरि रूपमेवम् ।
2. मुण्डो यवन इव इति समासे मयूरव्यंसकादित्वात् (2-1-72) विशेषणस्य परनिपातः । एवं का[क]म्बोजमुण्ड इत्यादिष्वपि ।
3. कुं मोदयतीति कुमुदम् । अन्तर्भावितण्यन्तान् मूलविभुजादित्वेन (वा. 3-2-5) कप्रत्यये रूपमेवम् । कौ = पृथिव्यां मोदते इत्यपि विगृह्णन्ति ।
4. ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ इति तच्छीलादिषु कर्तृषु शुभ्रप्रत्ययः ।
5. निष्ठायाम् ‘उदुपधाद्भावादिकर्मणोः—’ (1-2-21) इति कित्त्वविकल्पनात् रूपद्वयम् । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र मुदितः, मुदितवान् इत्येव भवति ।
- A. ‘ईशस्य पुण्यसुगमस्य वर्षं मुणन्तो मल्लाश्च यत्र चुकुणुः शुनका इवोच्चैः ।’

प्रमुदितवान्-प्रमोदितवान्, ¹मुत्^A-मुदौ-मुदः, ²मुद्रः-मौद्रम्, ³मुदिरः, ⁴मुद्रा इत्यादीनि रूपाणि अस्य विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1286) “मुद संसर्गे” (X-चुरादि:-1741. सक. सेट्. उभ.)

‘संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेत् हर्षे पुनर्मोदते ॥’ (श्लो. 113.) इति देवः ।
मोदकः-दिका, मुमोदयिषकः-षिका; मोदयिता-त्री, मुमोदयिषिता-त्री;
इत्यादीनि रूपाणि शतरं विना चौरादिकक्रोटयतिवत् (205) बोध्यानि । अस्य
घातोः उभयपदित्वात् शतरि [सर्पिषा सक्तून्] मोदयन्-न्ती, मुमोदयिषन्-न्ती,
मोदयिष्यन्-मुमोदयिष्यन्-न्ती-ती; इति विशेषः ।

(1287) “मुर संवेष्टने” (VI-बुदादि:-1343. सक. सेट्. पर.)

‘—परिवेष्टने’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

मोरकः-रिका, मोरकः-रिका, मुमोरिषकः-मुमुरिषकः-षिका, मोमुरकः-रिका;
मोरिता-त्री, मोरयिता-त्री, मुमोरिषिता-मुमुरिषिता-त्री, मोमुरिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुरतिवत् (229) ज्ञेयानि । क्पि-
मू-मुरौ-मुरः; ⁵मुरः-मुरा, ⁶मुरी इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1288) “मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः” (I-भ्वादि:-212. ञक.सेट्.पर.)

मूर्छकः-छिका, मूर्छकः-छिका, मुमूर्छिषकः-षिका, मोमूर्छकः-छिका;
मूर्छिता-त्री, मूर्छयिता-त्री, मुमूर्छिषिता-त्री, मोमूर्छिता-त्री; इत्यादीनि

1. स्त्रियाम्, ‘संपदादिभ्यः—’ (वा. 3-3-108) इति क्पि रूपमेवम् ।
2. ‘मुदिप्रोर्गगौ’ [द. उ. 3-66] इति गक्प्रत्यये रूपम् । क्त्वाञ्च गुणः ।
मोदयन्त्यनेनेति मुद्गः = सस्यजातिविशेषः । मुद्गेन संसृष्टं = मौद्गम् ।
3. ‘इषिमदिमुदि—’ [द. उ. 8-26] इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपम् । मोदन्तेऽनेनेति
मुदिरः = मेघः ।
4. ‘स्फायितञ्चि—’ (द. उ. 8-31) इत्यादिना रक्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. ‘इगुपधशाप्रीकिरः कः’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः । मुरा =
ओषधिविशेषः ।
6. गौरादिपाठात् (4-1-41) स्त्रियां ङीषि रूपमेवम् ।
- A. ‘मुदा स चेतो ददते चिरं हरौ स्वादाश्चुरैः स्वदितमङ्गलोर्दने ।’ धा. का. 1-4.

सर्वाणि रूपाणि भौवादिककूजतिवत् (239) बोध्यानि । ¹मूर्तम्-मूर्तः-मूर्त-वान् । क्तिपि, मूः-मूर्छौ-मूर्छः ; क्तिनि ²मूर्तिः, ³मूर्छितः, ^Aमूर्छा, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1289) “मुर्वी बन्धने” (I-भ्वादिः-575. अक. सेट्. पर.)

मूर्वकः-र्विका, मूर्वकः-र्विका, मुमूर्विषकः-षिका, मोमूर्वकः-र्विका ; मूर्विता-त्री, मूर्वयिता-त्री, मुमूर्विषिता-त्री, मोमूर्विता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिकमूर्वतिवत् (416) ज्ञेयानि । ⁴मूर्वा, ⁵मौर्वी, मूः-मुरो-मुरः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः । शतरि ^Bमूर्वेन् इति ।

(1290) “मुष स्तेये” (IX-क्यादिः-1530. अक. सेट्. पर.) [अ]

‘अयं द्विकर्मकः’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

मोषकः-षिका, मोषकः-षिका, ⁶मुमुषिषकः-षिका, मोमुषकः-षिका ; मोषिता-त्री, मोषयिता-त्री, मुमुषिषिता-त्री, मोमुषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।

1. निष्ठायां, ‘न ध्याख्यापूमूर्छिमदाम्’ (3-2-57) इति नखनिषेधे रूपमेवम् । ‘राहोपः’ (6-4-21) इति छकारस्य लोपः । दीर्घः ।
2. ‘क्तिचौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति क्तिचि रूपमेवम् ।
3. मूर्छाऽस्य सञ्जाता इत्यर्थे ‘तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्’ (5-2-36) इतीतच्-प्रत्यये रूपम् ।
4. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययः ।
5. मूर्वाया विकार इत्यर्थे ‘तस्य विकारः’ (4-3-134) इत्यणि ङीप् च रूपमेवम् ।
6. क्त्वासनोः ‘रुदविदमुष—’ (1-2-8) इति नित्यं क्तिवविधानात्, ‘रलो व्युप-धात्—’ (1-2-26) इति वैकल्पिकं क्तिव न । तेन सञ्जान्ते सर्वत्र एकमेव रूपमिति ज्ञेयम् । एवं क्त्वाप्रत्ययेऽपि मुषित्वा इत्येकमेव रूपम् ।
- A. ‘अहूर्णचित्ताः परिमूर्छितव्रताः स्फूर्णमया अप्रयुशः कृतोच्छ्रिताः ।’ धा. का. 1-29.
- B. ‘दुद्विषून् धूर्वितुमेव गूर्वणं मूर्वन्तमापूर्वितपर्वताध्वरम् ॥’ धा. का. 1-73.
- [अ] ‘मुष हिसार्थः’ इति भ्वादिव्यपि क्षीरस्वामी पपाठ । अन्यैः सर्वैरप्य-पाठादस्माभिरयं न लिखितः ।

¹मुष्णन्^A-ती, ²आमोषी^B, मुषितम्-तः-तवान्, ³मुष्टम्-ष्टः, मुषित्वा, मुष्टिः, ⁴मूषिकः-षिका, ⁵मुष्कः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः प्राति-स्विकरूपाणि इति ज्ञेयम् । सन्नन्तादुपत्यये मुमुषिषुः^C इति ।

(1291) “मुस खण्डने” (IV-दिवादिः-1220. सक. सेट्. पर.)

“आत्रेयस्तु कातन्त्रे मूर्धन्यान्तोऽयम् । तथा च ‘राघवस्यामुषः कान्ताम्’ (भ. का. 15-16) इति प्रयोगश्च, इति पाठान्तरमप्याह ।” इति भा. धा. वृत्तौ ।

मोसकः-सिका, मोसकः-सिका, मुमोसिषकः-मुमुसिषकः-षिका, मोमुसकः-सिका; मोसिता-त्री, मोसयिता-त्री, मुमोसिषिता-मुमुसिषिता-त्री, मोमु-सिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककोसतिवत् (234) ज्ञेयानि ।

1. ‘कथादिभ्यः—’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘इनाऽभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः । णत्वम् ।
2. ‘संपृचानुष.....आमुषाभ्याहनश्च’ (3-2-142) इत्यादिना तच्छीलादिषु घिनुणप्रत्यये रूपमेवम् ।
3. ‘आदितश्च’ (7-2-16) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वात् मुष्ट इत्यादीनां सिद्धिः ; ‘चोरिते मुषितं मुष्टम्—’ इति स्वामी च ।’ इति प्रक्रियासर्वस्वे (पृ. 26) । तेन ‘मुष्टं प्रतिप्राह्यता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन’ इति कालिदास (५.) प्रयोग उपपद्यते ।
4. ‘मुषेर्दीर्घश्च’ (द. उ. 3-14) इति किकन्प्रत्ययो धातोः दीर्घश्च भवति । मुष्णातीति मूषिकः । “‘मूष स्तेये’ भौवादिकः । तस्मात् किकन्प्रत्यये दीर्घवचनमन्तरेणापि मूषिकशब्दस्य सिद्धत्वात् दीर्घवचनं स्पष्टार्थम् । एवं च मूषेर्बुलि मूषकः इत्यपि साधुः । इति श्वेतवचनावासी” इति द. उ. टिप्पणयाम् ।
5. ‘सृष्टृभूषुषिमुषिभ्यः कित्’ (द. उ. 3-19) इति कप्रत्ययः कित् भवति । मुष्कः=चौरो, मांसलो वा । ‘अण्डः फलं च’ इति क्षीरस्वामी ।
- A. ‘.....पुष्णन् मुदं मृगदशां रिपुधाम मुष्णन् ।’ धा. का. 3-12.
- B. ‘द्रोहि खद्योतसंपर्कि नयनामोषि दुःसहम् ॥’ भ. का. 7-6.
- C. ‘किं मुमुषिषुवद् यात द्विषो नापचिकीर्षया ॥’ भ. का. 7-29.

¹मुसलम्-मुसली, ²मुस्ता, ^A ³मुस्तकम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1292) “मुस्त संघाते” (X-चुरादि:-1632. सक. सेट्. उभ.)

मा. धा. वृत्तिः अमुं धातुं न पठति । अन्ये सर्वेऽपि ‘मुस्त’ इत्यस्यानुकूला एव । ‘अस्त-’ इत्यस्य पाठभेदः इति मा. धा. ; धा. का. (३. 26) च । मुस्तकः-स्तिका, मुमुस्तयिषकः-पिका ; मुस्तयिता-त्री, मुमुस्तयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुस्मयतिवत् (236) बोध्यानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि-मुस्तयन्-न्ती, मुमुस्तयिषन्-न्ती ; मुस्तयिष्यन्-न्ती-ती, मुमुस्तयिषिष्यन्-न्ती-ती, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1293) “मुह वैचित्त्ये” (IV-दिवादि:-1198. अक. वेद्. पर.)

रधादिः । वैचित्त्यम्=विचित्ता, अविवेकः ।

मोहकः-हिका, मोहकः-हिका, ⁴मुमुहिषकः-मुमोहिषकः-मुमुक्षकः-क्षिका,

1. ‘वृषादिभ्यश्चित्’ (द. उ. 8-109) इति षलप्रत्यये मुसलम् इति रूपम् । गौरादिपाठान्तीषि मुसली इति रूपम् । मुसली=यहगोक्षिका ।
2. बाहुलकात् औणादिके तन्प्रत्यये ‘तितुत्र-’ (7-2-9) इतीप्तिपेधे रूपम् । अथवा, ‘ब्रातालातमुतपुतचित्तिनिमित्तमुस्त-’ इत्यादिना भोजेन क्तप्रत्यये निपातितः । इति धा. का. व्याख्यानात् (2-66) एवं रूपमिति ज्ञेयम् ।
3. ‘सेज्ञायाम्’ (4-3-117) इति कन्प्रत्यये रूपं भवति । अर्धर्चादिगणे (2-4-31) पाठात् पुंनपुंसकलिङ्गत्वम् । ‘भद्रं स्यान्मङ्गले हेमि मुस्तके करणान्तरे’ इति मेदिनी ।
4. ‘रधादिभ्यश्च’ (7-2-45) इति इङ्गिकल्पः । इद्रपक्षे, ‘रलो व्युपधात्-’ (1-2-26) इति कित्त्वविकल्पः । इडभावपक्षे, ‘वा द्रुहमुह-’ (8-2-33) इति घत्वपक्षे, चत्वे षत्वे च मुमुक्षकः इति रूपम् । इडभावपक्षे एव, ढत्वपक्षे, ‘षढोः कः सि’ (8-2-41) इति कत्वेऽपि मुमुक्षक इति रूपं तुल्यमेव । एवं सजन्ते सर्वत्र रूपत्रय(चतुष्टय)स्य निष्पत्तिर्ज्ञेया ।
- A. ‘मुस्तामोध्यमसः क्तिडिस्त्वमसमो लुठ्यन् खलानोकसः ॥’ धा. का. 2.66.

मोमुहकः-हिका ; मोहिता-त्री, ¹मोघा-घ्री, मोढा-ढ्री, मोहयिता-त्री, मुमोहिषिता-मुमुहिषिता-मुमुक्षिता-त्री, मोमुहिता-त्री ; मुह्यन्-न्ती, ²मोहयन् परिमोहयन्-न्ती, ^Aपरिमोहयमाणः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि प्रातिखिकरूपाणि विना दैवादिकद्रुह्यतिवत् (885) ज्ञेयानि । ³परिमोही, ^Bकिपि उन्मुक्, उन्मुद्, ⁴मूर्खः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1294) “मूङ् बन्धने” (1-भ्वादिः-967. सक. सेट्. आत्म.)

मावकः-विका, मावकः-विका, ⁵मुमूषकः-षिका, ⁶मिमावयिषकः-षिका, मोमूयकः-यिका ; मविता-त्री, मावयिता-त्री, मुमूषिता-त्री, मोमूयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकपञ्चतिवत् (1033) ज्ञेयानि । ⁷मृतम्-तः-तवान्, ⁸जीमूतः, क्त्वाप्रत्यये मूत्वा, ⁹मूषा इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

1. रधादित्वादिविकल्पः । इडभावपक्षे घत्वविकल्पः । तेन रूपत्रयं तृजादिषु सर्वत्र ज्ञेयम् ।
2. मोहस्य चित्तवत्कर्तृकत्वात् मोहयन् इत्यत्र, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इति ण्यन्ताच्छतैव । परिमोहयन् परिमोहयमाणः इत्यत्र तु ‘न रादम्याड्यमाड्यप्रपरिमुद्—’ (1-3-89) इति परस्मैपद निषेधात् चित्तवत्कर्तृकत्वेऽकर्मकत्वेऽपि ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति उभयपदं भवतीति ज्ञेयम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘सम्पृच—’ (3-2-142) इत्यादिना घिनुप्रत्यये रूपमेवम् ।
4. ‘मुद्देर्लो मूर् च’ [द. उ. 3-52] इति खप्रत्यये, धातोः ‘मूर्’ इत्यादेशे च रूपमेवम् ।
5. सन्नन्ते ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीग्नियेधः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः क्तिवात् गुणनियेधः ।
6. ण्यन्तात् सनि ‘ओः पुयण्ज्यपरे’ (7-4-80) इत्यनेन ण्यवर्गपरकत्वात् अभ्यासस्य इकारः ।
7. निष्ठायां, ‘श्र्युकः किति’ (7-2-11) इति इग्नियेधः । एवं क्त्वा क्तिन्प्रसृतित्वपि ज्ञेयम् ।
8. जीवनस्य मृतः जीमूतः=मेघः । पृषोदरादित्वात् (6-3-109) जीवनशब्दस्य ‘जी’ इत्यादेशः ।
9. ‘मूङ्खोलोपश्च’ (द. उ. 9-17) इत्यूष्मन्प्रत्यये धातूकारलोपे च रूपमेवम् ।
- A. ‘परिमोहयमाणाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥’ भ. का. 8-63.
- B. ‘कुर्याद् योगिनमप्येष स्फूर्जवान् परिमोहिनम् ।’ भ. का. 7-10.

(1295) “मूत्र प्रस्रवणे” (X-चुरादि:-1909. अक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।

मूत्रकः-त्रिका, मुमूत्रयिषकः-षिका ; मूत्रयिता-त्री, मुमूत्रयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककृतयतिवत् (161) ज्ञेयानि ।
मोमूत्रकः¹-त्रिका, मोमूत्रितः^A इमानि रूपाणि अस्य घातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1296) “मूल प्रतिष्ठायाम्” (I-भ्वादि:-529. अक. सेट्. पर.)

‘मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद् रोहणे मूलयेदिति ।’ (श्लो. 157) इति देवः ।
मूलकः-लिका, मूलकः-लिका, मुमूलिषकः-षिका, मोमूलकः-लिका ;
मूलिता-त्री, मूलयिता-त्री, मुमूलिषिता-त्री, मोमूलिता-त्री, इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककूलतिवत् (244) बोध्यानि । ²मूलम्-अमूला-
शतमूली, इमानि रूपाणि अस्य घातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1297) “मूल रोहणे” (X-चुरादि:-1603. सक. सेट्. उभ.)

‘मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद् रोहणे मूलयेदिति ।’ (श्लो. 157) इति देवः ।

‘मूल—इति नन्दी’ इति क्षीरस्वामी ।

मूलकः-लिका, मुमूलयिषकः-षिका, मूलयिता-त्री, मुमूलयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । अस्य
घातोः उभयपदित्वात् शतरि-मूलयन्-न्ती, मुमूलयिषन्-न्ती, मूलयिष्यन्-न्ती-
ती, मुमूलयिष्यन्-न्ती-ती ; इति विशेषः । ³मूलकः ।

(1298) “मूष स्तेये” (I-भ्वादि:-676. सक. सेट्. पर.)

मूषकः-षिका, मूषकः-षिका, मुमूषिषकः-षिका, मोमूषकः-षिका ;

1. ‘सूचिसूत्रिमूत्रयत्युत्प्रेक्षणं तिग्रहणं यद्विधावनेकाजहलार्थम्’ (वा. 3-1-22)
इत्यनेनानेकात्वेऽपि घातोः अस्य यद् भवति । यदन्तात् ष्वुलि एवं रूपम् ।
एषमेव तृजादिष्वपि प्रक्रिया ऊह्या ।
2. पचाद्यचि रूपमेवम् । लिङ्स्य लोकाश्चयत्वादजन्तत्वेऽपि क्लीबत्वमस्येति ज्ञेयम् ।
अमूला इति तु ‘मूलान्नवः’ (ग-सू. 4-1-4) इति टापि रूपमेवम् । शतमूली
इति तु ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल—’ (4-1-64) इत्यादिना ङीषि सिध्यति । एवं
दधममूली इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।
3. स्वार्थे कन्प्रत्यये रूपमेवम् । मूलकः=शाकविशेषः ।
- A. ‘मोमूत्रितारिरतिरूक्षण्या रणेषु ।’ भा. का. 3-59.

मूषिता-त्री, मूषायिता-त्री, मुमूषिता-त्री, मोमूषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूषतिवत् (552) ज्ञेयानि । ^१मूषा,
^२मूषकः-षिका, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1299) “मृक्ष संघाते” (I-भ्वादिः-664. अक. सेट्. पर.)

‘मक्ष-इत्यप्येके इति मैत्रेयः’ इति धातुवृत्तिः । ‘म्रक्ष—इत्येके’ इति
घा. का. (1-84) । क्षीरस्वामी तु धातुममुं न पठति । ‘.....
अक्षेत् संघाते ॥’ (श्लो. 171) इति देवः ।

मृक्षकः-क्षिका, मृक्षकः-क्षिका, मिमृक्षिषकः-षिका, मरीमृक्षकः-क्षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतृक्षतिवत् (765) बोध्यानि । ‘मक्ष’
इति पाठे ^३मक्षकः-मक्षिका ।

(1300) “मृग अन्वेषणे” (X-चुरादिः-1900. सक. सेट्. आत्म.)

अदन्तः, कथादिः, आगर्वीयश्च । [अ]

‘अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेर्भवेन्मार्गति मार्गयेच्च ॥’

(श्लो. 44) इति देवः ।

मृगकः-गिका, मिमृगयिषकः-षिका; मृगयिता-त्री, मिमृगयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककृपयतिवत् (251) ज्ञेयानि । अस्या-

1. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति अकारप्रत्ययः । ‘तैजसावर्तनी मूषा’
इत्यमरः ।
2. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति संज्ञायां क्वुन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
स्त्रियां जातिलक्षणं ङीष् बाधित्वा टापि मूषिका इति रूपम् ।
3. संज्ञायाम्, ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति क्वुन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
स्त्रियां जातिलक्षणं ङीष् बाधित्वा ‘अजायतष्टाप्’ (4-1-4) इति टापि मक्षिका
इति रूपम् ।

[अ] ‘मृगयति इति कण्ठ्वादिपाठात् ।’ इति मैत्रेयः— इति धातुवृत्तौ प्रति-
पादितम् । दिवाद्यन्ते तु “—‘दिवादयस्त्वपरिसमाप्ताः’ इत्याहुः । तेन क्षीयते,
मृगयते इत्यादिसिद्धिरिति ।” इत्यप्युक्तम् । कण्ठ्वादिष्वपि मृगधातुः न पठ्यते ।
“दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृगयतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।”
इति दिवाद्यन्ते सिद्धान्तकौमुदीवाक्यात् परस्मैपदमेव दिवादिपाठेऽप्येतस्येति
ज्ञायते ।

गर्वीयस्त्वेन 'आगर्वादात्मनेपदिनः' (ग. सू. चुरादिः) इत्यात्मनेपदमेवेति विशेषः । ¹मृगया ।

(1301) "मृद् प्राणत्यागे" (VI-तुदादिः-1403. अक. अनि. आत्म.)

'मृणाति हिंसार्थे प्रादेर्मृडस्तु म्रियते पदम् ॥' (श्लो. 34) इति देवः ।
मारकः-रिका, मारकः-रिका, मुमूर्षकः-र्षिका, मेम्रीयकः-यिका; मर्ता-
मर्त्री, मारयिता-त्री, मुमूर्षिता-त्री, मेम्रीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि जौहोत्यादिकपिपतिवत् (1044) ज्ञेयानि । ²म्रियमाणः^A,
³मरिष्यन्-न्ती-ती, [श्वा]⁴मुमूर्षन्, ⁵अमृतम्, ⁶मरः-अमरः, ^Bदुर्मरम्,

1. 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाटयानामुपसंख्यानम्' (वा. 3-3-101) इति त्रियां
भावादौ शप्रत्यये, अतो लोपे, जेगुणे च रूपम् । मृगया=आखेटकः । 'मृगि-
कम्प्योः शविधिः' इति वचनेन शप्रत्ययोऽत्रेति क्षीरस्वामी । नैतादृशं वचनं
भाष्यादिषु दृश्यते । व्याकरणान्तरीयं वाक्यमिति क्षी-टीका ।
2. शानचि, 'तुडादिभ्यः—' (3-1-77) इति शप्रत्यये, 'रिड् शयग्लिङ्शु' (7-4-28) इति रिडादेशे इयडादेशे च रूपमेवम् ।
3. 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (1-3-61) इत्यात्मनेपदस्य नियमितत्वात्, स्यप्रत्ययस्य च
शिप्रत्ययत्वादिनिदानाभावादत्र परस्मैपदं भवति । विस्तरस्तु माधवधातुवृत्त्या-
दिषु बोध्यः । 'ऋद्धनोः स्ये' (7-2-70) इतीडागमोऽत्रेति विशेषः ।
4. सञ्जन्ताच्छतरि, 'हको झल्' (1-2-9) इति सनः क्तिवात्, 'अञ्जनगमां
सनि' (6-4-16) इति दीर्घे, 'उदोऽयपूर्वस्य' (7-1-102) इत्युकारे,
रपरत्वे च, 'हलि च' (8-2-77) इति दीर्घः । अत्र, 'पूर्ववत् सनः' (1-3-62) इति शानञ् न,
म्रियतिधातुमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावात्
शिल्लुङ्लिङं च निमित्तत्वात् । अतो यथासम्भवं परस्मैपदप्रयोग उपपन्नः । तथा
च भाष्ये (3-1-7) प्रयुक्तम् 'श्वा मुमूर्षति' इति । अत्र शुनश्चेतनत्वात्
जीवितस्य म्रियत्वात् व्याध्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वात् मर्तुमिच्छा नास्तीत्यत
इच्छार्थकस्सन् न, अपि तु 'आशंकायाम्—' (वा. 3-1-7) इति वार्तिकेन
आशंकने (आशंसने) सन्-इति बोध्यम् । शङ्के, श्वा मुमूर्षति (मुमूर्षन् अस्ति)
इति वाक्यार्थः । स्पष्टमिदं 'धातोः कर्मणः—' (3-1-7) इत्यत्र भाष्य-
टादिषु ।
5. न म्रियते इत्यमृतम् । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (3-2-188) इत्यत्र चका-
रस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्तः । ततो नञ्समाप्तः ।
6. पचाद्यचि—मरः । नञ्समासे अमरः = देवः ।
- A. 'म्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे पञ्चावमाणतः ।' भ. का. 6.141.
- B. 'अकाले दुर्मरमहो यज्जीवामस्तया विना ॥' भ. का. 6.14.

^१मुमूर्षा, ^२मरीचिः, ^३मरुः, ^४मृत्युः, ^५मरूकः, ^६मरुत्, ^७मर्तः-मर्त्यः इती-
मान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1302) “मृजू शुद्धौ” (II-अदादिः-1066. अक. वेद्. पर.) [अ]

‘शौचालंकारयोर्वा णौ मृजेमार्जिति मार्जयेत् ॥

मार्ष्टि शुद्धौ तथा मार्जेः शब्दार्थान्मार्जयेणिचि ।’

(श्लो. 60-61) इति देवः ।

मार्जकः-र्जिका, मार्जकः-र्जिका, ^७मिमार्जिषकः-षिका-मिमृक्षकः-क्षिका,

1. ‘मृकणिभ्यामीचिः’ [द. उ. 1-38] इतीचिप्रत्यये रूपमेवम् । म्रियते इति
मरीचिः = रश्मिः, ऋषिविशेषश्च ।

2. ‘मृमृ—’ [द. उ. 1-92] इत्युप्रत्यये रूपम् । म्रियन्तेऽस्मिन् प्राणिनः सलिलाग्निं
इति मरुः = जलतृणविवर्जितो देशः ।

3. ‘भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्कौ’ [द. उ. 1-135] इति त्युक्प्रत्यये, कित्वाद् गुणनिषेधे
च रूपमेवम् ।

4. ‘मृकणिभ्यामूकणौ’ [द. उ. 3-44] इत्यूकप्रत्यये । मरूकः = प्राणिविशेषः ।

5. ‘मृग्रोऽरुतिः’ [द. उ. 6-1] इत्युतिप्रत्यये रूपमेवम् । मरुत् = वायुः, देवो वा ।

6. ‘हसिमृ—’ [द. उ. 6-7] इति तन्प्रत्यये रूपमेवम् । मर्तः = प्राणी ।
मर्तशब्दात्, ‘नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्’ (वा. 5-4-36) इति स्वार्थे यत्प्रत्यये
मर्त्यः इति सिद्धयति । मर्त्यः = मनुष्यः ।

7. धातोरस्य ऊदित्वेन, ‘स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा’ (7-2-44) इतीङ्गिकल्पः ।
इत्पक्षे रूपमेवम् । इङ्भावपक्षे, झलादित्वेन सनः कित्त्वेन गुणनिषेधे,
‘म्रश्चम्रश्चसृजमृज—’ (8-2-36) इत्यादिना षत्वे, ‘षटोः कः सि’ (8-2-41)
इति ककारे षत्वे च रूपमेवम् । एवमेव सज्जन्ते सर्वत्र रूपद्वयस्योपपत्तिर्ज्ञेया ।

A. ‘ज्याघुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥’ भ. ञा. 5.57.

[अ] ‘मृजूष—’ इति क्षीरस्वामी षितममुं पठित्वा, उत्तरत्र, ‘भिदादौ (3-3-104)
मृजा।’ इत्यप्याह । अनूदितश्चायं पक्षः पुरुषकारे (श्लो. 61), खण्डितश्च ।
‘षकारोऽर्ध्यः ।’ इति च क्षीरस्वामिवाक्यं किञ्चिदनूदितमत्र पुरुषकारे ।
परं तु क्षीरतरङ्गिण्यां नैतादृशं वाक्यमधुनोपलभ्यते । यदि धातोः षित्वं
प्रमाणिकं स्यात्—तर्हि षित्वेनैव निदानेनाङ्गिसिद्धेर्भिदादिपाठपरिकल्पनमन्या-
यमिति तदाशयः । वस्तुतस्तु क्षीरतरङ्गिण्यां धातोरस्य षित्करणं लेखकदो-
षादापतितमिति भाति ।

¹मरीमृजकः-जिका ;

‘मार्जिता-मार्ष्टा-मार्ष्टी, मार्जयिता-त्री, मिमार्जिषिता-मिमृक्षिता-त्री,
मरीमृजिता-त्री ;

³मार्जन्-मृजन्-ती, मार्जयन्-न्ती, मिमार्जिषन्-मिमृक्षन्-न्ती;
मार्जिष्यन्-⁴मार्क्ष्यन्-न्ती-ती, मार्जयिष्यन्-न्ती-ती, मिमार्जिषिष्यन्-
मिमृक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

⁵व्यतिमार्जनः, व्यतिमृजानः, मार्जयमानः, व्यतिमिमार्जिषमाणः-व्यतिमि-
मृक्षमाणः, मरीमृज्यमानः-⁶मर्मृज्यमानासः व्यतिमार्जिष्यमाणः-व्यतिमार्क्ष्य-
माणः, मार्जयिष्यमाणः, व्यतिमिमार्जिषिष्यमाणः-व्यतिमिमृक्षिष्यमाणः,
मरीमृजिष्यमाणः ;

⁷कंसपरिमृट्-कंसपरिमृट्-कंसपरिमृजौ-कंसपरिमृजः ; —

1. ‘न धातुलोप आर्धधातुके’ (1-1-4) इत्यत्रत्यभाष्यपरामर्शनात् यङन्ते सर्वत्र वृद्धिविकल्पः इति ज्ञायत इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे (पु. 1878) स्पष्टम् । ततश्चात्र सर्वत्र मरीमार्जकः-जिका, मरीमार्जिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि यथासम्भवं तत्तत्प्रत्ययेषु हेयानि । एवं ‘मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानम्’ (वा. 7-4-91) इत्युक्तत्वात् ण्युलादिष्वप्यस्य रुकि रूपनिष्पत्तिर्भवतीति न मन्तव्यम् ; यतोऽत्र निपातनस्थलेष्विव स्वरूपप्रदृष्टात्, निर्दिष्टरूपस्यैव साधुत्वज्ञापनात्, यद्भुक्ति विहितस्य रुको यङन्तेऽपि निर्दिष्टयोः भयोर्विषयेऽप्युपसंख्यानार्थमेव चार्तिकावताराच्च इति स्पष्टं कैयटादौ ।
2. तृजादिष्वप्युद्दिष्टादिङ्कल्पः । इडभावपक्षे, इट्पक्षेऽपि लघूपधलक्षणं गुणं बाधित्वा, ‘मृजेष्टृद्धिः’ (7-2-114) इति वृद्धिः । एवमेव तद्व्यदादिष्वपि हेयम् ।
3. शतरि, ‘अदिप्रभृतिभ्यः—’ (2-4-72) इति शब्दुकि, ‘इहान्ये वैयाकरणाः मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते’ (भाष्यवाक्यम् 1-1-3) इति वृद्धिविकल्पः । वृद्धयभावपक्षे, शतुरात्सर्वधातुकत्वेन ङिद्वद्भावादङ्गस्य गुणो न ।
4. स्यप्रत्यये इडभावपक्षे षत्वकत्वषट्वेषु रूपमेवम् ।
5. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानच् । वृद्धिविकल्पः ।
6. यङन्ताच्छानचि, ‘मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास उपसंख्यानम्’ (वा. 7-4-91) इति वचनात् रीगपवादतया पाक्षिके रुकि, बहुवचने जसः, ‘आज्जेरसुक्’ (7-1-50) इत्युकि रूपमेवम् । “छन्दोऽधिकारः ‘आज्जेरसुक्’ (7-1-50) इति यावत् ।” इति काशिकायाम् (7-1-38) उक्तत्वात् वैदिकेष्वेवास्य प्रयोग इति हेयम् ।
7. कंसं परिमार्ष्टि इत्यर्थे, ‘किप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे किप् । पदान्तनिमित्तकै षट्वे जश्च चत्वंविकल्पे च रूपमेवम् ।

^१मृष्टम्-मृष्टः-मृष्टवान्, मार्जितः, मिमार्जिषितः-मिमृक्षितः, मरीमृजितः-तवान्;
परिमार्जः, ^२तुन्दपरिमृजः^A-तुन्दपरिमार्जः, ^३परिमाक्षुः, ^४मार्जनः, मार्जः,
मिमार्जिषुः-मिमृक्षुः, मरी[मार्जः]मृजः;
मार्जितव्यम्-मार्ष्टव्यम्, मार्जयितव्यम्, मिमार्जिषितव्यम्-मिमृक्षितव्यम्,
मरीमृजितव्यम्;
मार्जनीयम्, मार्जनीयम्, मिमार्जिषणीयम्-मिमृक्षणीयम्, मरीमृजनीयम्;
^५मृज्यः-^Bमार्ग्यः, ^६आवश्यमार्ग्यः, मार्ग्यम्, मिमार्जिष्यम्-मिमृक्ष्यम्,
मरीमृज्यम्;
ईषन्मार्जः-दुर्मार्जः-सुमार्जः;
मृज्यमानः, मार्ग्यमानः, मिमार्जिष्यमाणः-मिमृक्ष्यमाणः, मरीमृज्यमानः;

1. ऊदित्वेनेङ्गिकल्पनात् निष्ठायाम्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीप्तिषेधः । षत्वे ण्त्वौ च रूपमेवम् ।
2. तुन्दं परिमार्ष्टव्यर्थे, 'तुन्दशोकयोः परिमृज्जापनुदोः' (3-2-5) इति कर्मण्युप-पदे अणोऽपवादतया कप्रत्ययः । कित्त्वेन गुणनिषेधः । 'आलस्यमुखाहरणयोः—' (वा. 3-2-5) इति वचनात् आलस्यविशिष्टे कर्तव्येवायं प्रत्यय इति ज्ञेयम् । तदभावपक्षे तुन्दपरिमार्जः इत्यत्र, 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इति अप्रत्यये वृद्धौ च रूपम् । अत्र कप्रत्ययस्य कित्त्वात्, 'मृजे रजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिम्—' (भाष्यवाक्यम् 1-1-3) इति वचनात् आलस्यरूपार्थे एव वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य, 'सा भवत्येव सत्यभिधाने' इति उद्घोते (3-1-5) समाहितम् । उत्तरत्र च यद्यनभिधानमभिमतम्, तदानीम्, 'इको गुणवृद्धौ' (1-1-3) इति सूत्रे भाष्य-स्वारस्यात् निरुक्तभाष्यवाक्ये 'अजादौ' इत्यस्य आतिदेशिकविड्जादिप्रत्यये इत्यर्थपरकत्वमाश्रित्य, अत्र कप्रत्ययस्यौपदेशिककित्त्वेन वृद्धिनिषेध एवेति च समाहितम् ।
3. ताच्छीलिके, "—'परिक्षिपन्परिमृजः गन्तुः' इति गन्तुप्रत्ययः । परिमाक्षुः ।" इति प्रक्रियाकौमुदी । भाष्यादिषु तु नैतादृशं वचनमुपलभ्यते ।
4. बाहुलकात्, नन्वादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वाद्वा प्यन्तात् कर्तरि ल्युप्रत्यये रूपमेवम् ।
5. 'मृजेर्विभाषा' (3-1-113) इति विभाषा क्यप् । पक्षे प्यति निष्ठायामनिट्त्वात् 'चजोः कु विण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे वृद्धौ च मार्ग्यः इति रूपम् ।
6. आवश्यकार्थे प्यति, 'प्य आवश्यक' (7-3-65) इति कुत्वनिषेधः ।

A. 'इह युवतिवदनकान्तिगिराप्यायितुन्दपरिमृजः शेते।' अनर्घराघवे 7-110.

B. 'मनुस्यस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोक्ष्य तेन ते ॥' म.का. 6-57.

मार्गः, ^१अपामार्गः, मार्जः, मिमार्जिषः-मिमृक्षः, मरीमर्जः;
 मार्जितुम्-मार्जुम्, मार्जयितुम्, मिमार्जिषितुम्-मिमृक्षितुम्, मरीमृजितुम्;
^२मृजा, ^A मृष्टिः, मार्जना, मिमार्जिषा-मिमृक्षा, मरीमृजा;
 परिमार्जनम्- ^३सम्मार्जनी, ^४सामार्जनम्, मार्जनम्, मिमार्जिषणम्-
 मिमृक्षणम्, मरीमृजनम्;
 मार्जित्वा-मृष्ट्वा, मार्जयित्वा, मिमार्जिषित्वा-मिमृक्षित्वा, मरीमृजित्वा;
 विमृज्य-अपमृज्य, विमार्ज्य, विमिमार्जिष्य-विमिमृक्ष्य, विमरीमृज्य;
 मार्जम् २, } मार्जम् २, } मिमार्जिषम् २-मिमृक्षम् २, }
 मार्जित्वा २-मृष्ट्वा २, } मार्जयित्वा २, } मिमार्जिषित्वा २-मिमृक्षित्वा २, }
 मरीमृजम् २; } ^५मर्जूः, ^६मार्जारः, ^७मार्जालीयः ।
 मरीमृजित्वा २; }

1. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, कृत्वे, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इति 'अप' इत्युपसर्गान्त्याकारस्य दीर्घे रूपमेवम् । अपमृज्यतेऽनेन व्याघ्यादिरिति अपामार्गः = ओषधिविशेषः ।
2. स्त्रियां भावादौ भिदादिपाठात् (3-3-104) अङि, औपदेशिकङित्वात् प्रत्ययस्य 'मृजेरजादौ—' (भाष्यवाक्यम् 1-3-5) इत्यत्र नास्य ग्रहणमिति निर्णयात्, 'क्विति च' (1-1-5) इति वृद्धिनिषेधे च रूपमेवम् । बाहुलकात् क्तिनि वृद्धौ च माष्टिः इत्यपि रूपमिति ज्ञेयम् । मा. धा. वृत्तौ तु 'माष्टिरिति चुरादौ वक्ष्यते' इत्युक्तम् । चुरादिषु तु कुत्वापि माष्टिशब्दनिष्पत्तिः तेन न क्रियते । मृष्टिरिति तु बाहुलकात् क्तिनि, क्तिचि वा निष्पद्यत इति ज्ञेयम् ।
3. सम्मार्जनी इति करणव्युत्पन्नात् स्त्रियां टित्त्वेन ङीप् रूपम् । सम्मार्जनी = शोधनसाधनी ।
4. सम्पूर्वकादस्माद् भावे 'अभिविधौ भाव इनुण्' (3-3-44) इतीनुणि, तदन्तात् 'अण् इनुणः' (5-4-15) इति स्वार्थिके अण्प्रत्यये, 'इनण्यनपत्ये' (6-4-164) इति नान्तस्य प्रकृतिभावे च रूपमेवम् । क्लीबत्वं लोकादत्रेति ज्ञेयम् । काशिकायाम् (6-4-164) उदाहृतमिदं पदम् ।
5. 'मृजेगुणश्च' (द. उ. 1-165) इत्युपप्रत्यये, वचनादेव वृद्धयपवादे गुणे च रूपम् । मर्जूः=शुद्धिः ।
6. 'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' (द. उ. 8-67) इत्यारन्प्रत्यये रूपसिद्धिः । माष्टि भवन-मिति मार्जारः=विडालः ।
7. 'स्थाचतिमृजेः आलवालजालीयरः' (द. उ. 10-1) इत्यनेन यथासंख्यमालीयर प्रत्यये रूपमेवम् । माष्टि अशुभं रक्षांसि चेति मार्जालीयः = अग्निः ।
8. 'पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान् वासांसि चामृष्टमृजानि दृष्ट्वा ।' भ. का. 11.27.

(1303) “मृजू शौचालङ्कारयोः” (X-चुरादि:-1849. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेमार्जयति मार्जयेत् ॥’ (श्लो. 60) इति देवः ।

‘मृजूष—’ इति क्षीरस्वामी । ऊदित्वस्य ण्यन्ते प्रयोजनाभावात्, शुद्ध एवोपयोगाच्चास्य णिज्विकल्प इति ज्ञेयम् । यद्वा, आधृषीयत्वेनेङ्गिकल्प इति बोध्यम् ।

मार्जकः-जिका, मिमार्जयिषकः-षिका, मार्जकः-जिका, मिमार्जिषकः-षिका, मिमृक्षकः-क्षिका, मरीमृजकः-मरीमार्जकः-जिका; मार्जयिता-त्री, मिमार्जयिषिता-त्री, मार्जिता-त्री, मार्ष्टा-मार्ष्टी, मिमार्जिषिता-मिमृक्षिता-त्री, मरीमृजिता-मरीमार्जिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि यथा-सम्भवमूहानि । णिजभावपक्षे पूर्वलिखितादादिकमार्ष्टिवत् (1302) सन्नन्ते, यङन्ते च रूपाणि बोध्यानि । ण्यन्तात्, ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्ताच्च, णिन्निमित्तकं लघूपधलक्षणं गुणं बाधित्वा, ‘मृजेर्दृद्धिः’ (7-2-114) इति वृद्धिरिति विशेषः । वृद्धिविधायके सूत्रे उत्सृष्टानुबन्धस्य मृजेरविशेषेण ग्रहणमिति विवेकः ।

(1304) “मृड सुखने” (VI-जुदादि:-1327. अक. सेट्. पर.)

‘मृडेर्मृड्णाति सुखने तत्रैव मृडतीति शे ॥’ (श्लो. 87) इति देवः ।

मर्डकः-डिका, मर्डकः-डिका, मिमर्डिषकः-षिका, मरीमृडकः-डिका; मर्डिता-त्री, मर्डयिता-त्री, मिमर्डिषिता-त्री, मरीमृडिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकगर्जतिवत् (422) ज्ञेयानि । ¹मृडः-मृडानी, क्तिनि-²मृडिः, ³मृडित्वा, ^A इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

1. ‘इगुपधज्ञा—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्यये रूपम् । मृडस्य स्त्री इति विवक्षायां ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृड—’ (4-1-49) इत्यादिना पुंयोगे ङीष् आनुगागमे मृडानी इति रूपं भवति ।
2. ‘तितुत्र—’ (7-2-9) इतीप्तिषेधे ढत्वे छुत्वे च रूपमेवम् ।
3. ‘मृडमृद—’ (1-2-7) इति सेटः क्त्वायाः क्तिवात् गुणनिषेधे रूपमेवम् ।
‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इत्यस्य प्रतिषेधः ।
- A. “अमृडित्वा सहस्राक्षं क्लिशित्वा कौशलैर्निजैः ।” भ. का. 7.96.

(1305) “मृड क्षोदे” (IX-क्रयादि:-1516. सक. सेट्. पर.)

‘मृड सुखे चेति केचित् ।’ इति मा. धा. वृत्तिः । ‘—सुखने’ इति क्षीरस्वामी, पुरुषकारश्च । तत्र (पुरुषकारे श्लो. 87) “अन्ये.....क्षोदे, मृड सुखने च” इति पठन्ति इति ।

‘मृडेर्मृङ्णाति सुखने तत्रैव मृडतीति शे ॥’ (श्लो. 87) इति देवः ।

मर्दकः-र्दिका, मर्दकः-र्दिका, मिमर्दिषकः-षिका, मरीमृडकः-डिका ;
मर्दिता-त्री, मर्दयिता-त्री, मिमर्दिषिता-त्री, मरीमृडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतृपतिवत् (772) ज्ञेयानि ।
‘मृङ्गन्-ती-न्ती, व्यतिमृडाणः, २मृडीकम्-मृडङ्कणः, इमानि रूपाणि अस्य
धातोः विशेषः ।

(1306) “मृण हिंसायाम्” (VI-तुदादि:-1331. सक. सेट्. पर.)

मर्णकः-र्णिका, मर्णकः-र्णिका, मिमर्णिषकः-षिका, मरीमृणकः-णिका ;
मर्णिता-त्री, मर्णयिता-त्री, मिमर्णिषिता-त्री, मरीमृणिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना तानादिकतर्णोतिवत्
(766) बोध्यानि । ३मृणालम् ।

(1307) “मृद क्षोदे” (IX-क्रयादि:-1515. अक. सेट्. पर.) [अ]

‘क्षोदनम्=सञ्चूर्णनम्’ इति धा. का. (3-10) ।

मर्दकः-र्दिका, मर्दकः-र्दिका, मिमर्दिषकः-षिका, मरीमृदकः-दिका ;
मर्दिता-त्री, मर्दयिता-त्री, मिमर्दिषिता-त्री, मरीमृदिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतृपतिवत् (772) ज्ञेयानि । किपि-

1. शतरि, ‘क्रयादिभ्यः श्रा’ (3-1-81) इति श्रा विकरणप्रत्ययः । ‘श्राऽभ्यस्तयो-
रातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे णत्वे च रूपम् ।
2. ‘मृडः कीकन् कङ्गौ’ (द. उ. 10-11) इति कीकन् कङ्कणः येतौ प्रत्ययौ
भवतः । मृडीकम्=दिरण्यम् । मृडङ्कणः=शिशुः ।
3. ‘तमिविडिविलिमृण—’ (द. उ. 8-115) इत्यादिना कालच्प्रत्यये रूपम् ।
मृणालम्=विसम् ।

[अ] कचित् सिद्धान्तकौमुद्यां ‘मृद मर्दने’ इति भ्वादिष्वपि (767) पठ्यते ।
वस्तुतस्तत्र ‘मृद—’ इति भाव्यम् इत्याशयेनास्माभिर्नियं विलिखित इति ज्ञेयम् ।

मृत्-मृद्-मृदौ-मृदः, ¹मृत्तिका, मृत्सा-मृत्सना, ²मुरमर्दनः, मर्दनम्, ³मृद्यः, ⁴महिषासुरमर्दनी, ⁵मृदित्वा, ⁶मृदङ्गः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य घातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1308) “मृधु उन्दने” (I-स्वादि:-874. सक. सेट्. उभ.)

उन्दनम्=क्रेदनम् ।

मर्धकः-र्धिका, मर्धकः-र्धिका, मिमर्धिषकः-षिका, मरीमृधकः-मृधिका; मर्धिता-त्री, मर्धयिता-त्री, मिमर्धिषिता-त्री, मरीमृधिता-त्री; इत्यादीनि प्रातिस्विकरूपाणि विना सर्वाण्यपि रूपाणि तानादिकतर्णोक्तिवत् (766) ज्ञेयानि । शतरि-मर्धन्-न्ती, ^Aमृद्धम्-द्धः-मृद्धवान्, ⁷मर्धित्वा-मृद्ध्वा, ⁸मृधम्, इमानि रूपाणि अस्य घातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1309) “मृश आमर्शने” (V1-तुदादि:-1425. सक. अनि. पर.)

आमर्शनम्=स्पर्शः ।

मर्शकः-र्शिका, मर्शकः-र्शिका, ⁹मिमृक्षकः-क्षिका, मरीमृशकः-शिका ;

1. ‘मृदस्तिकन्’ (5-4-39) इति मृच्छब्दात् स्वार्थे तिकन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
2. नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः । मुरं मर्दयतीति मुरमर्दनः ।
3. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति ऋप्प्रत्ययः ।
4. बाहुलकात् ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इति कर्मण्युपपदे कर्तरि ल्युटि, स्त्रियां टित्वात् ङीप् च रूपमेवम् ।
5. ‘मृडमृद्—’ (1-2-7) इति सेट्. क्त्वायाः कित्वात् गुणनिषेधे रूपमेवम् ।
6. ‘विडादिभ्यः कित्’ (द. उ. 3-61) इति अङ्गच्प्रत्ययः । मृदङ्गः=वाद्यविशेषः ।
7. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः । इदपक्षे ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इति कित्वनिषेधात् गुणे मर्धित्वा इति रूपम् । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
8. ‘घञर्थे कविधानम्’ (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये रूपमेवम् । बाहुलकाद्वा भावे कप्रत्ययः । मृधम् = समरः इति क्षीरस्वामी ।
9. सञ्ज्ञतात् ण्वुलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्वात् ‘—अकिति’ (6-1-59) इत्युक्तत्वात् अमभावे ‘मथ—’ (8-2-36) इत्यादिना धातुशकारस्य षकारे ‘षटोः कः सि’ (8-2-41) इति ककारे षत्वे च रूपमेवम् । एवं सञ्ज्ञते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
- A. ‘या नेदितोर्वीपरिशर्धिवीचीविमृद्धृक्षादिबिबोध्यशैत्या ॥’ धा. का. 2-26.

¹मृष्टा-मृष्टा-मृष्टी, मृष्टयिता-त्री, मिमृक्षिता-त्री, मरीमृक्षिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककर्षतिवत् (255) ज्ञेयानि । शतरि-²आमृशन्-न्ती-ती, म्रक्ष्यन्-मर्क्ष्यन्-न्ती-ती; इति विशेषः ।

(1310) “मृष तितिक्षायाम्” (IV-दिवादि:-1164. सक. सेट्. उभ.)

‘— — क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत् ।

मृष्यते मृष्यतीति स्यात् स्नेहने शपि मर्षति ॥’ (श्लो. 173) इति देवः ।
मर्षकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिकः-र्षिका, मरीमृषकः-र्षिका;
मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षयिता-त्री, मरीमृषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकतृष्यतिवत् (775) ज्ञेयानि ।
³परिमृष्यन्-न्ती, ⁴मर्षितः-मर्षितवान्, ⁵अपमृषितम् (वाक्यम्), ⁶दुर्मर्षणः,

1. ‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्’ (6-1-59) इति वा अमागमः । ततः यण् । तेन रूपद्वयं बोध्यम् । एवमेव अकिति झलादिप्रत्यये परतः सर्वत्र अमागमो विकल्पेन भवति ।
2. ‘तुदादिभ्यः शः’ (3-1-77) इति शः विकरणप्रत्ययः । अपित्सर्वधातुकस्य शस्य छिद्रद्वावाद् अङ्गस्य गुणो न । स्त्रियां नुम्विकल्पे रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
3. ‘परेमृषः’ (1-3-82) इति परिपूर्वकस्यास्य कर्तृगामिन्यपि क्रियाकाले परस्मैपदं शतैव । तेन शतरि, श्यनि अङ्गस्य गुणनिषेधे च रूपमेवम् ।
4. ‘मृषस्तितिक्षायाम्’ (1-2-20) इति सेटो निष्ठायाः क्तिवनिषेधात् गुणे रूपमेवम् । अत्र धातुपाठ एवास्व धातोस्तितिक्षार्थनिर्देशात्, भौवादिकमर्षते-रुदित्त्वेन निष्ठायामिटः प्राप्त्यभावात्, पारिशेष्यात् दैवादिकस्यास्यैव ग्रहणस्य सम्भवेन (1-2-20) सूत्रे पुनः ‘तितिक्षायाम्’ इत्युपादानं व्यर्थं सत् धातोरर्थान्तरत्वे गमकमिति शाब्दिकाः । तेन तितिक्षा (क्षमा) भिन्नार्थे निष्ठायाः क्तिवमेव । यथा— ‘अपमृषितं वाक्यमाह’ इति । अत्र धातोरुपसर्गयोगवशात् अविस्पष्टरूपार्थान्तरे वृत्तिरिति ज्ञेयम् ।
5. ईषदाद्युपपदेषु, ‘भाषायां शासियुधिदृशिदृषिमृषिभ्यो युञ् वाच्यः’ (वा. 3-3-130) इति खलपवादो युञ् । ‘वा इत्येके’ इति प्रक्रियाकौमुदी । तन्मते ईषन्मर्षः-दुर्मर्षः-सुमर्षः इति रूपाण्यपि बोध्यानि ।
- A. ‘विहितं मयाऽयं सदसीदमपमृषितमच्युतार्चनम् ॥’ शि. व. 15-46.

¹मर्षित्वा-मृषित्वा, ²मर्षणः, इतीमान्यस्य विशेषरूपाणीति ज्ञेयम् ।
A मृष्यमाणः ।

(1311) “मृष तितिक्षायाम्” (X-चुरादि:-1850. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः । तेन निज्विकल्पः ।

‘—क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत् ।’ (श्लो. 173) इति देवः ।

मर्षकः-र्षिका, मिमर्षयिषकः-षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षयिषकः-षिका, मरीमृषकः-षिका ; मर्षयिता-त्री, मर्षिता-त्री, मिमर्षयिषिता-त्री, मिमर्षि-षिता-त्री, मरीमृषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचर्षतिवत् (554) ज्ञेयानि । निजभावपक्षे क्पि-मृद्-मृद्-मृषौ-मृषः, मृषित्वा-मर्षित्वा, इत्यादीनि रूपाण्यस्य घातोरिति विशेषः ।

(1312) “मृषु सेचने सहने च” (I-म्वादि:-707. सक. सेट्. पर.)

‘—हिंसाक्लेशदैर्न्येषु इत्येके’ इति धा. का. (1.88) । ‘—स्नेहने’ इति देवसम्मतः पाठः (श्लो. 173) इति ज्ञायते ।

‘मृष्यते मृष्यतीति स्यात्, स्नेहने शपि मर्षति ॥’ (श्लो. 173) इति देवः ।
मर्षकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षयिषकः-षिका, मरीमृषकः-षिका ; मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षयिषिता-त्री, मरीमृषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचर्षतिवत् (1054) ज्ञेयानि । युचि-मर्षणः, ³मृष्टम्-ष्टः-मृष्टवान्, ⁴मर्षित्वा-मृष्ट्वा, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

1. क्त्वायाम्, ‘तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य’ (1-2-25) इति क्त्विक्कल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
 2. नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात्, बाहुलकाद् वा कर्तरि, ण्यन्तात्, शुद्धाद्वा ल्युप्रत्यये रूपमेवम् ।
 3. उदित्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनात्, निष्ठायाम् ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इतीप्तिषेधः । ध्रुत्वं च ।
 4. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः । इदृगक्षे ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इति क्त्विक्निषेधात् गुणः । तेन रूपद्वयम् ।
- A. ‘तन्मृष्यमाणास्त्वथ शुच्यदशका मृत्याः सुनन्दं बहुरक्तमशुकम् ।’ धा. का. 2.61.

(1313) “मृ हिंसायाम्” (IX-क्यादि:-1492. सक. सेट्. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘मृणाति हिंसार्थे प्वादेर्मृडस्तु म्रियते पदम् ॥’ (श्लो. 34) इति देवः ।
मारकः-रिका, मारकः-रिका, मुमूर्षकः-मिमरिषकः-मिमरीषकः-षिका,
मोमुरकः-रिका ; मरिता-मरीता-त्री, मारयिता-त्री, मुमूर्षिता-मिमरिषिता-
मिमरीषिता-त्री, मोमुरिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिक
पिपतिवत् (1055) ज्ञेयानि । ¹मृणन्-मृणती, ²मूर्णम्-मूर्णः-मूर्णवान्,
³मूर्णिः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्ति ।

(1314) “मेड् प्रणिदाने” (I-भ्वादि:-961. सक. अनि. आत्म.)

‘मिमीते मायते माने, माति तत्रैव शब्लुकि ।

मयते प्रणिदानेऽर्थे.....॥’ (श्लो. 9) इति देवः ।

“प्रणिदानम्=विनिमयः । ‘प्रत्यर्पणम्’ इत्यपरे ।” इति मा. धा.
वृत्तिः । “-प्रतिदाने-इति काशकृत्स्नः । तथैव कातन्त्रे, चान्द्रे च ।
‘प्रणिधाने’ इति पाठान्तरम् ।” इति क्षी. टोका ।

मायकः-यिका, मापकः-पिका, मिस्सकः-रिसका, मेमीयकः-यिका ; माता-
मात्री, माययिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) ज्ञेयानि । शानचि-⁴मयमानः-
प्रणिमयमानः, ⁵अपमित्य,^A अपमाय वा याचते । याचित्वा अपमयते ।

1. शतरि कथादिवात् आप्रत्यये, ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ (7-3-80) इति ह्रस्वे,
‘आभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे णत्वे च रूपमेवम् ।
2. धातोर्गुत्वे रपरत्वे ‘ल्वादिभ्यः’ (8-2-44) इति निष्ठान्तत्वे, दीर्घे णत्वे च रूपमेवम् ।
3. ‘ऋल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति क्तिन्स्तकारस्य
नस्वे उस्वादिके च रूपमेवम् ।
4. शानचि, शपि अयादेशे च रूपमेवम् । ‘—अशिति’ (6-1-45) इत्युक्तत्वात्
आत्वं नेति ज्ञेयम् । प्रणिमयमानः इत्यत्र ‘नेर्गदनदपतपदधुमा—’ (8-4-17)
इत्यादिना नेर्णत्वम् ।
5. अपपूर्वकादस्मात्, ‘उदीचां माडो व्यतीहारे’ (3-4-19) इति क्त्वाप्रत्यये,
तस्य सामासिके ल्यपि, ‘मयत्तेरिदन्यतरस्याम्’ (6-4-70) इति इकारेऽन्तादेशे
च अपमित्य इति रूपम् । पक्षे अपमाय इति च । अपूर्वकालार्थं वचनमिदम् ।
अतः (3-4-19) ‘उदीचाम्’ इत्युक्तत्वात्, प्राचां मते तु ‘याचित्वाऽपमयते’
इत्यपि प्रयोगः साधुः । ‘उदीचाम्—’ (3-4-19) इति सूत्रे ‘माङ्’ इति,
मेड्: कृतात्वस्य निर्देश इति ‘दाघा ध्वदाप्’ (1-1-20) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

A. ‘अपमित्य तपोवित्तरस्या भागं भगीरथः ।’ सुभद्राहरणे ।

¹धान्यमायः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1315) “मेदृ मेधाहिसनयोः” (I-भ्वादिः-869. सक. सेट्. उभ.)

‘ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिसनयोर्द्वयोः ॥’ (श्लो. 104) इति देवः ।

क्षीरस्वामी ‘मेधृ—’ इति पपाठ ।

मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-षिका, मेमेदकः-दिका ;
मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-त्री, मेमेदिता-त्री ; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1316) “मेधृ सङ्गमे च” (I-भ्वादिः-870. सक. सेट्. उभ.)

अत्र चकारात् धातुपाठे पूर्वधातुगतं मेधाहिसनरूपमर्थद्वयं विवक्षितम् ।
भोजराजस्तु ‘यतोऽङ्गविधौ मेधाशब्दसाधनार्थं मिधृधातोर्गुणं विधत्ते’ तेन
ज्ञायते—नास्यायं धातुः संमत इति । कौमाराश्चालैवानुकूलाः । स्पष्टमिदं
प्रकृतस्थले मा. धा. वृत्तौ ।

मेधकः-धिका, मेधकः-धिका, मिमेधिषकः-षिका, मेमेधकः-धिका ;
मेधिता-त्री, मेधयिता-त्री, मिमेधिषिता-त्री, मेमेधिता-त्री ; इत्यादीनि
समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ²मेधा, ³गृहमेधी,
⁴अश्वमेधः, ⁵मेधिः, ⁶मेध्यः-(पशुः), ^Aप्रमेधितः इतीमानि धातोरस्य
विशेषरूपाणीति ज्ञेयम् ।

1. कर्मणि उपपदे आदन्तलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा, ‘ह्रावामश्च’ (3-2-2) इत्यण् ।
आत्वे कृते, ‘आतो युक् चिष्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः ।
2. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियां भावादौ अकारः । मेधा=बुद्धिः ।
3. गृहान्=दारान् मेधति=सङ्गच्छत इति गृहमेधी=गृहस्थः । ‘सुप्यजातौ—’
(3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः ।
4. अश्वं मेधयति=हिसयतीत्यर्थे ण्यन्तात्, अन्तर्भावितण्यन्तात् शुद्धाद्वा धातोः
‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यण्प्रत्यये रूपमेवम् । अश्वमेधः=तन्नामको यज्ञविशेषः ।
एवमेव पुरुषमेधः इत्यत्रापि ज्ञेयम् । पितृमेधः इत्यत्र तु पितृभिः सह मेधः
(मेधति=संगच्छते इत्यर्थे) इति पञ्चाद्यजन्तेन समासो ज्ञेयः ।
5. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियाम् इक्प्रत्यये रूपम् ।
मेधिः=पशूनां बन्धविशेषे साधनीभूतो रज्जुविशेषः ।
6. कर्मणि ण्यत्प्रत्यये रूपमेवम् । मेध्यः=यज्ञार्ह इत्यर्थः ।
- A. ‘नित्यं प्रमोहामिदितोऽमेदैः प्रमेधिता सद्भिरनित्यमनैः ।’ धा. का. 2-26.

(1317) “मेष्ट गतौ” (I-भ्वादि:-३७१. सक. सेट्. आत्म.)

मेष्टक:-पिका, मेष्टक:-पिका, मिमेष्टिषक:-पिका, मेमेष्टक:-पिका;
मेष्टिता-त्री, मेष्टयिता-त्री, मिमेष्टिषिता-त्री, मेमेष्टिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (२६१) ज्ञेयानि ।

(1318) “मेष्ट सेवने” (I-भ्वादि:-५०५. सक. सेट्. आत्म.)

मा. धा. वृत्तौ तु मैत्रेयसम्मतपाठत्वेनायमुपात्तः ।

मेष्टक:-पिका, मेष्टक:-पिका, मिमेष्टिषक:-पिका, मेमेष्टक:-पिका;
मेष्टिता-त्री, मेष्टयिता-त्री, मिमेष्टिषिता-त्री, मेमेष्टिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षेपतिवत् (३२०) ज्ञेयानि ।
१मेष्टितम्-तः-तवान्, मेष्टमानः, मेष्टित्वा, इतीमान्यस्य विशेषरूपाणीति
ज्ञेयम् । ^Aमेष्ट्यम् ।

(1319) “मोक्ष असने” (X-चुरादि:-सक. सेट्. उभ.)

सिद्धान्तकौमुद्यादिषु धातुरयं नोपात्तः । ‘—सहने’ इति पाठान्तरम् ।
मोक्षक:-क्षिका, मुमोक्षयिषक:-पिका; मोक्षयिता-त्री, मुमोक्षयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (९५६) ज्ञेयानि ।
युचि—^Bमोक्षणा ।

(1320) “मना अभ्यासे” (I-भ्वादि:-९२९. अक. अनि. पर.)

प्रायेणायमाङ्पूर्वक एव प्रयुज्यते । ‘अभ्यासः=पारम्पर्येण वृत्तिः ।’ इति
क्षीरस्वामी ।

मनायक:-यिका, मनापक:-पिका, मिमनासक:-सिका, मामनायक:-यिका;
मनाता-त्री; मनापयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि

१. अस्य धातोः सेट्त्वात् निष्ठायामेवं रूपम् ।

A. ‘सेष्ट्यं सतां शङ्करलेख्यमञ्जभूगैव्यं सुरैः पेष्ट्यमसेष्ट्यमुन्मदैः ।’ धा. का. १-६५.

B. ‘उत्तंसभूषणविमोक्षणयाऽर्हिताभौ ।’ धा. का. ३-४०.

विना भौवादिकधमतिवत् (924) ज्ञेयानि । ¹आमनन्-ती, ²व्यत्यामनमानः, ³निम्नम्, ⁴द्युम्नम्, ⁵सुम्नम्, ⁶आम्नायः इतीमानि रूपाण्यस्येति विशेषः ।

(1321) “अक्ष म्लेच्छने” (X-चुरादिः-1662. अक. सेट्. उभ.)

‘म्लेच्छनम्=अपशब्दनम् ।’ इति धातुवृत्तिः । ‘अक्ष रोषे’ इति चान्द्रसम्मतः पाठ इति क्षीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते ।

‘अक्ष च्छेदने’ इत्यपि क्वचित्पठ्यते—इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘म्लेच्छने अक्षयेत्, ⁷अक्षेत् संघाते—॥’ (श्लो. 171) इति देवः ।

अक्षकः-क्षिका, मिअक्षयिषकः-षिका ; अक्षयिता-त्री, मिअक्षयिषिता-त्री ; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (956) ज्ञेयानि ।

⁸अनयप्रक्^B-अक्षौ-अक्षः ।

1. शतरि, शपि ‘पाप्राध्मास्थाम्नादाण्दयतिस्तिशदसदां पिबजिग्रधयतिष्ठमन—’ (7-3-78) इत्यादिनाऽऽस्य मनादेशे पररूपे च रूपमेवम् ।
2. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानचि, शपि मनादेशे रूपमेवम् ।
3. नीचभावमभ्यस्तीति निम्नम् । ‘द्युपि—’ (3-2-4) इति योगविभागात्, ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-1-136) इति वा कप्रत्यये, ‘आतो लोप इटि च’ (6-4 64) इत्याकारलोपे च रूपमेवम् । अत्र धातुवृत्तौ तु—“आतोऽनुपसर्गे कः” (3-2-3) इति वा कः । नेनीचभाववचनत्वेन मन्य (न ?) त्यर्थस्याविशेषणाच्च तं प्रतीहोपसर्गत्वम् ।” इत्युक्तम् । तदिहावधेयम् ।
4. दिने आम्नायते इति द्युम्नम् । द्युशब्दो दिनवचनः । अत्रापि कप्रत्यये रूपम् ।
5. सुतरामाम्नायते इति सुम्नम्=सुखम् । ‘घञर्थे कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इति घञर्थे कप्रत्यये रूपम् ।
6. आ=समन्तात् म्नायते इति आम्नायः=वेदः । घञि ‘आतो युक्—’ (7-3-33) इति युगागमे च रूपमेवम् ।
7. देवश्लोकदर्शनेनास्य भ्वादिषु ‘अक्ष संघाते’ इति पाठः संमत इति ज्ञायते । परं तु सर्वत्र धातुपाठेषु भ्वादिष्वस्य मृक्ष इत्येव पाठ उपलभ्यते । मा. धा. वृत्तौ तु चुरादिषु अक्षधातुप्रस्तावे ‘अक्षति इति संघाते शपि ।’ इत्युक्तम् । धातुवृत्तावेव भ्वादिषु अक्ष इत्येव पाठो दृश्यते । ईदृशेषु स्थलेषु कतमः पाठः सर्वप्रथमत इति दुर्निरूपं भवति ।
8. क्तिपि संयोगान्तलोपे रूपमेवम् ।
- A. ‘सोऽजुहोत् कृष्णवर्त्मनिम् आमनन् मन्त्रमुत्तमम् ॥’ भ. का. 17-30.
- B. ‘धमेतरम्यन् अनयम्रगयं हि राजा ।’ धा. का. 3-30.

(1322) “म्रद मर्दने” (I-श्वादि:-767. सक. सेट्. आत्म.)

घटादिः, षिच्च ।

‘मृद—’ इति बालमनोरमापाठः । स च ‘अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रद—’
(7-4-95) इति सूत्रे म्रद इत्यनेनास्यैव ग्रहणस्य सर्वैरप्युक्तत्वात् चिन्त्यः ।
म्रादकः-दिका, म्रदकः-दिका, मिम्रदिषकः-षिका, माम्रदकः-दिका ;
म्रदिता-त्री, म्रादयिता-त्री, मिम्रदिषिता-त्री, माम्रदिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक्रूपतिवत् (272) ज्ञेयानि । ¹मृदुः ।

(1323) “मुचु गत्यर्थः” (I-श्वादि:-195. सक. सेट्. पर.)

म्रोचकः-चिका, म्रोचकः-चिका, मुम्रोचिषकः-मुमुचिषकः-षिका,
मोमुचकः-चिका ;
म्रोचिता-त्री, म्रोचयिता-त्री, मुम्रोचिषिता-मुमुचिषिता-त्री, मोमुचिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकम्रोचतिवत् (443) ज्ञेयानि ।
²मुक्तः-मुक्तवान् ।

(1324) “मुन्चु गत्यर्थः” (I-श्वादि:-193. सक. सेट्. पर.)

अयं नोपधः, सन्धिवशाब्जकार इति ज्ञेयम् ।

मुश्चकः-श्चिका, मुश्चकः-श्चिका, मुमुश्चिषकः-षिका, मोमुचकः-चिका ;
मुश्चिता-त्री, मुश्चयिता-त्री, मुमुश्चिषिता-त्री, मोमुचिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकमुश्चतिवत् (447) ज्ञेयानि ।
^Aमुक्तम् ।

1. ‘प्रथिम्रदि—’ (द. उ. 1.113) इति कुप्रत्ययः, सम्प्रसारणं च । अयते
ऽसाविति मृदुः = अकठिनः ।

2. उदित्वेन क्त्वायामिद्विकल्पनात् निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इती-
णिवेषः । माधवघातुवृत्तौ तु “भावादिकर्मणोः ‘उदुपधात्—’
(1-2-21) इति क्तिविकल्पनात् ‘मुचितमनेन म्रोचितमनेन’ इत्यादि ।”
इत्युक्तम् । अत्र, ‘निषेधाश्च बलीयांसः’ (परि. 122) इति न्यायेन, पुरस्तादि-
णिवेषकाण्डारम्भसामर्थ्यात्, ‘उदुपधात्—’ (1-2-21) इति सूत्रे उदित्वि-
स्योदुपधस्य धातोरेव सर्वैरपि व्याख्यातृभिः उदाहरणप्रत्युदाहरणसमये उपादानाच्च,
अत्रापि इणिवेष एव भावादिकर्मणोः निष्ठार्या प्रामाणिक इति प्रतिभाति ।

A. ‘आवकचञ्चूपुटतश्चदारवत्त्वत्त्वगमुक्तशिखैर्लताद्रुमैः ।’ धा. का. 1-26.

(1325) “मेट्ट उन्मादे” (I-भ्वादि:-अक. सेट्. पर.)

सिद्धान्तकौमुद्याद्यनुपात्तत्वेऽपि प्राचीनैः मैत्रेय-क्षीरस्वामि-सायण-प्रभृतिभिरुपात्तत्वादयं धातुरस्माभिरप्यत्र विलिख्यते । ‘मेट्ट—’ इति दुर्ग-नारायणभट्टादिसंमतः पाठः ।

मेट्टक:-टिका, मेट्टक:-टिका, मिमेट्टिषक:-षिका, मेमेट्टक:-टिका ;
मेट्टिता-त्री, मेट्टयिता-त्री, मिमेट्टिषिता-त्री, मेमेट्टिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1326) “मेड्ड उन्मादे” (I-भ्वादि:-293. अक. सेट्. पर.)

‘मेड्ड—’ इति काशकृत्स्नसंमतः पाठः ।

मेड्डक:-डिका, मेड्डक:-डिका, मिमेड्डिषक:-षिका, मेमेड्डक:-डिका ;
मेड्डिता-त्री, मेड्डयिता-त्री, मिमेड्डिषिता-त्री, मेमेड्डिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।
A. म्मेड्डितम् ।

(1327) “म्लुचु गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-196. सक. सेट्. पर.)

म्लोचक:-चिका, म्लोचक:-चिका, मुम्लोचिषक:-मुम्लुचिषक:-षिका,
मोम्लुचक:-चिका ; म्लोचिता-त्री, म्लोचयिता-त्री, मुम्लोचिषिता-
मुम्लुचिषिता-त्री, मोम्लुचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
ग्रोचतिवत् (443) ज्ञेयानि । ¹मल्लिमुचः ।

(1323) “म्लुन्चु गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-194. सक. सेट्. पर.)

म्लुञ्चक:-ञ्चिका, म्लुञ्चक:-ञ्चिका, मुम्लुञ्चिषक:-षिका, मोम्लुचक:-चिका ;
म्लुञ्चिता-त्री, म्लुञ्चयिता-त्री, मुम्लुञ्चिषिता-त्री, मोम्लुचिता-त्री ; इत्यादीनि

1. ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः—’ (वा. 3-2-5) इति कप्रत्यये रूपमेवम् ।
‘मल्लिमुच’ शब्दव्युत्पादनाऽवसरे अमरसुधायां ‘म्लुच स्तेये’
(भ्वा. से. पर.) इति कश्चन धातुः उपात्तः । परन्तु धातुपाठकोशेषु कुत्रापि स
नोपलभ्यते ।

A. ‘प्रशौटदुस्त्रागणयौटितान्तिकान् मेट्टदृष्टाम्नेड्डितघोषमेदुरान् ।’ धा. का. 1-39.

सर्गाण्यपि रूपाणि भौवादिकगुञ्जतिवत् (447) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये
म्लुक्तः^A इति ।

(1329) “म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे” (I-भ्वादि:-205. अक. सेट्. पर.)

‘अव्यक्तायां वाचि’ इति क्षीरस्वामी ।

²म्लेच्छकः-च्छिका, म्लेच्छकः-च्छिका, मिम्लेच्छिषकः-षिका, मेम्लेच्छकः-
च्छिका; म्लेच्छिता-त्री, म्लेच्छयिता-त्री, मिम्लेच्छिषिता-त्री,
मेम्लेच्छिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि दैवादिकक्लिश्यतिवत्
(287) ज्ञेयानि । ³म्लिष्टम्, शतरि-म्लेच्छन्-न्ती, किपि—⁴म्लेष्ट्-म्लेष्ट्-
म्लेडौ-म्लेडः, इति विशेषः । ⁵म्लेच्छितवै ।

(1330) “म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि”

(X-चुरादि:-1663. अक. सेट्. उभ.)

1. उदिस्वेन क्त्वायामिङ्क्लिप्तात् निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इती-
गिनपेधः । उपधानकारलोपः ।
 2. धातुरयमुपदेशे म्लेच्छ इत्येव पठ्यते । पश्चात्, ‘दीर्घात्’ (6-1-75) इति तुक् ।
तुक्श्रुत्वेन चकारे सर्वत्र म्लेच्छ इति श्रूयते ।
 3. ‘श्रुत्वस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिञ्चफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्फ-
स्वरानायासमृशेषु’ (7-2-18) इत्यादिना यथासम्भवमस्य निष्ठायां,
अविस्पष्टार्थे इडभावो निपात्यते । षत्व-ष्टृत्वादिकेषु म्लिष्टम् इति भवति । अन्यत्र
म्लेच्छितम् इत्यपि साधुः ।
 4. किपि, ‘च्छोः शृङनुनासिके च’ (6-4-19) इवि सतुकस्य छकारस्य शकारे,
षत्वे, जडत्वचर्त्तयोश्च रूपमेवम् ।
‘वृत्तिप्रदीपे तु वितुकस्य शादेश उक्तः, तुगभावस्तु ‘अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः
(परि 57...) कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति ।’ इति मा. धा. वृत्तौ अत्र
पक्षमेदः प्रोक्त इहावधेयः ।
 5. ‘कृत्यार्थे तवैकेनैक्यत्वनः’ (3-4-14) इति च्छन्दसि विषये धातोरस्मात्
तवैप्रत्यये इडागमे च रूपमेवम् । तथा च किञ्चित् श्रुतिवाक्यमुपात्तं महाभाष्ये
(1-1-1) “तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष
यदपशब्दः ।” इति ।
- A. ‘अम्लुक्तरश्मौ शशिना निमुञ्चे निमुञ्चेऽर्केण च यत्र सन्ततम् ॥’ धा.का. 1.26.

‘इहान्यक्तवागपशब्दनम् ।’ इति माधवः । चान्द्रास्तु धातुममुत्र (चुरादौ) न पठन्तीति क्षीरतरङ्गिण्यां स्पष्टम् ।

म्लेच्छकः-च्छिका, मिम्लेच्छयिषकः-षिका ; म्लेच्छयिता-त्री, मिम्लेच्छयि-
षिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचित्रयतिवत् (525) ज्ञेयानि ।

(1331) “म्लेट् उन्मादे” (I-भ्वादिः-292. अक. सेट्. पर.)

‘म्लेट्—’ इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः । धातुवृत्तौ—‘म्लेट् म्लेट् म्लेट्
उन्मादे’ इत्युपादाय, ‘म्लेटति’ इत्युदाहृतम् । धातुवृत्तावेव प्राचीन-
मुद्गमे ‘म्लेट्—’ इति नोपात्तम् ।

म्लेटकः-टिका, म्लेटकः-टिका, मिम्लेटिषकः-षिका, मेम्लेटकः-टिका ;
म्लेटिता-त्री, म्लेटयिता-त्री, मिम्लेटिषिता-त्री, मेम्लेटिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगोपतिवत् (429) ज्ञेयानि । ^Aम्लेटकः ।

(1332) “म्लेवृ सेवने” (I-भ्वादिः-506. सक. सेट्. आत्म.)

म्लेवकः-विका, म्लेवकः-विका, मिम्लेविषकः-षिका, मेम्लेवकः-विका ;
म्लेविता-त्री, म्लेवयिता-त्री, मिम्लेविषिता-त्री, मेम्लेविता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्लेवतिवत् (291) ज्ञेयानि ।
^Bम्लेवितम् ।

(1333) “म्लै हर्षक्षये” (I-भ्वादिः-904 अक. अनि. पर.)

“—‘गात्रविनामे’ विनामः=कान्तिक्षयः ।” इति क्षीरस्वामी ।

‘हर्षक्षयः=धातुक्षयः ।’ इति माधवः ।

म्लायकः-यिका, म्लापकः-पिका, मिम्लायकः-सिका, माम्लायकः-यिका ;
म्लायता-त्री, म्लापयिता-त्री, मिम्लायिता-त्री, माम्लायिता-त्री ; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकम्लायतिवत् (452) ज्ञेयानि । अस्य मित्संज्ञा-

A. ‘मम्लेटकैश्चाकटुचाटुभाषितैरेतैः पठत्सम्रटिताञ्जनोत्करैः ॥’ धा. का. 1-39.

B. ‘प्रम्लेवितं रेवितवत्समण्डलीं मव्यद्विराभीरजनैरसूक्ष्मैः ॥’ धा. का. 1-65.

विधानाभावात् मिस्त्रज्ञाकार्यं नेति विशेषः । तेन प्यन्ते म्लायकः-यिका, इत्यादिकानि एकविधान्येव रूपाणि । ¹म्लानिः ।

(1334) “यक्ष पूजायाम्” (X-पुरादिः-1693. सक. सेट्. आत्म.)

आकुलीयः । [अ]

यक्षकः-क्षिका, यियक्षयिषकः-षिका; यक्षयिता-त्री, यियक्षयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (956) बोध्यानि । ²यक्षः, यक्षमा³, ^Aयक्ष्यम्, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1335) “यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु”

(I-भ्वादिः-1002. सक. अनि. उभ.)

याजकः-जिका, याजकः-जिका, ⁴यियक्षकः-क्षिका, यायजकः-जिका; ⁵यष्टा-यष्टी, याजयिता-त्री, यियक्षिता-त्री, यायजिता-त्री; यजन्-न्ती, यजयन्-न्ती, यियक्षन्-न्ती; — यक्ष्यन्-न्ती-ती, याजयिष्यन्-न्ती-ती, यियक्षिष्यन्-न्ती-ती; — यजमानः, याजयमानः, ^Bयियक्षमाणः, यायज्यमानः; यक्ष्यमाणः, याजयिष्यमाणः, यियक्षिष्यमाणः, यायजिष्यमाणः;

1. बाहुलकात् किनस्तकारस्य नकारे रूपमेवम् ।
2. ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति कर्मणि घञ्प्रत्यये रूपमेवम् । यक्ष्यतेऽसौ इति यक्षः ।
3. ‘अतिस्तु.....’ (द. उ. 7-26.) इति मन्प्रत्यये रूपमेवम् । यक्षमा = व्याधिः ।
4. सञ्जन्ते सर्वत्र, ‘मश्चभ्रस्जसृजमृजयज्जराजभ्राजच्छशां षः’ (8-2-36) इति षत्वे, ‘षढोः कः सि’ (8-2-41) इति ककारे, षत्वे च रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
5. वृजादिषु, ‘मश्च—’ (8-2-36) इति षत्वे, षुत्वे च रूपम् । एवं तव्यदादिष्वपि प्रक्रियोह्या ।

A. ‘.....भूणस्य शाट्यजनयक्ष्यमवेक्ष्य गात्रम् ।’ धा. का. 3-35.

B. ‘यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् ।’ शि. व. 2. 1.

[अ] “अत्रात्रेयः—‘केचित् रामायणे यक्षशब्दस्य भक्षणार्थत्वेन व्युत्पादनादन्तस्थादिमाहुः; तच्चिन्त्यम् । इत्युक्तवान् ।’ रामायणोक्तिस्तु ‘यक्ष पूजायाम्’ इत्यस्यानेकार्थत्वाश्रयणेन निर्वाह्या ।” इति ‘यक्ष—’ धातौ (अदादिषु) माध्वोक्तमिहावधेयम् ।

¹देवेद्-देवेद्-देवेजौ-देवेजः ;

²इष्टम्-इष्टः-इष्टवान्-इष्टी, याजितः, यियक्षितः, यायजितः-तवान् ;

यजः, ³सोमयाजी-हविर्याजी^A, अग्निष्टोमयाजी, ⁴यज्वा,^B ⁵यजमानः,

⁶ऋत्विक्, 'त्वं यज्ञे वरुणस्य ⁷अवया असि ।' ⁸उपयद्, ⁹साधुयाजी,

याजः, यियक्षुः, ¹⁰यायजूकः,^C यायजः ;

1. देवान् यजतीति देवेद् । कर्मण्युपपदे, 'किप् च' (3-2-76) इति किपि 'वचिस्वपियजादीनां किति' (6-1-15) इति यकारस्य सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्' (6-1-108) इति पूर्वरूपे, षत्वे, जश्त्वे च रूपमेवम् ।
 2. निष्ठायां, यजादित्वेन सम्प्रसारणे पूर्वरूपे, षत्वे ह्रस्वे च रूपमेवम् । 'इष्टादिभ्यश्च' (5-2-88) इतीन्प्रत्यये इष्टी इति रूपम् । एवमेव षत्वाप्रभृतिष्वपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
 3. 'भूते' (3-2-84) इत्यधिकारे, 'करणे यजः' (3-2-85) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । सोमेन इष्टवान् सोमयाजी । एवमेव अग्निष्टोमयाजी इत्यादिसिद्धिरूढा ।
 4. भूतार्थे, 'सुयजोर्द्विनिप्' (3-2-103) इति ह्वनिप्प्रत्यये प्रथमैकवचने उपधादीर्घे नकारलोपे च यज्वा इति रूपम् ।
 5. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'पूज्यजोः शानन्' (3-2-128) इति शानन्प्रत्ययः । शिस्त्वात् शपि, 'आने मुक्' (7-2-82) इति मुगागमे यजमानः इति रूपम् । यस्त्वसकृत् यागादिकं करोति स एवमुच्यते ।
 6. ऋतौ यजते, ऋतुं यजते, ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीत्यर्थे धातोरस्मात् ऋतुशब्द उपपदे, 'ऋत्विक्—' (3-2-59) इत्यादिना किन् । सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे च कृते, निपातनात्, व्रश्वादिषत्वापवादतया 'किन्प्रत्ययस्य कुः' (8-2-62) इति कृत्वे च ऋत्विक् इति सिद्धयति ।
 7. 'अवे यजः' (3-2-72) इति मन्त्रे णिन्प्रत्यये, उपधावृद्धौ 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च' (8-2-67) इति निपातनादुत्वे च रूपमेवम् । छन्दस्येवायं प्रयोगः ।
 8. 'विजुपे छन्दसि' (3-2-73) इति छन्दसि विषये उपोपपदे धातोरस्य विच्प्रत्यये षत्वे जश्त्वे च रूपमेवम् ।
 9. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
 10. 'यजजयद्वां यजः' (3-2-166) इति यजन्तादूकप्रत्यये, 'दीर्घोऽङ्कितः' (7-4-83) इत्यभ्यासदीर्घे च रूपमेवम् ।
- A. 'मृषाऽसि त्वं हविर्याजी राघव च्छत्रतापसः ।' भ. का. 6-129.
 B. 'यज्ज्वानश्च समुत्तानो यानगोपीन्मखेषु सः ॥' भ. का. 5-37.
 C. 'तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैस्तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः ।' भ. का. 2-20.

यष्टव्यम्, याजयितव्यम्, यियक्षितव्यम्, यायजितव्यम् ;
 यजनीयम्, याजनीयम्, यियक्षणीयम्, यायजनीयम् ;
^१याज्यम्, ^२देवयज्या, ^३याज्या, याज्यम्, यियक्ष्यम्, यायज्यम् ;
 ईषद्यजः-दुर्यजः-सुयजः ; — —
^४इज्यमानः, याज्यमानः, यियक्ष्यमाणः, यायज्यमानः ;
^५यागः-अनुयागः-प्रयागः, ^६प्रयाजः-अनुयाजः, ^७उपांशुयाजः-पत्नीसंयाजः-
 ऋतुयाजः-उपयाजः, ^८यज्ञः, याजः, यियक्षः, यायजः ;
 यष्टुम्, ^९यष्टुं, याजको [वा याति], याजयितुम्, यियक्षितुम्, यायजितुम् ;

1. ण्यति, 'यजयाचरुच—' (7-3-66) इति कुत्वनिषेधः ।
2. देवशब्द उपपदे छन्दसि विषये कर्मणि यत्प्रत्यये रूपमेवम् । निपातनात् स्त्रीलिङ्ग-त्वम् ।
3. यजन्यनेनेति याज्या = ऋक् । बाहुलकात् करणे ण्यत् ।
4. कर्मणि, यगन्ताच्छानचि सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च रूपम् ।
5. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम् । अनुयागः=भोजनम्, उपसर्गवशाद्धातोरर्थान्तरे वृत्तिः । प्रयागः=क्षेत्रविशेषः । अत्र सङ्गतिकरणं धातोरर्थः । नदीत्रयसङ्गति-करणं ह्यत्र देशे वदन्ति ।
6. घञि, 'प्रयाजानुयाजौ यज्ञाज्ञे' (7-3-62) इति निपातनात् यज्ञाङ्गविषये कुत्वं न । पञ्च प्रयाजाः । तयोऽनुयाजाः । 'उपसर्गस्य घञि—' (6-3-122) इति दीर्घे अनूयाज इत्यपि भवति ।
7. "प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम्—अन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न भवति । 'एकादश उपयाजाः', 'उपांशुयाजमन्तरा यजति', 'अष्टौ पत्नीसंयाजा भवन्ति' 'ऋतुयाजैश्चरन्ति'—इत्येवमादि सिद्धं भवति ।" इति काशिका- (7-3-62) वाक्यमिहावधेयम् । तेनैतेषां साधुत्वं बोध्यम् । 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' (शतपथब्राह्मणे-3-7-6-1) इति श्रौतनिर्वचनपर्यालोचनायां तु पत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीसंयाजः इति ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यणोवात्रेति न कुत्वप्रसक्तिः । अतोऽत्रेतेषां विषये कुत्वाभावस्योपपत्तिकल्पनेऽपि पत्नीसंयाजशब्दविषये नोपपत्तिकल्पनपरिश्रमः कार्यः इति हेयम् ।
8. भावे, 'यजयाच—' (3-3-90) इत्यादिना नङ्प्रत्यये, जकारस्य इचुत्वे च रूपमेवम् ।
9. 'तुमुन्तुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3-3-10) इति क्रियार्थक्रियायां तुमुन्, ण्वल् च भवतः । यष्टुं याति—यागाय यातीत्यर्थः ।

^१इष्टिः-^२इज्या^A, ^३यष्टिः, याजना, यियक्षा, यायजा;
यजनम्, याजनम्, यियक्षणम्, यायजनम्;
इष्टा, याजयित्वा, यियक्षित्वा, यायजित्वा;
अन्विज्य, प्रयाज्य, प्रयियक्ष्य, प्रयायज्य;
याजम् २, } याजम् २, } यियक्षम् २, } यायजम् २; }
इष्टा २, } याजयित्वा २, } यियक्षित्वा २, } यायजित्वा २; }
^४यजेणुः; ^५यज्युः, ^६यजत्तम्, ^७यजुः ।

(1336) “यत निकारोपस्कारयोः”

(X-चुरादिः-1736. सक. सेद. उभ.) [अ]

‘—खेदे च’ इति क. क. द्रुमे ।

1. ‘श्रुयजीषितुभ्यः—’ (वा. 3-3-95) इति करणे किन्प्रत्यये सम्प्रसारणादिके च रूपम् ।
 2. ‘प्रजयजोर्भावे क्यप्’ (3-3-98) इति स्त्रियां भावे क्यपि, कित्त्वेन सम्प्रसारणादिकेषु चैवं रूपम् ।
 3. बाहुलकादौणादिके [द. उ. 1-74] तिप्रत्यये रूपमेवमिति क्षीरतरङ्गिणी ।
 4. बाहुलकादौणादिके [द. उ. 1-133] एणुप्रत्यये रूपम् । यजेणुः=याजकः, ऋत्विक् ।
 5. ‘यजिमनि—’ [द. उ. 1-134] इति युच्प्रत्यये, प्रत्ययस्याननुनासिकत्वेनानादेशाभावे च रूपमेवम् । यज्युः=अध्वर्युः ।
 6. ‘अमिनक्षियजि—’ [द. उ. 8-56] इत्यत्रन्प्रत्ययः । इज्यन्तेऽस्मिन् देवता इति यजत्रम्=यज्ञस्थानम् । अमिहोत्रमिति केचित् ।
 7. ‘अत्तिपूवपियजि—’ [द. उ. 9-39] इत्युधिप्रत्ययः । यजुः=वेदः ।
 - A. ‘निव्याजिमिज्या वृते वचश्च भूयो वभाषे मुनिना कुमारः ॥’ भ. का. 2-37.
- [अ] ‘निराकारे’ इति दैवपाठमुपाश्रित्य पुरुषकारे व्याख्यातम्—“...‘निराकारः=परिभवः।’ इति च क्षीरस्वामी । उपस्कारोपसंस्कारयोः पुनः पाठकृतः (=ग्रान्थिकाः) विप्रवदन्ते । तथा च व्याख्यातनिघण्टुः—‘यत्ने प्रैषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृतौ’ इति । श्लोकधातुपाठश्च—‘यत उपसंस्कारनिकारार्थः स निरश्च धान्यधनवाची ।’ इति ।” इति । अत्रेदमवधेयम्—माधवधातुवृत्ति-प्रौढमनोरमाप्रभृतिष्वप्येवमेव क्षीरस्वामिपाठ उद्ध्रियते । परं तु क्षीरतरङ्गिण्यामधुना पाठोऽन्यादृश एवोपलभ्यत इत्युपर्येव प्रदर्शितम् । प्रायः सर्वेऽप्याधुनिकाः वैयाकरणाः धातुविषये क्षीरस्वामिमतं पुरुषकारोपातस्थलेषु पुरुषकारव्यवधानुसारेणैवोद्धरन्ति ; न तु स्वयं दृष्टत्वेनेत्यपि ज्ञायते ।

‘यतते तु प्रयत्नार्थे, निराकारे तु यातयेत् ।’ (श्लो. 96) इति देवः ।
 ‘निकारः=स्वेदनम् ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘यत्नः प्रैषो वा निकारः’ इति
 बालमनोरमा । ‘परिभवसंस्कारौ तौ’ इति धा. का. व्याख्या (3-40) ।
 यातकः-तिका-यियातयिषकः-षिका ; यातयिता-त्री, यियातयिषिता-त्री ;
 इत्यादिकानि रूपाणि समस्तान्यपि चौरादिककालयतिवत् (175) ज्ञेयानि ।
 यातना=तीव्रवेदना । ‘ण्यासश्रन्थः—’ (3-3-107) इति युचि रूपम् ।

(1337) “यती प्रयत्ने” (I-भ्वादिः-30. अक. सेट्. आत्म.)

‘यतते तु प्रयत्नार्थे, निराकारे तु यातयेत् ।’ (श्लो. 96) इति देवः ।
 यातकः-तिका, यातकः-तिका, यियतिषकः-षिका, यायतकः-तिका ;
 यतिता-त्री, यातयिता-त्री, यियतिषिता-त्री, यायतिता-त्री ; इत्यादीनि
 सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचेततिवत् (524) ज्ञेयानि । ¹यत्यम्, ²यत्नः,
³आयत्तः-आयत्तवान्, ⁴यतिः, ⁵यतमानः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति
 विशेषः ।

(1338) “यञि सङ्कोचने” (X-चुरादिः-1536. अक. सेट्. उभ.) [अ]
 यन्त्रकः-न्त्रिका, यियन्त्रयिषकः-षिका ; यन्त्रयिता-त्री, यियन्त्रयिषिता-त्री ;

1. ‘तक्किशसिचतियत्तिजनीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-1-97) इति हलन्तलक्षणण्यदप-
 वादतया यत्प्रत्यये रूपमेवम् ।
2. भावे, ‘यजयाचयत्विच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ (3-3-90) इति नङ्प्रत्यये रूपम् ।
3. निष्ठायां, ‘श्वीदितः—’ (7-2-14) इति इणिपेधः ।
4. सर्वधातुभ्यो विहित औणादिके कर्तरि इन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (3-2-129) इत्यनेन ताच्छील्यार्थे चानश्प्र-
 त्यये रूपमेवम् । शानच्प्रत्ययेऽप्येवमेव । यतमानः=यमनियमाद्यङ्गविशिष्टयोगा-
 भ्यासकविशेषः ।

[अ] ‘यन्तु—’ इति ऋदिदत्र पाठ इति व्याभरणकारमतत्वेन धातुवृत्तावु-
 पादाय—“अयं पाठः चिरन्तनव्याख्यानेषु न दृश्यते ; प्रत्युत यन्त्रणादिशब्द-
 मस्मादेव मैत्रेयादयो व्युदपादयन् ।” इति विवेचितम् । “अत्रापि पूर्ववत्
 (चितिधातुवत्) इदित्करणात् यन्त्रतीत्याद्यपि भवति ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
 “यन्त्र—इति पठितुं युक्तम् । यत्तु-इदित्करणात् यन्त्रतीति माधवेनो-
 क्तम्—तच्चिन्त्यम् ।” इति सिद्धान्तकौमुद्युक्तिरेव साधुः । यतः—
 ‘चिन्त्यात्’ इत्यादौ उपधानकारसद्भावेन, निजभावपक्षे नलोपव्यावृत्त्या सार्थकतां
 लभमान इकारः निजभावं चिन्तेज्ञापयतीति सूचितम् । इह तु रेफस्यैवोप-
 धात्वप्रसङ्गेन नलोपप्रसङ्गस्याभावात्—इति ज्ञेयम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकतन्त्रयतिवत् (698) ज्ञेयानि ।
यति—^Aअयन्त्यम् ।

(1339) “यभ मैथुने” (I-भ्वादि:-980. अक. अनि. पर.) [अ]
याभक:-भिका, याभक:-भिका, ¹यियप्सक:-सिका, यायभक:-भिका;
²यब्धा-यब्धी, याभयिता-त्री, यियप्सिता-त्री, यायभिता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकतपतिवत्
(703) ज्ञेयानि । ^Bयाभः ।

1. ‘—अथ मैथुने यभिः’ इत्यनिट्कारिकासु (भाष्ये 7-2-10) पाठात्
धातोरस्यानिट्त्वम् । ‘खरि च’ (8-4-55) इति चत्वेन भकारस्य पकारः ।
2. तृजादिषु, ‘झषस्तषोर्धोऽधः’ (8-2-40) इति धत्वेन घकारे, ‘झलां जश् झशि’
(8-4-53) इति जश्त्वे च रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया ।
- A. ‘संचोरयन्तमरिगर्वमशेषभद्रं चिन्तन्तमन्तकमिवाप्तमयन्त्यवीर्यम् ।’

धा. का. 3-13.

B. ‘याभायकामैनेमनाद् गताद्यैः सृप्योऽसि विष्णो यमिभिर्वितापैः ॥’ धा. का. 2-39.

[अ] ‘यभ विपरीतमैथुने’ इति क्षीरस्वामि-माधवादिषममतः पाठः ।
‘—विपरीते मैथुने’ इति धा. का. व्याख्या (2-39) दृष्टः पाठः ।
“भय विपरीतो मैथुने”; विपरीत इति—यभ इत्यर्थः ।” इति पुरुष-
कारः । ‘जभ -’ इति चवर्गतृतीयादि केचित् पठन्ति । धनपाल-काश्य-
पादयः ‘यभ—’ इति पठित्वा, ‘जभ च’ इति पठन्तीति ग्रन्थेषु तत्र
तत्रोदाहरणाज्ज्ञायते । ‘रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिः’ (अनिट्कारिका,
भाष्ये 7-2-10) इत्यत्र वृत्त्यादिषु यभत्तेरेवोदाहरणात् ‘जभ—’ इति
पाठोऽप्रामाणिक इति च पुरुषकारे (श्लो. 145) निरूपितम् । ‘जभि—’
इत्यपि कुतश्चिद् दृष्टः पाठः । “—‘विपरीत इति । विपरीतानुष्ठित इत्यर्थः ।’
इति मैत्रेयः ॥” इति धातुवृत्तिः । “तच्च पुरुषायितम् ।” इति धा. का.
व्याख्या । एवं बहुधाऽत्र धातौ, स्वरूपविषयेऽर्थविचारे च विप्रतिपत्तिः
ग्रन्थकृतां दृश्यते । प्रसिद्धपाठस्तु यभ इत्येवेति प्रामाणिकाः । ‘यभस्व नित्यं
यदि शक्तिरस्ति—’ (मुक्तकम्) इत्यादिषु धातोरस्यात्मनपदप्रयोगो दृश्यते ।
तत्र प्रमाणं सृज्यम् ।

(1340) “यम उपरमे” (I-भ्वादिः 819-984. सक. अनि. पर.) [अ]

‘यमेरुपरमे यच्छेद् यमयेत् परिवेषणे ।’ (श्लो. 148) इति देवः ।

यामकः-मिका, ¹यमकः-मिका, ²आयामकः-मिका, ³यियंसकः-सिका,
⁴यंयमकः-यंयमकः-मिका ;

⁵यन्ता-यन्त्री, यमयिता-आयामयिता-त्री, यियंसिता-त्री, यंयमिता-त्री ;

1. ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भ्वादौ) इति पठ्यते । तस्य चायमर्थः— ‘न कस्यमिचमाम्’ (ग. सू. भ्वादौ) इत्यतो नेति वर्तते । उपरमार्थे पठितो यो यमधातुः स एव परिवेषणरूपार्थभिन्नार्थ एव घटादिपाठं न प्राप्नोति—अर्थात् परिवेषणार्थे घटादिः—इति । तथा च ‘नियमयन् ब्राह्मणान्’ इत्यादिषु परिवेषणार्थकत्वात् घटादित्वम् । तेन मित्त्वात्, ‘मितां हस्वः’ (6-4-92) इति णौ उपधाहस्वे रूपमेवं सर्वत्र बोध्यम् । यदा तु परिवेषणभिन्नार्थकत्वं—तदानीं आयामयन् (= द्राघयन्, व्यापारयन् वा इत्यर्थः) इत्यादिषु मित्वनिषेधात् उपधावृद्धिरेवेति बोध्यम् । एवमुत्तरत्रापि ।
 2. मैत्रेयरक्षित - काशिकाकारै - न्यासकार-धातुवृत्तिकार - सिद्धान्त-कौमुदीकारमतानुसारेणाल प्रयोगे मित्वनिषेधात् रूपमेवम् । क्षीरस्वामी तु ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भ्वादिः) इत्यत्र पूर्वस्मात् गणसूत्रात् ‘न’ इत्यननुवर्त्य आयमयन् इत्येव साधुरिति विपरीतेन साधयति—तथाहि— “यमयति, नियमयति, परिवेषणे तु—यामयति श्राद्धेऽञ्जम्, आयामयति चन्द्रम् ।” इति । तदेतत् पुरुषकारादिषु बहुधा खण्डितमिति नेह प्रतन्यते ।
 3. सञ्ज्ञतात् द्वित्वादिके मकारस्थ नस्वे, ‘नश्चापदान्तस्य—’ (8-3-24) इति अनु-स्वारे च रूपमेवम् ।
 4. यङन्तात् ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति नुगागमः, तस्य पदान्तवद्भावेन परसवर्णविकल्पः ।
 5. तृजादिषु ‘यमिर्जमन्तेष्वनिडेक इष्यते’ (व्याघ्रभूतिकारिका, भाष्ये 7-2-10) इति वचनाद् धातोरनिट्त्वम् । मकारस्यानुस्वारे परसवर्णे चैवं रूपम् ।
- [अ] ‘यमो गन्धने’ (1-2-15) इति सूत्रे गन्धनरूपस्य (गन्धनम् = सूचनम्, परदोषाविष्कार इति यावत्) अर्थस्याप्युपादानात्, धातोरस्योपसर्गवशात्, स्वभावाद् वा तत्राप्यर्थे वृत्तिरिति ज्ञेयम् । भ्वादिष्वेव पुरस्तात् (819 संख्यायां) ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भ्वादौ) इति यत् पठ्यते—तत्तु ‘यम उपरमे’ इत्युत्तरत्रात्रैव विकरणे पठितस्यार्थविशेषे घटादिपाठ-तन्निषेधार्थरूपप्रयोजनद्वय-वशादिति ज्ञेयम् । उत्तरत्र चैतद् व्यक्तीभविष्यति । ‘परिवेष्टने एव मित्’ इति काशिकृत्स्नः । इति केचित् ।

^१यच्छन्-न्ती, नियमयन्-यामयन्-न्ती, यियंसन्-न्ती ; —
 यंसन्-न्ती-ती, नियमयिष्यन्-यामयिष्यन्-न्ती-ती, यियंसिष्यन्-न्ती-ती ;—
^२आयच्छमानः, ^A [^३भार्याम्] उपयच्छमानः, [^४पाणिम्] आयच्छमानः,
 [व्रीहीन्] ^५संयच्छमानः, [भारम्] उद्यच्छमानः, [वल्लम्] आयच्छमानः,
 यमयमानः, नियमयमानः, ^६आयामयमानः, ^७आयियंसमानः, यंयम्यमानः ;
 आयंस्यमानः, उपयंस्यमानः, संयंस्यमानः-उद्यंस्यमानः-आयंस्यमानः,
 आयामयिष्यमाणः, यमयिष्यमाणः-नियमयिष्यमाणः, आयियंसिष्यमाणः,
 यंयमिष्यमाणः ;

1. शतरि, 'इषगमियमां छः' (7-3-77) इति छकारेऽन्तादेशे तुकि, तस्य श्चुत्वेन चकारे च रूपमेवम् । एवं शानजन्तेष्वपि प्रक्रियोह्य ।
2. 'आङ्गो यमहनः' (1-3-28) इति अकर्मकादस्मादाङ्पूर्वकादात्मनेपदं शानच् । अकर्मकादित्युक्तत्वात् आयच्छन् कृपाद् रज्जुम्' इत्यत्र शतैव ।
3. 'उपाद् यमः स्वकरणे' (1-3-56) इत्य् त्मनेपदम् । स्वकरणम् = स्वीकरणम् । पाणिग्रहणमिति भट्टोजिप्रभृतयः । तत्तु भाष्यायनारुढत्वादुपेक्ष्यमिति शेखरकारादयः । स्वकरणभिन्नार्थं 'देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छन्' इत्यत्र शतैव ।
4. 'स्वाङ्गकर्मकाच्च—' (वा. 1-3-27) इति वचनादात्मनेपदम् ।
5. 'समुदाङ्ग्यो यमोऽग्रन्थे' (1-3-75) इति सम् उद् आङ् पूर्वकादस्मात् यमधातोः ग्रन्थभिन्नविषये वर्तमानात् आत्मनेपदम् । 'अग्रन्थे' इत्युक्तत्वात् 'उद्यच्छन् चिकित्सां वैद्यः' इत्यादिषु शतैव । 'स्वान् व्रीहीन् संयच्छन्' इत्यादिषु तु 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' (1-3-77) इति पक्षे शताऽपि साधुरेवेति ज्ञेयम् ।
6. 'न पादम्याङ्ग्यम—' (1-3-89) इति ण्यन्तात् परस्मैपदनिषेधः । 'अणा-वकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-88) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्यापवादोऽयम् । केचित् तु कर्त्रभिप्रायक्रियाफलार्थतया अत्रात्मनेपदमिति न ; परं तु परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदमपीति वदन्ति ।
7. 'पूर्ववत् सनः' (1-3-62) इति सनः प्रकृतेर्निदान एव सम्मन्तादत्रापि शानजिति ज्ञेयम् ।
- A. 'श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम् ॥' भ. का. 8. 46.

^१रिपुयत्-रिपुयतौ-रिपुयतः; ^२वियत्-वियतौ-वियतः;
^३यतम्-यतः-यतवान्, नियमितः-आयामितः, यियंसितः, यंयमितः-तवान्;
^४यमः, ^५वाचंयमः^A, ^६यतिः, ^७आयामी, ^८वाग्यामः, यमः,
 नियमः-आयामः, ^९संयमनः, यियंसुः, यंयमः;
 यन्तव्यम्, यमयितव्यम्-आयामयितव्यम्, यियंसितव्यम्, यंयमितव्यम्;
 यमनीयम्, यमनीयम्-यामनीयम्, यियंसनीयम्, यंयमनीयम्;
^{१०}यम्यम्, ^{११}अनियम्यम्-विनियम्यम्, नियाम्यम्, यम्यम्-आयाम्यम्,
 यियंस्यम्, यंयम्यम्;

1. रिपून् यच्छति = उपरतं करोति इत्यर्थे कर्मण्युपपदे, 'किप् च' (3-2-76) इति किप्। 'गमादीनाम्—' (वा. 6-4-40) इति वचनादनुनासिकलोपे तुकि रूपमेवम्।
2. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति किपि रूपमेवम्। वियत् = विष्णुपदम्।
3. निष्ठायां, 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोल्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपे रूपम्। एवमेव क्त्वाक्तिप्रभृतिष्वपि रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया।
4. यच्छतीति यमः। कर्तरि पचाद्यच्।
5. 'वाचि यमो व्रते' (3-2-40) इति वाग्-पे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः। 'वाचंयम-पुरन्दरौ च' (6-3-69) इत्यनेनामन्तत्वे निपात्यते। निपातनाद् द्वितीयायाः अल्लुक्। वाचंयमः=मौनव्रती।
6. 'क्किञ्चौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति कर्तरि संज्ञायां क्किञ्चप्रत्ययः, बाहुलकात् 'न क्तिचि दीर्घश्च' (6-4-39) इति न प्रवर्तत। नितरां मन आदिकं यच्छतीति यतिः। अनुनासिकलोपोऽपि बाहुलकादेवेति ज्ञेयम्। केचित् तु 'क्त्रिधां किन्' (3-3-94) इति किन्, बाहुलकात् पुँल्लिङ्गत्वमिति वदन्ति।
7. तच्छीलादिषु कर्तृषु, 'सम्पृचानुरुधाङ्यम्—' (3-2-142) इत्यादिना, आङ्पूर्वकादस्माद् घिनुप्रत्यये रूपमेवम्।
8. व्रतभिज्ञार्थे विवक्षिते, वाचं यच्छतीत्यर्थे 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यणप्रत्यये रूपमेवम्।
9. ण्यन्तात्, नन्यादिस्त्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्यये अनादेशे च रूपम्।
10. 'गदमदचरयमश्चानुरसर्गे' (3-1-100) इति हलन्तलक्षण्यदपवादतया यत्प्रत्ययः। यद्यपि, 'पोरदुपधात्' (3-1-98) इत्येवात्र यत् सिद्धः, तथापि स यत् अनुपसृष्टादेव धातोरिति समर्थनाय पृथक् यमधातोर्लपदानमिति ज्ञेयम्। एवं निरूढत्वात्, उपसृष्टे तु नियाम्यम् इत्यादिकानि ण्यदन्तान्येव साधूनि।
11. '—अनुपसर्गे' (3-1-100) इत्युक्त्वात्, कथमत्र सोपसर्गस्थले यत्प्रत्ययस्योप-पत्तिरिति शङ्कित्वा, 'तेन न तत्र भवेद् विनियम्यम्।' इति व्याघ्रभूतिकारिकायां 'विनियम्यम्' इत्युक्त्वात्, विपूर्वकात्, निपूर्वकाच्च यदेवेति व्याख्यातारः समर्थयन्ति। तेन, 'अनियम्यस्य नायुक्तिः—' (न्यायकुसुमाजलिः 3-19) 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा—' इत्यादिप्रयोगा उपपन्ना इति ज्ञेयम्।
- A. 'वाचम्यमान् स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षणाणाननिशं मुमुक्षून्।' भ. का. 3-41.

ईषद्यमः-दुर्यमः-सुयमः ;

यम्यमानः, यम्यमानः-आयाम्यमानः, यियंस्ममानः, यंयम्यमानः ;

आयामः, ¹उद्यमः, ²संयामः^A-उपयमः-उपयामः-नियमः-नियामः,

यमः-यामः, यियंसः, यंयमः ;

यन्तुम्, यमयितुम्-आयामयितुम्, यियंसितुम्, यंयमितुम् ;

³यतिः, ⁴संयत्, यमना-आयामना, यियंसा, यंयमा ;

यमनम्, ^Bयमनम्-आयामनम्, यियंसनम्, यंयमनम् ;

⁵यत्वा, यमयित्वा-यामयित्वा, यियंसित्वा, यंयमित्वा ;

⁶प्रयत्य-प्रयम्य, ⁷प्रयमय्य-प्रयाम्य, प्रयियंस्य, प्रयंयम्य ;

1. उत्पूर्वकादस्माद् घञि, यद्यपि वृद्धौ सत्याम्—उद्यामः इति न्याय्यम् ; तथापि 'अड उद्यमे' (भ्वादि- अक. सेट्.) इत्यादिनिर्देशबलादत्र भावेऽन्वेति व्याख्यानेषु समर्थितम्
2. 'यमः समुपनिविषु च' (3-3-63) इति वैकल्पिकोऽप्रत्ययः । पक्षे घञ् । तेन रूपद्वयमत्र सर्वत्रेति ज्ञेयम् । बाहुलकात्, संज्ञायां पुंसि घप्रत्यये वा यमः इत्यपि साधुः । यमोऽस्यास्तीति यमी ।
3. स्त्रियां भाषादौ किन्प्रत्ययेऽनुनासिकलोपे च रूपमेवम् । यतिः=वृत्तेषु विच्छित्ति-विशेषयुक्तकोऽवसानविशेषः ।
4. 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियां क्तिप्, 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा. 6-4-40) इत्यनुनासिकलोपे तुक् च रूपमेवम् । बाहुलकादत्र किविति ज्ञेयम् । संयत्=युद्धम् । सुरुपिणी कन्या च ।
5. क्त्वायामनुनासिकलोपे रूपमेवम् । "उदिदिति श्रीभोजः । यत्वा, यमि-त्वा ।" इति क्षीरस्वामी । तन्मते धातोरस्य बलाद्यार्धधातुकेषु सर्वत्र यमिता-यन्ता इत्यादिकानि रूपाणि ज्ञेयानि । परं तु भाष्ये (7-2-10) अनिदकारिकाप्रकरणे यमधातोरस्योपसंग्रहणात् पक्षोऽयमप्रामाणिक इति, यमि-त्वा इत्यादयः प्रयोगा अपाणिनीया इति, यदि तेषां प्रामाणिकत्वं, तदा व्याकर-णान्तररीत्या, बाहुलकाद्वा निर्वाहः करणीय इति च ज्ञेयम् ।
6. 'वा ल्यपि' (6-4-38) इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्, मकारान्तानामनिटां विकल्पेनानुनासिकलोपः । तेनानुनासिकलोपपक्षे तुकि, तदभाष्यपक्षे च रूपद्वय-मत्रेति ज्ञेयम् ।
7. यन्ताल्ल्यपि, मित्त्वपक्षे उपधाहस्वे, 'त्यपि लघुपूर्वात्' (6-4-56) इति णेरयादेशः ।
- A. 'संयामवन्तो यत्तिवत्, निनादानपरेऽमुचन् ॥' भ. का. 7. 57.
- B. 'निशम्यया मञ्जुगिरा कदा नः स यामयेद्वा यमनादिकार्ये ॥' धा. का. 2.18.

यामम् २, } ^१यमम् २-यामम् २-आयामम् २, } यियंसम् २, }
 यत्वा २, } यमयित्वा २-यामयित्वा २, } यियंसित्वा २, }
^२यमुना, ^३यन्त्रम्, ^४यमकम् । यंयमम् २; }
 यंयमित्वा २; }

(1341) “यम च परिवेषणे” (X-चुरादि:-1626. सक. सेट्. उभ.) [अ]

‘यमेरुपरमे यच्छेत् यमयेत् परिवेषणे ।’ (श्लो. 148) इति देवः ।

यमकः-यमिका, यियमयिषकः-षिका, यमयिता-त्री, यियमयिषिता-त्री;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचहयतिवत् (515) ज्ञेयानि । शतरि
^Aसुयमयन् ।

(1342) “यसु प्रयत्ने” (IV-दिवादि:-1210. अक. सेट्. पर.)

यासकः-सिका, यासकः-सिका यियसिषकः-षिका, यायसकः-सिका;
 यस्ता-यस्त्री, यासयिता-त्री, यियसिषिता-त्री, यायसिता-त्री;

1. ग्यन्तात् मित्त्वपक्षे, ‘चिष्णुमुलोः—’ (6-4-93) इति दीर्घविकल्पनाद्रूपद्वयमिति बोध्यम् ।
2. ‘अजियमिशीङ्भ्यश्च’ [द. उ. 5-61] इत्युनन्प्रत्ययः । यमुन(=नदीविशेषः ।
3. ‘गृध्रवीपचिवचियमि—’ [द. उ. 8.89] इति तत्प्रत्ययः । यच्छतीति यन्त्रम्=शरीरसाधनम्, पीडनम् ।
4. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ [द. उ. 3.5] इति संज्ञायां क्वुनि रूपमेवम् । यमकम्=शब्दालङ्कारविशेषः ।
- A. ‘चण्डातकं सुयमयन् चहको बभाषे ।’ धा. का. 3-25.

[अ] चुरादिषु ज्ञपादिपञ्चकघातुप्रकरणे ‘यम च परिवेषणे’ (ग. सू. चुरादी) इति पठ्यते । तस्यायमर्थः—परिवेषणे = परिवेष्टनेऽर्थे यमघातुश्चुरादिषु बोध्यः; तस्य च क्रमप्राप्ते मित्त्वादिस्तु भवतीति । परिवेषणमित्रार्थे तु औत्सर्गिके भ्वादिपाठे, तस्माद्धेतुमण्णिचि नियामयति, नियामकः इत्यादिकानि रूपाणि तिङन्तादिषु भवन्तीति ज्ञेयम् । ‘यम च—’ इति दुर्गादिसम्मतः पाठः । चकाररहितपाठस्तु क्षीरतरङ्गिणीदृष्टः । ‘अपरिवेषणे’ इत्यपि केषाञ्चित्पाठ इति क्षीरतरङ्गिण्यादितो ज्ञायते; स च पाठः पुरुषकार-माधवघातुवृत्तिप्रभृतिषु खण्डित इत्यलम् । परिवेषणम्=वेष्टनम् । भ्वादिषु पठितस्य ‘यमोऽपरिवेषणे’ इत्यस्य तु ‘परिवेषणम्=भोजनम्’ इत्यर्थे इति बोध्यम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकप्रसतिवत् (440) ज्ञेयानि । शतरि—
¹यस्यन्-न्ती, यसन्-न्ती, प्रयस्यन्-^Aआयस्यन्-न्ती, ²संयस्यन्-संयसन्-न्ती,
³आयासी, ^B ⁴आयासयन्-न्ती, आयासयमानः, ⁵यस्त्वा-यसित्वा, ⁶प्रयासी,
 यस्तः-यस्तवान् इतीमानि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1843) “या प्रापणे” (II-अंदादिः-1049. सक. अनि. पर.)

प्रापणम्=गतिः ।

यायकः-यिका, यापकः-पिका, यियासकः-सिका, यायायकः-यिका ; याता-त्री,
 यापयिता-त्री, यियासिता-त्री ; यायायिता-त्री, इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. शतरि दिवादित्वात् नित्यं इयन्प्रत्यये प्राप्ते, ‘यसोऽनुपसर्गात्’ (3-1-71) इति विकल्पेन इयन् । पक्षे औत्सर्गिके शपि यसन्-न्ती इति रूपमिति बोध्यम् ।
2. ‘संयसश्च’ (3-1-72) इति संपूर्वकादपि इयन्विकल्पः । ‘—अनुपसर्गात्’ (3-1-71) इत्युक्त्वात् अप्राप्तेऽनेन सूत्रेण सम्पूर्वकस्यापि वैकल्पिकः इयन् इति ज्ञेयम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘सम्प्रवानुरुधाङ्गमाङ्गयस—’ (3-2-142) इत्यादिना चिनु-प्रत्यये रूपमेवम् ।
4. प्रयत्नस्य चित्तवत्कर्तृत्वादस्मात् प्यन्तात् ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इत्यादिना परस्मैपदे प्राप्ते, ‘न पादम्याङ्गमाङ्गयस—’ (1-3-89) इत्यादिना आङ्पूर्वकात् परस्मैपदनिषेधः । तेन परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदम्, आत्मगामिनि क्रियाफले तु ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति आत्मनेपदं भवतीति ज्ञेयम् । एतच्च माधवा-यनुरोधेनोक्तम् । क्षीरस्वामी तु—“—‘न पादमि—’ (1-3-89) इति तद्-आयासयते ।” इत्युक्तवान् । तेनास्य मते परस्मैपदनिषेधादात्मनेपदमेव न्याय्यमिति ज्ञायते । वस्तुतस्तु माधवोक्तमेव न्याय्यमित्यलम् ।
5. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिङ्विकल्पः । तेन रूपद्वयम् । एतेन निष्ठायामिणिषेधे यस्तः, यस्तवान् इति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
6. बाहुलकात्, ग्रन्थादेराकृतिगणत्वेन ‘आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः’ (3-3-170) इत्यने-नावश्यकार्थे वा प्रपूर्वकादस्मात् णिनिप्रत्यये प्रयासी इति रूपम् । वस्तुतः प्रपूर्वकादस्माद्घञि, घञन्तात् मत्वर्थीय इतिप्रत्ययेऽपि रूपनिष्पत्तिरिति न्याय्यमिति बोध्यम् ।

A. ‘अथायस्यन् कषायाश्च’

म. का. 5. 83.

B. ‘संज्वारिणेव मनसि

‘नान्तमायि’ भ. का. 7. 6.

आदादिकभातिवत् (1153) ज्ञेयानि । ¹प्रणियान्-ती-न्ती, ²यानीयः,
³येयः, ⁴अध्वन्यतुरङ्गायायी, ^A अनुयायी, ⁵प्रयायी-प्रतियायी, ⁶सङ्ग्रामयायी, ^B
⁷शुभंयाः अभियाः ^C, ⁸यायावरः, ^D प्रयाणम्, ⁹प्रयापणम्-प्रयापनम्,

1. शतरि, अदादिवाच्छपो लुकि, 'नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्ति याति—' (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्याभिप्तात् परस्य नेर्गत्वे रूपमेवम् । स्त्रियाम्, 'आच्छीनयोः—' (7-1-80) इति नुम्बिकरूपः ।
2. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति बाहुलकत्वाऽन्यनुज्ञानादत्र करणेऽनीयर्-प्रत्ययः । यान्त्यनेनेति यानीयः=अध्वः ।
3. कर्मणि यत्प्रत्यये, 'ईद् यति' (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपमेवम् ।
4. अध्वन्यतुरङ्गेन यातीति अध्वन्यतुरङ्गायायी । 'सुथ्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । 'आतो युक्—' (7-3-33) इति युगागमः । एवम् अनुयायी इत्यत्रापि रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया । उपसर्गोपपदेऽप्यनेन णिनिरिति भाष्यादौ स्पष्टम् ।
5. 'भविष्यति गम्यादयः' (3-3-3) इत्यत्र गम्यादिगणे पाठात् औणादिके णिनि-प्रत्यये युगागमे च रूपमेवम् । भविष्यत्कालेऽयं प्रत्यय इति ज्ञेयम् । आयायी इति काशिका (3-3-3) पाठः ।
6. 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' (3-3-170) इत्यावश्यकार्थे णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
7. शुभं यातीति शुभंयाः=शुभान्वितः । 'क्विप् च' (3-2-76) इति क्विप् ।
8. यङ्न्तात्, 'यश्च यङः' (3-2-176) इति ताच्छीलिके वरवि द्विर्वचनादि-केषु रूपमेवम् । अत्र घातोरेस्य गत्यर्थकत्वात् 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (3-1-23) इति कौटिल्यार्थे=कुटिलं गच्छतीत्यर्थ एव यङ्—इति प्राश्नः । अन्ये तु यायावरः इत्यस्य एकत्रानियतस्थानार्थकतया विवरणात्, मुनिविशेषे पद-स्यास्य रूढत्वादत्र कौटिल्यार्थकयङोऽसम्भवात्, 'घातोरेकाचो हलादेः—' (3-1-22) इत्यादिना क्रियासमभिहारे (=पौनःपुन्ये, मृशार्थो वा) यङेव इति वदन्ति ।
9. 'गेर्विभावा' (8-4-30) इति णत्वविकल्पः । प्रयाणम् इत्यत्र तु 'कृत्यचः' (8-4-29) इति नित्यं णत्वमिति बोध्यम् ।
- A. 'क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गायायी यविष्ठवद् वृद्धतमोऽपि राजा ।' भ. का. 2. 44.
- B. 'स्मरन्तः ५१ राजा भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ।' रघुवंशे—17. 8.
- C. 'अभियाऽअतऽऽ' 'परः ।' भ. का. 10-21.
- D. 'यायावरा लाक्षिकाः' 'युवाकाणि' 'वा. वि. 3. 18.

¹अययः, ^A प्रयियासयन्तः, ^B ²अप्रयाणिः, ³ययातिः, ⁴याता, ⁵ययुः,
⁶मृगयुः-देवयुः-केवल्युः-ग्रहयुः-मित्रयुः-मन्त्रयुः-अध्वर्युः, ⁷यातुः, ⁸यामः,
⁹यात्रा ।

(1844) “दु याचृ याच्ञायाम्” (I-भ्वादिः-863. द्विक. सेट्. उभ.)

याचकः-चिका, याचकः-चिका, यियाचिषकः-षिका, यायाचकः-चिका;
याचिता-त्री, याचयिता-त्री, यियाचिषिता-त्री, यायाचिता-त्री; [बलिं वसुधां]

1. अयः=शुभावहो विधिः, अयं यातीति अययः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (3-2-3) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
 2. ‘आक्रोशे नञ्यनिः’ (3-3-112) इति नञुपपदादस्माद् अनिप्रत्ययः । आक्रोशः=शापः ।
 3. “किनि बाहुलकाद् द्विवचनम्” इत्यात्रेयः—इति मा. धा. वृत्तिः । स्त्रिया-मेव किनो विधानात् किचस्तु पुंलिङ्गेऽपि सद्भावात् किचि, बाहुलकादेव द्विवचन-मिति ज्ञेयम् ।
 4. ताच्छीलिके, औणादिके वा तृनि, रूपमेवम् । स्त्रियाम्, ‘न षट्स्वप्तादिभ्यः’ (4-1-10) इति छिन्नित्वेऽपि । याता=देवरपत्नी ।
 5. ‘यो द्वे च’ [द. उ. 1-106] इत्युप्रत्यये द्विवचने, द्विद्वद्भावेनाकारलोपे च रूपम् । ययुः=अश्वमेषीयः, स्वर्गमार्गश्च ।
 6. ‘मृगय्वाद्यश्च’ [द. उ. 1-121] इति कुप्रत्यये, आकारलोपे च रूपाण्येतानि । अत्रैव गणे अध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च निपातनादेवेति ज्ञेयम् । मृगयुः=व्याधः, देवयुः=धार्मिकः । केवल्युः=मानी । ग्रहयुः=ग्रहपतिः, मित्रयुः=मित्र-वत्सलः, ऋषिविशेषश्च । मन्त्रयुः=मन्त्री, अध्वर्युः=ऋत्विग्विशेषः । मृगम् आत्मन इच्छतीत्यर्थे ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (3-1-8) इति क्यच्प्रत्यये, ‘सना-द्यन्ता धातवः’ (3-1-32) इति धातुसंज्ञायाम्, ‘क्याच्छन्दसि’ (3-2-170) इति उप्रत्यये रूपनिष्पत्तिरपीदृशस्थलेषु नानुपपन्नैति ज्ञेयम् । तथाहि—‘मित्रयुः, संस्वेदयुः, सुम्नयुः’ इतीमानि काशिकायाम् एवमेव (3-1-170) साधितानि ।
 7. ‘कमिमनिजनिगाभापाया—’ [द. उ. 1-125] इति तुप्रत्यये रूपमेवम् । यातुः=पावकः, मनश्च । राक्षस इति क्षीरस्वामी ।
 8. औणादिके [द. उ. 7-26] मन्प्रत्यये रूपम् । यात्रः=कालविशेषः ।
 9. ‘हुयामा—’ [द. उ. 8-84] इति ण्प्रत्ययः । यात्रा=गमनम्, आचारश्च । अभ्यवहार इति कैचित् ।
- A. ‘स साधिः साधतूः सासो येयायेयाययाययः ।’ किरातार्जुनीये 15-5.
B. ‘अशिश्रवन् आत्ययिकं तमेत्य दूता मदर्थं प्रयियासयन्तः ।’ भ. का. 3.25.

^१याचन्-न्ती, ^२याचमानः, इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) ज्ञेयानि । ^३याचथुः, याचित्रिमम्, ^४याच्चा, ^५अयाची, ^६याच्यम्, ^७याचितम्-याचितकम्, याचा, इतीमानि रूपाणि धातोरस्माद्धवन्तीति विशेषः ।

(1345) “यु मिश्रणे” (II-अदादि:-1033. सक. सेट्. पर.)

‘—अमिश्रणे च’ इत्यपि क्वचित् पाठः ।

‘यावयेत जुगुप्सायाम्, मिश्रणं यौति, बन्धने ।

युनाति च युनोते च—.....॥’ (श्लो. 24) इति देवः ।

यावकः-विका, यावकः-विका, ^७यियविषकः-युयूषकः-षिका, ^८योयूयकः-यिका ;

1. ‘अकथितं च’ (1-4-51) इत्यत्र भाष्ये ‘दुहियाचिरुधि—’ (व्याघ्रभूतिका-रिका. 1-4-51) परिगणनात् द्विकर्मकत्वम् । धातोरस्य उभयपदित्वात् शता, शान-चेति ज्ञेयम् ।
2. ‘द्वितोऽयुच्’ (3-3-89) इति भावेऽयुच्प्रत्ययः । क्षीरस्वाभ्यादयः धातुमसुं द्वितं पठित्वा ‘द्वितः क्त्रः’ (3-3-88) इति क्त्रप्रत्यये, ‘क्त्रेभमिन्यम्’ (4-4-20) इति मप्प्रत्यये याचित्रिमम् इति रूपं साधयन्ति । “केचित् द्वितं पठन्ति—तदपि प्रमाणम् ।” इति धातुवृत्तिरिहा नुसन्धेया ।
3. ‘यजयान्—’ (3-3-90) इत्यादिना भावे नङ्प्रत्ययः । ‘नेह वशि’ (7-2-8) इतीप्तिनिषेधः । ‘स्तोः श्चुना—’ (8-4-40) इति श्चुत्वम् । स्त्रीलिङ्गत्वं स्वभावात् ।
4. ‘यान्चु’ व्याहृसंख्यहृवजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्’ (ग. सू. 3-1-134) इति णिनि-प्रत्ययः । प्रतिषिद्धानाम्=नङ्पूर्वाणामित्यर्थः । अयाची=यः सर्वात्मना याचने विनैव देहयात्रां करोति स एवमुच्यते ।
5. प्यति, ‘यजयाचरुचप्रवचर्चश्च’ (7-3-66) इति कुत्वनिषेधः । ‘निष्ठायांमनिटः कुत्ववचनात्’ (वा. 7-3-52) इति चार्तिकानुसरणे तु निष्ठायांमस्य धातोः सेट्-त्वात् कुत्वमेव न प्रवर्तते । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् चार्तिकानुसरणमेव युक्तम् ।
6. निष्ठायामेवं रूपम् । निष्ठान्तात् ‘अपमित्ययाचित्ताभ्यां ककनौ’ (4-4-21) इति निर्वृत्तार्थे तृतीयान्तात् यथासम्भवं कन्प्रत्यये याचितकम्=याचितेन निर्वृत्तम् इति ।
7. ‘इमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।.... तथोर्णीतिमथो युगुक्षणवः ।’ (भाष्ये-7-2-10) इति व्याघ्रभूतिकारिकायामुपात्तत्वादस्य सेट्त्वम् । सजन्ते तु, ‘सनीवन्तर्धप्रसजदम्भुश्रिष्टयूण्मर—’ (7-2-49) इति इङ्कल्पः । इङ्पक्षे, ‘ओः पुयण्जपर’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारः । इङ्भावपक्षे ज्ञलादित्वात् सनः किरवे, ‘अज्जननगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । एवं सजन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
8. यजन्ते सर्वत्रोत्तरखण्डे, ‘अकृत्सार्वाधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घः । पूर्व-खण्डे गुणः ।
- A. ‘सोऽपृच्छत् लक्ष्मणं सीतां याचमानः शिवं सुरात् ।’ भ. का. 6-8.

यविता-त्री, यावयिता-त्री, यियविषिता-युयूषिता-त्री, योयूयिता-त्री;
^Aयुवन्-ती, यावयन्-न्ती, यियविषन्-युयूषन्-न्ती; —
 यविष्यन्-न्ती-ती, यावयिष्यन्-न्ती-ती, यियविषिष्यन्-युयूषिष्यन्-न्ती-ती; —
 — यावयमानः, — योयूयमानः;
 — यावयिष्यमाणः, — योयूयिष्यमाणः;
 नियुत्-नियुतौ-नियुतः; — — —
¹युतम्-युतः-युतवान्, यावितः, यियविषितः-युयूषितः, योयूयितः-तवान्;
²यवः-यवानी, ³यवनः-यवनानी, यवनी, ⁴यवकः, यावः, यावकः, ⁵यावकम्,
 यावः, यियविषुः^B-युयूषुः-⁶यियावयिषुः, योयुवः;
 यवितव्यम्, यावयितव्यम्, यियविषितव्यम्-युयूषितव्यम्, योयूयितव्यम्;
⁷प्रयवणीयम्, प्रणियवनीयम्-प्रनियवनीयम्, ⁸प्रयावनीयम्-प्रयावणीयम्,
 यियविषणीयम्-युयूषणीयम्, योयूयनीयम्;

1. 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति निष्ठायामिण्निषेधः । क्त्वा-क्लिन्प्रसृतिषु तु 'श्रुतः किति' (7-2-11) इतीणिषेध इति विशेषः ।
2. पचादित्वात् (3-1-134) अच्प्रत्ययः । स्त्रियाम्, 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययव—' (4-1-49) इत्यादिना आनुगागमे ङीष् च यवानी इति सम्पद्यते । एतच्च, 'यवाद् दोषे' (वा. 4-1-49) इति वचनाद् दुष्टे यवे ङीत्वेन विवक्षित एवेति ज्ञेयम् । अन्यत्र तु टापि यवा इति ।
3. नन्वादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः । स्त्रियाम्, 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवन—' (4-1-49) इत्यादिना 'यवनाङ्गिष्याम्' (वा. 4-1-49) इति वचनेन यवनलिङ्गां विवक्षितायामानुगागमो ङीष् च भवतः । पुंयोगलक्षणे ङीष् तु यवनी इति सम्पद्यते ।
4. यव एव यवकः, स्वार्थे ङन् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्यये यावः ।
5. 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति ण्वुलि रूपमेवम् । यावकम्=रजनसाधनीभूतो रसविशेषः । अत्र ण्वुलः स्व्यधिकारविहितत्वेऽपि 'लिङ्गमविवक्षितं लोकाश्रितत्वालिङ्गस्य' इति न्यायेन नपुंसकलिङ्गमिति ज्ञेयम् ।
6. ण्यन्तात् सनि, 'ओः पुण्यञ्चपरे' (7-4-80) इति अभ्यासेकारः ।
7. 'कृत्यचः' (8-4-29) इति णत्वम् । प्रणियवनीयम्-प्रनियवनीयम् इत्यत्र तु, 'दोषे विभाषा—' (8-4-18) इति णत्वविकल्पः ।
8. 'नेर्विभाषा' (8-4-30) इति णत्वविकल्पः ।
- A. 'पृक्ताप्रजः पृजितगोपसूनुर्दृष्टोऽब्धिशायी स जनैर्युवद्भिः ॥' धा. का. 2-46.
- B. 'संयुयुपुं दिशो बाणैरक्षं यियविषुर्द्रुमैः ।' भ. का. 9-35.

^१याव्यम्, याव्यम्, यियविष्यम्-युयूष्यम्, योयूय्यम्;
 ईषद्यवः-दुर्यवः-सुयवः;
^२यूयमानः, याव्यमानः, यियविष्यमाणः-युयूष्यमाणः, योयूय्यमानः;
^३प्रयवः, ^४संयावः, ^५उद्यावः, ^६उद्यावः, ^७यवः, ^८योत्रम्, ^९यौत्रम्,
 यावः, यियविषः, युयूषः, योयूयः;
 यवितुम्, यावयितुम्, यियविषितुम्-युयूषितुम्, योयूयितुम्;
^{१०}यूतिः, यावना, यियविषा-युयूषा, योयूया;
 यवनम्, यावनम्, यियविषणम्-युयूषणम्, योयूयनम्;
 युत्वा, यावयित्वा, यियविषित्वा-युयूषित्वा, योयूयित्वा;
 प्रयुत्य, ^{११}प्रयूय, प्रयाव्य, प्रयियविष्य-प्रयुयूष्य, प्रयोयूय्य;

1. 'आसुयुवपि—' (3-1-126) इति ण्यत् । अजन्तलक्षणयतोऽपवादः । 'घातोस्तन्मिस्त्स्यैव' (6-1-80) इत्यावादेशः । आवश्यकार्थेऽपि, 'ओरावश्यके' (3-1-125) इति ण्यति एवमेव रूपम् ।
2. यकि, 'अकृत्सार्वाधातुकयोः—' (7-4-25) इति दीर्घः ।
3. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इत्यप्प्रत्ययः भावे ।
4. 'समि युहुदुवः' (3-3-23) इति सम्युपपदे करणे घञ् । संयावः=पिष्टविकारोऽपूपविशेषः ।
5. 'उदि श्रयति यौतिपूद्वः' (3-3-49) इति घञ् ।
6. 'अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च' (3-3-122) इति संज्ञायां करणाधिकरणयोर्घञि निपात्यते । उद्यावः=भक्ष्यविशेषः ।
7. यौति अत्र रसादिकमिति यवः=धान्यविशेषः । 'पुंसि संज्ञायां घः—' (3-3-118) इति संज्ञायां घप्रत्ययः ।
8. 'दाम्नीशसयुयुज—' (3-2-182) इति करणे ष्टन्प्रत्ययः । यूयतेऽनेनेति योत्रम्=गोपालकानां करे स्थितो दण्डविशेषः ।
9. 'उणादयो बहुलम्' (3-3-1) इति ष्टन्प्रत्यये, 'अचो ङिति' (7-2-115) इति वृद्धिरिति काशिका (7-2-115) ।
10. स्त्रियां क्तिनि, 'श्र्युकः क्तिनि' (7-2-11) इति इणिनषेधे, 'ऊतियूतिजृति-सातिहेति कीर्तयश्च' (3-3-97) इति निपातनात् दीर्घः, अन्तोदात्तत्वे च । यूतिः=संघः, एकत्र समेषां समागमः । गव्यूतिः=कोशयुगम् ।
11. अन्दसि विषये ल्यपि, 'युल्लवोर्दीर्घः—' (6-4-58) इति दीर्घ इति ज्ञेयम् । लोके तु वृकि प्रयुत्य इति भवति ।

यावम् २, } यावम् २, } यियविषम् २, } योयूयम् २ ; }
 युत्वा २, } यावयित्वा, } यियविषित्वा २, } योयूयित्वा २ ; }
^१योनिः, ^२यूकः-यूका, ^३यूथः, ^४युवा-युवतिः, ^५यूपः, ^६यूषः, ^७योषा,
^८यवागूः ।

(1346) “यु जुगुप्सायाम्” (X-चुरादि:-1711. अक. सेद्. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

‘यावयेत जुगुप्सायाम्, मिश्रणे यौति, बन्धने ।

युनाति च युनीते च.....॥’ (श्लो. 24, इति देवः ।

“—‘युजु कुत्सायाम्’ इत्येके—योजयते” इति क्षीरस्वामी ।

यावकः-विका, युयावयिषकः-षिका, यावयिता-त्री, युयावयिषिता-त्री;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोटयतिवत् (205) ज्ञेयानि ।
 ल्युटि—यावनम्^A ।

(1347) “युगि वर्जने” (I-भ्वादि:-156. सक. सेद्. पर.)

युङ्गकः-ङ्गिका, युङ्गकः-ङ्गिका, युयुङ्गिषकः-षिका, योयुङ्गकः-ङ्गिका;
 युङ्गिता-त्री, युङ्गयिता-त्री, युयुङ्गिषिता-त्री, योयुङ्गिता-त्री; इत्याकाराणि
 रूपाणि यथासम्भवं भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । ^Bयुङ्गितः ।

1. ‘वहिथ्रियु—’ [द. उ. 1-21] इति निप्रत्ययः । युवन्यस्यामिति योनिः ।
2. ‘अजिषुयु—’ [द. उ. 3-24] इति कन्प्रत्ययः, धातोः दीर्घश्च भवति ।
 रूपे = क्षुद्रजन्तुः ।
3. ‘तिङ्गृष्ठगूथयूथप्रोथाः’ [द. उ. 6-37] इति थक्प्रत्यये निपात्यते । निपातनादेव
 धातोर्दीर्घश्च । यूथः = गजादिसंघातः ।
4. ‘कनिन् युवृषि—’ [द. उ. 6-51] इति कनिन्प्रत्ययः । यौति, यूयते
 वा इति युवा । छियाम्, ‘यूनस्तिः’ (4-1-77) इति तिप्रत्यये युवतिः ।
5. ‘कुषुगुभ्यश्च’ [द. उ. 7-5] इति षक्प्रत्ययः दीर्घश्च । यूपः = यज्ञपशुबन्धनकाष्ठः ।
6. ‘मूङ्ग्योर्लोपश्च’ [द. उ. 9-17] इति ऊष्प्रत्यये, धातूकारस्य लोपे च रूपम् ।
 यूपः = व्यजनम् । मण्डम् च इति केचित् ।
7. औणादिके [द. उ. 9-21] सप्रत्यये रूपम् । योषा = योषित् ।
8. ‘स्यु—’ [द. उ. 10-4] इत्यागूप्प्रत्यये रूपम् । यवागूः = पेया ।
- A. ‘निर्यावनः कुयुधि कुस्मयमान आस्त ॥’ धा. का. 2-37.
- B. ‘रिङ्गत्प्रियालिङ्गितमृङ्गप्रज्जमत्वज्जत्प्रमूनं रवितापयुङ्गितम् ॥’ धा. का. 1-21.

(1348) “युच्छ प्रमादे” (I-श्वादि:-214. अक. सेट्. पर.)

¹युच्छक:-च्छिका, युच्छक:-च्छिका, युयुच्छिषक:-षिका, योयुच्छक:-च्छिका; युच्छिता-त्री, युच्छयिता-त्री, युयुच्छिषिता-त्री, योयुच्छिता-त्री;
²प्रयुद्-प्रयुङ्-प्रयुशौ-^Aप्रयुशः; इतीमानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक-
क्लिश्यतिवत् (287) ज्ञेयानि ।

(1349) “युज समाधौ” (IV-दिवादि:-1177. अक. अनि. आत्म.)

समाधिः = चित्तवृत्तिनिरोधः ।

‘युनक्ति युङ्क्ते योगार्थे, समाधौ युज्यते श्यनि ।

युजेः संयमनार्थे वा णौ योजयति योजति ॥’ (श्लो. 64) इति देवः ।

योजक:-जिका, योजक:-जिका, युयुक्षक:-क्षिका, योयुजक:-जिका; योक्ता-
योक्त्री, योजयिता-त्री, युयुक्षिता-त्री, योयुजिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि रौघादिकभ्युनक्तिवत् (1162) ज्ञेयानि । ³प्रयुक्-प्रयुजौ-प्रयुजः,
^Bयुक्, ⁴युक्, ⁵योगी, ⁶युक्तः, युज्यमानः, योजयमानः,

1. उपदेशेऽयं धातुः युच्छ इत्येव पठितः । ‘छे च’ (6-1-73) इति तुकि, तस्य
इयुत्वेन चकारे च युच्छ इति सम्प्रयते । अत्र ण्युत्तिमित्तको गुणः कथं न ?
इति न शङ्क्यम्, अन्तरङ्गत्वेन प्रथमं तुकि लघूपधत्वाभावात् गुणो न । न
चात्र ‘वाणदिङ्गं वलीयः’ (परि-56) इति वचनात् प्रथमं गुणस्यापत्तिः कार्या;
मिमाश्रयत्वात्, इत्यन्यत्र विस्तरः ।
2. किपि, ‘च्छोः शङ्—’ (6-4-19) इति सलुक्कस्य छकारस्य शकारे, तस्य ‘वश्च—’
(8-2-36) इत्यादिना षकारे, जडत्वचत्वयोश्च रूपमेवम् ।
3. ‘सत्सूद्विषदुहदुहयुज—’ (3-2-61) इत्यादिना रोपसर्गात् किपि, (।
अत्र निरुपसर्गादपि किप्, सूत्रे ‘अपि’ शब्दस्वारस्यात् । युक्-युक्-युजः,
इत्यपि साधुः ।
4. जियां भावादौ सम्प्रदादित्वेन (व. 3-3-108) किपि रूपम् । ‘युजमापन्ना महर्षयः’
इति धातुवृत्ताबुदाहृतम् । अत्र युजम्=योगमित्यर्थः । काशिका
(7-1-71) द्रष्टव्याऽत ।
5. ‘सम्पृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसस्यजपारिदेविसंजवरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदह-
परिमुहदुपद्विषदुहदुहयुज—’ (3-2-142) इत्यादिना यथासम्भवं तच्छीलतद्धर्म-
तत्साधुकारिष्वर्थेषु घिनुणप्रत्यये, ‘चजोः कु घिण्यतोः’ (7-3-52) इति कुत्वम् ।
6. धातोरस्याकर्मकत्वात् ‘जोऽधिकरणे च धौव्य—’ (3-4-76) इति कप्रत्ययः ।
A. ‘अहूर्गचिताः परिमूर्च्छितवताः स्फूर्णमया अप्रयुशः कृतोच्छनाः ।’ धा. का. 1.29.
B. ‘कंसानुरोधयणनद्वन्मतिमद्युगर्च्यः.....॥’ धा. का. 2. 62.

^१योगः-परियोगः-पलियोगः, ^२युगम्, ^३संयुगः, ^४युयुक्षमाणः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1350) “युज संयमने” (X-चुरादिः-1807. सक. सेड्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘योगे च इति द्रुमे ।’ इति धा. का. व्याख्या (३-48) ।

‘युजेः संयमनार्थे वा णौ योजयति योजति ॥’ (श्लो. 64) इति देवः ।

योजकः-जिका, युयोजयिषकः-षिका, योजकः-जिका, ^४युयुक्षकः-क्षिका, योयुजकः-जिका; योजयिता-त्री, युयोजयिषिता-त्री, युयुक्षिता-त्री; योयुजिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकजोषयतिवत् (613) ज्ञेयानि । ^Bयोजयन् । योजना मानविशेषः ।

(1351) “युजिर् योगे” (VII-रूधादिः-1444. सक. अनि. उभ.)

‘युनक्ति युङ्क्ते योगार्थे, समाधौ युज्यते श्यनि ।’ (श्लो. 64) इति देवः ।

योजकः-जिका, योजकः-जिका, युयुक्षकः-क्षिका, योयुजकः-जिका; योक्ता-योक्त्री, योजयिता-त्री, युयुक्षिता-त्री, योयुजिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि रौधादिकभुनक्तिवत् (1162) ज्ञेयानि ।

1. ‘हलश्च’ (३-३-121) इति संज्ञायां घञि, कुत्वम् । योगः=चित्तवृत्तिनिरोधः । ‘योगे च’ (वा. ८-२-२२) इति वचनात् ‘परि’ इत्युपसर्गस्थस्य रेफस्य पाक्षिकं लक्षम् ।

2. संज्ञायां घञि, कुत्वे, उच्छादि (६-१-१६०) पाठाद् गुणो न । युगम्=चेतनाचेतनानां समाधिः ।

3. संज्ञायां घञि, कुत्वे, प्रतिजनादिषु (४-४-९९) पाठाद् गुणो न । संयुगः=समरः ।

4. आधृषीयत्वेन णिज्विकल्पः । णिजभावपक्षे, ‘त्यजिं यजिं युजिर्हृचिसज्जिमज्जतीन्—’ (भाष्ये ७-२-१०) इति व्याघ्रभूतिकारिकायामुपादानात् तत्र च सामान्येन देवादिक-रौधादिकयोः, णिजभावपक्षे औत्सर्गिकशब्दिकरणस्यास्य च ग्रहणस्य व्याख्यातृभिरुपादानादस्यानिद्वत्त्वमिति ज्ञेयम् । तेन सज्जन्ते रूपमेवम् ।

A. ‘वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ।’ भ. का. ३. ४१.

B. ‘कृष्णोऽथ बाहुयुगलैर्वहु योजयन्तम्.....’ धा. का. ३. ४८.

¹युजन्-ती, ²युजानः, ³प्रयुजानः-उपयुजानः, ⁴नियुजानः-
वियुजानः-उद्युजानः, ⁵योगी, ⁶युङ्^A-युजौ-युजः, ⁷अश्वयुक्-अश्वयुग्-
^Bमौज्जीयुक्-युजौ-युजः, ⁸युग्यम्-^Cयोग्यम्, ⁹प्रयोज्यः-नियोज्यः, ¹⁰योक्तम्,

1. शतरि, 'रुधादिभ्यः—' (3-1-78) इति विकरणप्रत्यये श्रमि, तस्य च मित्वेनान्त्यादयः परत्वेन प्राप्नोति, 'इतसोरलोपः' (6-4-111) इत्यकारलोपे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोरेवं रूपम् । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रियोह्या ।
 2. शानजन्ते, 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—' (3-2-129) इति चानजन्तेऽपि तुर्यं रूपम् ।
 3. 'प्रोपाभ्यां, युजेरयज्ञपात्रेषु' (1-3-64) इति अकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदम्-शानच् । 'द्वन्द्वे न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति' इत्यादिकल्पसूत्र-प्रयोगेषु यज्ञविषयकत्वात् परस्मैपदमेव ।
 4. 'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्' (वा. 1-3-64) इति वचनात् अत्रापि शानच् । स्वरः=अच्, आदौ अन्ते यस्योपसर्गस्य तदुपसृष्टादपि युजेस्तर्कानौ—इति वार्तिकार्थः ।
 5. 'सम्पृच—' (3-2-142) इत्यादिना घिनुणि, कुत्वे च रूपमेवम् ।
 6. 'ऋत्विग्दधृक्सदिदगुष्णिगञ्चुयुजिकृमां च' (3-2-59) इति किन्प्रत्ययः । 'युजेरसमासे' (7-1-71) इति नुमि, 'किन्प्रत्ययस्य कुः' (8-2-62) इति कुत्वे संयोगान्तलोपे च युङ् इति सम्प्रयते ।
 7. 'सत्सुद्विष—' (3-2-61) इत्यादिना सोपपदत् किपि, रूपमेवम् । 'युजेरसमासे' (7-1-71) इत्यत्र 'असमासे' इत्युक्तत्वात् न नुम् । अश्वयुक्=नक्षत्रविशेषः । अश्वेन युनक्ति इति वृत्तिः । नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः, 'रथेन तरतीति रथन्तरम्=साम' इत्यादिष्विव व्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतत् ।
 8. 'युग्यं च पत्रे' (3-1-121) इति पत्रे=वाहनेऽभिधेये क्यप्, कुत्वं च निपात्यते । नात्र नपुंसकलिङ्गस्य निपातने विवक्षितत्वम्; तेन 'युग्या—गौः' इत्यादयोऽपि साधवः । अन्यत्र, ण्यति, कुत्वे योग्यम् इति सिद्धयति ।
 9. 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (7-3-68) इति शक्यार्थे प्रपूर्वकस्य निपूर्वकस्य चास्य ण्यति कृत्वाभावो निपात्यते । अन्यत्र नियोग्यः, प्रयोग्यः इति साधुः ।
 10. 'दात्रीशसयुज—' (3-2-182) इत्यादिना करणे ऋप्रत्ययः । गुणे कुत्वे च योक्त्रम् इति सिद्धयति ।
- A. 'भ्रातरं युङ् मियः संख्ये घोषेणापूरयन् दिशः ॥' भ. का. 6. 119.
B. 'पिशङ्गमौज्जीयुजमर्जुनच्छर्वि वसानमेणाकिनमज्जनयुति ।' शि. व. 1. 6.
C. 'दृष्ट्वा ताममुचद् रामो युग्यायात इव श्रमम् ॥' भ. का. 6. 63.

¹अनुयोगी-प्रतियोगी, ²योगः-परियोगः-परियोगः-प्रयोगः-वियोगः-अनुयोगः, युक्तिः-³वाचोयुक्तिः, ⁴युगम्-संयुगम्, ⁵गोयुगः, ⁶युगम् इतीमानि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्ति ।

(1352) “युञ् बन्धने” (IX-क्रयादिः-1479. सक. अनि. उभ.)

‘यावयेत जुगुप्सायाम्, मिश्रणे यौति, बन्धने ।

युनाति च युनीते च ॥’ (श्लो. 24) इति देवः ।

यावकः-विका, यावकः-विका, ⁷युयूषकः-षिका, ⁸यियावयिषकः-षिका, योयूयकः-यिका; योता-योत्री, यावयिता-त्री, युयूषिता-यियावयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककवतिवत् (198) ज्ञेयानि ।

1. ‘भविष्यति गम्यादयः’ (3-3-3) इत्यत्र पाठात् भविष्यदर्थे औणादिके णिनिः, तत्रैव पाठात् कुत्वे चेति ज्ञेयम् ।
2. संज्ञायाम् घञि कुत्वे योगः इति भवति । ‘योगे च’ (वा. 8-2-22) इति ‘परि’ इत्यत्र रेफस्य लत्वे विकल्पेनेति ज्ञेयम् ।
3. किञि-युक्तिः इति सिध्यति । आक्रोशे गम्यमाने वाचः परस्मात् युक्तिशब्दे सति वाच इत्यत्र षष्ठ्याः, ‘...वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु’ (वा. 6-3-21) इत्यलुक् । वाचोयुक्तिः=वाग्जालः, वृथा जृम्भणमिति यावत् ।
4. घञि, प्रतिजनादिषु (4-4-99), उष्छादिषु (6-1-160) च पाठात् गुणो नेति ज्ञेयम् ।
5. “गां युनकीति गोयुगः ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1), न्यङ्कादिः (7-3-53) ।” इति क्षीरस्वामी । ‘अणि गुणाभावो न्यङ्कादित्वादेव ।’ इति क्षीरस्तरङ्गिणी-टीका । वस्तुतः इदं चिन्त्यम् । यतः, ‘द्वित्वे गोयुगच्’ (वा. 5-2-29) इति गोयुगच् इत्यस्य प्रत्ययत्वेन भाष्यवार्तिकादिषु स्मरणात् ।
6. ‘युजिश्चितिजां कुब्ज’ [द. उ. 7-33] इति मक्प्रत्यये, कुत्वे च रूपम् । युनकीति युगम्=मिथुनम् ।
7. ‘सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्वृयूर्णभरज्ञपिसनाम्’ (7-2-40) इत्यत्र ऊर्णुस्वाहचर्यात्, ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ (परि-83) इति वचनबलाच्च नास्य धातो-ग्रहणमिति अनिद्वत्वमेवास्तेति बोध्यम् । तेन सन्नन्ते सर्वत्र सनः कित्त्वे दीर्घे च एवं रूपम् ।
8. णिजन्तात् सनि, ‘ओः पुयण्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारोऽत्रापि धातौ भवतीति प्रदर्शनार्थं तत्र रूपमुपात्तम् ।

¹युनन्^A-ती, युनानः, इति सार्वधातुके रूपमिति विशेषः ।

(1353) “युत् भासने” (I-भ्वादिः-31. अक. सेट्. आत्म.)

योतकः-तिका, योतकः-तिका, युयोतिषकः-युयोतिषकः-षिका, योयुतकः-तिका; योतिता-त्री, योतयिता-त्री, युयोतिषिता-युयोतिषिता-त्री, योयुतिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोकतिवत् (197) ज्ञेयानि । ²वियोयुतत्^B-ती ।

(1354) “युध सम्प्रहारे” (IV-दिवादिः-1173. अक. अनि. आत्म.)

‘सम्प्रहारः=हननम् ।’ इति क्षीरस्वामी ।

योधकः-धिका, योधकः-धिका, युयुत्सकः-त्सिका, योयुधकः-धिका; योद्धा-योद्धी, योधयिता-त्री, युयुत्सिता-त्री, योयुधिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि । ³राजयुध्वा, ⁴सहयुध्वा,^C ⁵चापयोधी, ⁶प्रतियोधी, ⁷युध्यमानः,

1. शतरि, ‘क्रथादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्राप्रत्यये, ‘श्राभ्यस्तयोरतः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे, प्रत्ययस्य छित्त्वेनाङ्गस्य गुणनिषेधे चैवं रूपम् । शान-जन्तेऽपि प्रक्रियैवमूह्या ।
 2. यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपमेवम् । यङ्लुक्क्यपि द्विर्वचने कृते अभ्यासे गुणः । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (7-1-78) इति नुमिषेधः ।
 3. ‘राजनि युधिष्ठिरः’ (3-2-95) इति कर्मण्युपपदे कनिष्प्रत्ययः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । अत्रान्तर्भावित्यर्थार्थद् धातोः सकर्मकत्वमिति बोध्यम् । ‘भूते’ (3-2-84) इत्यधिकारे प्रत्ययस्यास्य विधानात् भूतकालिकत्वम् । स्त्रियाम्, ‘वनो न हशः—’ (वा. 4-1-7) इति निषेधाद् ङीत्रेफौ न ।
 4. ‘सहे च’ (3-2-96) इत्यनेन सहशब्द उपपदे धातोः कनिष् । सह योधितवान् सहयुध्वा । [जातिविशेषः ।
 5. ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ (3-2-81) इति णिनिः । चापयोधी = किरातादि-
 6. गम्यादिषु (3-3-3) पाठात् भविष्यत्काल औणादिको णिनिः । प्रतियोधी = यः प्रतिद्वन्द्वितया युद्धं करिष्यति स उच्यते ।
 7. शानचि दिवादिवाच्छयनि रूपमेवम् । युध्यति इत्यादिप्रयोगाणामुपपत्तिस्तु— ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (3-1-8) इति क्यजन्तत्वेन, दिवादेरवृत्तत्वेनाकृतिगण-त्वाद्वा साधुत्वमिति बोध्यम् ।
- A. ‘मोदस्कुतोऽथ कवरीं प्रयुनन् स रामः....॥’ धा. का. 3.5.
 B. ‘पृदाकुजित् वेगमयस्ततो ययौ वियोयुत्तत्काननजोतिनाऽध्वना ॥’ धा. का. 1.5.
 C. ‘संवित्तः सहयुध्वानौ तच्छर्त्ति खरदूषणौ ।’ भ. का. 5.37.

^१योधः-यौधः, ^२आयुधम्, ^३युद्धम्, ^४ईषद्योधनः-दुर्योधनः-सुयोधनः, ^५ईषद्योधः-
दुर्योधः-सुयोधः, ^६युयुधानः, ^७योधयन्-न्ती, ^८युधानः, ^९युध्मः,
^{१०}युयुत्सा, आयोधनम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1355) “युप विमोहने” (IV-दिधादिः-1235. सक. सेट्. पर.)

‘युपु—’ इति^{१०}धातुकाव्ये (2-67) पाठः ।

1. प्रज्ञादिषु (5-4-38) योधशब्दस्य पाठात् इयुपधलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा, पचादिपाठपरिकल्पनेनाच् । स्वार्थे तद्धितेऽणि विकल्पेन प्रवृत्ते तु योधः—यौधः इति रूपद्वयस्योपपन्नत्वं ज्ञेयम् ।
2. आदाय युध्यन्तेऽनेनेति आयुधम् । ‘घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहिनियुध्यर्थम्’ (वा. 3-3-58) इति वचनात् घञर्थे करणे कप्रत्यये, कित्त्वेन गुणनिषेधे च रूपमेवम् ।
3. ‘क्त्विक्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्यये धत्व-जश्त्वयोश्च रूपम् ।
4. ईषदायुपपदेषु, ‘भाषायां शासियुधि—’ (वा. 3-3-130) इति खलपवादो युक्प्रत्ययः । अत्रापि अन्तर्भावितण्यर्थाद्भातोः, विवक्षया वा सकर्मकत्वं बोध्यम् । कर्मणि प्रत्ययोऽयम् ।
5. ‘भाषायां शासियुधि—’ (वा. 3-3-130) इति युच् वा—इति प्रक्रियाकौमुदी । तन्मते युजभाषपक्षे खलप्रत्यये रूपाणां गेषां सिद्धिर्बोध्यम् ।
6. ‘बाहुलकादानचि द्वित्वम् ।’ इति मा. धा. वृत्तिः । बाहुलकादेव प्रत्ययस्य कित्त्वमपि बोध्यम् । तेन न गुणः ।
7. ‘बुधयुध—’ (1-3-86) इति कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले ण्यन्तात् परस्मैपदमेव । ‘ये चात्राकर्मकाः, तेषाम्, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इत्येव परस्मैपदे सिद्धे वचनमिदम्—अचित्तवत्कर्तृकार्थम् ॥’ इति काशिका (1-3-86) अत्रानुसन्धेया ।
8. ‘युधिवुधिवृत्तिभ्यः क्विच्’ [द. उ. 5-33] इत्यानञ्प्रत्यये, तस्य कित्त्वेन गुणनिषेधे च युधानः इति सिद्ध्यति । युधानः=रिपुः ।
9. ‘इषियुधि—’ [द. उ. 7-31] इति मङ्प्रत्ययः । युध्यतेऽस्मिन् राजेति युध्मः = शरत्कालः ।
10. एतत्पक्षे क्त्वायाम्, ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति इड्विकल्पः । इड्पक्षे ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इत्यमुं योगं परत्वात्, प्रतिपदविधित्वाच्च बाधित्वा, ‘रलो व्युपधात्—’ (6-4-16) इति कित्त्वविकल्पे युपित्वा—योपित्वा, इति रूपद्वयम् । इडभावपक्षे तु युपत्वा, इत्यपि रूपम् । वस्तुतस्तु उदित्वमस्य न प्रामाणिकम्—प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु युप इत्येव पाठात् ।
- A. ‘युयुत्सारहितो रानं ममारापहरन् वने ॥’ म. का. 9.125.

योपकः-पिका, योपकः-पिका, युयुपिषकः-युयोपिषकः-पिका, योयुपकः-पिका, योपिता-त्री, योपयिता-त्री, युयुपिषिता-युयोपिषिता-त्री, योयुपिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुप्यतिवत् (224) ज्ञेयानि । ^Aयोप्यम् ।

(1356) “यूष हिंसायाम्” (I-भ्वादिः-680. सक. सेट्. पर.)

यूषकः-पिका, यूषकः-पिका, युयूषिषकः-पिका, योयूषकः-पिका; यूषिता-त्री, यूषयिता-त्री, युयूषिषिता-त्री, योयूषिता-त्री; इत्याकाराणि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूपतिवत् (552) ज्ञेयानि । घञि—यूषः=मांसरसविशेषः ।

(1357) “यौट् बन्धे” (I-भ्वादिः-291. सक. सेट्. पर.) [अ]

‘—सम्बन्धे । सम्बन्धः=श्लेषः ।’ इति क्षीरस्वामि-मैत्रेयादयः ।

‘यौट्—’ इति शाकटायन-हेमचन्द्रप्रभृतयः पठन्ति । एतत्सर्वं ‘पाणिनिधातुपाठसमीक्षा’ नामकग्रन्थदर्शनेनास्माभिर्विवेचितमिति ज्ञेयम् । यौटकः-टिका, यौटकः-टिका, युयौटिषकः-पिका, योयौटकः-टिका; यौटिता-त्री, यौटयिता-त्री, युयौटिषिता-त्री, योयौटिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ^Bयौटितः ।

A. ‘किञ्चायोप्यविरोपिलोपक न वा लोभादिसंक्षोभिता ।’ धा. का. 2-67.

B. ‘प्रशौटदुस्त्रागणयौटितान्तिकान् मेटदृष्टपात्रेडितघोषमेहरान् ।’ धा. का. 1-39.

[अ] अत्र क्षीरतरङ्गिण्यामितः पूर्वम्—‘येष्टृ प्रयत्ने’ इति कश्चन धातुः भ्वादिषु पठितः । प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु ‘पष्टृ—’ इत्येव पाठस्योपलम्भात्, तुल्य-श्रवणनिमित्तकोऽयं सम्पातायातः पाठ इति कृत्वाऽस्माभिरयं परित्यक्त इति बोध्यम् ।

(1358) “रक आस्वादने” (X-चुरादि:-1737. सक. सेट्. उभ.)

‘—आसादने’ इति दुर्गसम्मतपाठ इति क्षीरस्वामिद्विणीतो ज्ञायते ।
‘क्षीरस्वामी ‘रग—’ इति पठति । ‘रघ—’ इति केचित् पठन्ति ।
राककः-किका, रिराकयिषकः-षिका; राकयिता-त्री, रिराकयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककाण्यतिवत् (159) ज्ञेयानि ।
^Aराकितः ।

(1359) “रक्ष पालने” (I-भ्वादि:-658. सक. सेट्. पर.)

रक्षकः-क्षिका, रक्षकः-क्षिका, रिरक्षिषकः-षिका, रारक्षकः-क्षिका;
रक्षिता-त्री, रक्षयिता-त्री, रिरक्षिषिता-त्री, रारक्षिता-त्री;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकतक्षतिवत् (691) ज्ञेयानि ।
²निरक्षी, ³प्रतिहाररक्षी,^B ⁴रक्षणः,^C रक्षणः, ⁵रक्षः-राक्षसः, ⁶रक्षिता,

1. क्षीरस्वामी ‘रग—’ इति पठित्वा “अन्यत्रार्थे घटादिः—रगे शङ्कायाम्... रगयति ।” इत्याह । तेन घटादिषु (भ्वादौ) ‘रगे शङ्कायाम्’ इति यत्स्वैः पठ्यते, तस्यार्थविशेषप्रयुक्ते घटादिपाठमन्वानः, चौरादिकत्वमप्यङ्गीकरोतीति ज्ञायते ।
2. ‘रक्षध्रुवसवपशां नौ’ (ग. सू. 3-1-134) इति प्रत्यादिषु वचनात् कर्तरि निपूर्वकादस्माणिनिः ।
3. प्रतिहारं=गृहाङ्गणदेशविशेषं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी । ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यण्प्रत्यये स्त्रियाम् अणन्तलक्षणे ङीपि रूपमेवम् ।
4. ‘यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ (3-3-90) इति भावे नङ्प्रत्ययः । ‘नेङ् वशि कृति’ (7-2-8) इतीप्तिषेधः ।
5. ‘असुन्’ [द. उ. 9-49] इत्यसुन्प्रत्यये रुमम् । रक्ष एव राक्षसः । प्रज्ञादि-त्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । अत्रेदमवधेयम् । ‘पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा’ नामके नव्यग्रन्थे ऋग्वेदे (10-68-1) प्रयुक्तं ‘रक्षमाणाः’ इति पदमुपादाय ‘वेगवदुत्पत्तने (धातोः) वृत्तिः ।’ इत्युक्तम् । तदनुसारेणात्र रक्षोराक्षस-शब्दयोरपि पालनार्थे वृत्तिर्न, अपि तु वेगवदुत्पत्तने वृत्तिरिति भाति । शांखा-यनारण्यके (7-20) ‘रक्षते’ इति प्रयुक्तत्वात्, प्रकृतकङ्मन्त्रेऽपि रक्षमाणाः इति शानजन्तत्वेन प्रयोगाच्च धातोरस्य कश्चित् वेदे उभयपदित्व-मपि भवतीति ज्ञायते ।
6. ताच्छील्ये ‘तृन्’ (3-2-135) इति तृन् ।
- A. ‘कृष्णोऽपि नाकिजनराकितलाग्यवीर्यः ॥’ धा. का. 3-41.
- B. ‘ततो नृपाणां श्रुतवैश्वत्ता पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।’ रघु. 6.20.
- C. ‘रक्षणं करोषि कस्मात् त्वं यन्नेनाख्यायतां शुभे ।’ भ. का. 7.63.

^१रद्-रक्षौ-रक्षः, गोरक्-गोरग्-गोरक्षौ-गौरक्षः; इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1360) “रख गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-136. सक. सेट्. पर.)

‘सर्पणे’ इति वोपदेवः ।

राखकः-खिका, राखकः-खिका, रिरखिषकः-षिका, रारखकः-खिका;
रखिता-त्री, राखयिता-त्री, रिरखिषिता-त्री, रारखिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककखतिवत् (141) ज्ञेयानि । शतरि
रखन्^A इति ।

(1361) “रखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-137. सक. सेट्. पर.)

“द्रमिडानाम् रिखिरपि—रिङ्गति” इति क्षीरस्वामी ।

मा. धा. वृत्तावपि एवमेव ।

रङ्गकः-ङ्गिका, रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका, रारङ्गकः-ङ्गिका;
रङ्गिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिषिता-त्री, रारङ्गिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्गतिवत् (140) ज्ञेयानि ।
^२परङ्गणम् ।

(1362) “रगि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-144. सक. सेट्. पर.)

रङ्गकः-ङ्गिका, रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका, रारङ्गकः-ङ्गिका;
रङ्गिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिषिता-त्री, रारङ्गिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । ^३रङ्गः^B
इति विशेषः ।

1. शुद्धाद्धातोः क्पि संयोगादिलोपे रूपमेवम् । प्यन्तात् क्पि तु संयोगान्तलोपे गोरक् इति रूपमिति विशेषः ।

2. ‘रषाभ्याम्—’ (8-4-1) इति णत्वम् । ‘इजादेः—’ (8-4-32) इति नियमस्तु ‘कृत्यचः’ (8-4-29) इति प्राप्तस्यैव । तेनात्र न नियमः ।

3. रङ्गन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणां मनांसीति = रङ्गः । ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञाया-मधिकरणे घञि रूपमेवम् ।

A. ‘रखच्छशं रङ्गितरङ्गु रिङ्गितदिपं लखत्केसरिलङ्गदारवम् ॥’ धा. का. 1-19.

B. ‘एखच्चकोरोत्करमिङ्गितं शुक्लैः प्रेङ्गलतावलगनरङ्गमण्डपम् ।’ धा. का. 1-20.

(1363) “रगे शङ्कायाम्” (I-भ्वादि:-785. अक. सेट्. पर.)

घटादिः ।

रागक:-गिका, रागक:-गिका, रिरगिषक:-षिका, रारगक:-गिका ;
रगिता-त्री, रगयिता-त्री, रिरगिषिता-त्री, रारगिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककखतिवत् (141) बोध्यानि ।
अस्य घातोः घटादित्वात् ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ परतः उपधाया
ह्रस्वः । अतः प्यन्ते रूपाणि सर्वाणि कखतिवत् (142) बोध्यानि ।

(1364) “रघि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-107. सक. सेट्. आत्म.)

रङ्गक:-ङ्घिका, रङ्गक:-ङ्घिका, रिरङ्गिषक:-षिका, रारङ्गक:-ङ्घिका ;
रङ्घिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिषिता-त्री, रारङ्घिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्घतिवत् (140) बोध्यानि ।

(1365) “रघि भावार्थः” (X-चुरादि:-1796. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । ‘—भासार्थः’ इति क्षीरस्वामी ।

रङ्गक:-ङ्घिका, रिरङ्गयिषक:-षिका ; रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककण्ठयतिवत् (150) ज्ञेयानि ।

(1366) “रच प्रतियत्ने” (X-चुरादि:-1865. अक. सेट्. उभ.)

कथादिः, अदन्तश्च ।

‘—कृत्याम्’ इति वोपदेवः इति पा. धा. स. । ‘—कृजर्थे च इति द्रुमे’
इति धा. का. (3-54) ।

¹रचक:-चिका, रिरचयिषक:-षिका ; रचयिता-त्री, रिरचयिषिता-त्री ;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि चौरादिककथयतिवत् (162) ज्ञेयानि ।
ल्यपि-²आरचय्य इति । क्तप्रत्यये-विरचितः । युचि-³रचना ।

1. घातोरस्यादन्तत्वेन अलोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधावृद्धिः न भवति ।

2. ल्यपि, ‘ल्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-56) इति णेरयादेशो रूपमेवम् ।

3. ‘ण्यासश्चन्यो युच्’ (3-3-107) इति स्त्रियां युचि रूपमेवम् ।

(1367) “रट परिभाषणे” (I-भ्वादि:-297. अक. सेट्. पर.)

राटक:-टिका, राटक:-टिका, रिरटिषक:-षिका, रारटक:-टिका;
रटिता-त्री, राटयिता-त्री, रिरटिषिता-त्री, रारटिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (148) बोध्यानि ।
¹परिराटी, ²परिराटकः, ³संरटितम्-^Aतः-तवान्, इमानि रूपाणि अस्य
घातोः विशेषः ।

(1368) “रठ परिभाषणे” (I-भ्वादि:-334. अक. सेट्. पर.)

बालमनोरमायां तु ‘रठ—’ ‘रठ इत्येके’ इति दृश्यते ।

राठक:-ठिका, राठक:-ठिका, रिरठिषक:-षिका, रारठक:-ठिका;
रठिता-त्री, राठयिता-त्री, रिरठिषिता-त्री, रारठिता-त्री;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिककठतिवत् (148) ज्ञेयानि ।
शतरि-^Bरठन्-न्ती ।

(1369) “रण शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-445. 795. अक. सेट्. पर.)[अ]

घटादिः ।

राणक:-णिका, राणक:-णिका-⁴रणक:-णिका, रिरणिषक:-षिका,
रंरणक:-णिका ;

1. ‘संपृचानुसंधाद्यधमाद्यसपरिसुसंयुजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरट—’ (3-2-142)
इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु धिनुप्रत्यये रूपम् ।

2. ‘निन्दहिंसकिलशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट—’ (3-2-146) इत्यादिना तच्छी-
लादिषु कर्तृषु वुञ्प्रत्यये रूपमेवम् ।

3. ‘नपुंसके भावे क्तः’ (3-3-114) इति भावे क्तप्रत्ययः ।

4. अयं गतावर्थे ‘घटादयो मितः’ (ग. सू. भ्वादिः) इति मित्संज्ञकः । मित्संज्ञक-
त्वात् ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ परतः उपधायाः ह्रस्वो णि । एवं
घटादित्वपक्षे ण्यन्ते सर्वत्र प्रक्रियोह्या । अन्यत्रार्थे राणयिता-त्री, इत्यादीनि
रूपाणि यथायथमूह्यानि ।

A. ‘अम्लेटकैश्चाकटुचाटुभाषितैरटैः पटसंरटितान् जनोश्चरैः ॥’ धा. का. 1. 39.

B. ‘वनाश्रयत्वेऽपि सकाठपर्यटद्गठन्मृगालीहठकर्मवर्जितान् ।’ धा. का. 1. 44.

[अ] अस्य घातोर्घटादित्वं गत्यर्थकत्वे भोजादिसम्मतम् । क्षीरस्वामिप्रभृतयोऽ-
नुवदन्ति च । पाणिनिसम्मतिरत्र नेत्यपि ज्ञेयम्

रणिता-त्री, राणयिता-रणयिता-त्री, रिरणिषिता-त्री, रंरणिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककणतिवत् (157) ज्ञेयानि । ¹रणः,
रणरणकः² इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । ^Aरणयन्-न्ती ।

(1370) “रद विलेखने” (I-भ्वादि:-53. सक. सेट्. पर.)

‘विलेखनम्=उत्पाटनम्’ इति क्षीरस्वामी । ‘विलेखने, तच्च विदारणम्,
क्षोभणं वा’ इति धा. का. (1.8) । भेदनम् इति मा धा. वृत्तिः ।
रादकः-दिका, रादकः-दिका, रिरदिषकः-षिका, रारदकः-दिका;
रदिता-त्री, रादयिता-त्री, रिरदिषिता-त्री, रारदिता-त्री;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककचतिवत् (144) ज्ञेयानि ।
³रदनः, ⁴रदः, ^Bरदन्-न्ती, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्ति ।

(1371) “रघ हिंसासंराद्धयोः” (IV-दिवादि:-1193. सक.सेट्.पर.)

‘रघ हिंसायाम्’ इत्येव प्रौढमनोरमादिषु पाठः । ‘—हिंसासंसिद्धयोः’
इति काशिकायां (7-2-45) दृष्टः पाठः ।

1. रणन्यस्मिन्निति विग्रहे ‘वशिरण्योरुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-58) इति अकर्तरि
च कारके अप्रत्यये रूपमेवम् । घञोऽपवादः । रणः=यज्ञः, संग्रामश्च ।
2. ‘घञर्थे कविधानम्’ (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये ‘कृञादीनां के द्वे भवतः’
(वा. 6-1-12) इति द्विवचने संज्ञायां कनि च रूपमेवम् । पृषोदरादित्वात् ह्लादि-
शेषाभावोऽभ्यासस्याकारश्च । रणरणकः=हल्लेखः ।
3. नन्यादेराकृतिगणत्वेन तत्र (3-1-134) पाठात् कर्तरि ल्युः । रदनः=दन्तः ।
‘करणाधिकरणयोश्च’ (3-3-117) इति ल्युटि रूपस्यास्य निष्पत्तिर्माधवधानु-
वृत्तौ यद्यपि प्रदर्शिता, तथापि तत्र नपुंसकाधिकारत्वात् क्षीरस्वामिप्रदर्शिता
(कर्तरि) व्युत्पत्तिरेव ज्यायसीति ज्ञेयम् ।
4. पचादि (3-1-134) पाठात् कर्तर्यन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘अगन्मनीषः कणयन्मुकुन्दमस्मान्वियोगं रणयन् स दूतः ।’ धा. का. 2-9.
- B. ‘पलान्यखाद्यानि खदन् बदद्रपुः गदन् अवाच्यानि रदन् सतां मनः ।’

^१रन्धकः-न्धिका, रन्धकः-न्धिका, ^२रिरधिषकः-रिरत्सकः-त्सिका,
 रारधकः-धिका ;
 रधिता-^३रद्धा-रद्धी, रन्धयिता-त्री, रिरधिषिता-रिरत्सिता-त्री, रारधिता-त्री ;
^४रधयन्-न्ती, रन्धयन्-न्ती, रिरधिषन्-रिरत्सन्-न्ती ; —
 रधिष्यन्-^५रत्स्यन्-न्ती-ती, रन्धयिष्यन्-न्ती-ती, रिरधिषिष्यन्-रिरत्सिष्यन्-
 न्ती-ती ;
 व्यतिरध्यमानः, रन्धयमानः, व्यतिरिरधिषमाणः-व्यतिरिरत्समानः, रारध्यमानः ;
 व्यतिरधिष्यमाणः-व्यतिरत्स्यमानः, रन्धयिष्यमाणः, व्यतिरिरधिषिष्यमाणः-
 व्यतिरिरत्सिष्यमाणः, रारधिष्यमाणः ;
 सुरत्-सुरधौ-सुरधः ; — —
^६रद्धम्-रद्धः-रद्धवान्, रन्धितम्-तः, रिरधिषितः-रिरत्सितः, रारधितः-तवान् ;
 रन्धः, ^७रन्धनः, ^८साधुरन्धी,

1. 'रधिजभोरचि' (7-1-61) इति अत्रादिप्रत्ययेषु सर्वत्र नुमागमः । प्यन्तेषु च णिज्जिन्मित्तको नुमागमः सर्वत्र बोध्यः ।
2. 'रधादिभ्यश्च' (7-2-45) इति इङ्गिकल्पः । इदपक्षे, 'नेत्यलिटि रधेः' (7-1-62) इति जुम्निषेधः । इडभावपक्षे 'खरि च' (8-4-55) इति चत्वे रिरत्सकः इत्यादीनि रूपाणीति सन्नन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
3. तृचि, इडभावपक्षे, 'झषस्तथोर्धोऽधः' (8-2-40) इति धत्वे जश्त्वे च रूपमेवम् ।
4. शतरि दिवादिवाच्छयनि रूपमेवम् । स्त्रियां जुम्निवकल्पः ।
5. स्यप्रत्ययेऽपि इडभावपक्षे धातुधकारस्य चत्वेन तकार इति हेयम् ।
6. रधाद्यष्टकान्तर्गतत्वेन धातोर्वैकल्पिकेदृक्त्वात्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीप्तिषेधः । नच रधादिव्यतिरिक्तेषु धातुषु 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इत्यस्य चरितार्थत्वात्, 'रधादिभ्यश्च' (7-2-45) इत्यस्य परत्वाच्च निष्ठायां पि इतिषेधं बाधित्वा इङ्गिकल्प एव तृजादिधिव न्याय्य इति वाच्यम् ; 'निषेधाश्च बलीयांसः' (परि. 122) इति न्यायेन, पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याच्च 'पर्जन्यवलक्षणं प्रवर्तते' (परि. 121) इति न्यायेन रधादिषु विषयेऽपि निष्ठायाम् इतिषेधस्यैव प्रामाणिकत्वात् । विस्तरस्तत्वन्यत्र ।
7. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्त्यये नुमागमः ।
8. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति णिनिः । काशिकायाम् (7-1-61) प्रयुक्तोऽयम् ।

^१रेधिवान्, रन्धः, रिरधिषुः-रिरत्सुः, ^२रारन्धः ;

रधितव्यम्-रद्धव्यम्, रन्धयितव्यम्, रिरधिषितव्यम्-रिरत्सितव्यम्, रारधितव्यम् ;

रन्धनीयम्, रन्धनीयम्, रिरधिषणीयम्-रिरत्सनीयम्, रारधनीयम् ;

राध्यम्, रन्ध्यम्, रिरधिष्यम्-रिरत्स्यम्, रारध्यम् ;

ईषद्रन्धः-^३दूरन्धः-सुरन्धः ;

रध्यमानः, रन्ध्यमानः, रिरधिष्यमाणः-रिरत्स्यमानः, रारध्यमानः ;

रन्धः, रन्धः, रिरधिषः-रिरत्सः, रारधः ;

^Aरधितुम्-रद्धुम्, रन्धयितुम्, रिरधिषितुम्-रिरत्सितुम्, रारधितुम् ;

रद्धिः, रन्धना, रिरधिषा-रिरत्सा, रारधा ;

रन्धनम्, रन्धनम्, रिरधिषणम्-रिरत्सानम्, रारधनम् ;

रधित्वा-रद्ध्वा, रन्धयित्वा, रिरधिषित्वा-रिरत्सित्वा, रारधित्वा ;

अनुरध्य, अनुरन्ध्य, प्ररिरधिष्य-प्ररिरत्स्य, प्ररारध्य ;

रन्धम् २, } रन्धम् २, } रिरधिषम् २-रिरत्सम् २, }
रधित्वा-रद्ध्वा २, } रन्धयित्वा २, } रिरधिषित्वा २-रिरत्सित्वा २, }

रारधम् २ ; }
रारधित्वा २. }

1. लिटः कसौ, 'अत एकद्वयमध्ये—' (6-4-120) इत्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः, 'वस्वेकाजाद्वयसाम्' (7-2-67) इतीडागमे, नुमागमे, संयोगान्तत्वेन 'असंयोगालिङ् कित्' (1-2-5) इति कित्त्वाप्राप्तावपि औपदेशिकं कसुप्रत्ययगतं कित्त्वमाश्रित्योपधानकारलोपे रेधिवान् इति सम्पद्यते । अत्रैवंरूपनिष्पत्ति-विषये आक्षेपसमाधानप्रकारौ न्यासे (7-1-62) द्रष्टव्यौ । कसोऽल्लान्दसैकान्त्या-भावप्रतिपादनं तु 'नेटयलिङि रधेः' (7-1-62) इत्यत्र भाष्यप्रक्षीपोद्घोते द्रष्टव्यम् ।
 2. यङन्तात् पचायचि (3-1-13), यङो लुकि, 'रधिजमोरचि' (7-1-61) इति नुम् ।
 3. दुष्पपदाद्ध्येः कृच्छार्थे खल् । 'रो रि' (8-3-14) इति रेफलोपे, 'दूलोपे पूर्वस्य—' (6-3-111) इति दीर्घः ।
- A. 'अक्षं रधितुमारेमे रद्धा लहानिवासिनाम् ॥' भ. का. 9-29.

(1372) “रन्ज रागे” (I-भ्वादिः-999. अक. अनि. उभ.)

‘रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥

रागार्थे शब्दयनोर्द्वे द्वे — ’ (श्लो. 57-59) इति देवः ।

¹रञ्जकः-ञ्जिका, ²रञ्जकः-ञ्जिका, रजकः-जिका, ³रिरङ्क्षकः-क्षिका,
⁴रारजकः-जिका ;

रङ्क्ता-रङ्क्ती, रञ्जयिता-रजयिता-त्री, रिरङ्क्षिता-त्री, रारजिता-त्री ;
⁵रजन्-न्ती, रञ्जयन्-न्ती [पक्षिणः], रजयन्-न्ती [मृगान्], रिरङ्क्षन्-न्ती ;—
रङ्क्षयन्-न्ती-ती, रञ्जयिष्यन्-रजयिष्यन्-न्ती-ती, रिरङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती ;—
रजमानः, रञ्जयमानः-रजयमानः, रिरङ्क्षमाणः, रारज्यमानः ;
रङ्क्ष्यमाणः, रञ्जयिष्यमाणः-रजयिष्यमाणः, रिरङ्क्षिष्यमाणः, रारजिष्यमाणः ;
⁶अनुरक्-अनुरग्-अनुरजौ-अनुरजः ; — — —

1. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।’ इत्यभियुक्तोक्तैरयं धातुरूपदेशे नकारो-
पचः । सन्धिवशाञ्जकार इति बोध्यम् ।
2. ण्यन्ते सर्वत्र मृगरमणभिन्नार्थे नलोपाभावादेवमेव रूपम् । ‘रजको मृगाणाम्’
इत्यत्र तु ‘रञ्जेर्णौ मृगरमणे’ (वा. 6-4-24) इति नलोपे, ‘जनीजृक्नपुरञ्जोऽ-
मन्ताश्च’ (ग. सू. भ्वादिः) इति मित्संज्ञायां ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92)
इत्युपघाह्रस्वः । एवमेवार्थभेदादुपद्वयस्योपपत्तिः सर्वत्र बोध्या । मृगरमणम्=
आखेटकः इत्येके । “परे तु ‘रजयाश्चकार विरजाः स मृगः —’ (किराता-
र्जुनीये 6-24) इति भारविप्रयोगात् मृगरमणं यथाश्रुतमेव । एव
भगवता ‘रञ्जयति वज्राणि’ (भाष्ये 6-4-24) इति प्रत्युदाहृतम् इत्याहुः ।”
इति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितमिहावधेयम् । एतेन ‘राजर्विकल्पो
रजयन्’ इति क्षीरतरङ्गिण्युपात्तवचनस्याप्युपपत्तिर्हेया । मृगरमणम्=
मृगाणाम् रमणमिति बोध्यम् । ‘जनीजृक्नपुरञ्जः—’ (ग. सू. भ्वादिषु)
इत्यत्रार्थविशेषोपादानाभावात् यथाश्रुतार्थे रागेऽपि मित्वमिति हेयम् । ‘मृग-
रमणम्=मृगक्रीडा ।’ इति न्यासः ।
3. सजन्ते सर्वत्र धातुजकारस्य कुत्वेन गकारे, उपधानकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः,
सनः सकारस्य षकारे, चत्वे च रूपमेवम् ।
4. यङ्निमित्तक उपधानकारलोपे, अभ्यासे दीर्घे च रूपमेवम् ।
5. शतरि शपि, ‘रञ्जेश्च’ (6-4-26) इत्युपधानकारलोपः ।
6. क्पि, उपधानकारलोपे कुत्वे चत्वेविकल्पे च रूपमेवम् ।

रक्तम्-रक्तः-रक्तवान्, ^१विरक्तः-रक्तम्, रञ्जितः-रजितः^A, रिरङ्क्षितः,
रारजितः-तवान् ;
रज्जः, ^२रागी, ^३रज्जनः, ^४मनोऽनुरज्जनः, ^५रजकः-रजकी, ^६रज्यन्-न्ती-ती,

1. विरक्तः, रक्तम् इत्यत्र 'क्वित्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तः ।
2. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'सम्पृचानुरुध.....त्यजरजभजातिचरापचरागुपाभ्याहनश्च' (3-2-142) इति धिनुण् । प्रकृतसूत्रे 'रज्ज' इति निपातनात् धिनुण्यपि उपधानकारलोपः । तदुक्तं भाष्ये—'धिनुणि निपातनात् सिद्धम्' (भाष्यम् 6-4-24) इति । णित्वादुपधावृद्धौ, 'चजोः कु धिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम् । अनुरागी इत्यादयस्तु घञन्तात् मत्वर्थीय इति प्रत्यये साधन इति बोध्यम् ।
3. रजति, रजते वा इति रज्जनः । बाहुलकात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति कर्तरि ल्युट् । यद्वा, 'शिल्पिनि ध्वन्' (3-1-145) इति सूत्रभाष्ये 'नृतिखनिरञ्जिभ्यः—' इति वचनात् कर्तरि ध्वन् । न चात्र नलोपः शङ्क्यः, 'कित एवैते औणादिकाः' इति षष्ठभाष्यात् (6-4-24) औणादिकक्युन्प्रत्ययान्त एव नलोप इत्येतदुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात् इत्यलमत्र ।
4. मनांस्यनुरज्यतीति मनोऽनुरज्जनः । नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्मण्युपपदे कर्तरि ल्युट् । गौरादि (4-1-41) पाठात् स्त्रियां ङीप् । एवमेव रसिकरञ्जनी-प्रभृतयः शब्दाः साधवः । रसिकरञ्जनी इति प्रयोगसत्त्वे तु 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति णिनिप्रत्यये, 'कृन्नेभ्यो ङीप्' (4-1-5) इति ङीप् तस्य साधुत्वं बोध्यम् ।
5. 'शिल्पिनि ध्वन्' (3-1-145) इत्यत्र, 'नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम्' इति भाष्यात् कर्तरि ध्वन् । वस्तुतस्तु षष्ठे (6-4-24) "कित एवैते औणादिकाः ।" इति भाष्येण 'रजकरजनरजस्सूपसंख्यानं कर्तव्यम्' (वा. 6-4-24) इति चार्तिकप्रत्याख्यानपरेण, 'रजकः इत्यत्र 'क्युन् शिल्पिसंज्ञयोः—' [द. उ. 3-5] इति क्युन्प्रत्ययः । रजकी इति 'पुंयोगादाख्यायाम्' (4-1-48) इति ङीप् । अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यम् इति भाष्यकाराभिप्रायः । " इति कैयटेन च निर्णीतत्वात् अत्र प्रयोगे ध्वन् न, क्युनेवेत्यतः न्यास-पदमञ्जरीदय उपेक्ष्याः । तदुक्तम् शब्दकौस्तुभे—'एवञ्च, भाष्यमते नृतिखनिभ्यामेव ध्वन् । न तु रज्जेः इति स्थितम् ।" (3-1-145) इति । विस्तरस्त्वभ्यत्र ।
6. 'कुषिरजोः प्राचां इयन् परस्मैपदं च' (3-1-90) इति कर्मकर्तरि विकल्पेन इयन्प्रत्ययः परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । एतच्च व्यवस्थितविभाषेति काशिकादिषु स्पष्टम् । इयनः अपिसर्वधानुकरत्वेन छिद्रस्त्रावः । तेन, 'अनिदिताम्—' (6-4-24) इति उपधानकारलोपः । स्त्रियाम्, 'आच्छी-नयोर्नुम्' (7-1-80) इति नुम्बिकल्पः ।
- A. 'कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥' शि. व. 6. ७.

रज्यमानः [वस्त्रः स्वयमेव], रञ्जः-रजः, रिरङ्क्षुः, रिरञ्जयिषुः-रिरजयिषुः,
रारञ्जः ;

रङ्क्तव्यम्, रञ्जयितव्यम्-रजयितव्यम्, रिरङ्क्षितव्यम्, रारजितव्यम् ;
रञ्जनीयम्, रञ्जनीयम्-रजनीयम्, रिरङ्क्षणीयम्, रारजनीयम् ;
^१रङ्ग्यम्, रञ्ज्यम्-रज्यम्, रिरङ्क्ष्यम्, रारज्यम् ;

ईषद्रञ्जः-दूरञ्जः-सुरञ्जः ; — — —

^२रज्यमानः, रञ्ज्यमानः-रज्यमानः, रिरङ्क्ष्यमाणः, रारज्यमानः ;
विरागः-^३वैरङ्गिकः-आश्चर्यो ^४रागः, अन्यद्रागः, ^५रङ्गः, ^६रङ्गः, रञ्जः-रजः,
रिरङ्क्षः, रारजः ;

रङ्क्तुम्, रञ्जयितुम्-रजयितुम्, रिरङ्क्षितुम्, रारजितुम् ;
विरक्तिः, रञ्जना-रजना, रिरङ्क्षा, रिरञ्जयिषा-रिरजयिषा, रारजा ;
रञ्जनम्, रञ्जनम्-रञ्जनी, रजनम्-रजनी, रिरङ्क्षणम्, रारजनम् ;
रक्त्वा, रञ्जयित्वा-रजयित्वा, रिरङ्क्षित्वा, रारजित्वा ;

1. निष्ठायामनिर्दत्वात् प्यति, 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे रूपमेवम् ।
2. यगात्मनेपदयोरपवादत्वेन इयन्परस्मैपदयोर्विहितयोरपि, 'कुषिरजोः प्राचाम् —' (3-1-90) इत्यत्र 'प्राचा' प्रहणात् पक्षे यगात्मनेपदे भवत इति रूप-स्यास्यापि साधुत्वं बोध्यम् ।
3. विपूर्वकादस्माद् भावे घञि, 'घञि च भावकरणयोः' (6-4-27) इति उपधान-कारलोपे, 'अत उपधायाः' (7-2-116) इत्युपधाभूताकारस्य वृद्धौ, 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वे च विरागः इति सम्पद्यते । तस्मात् 'विरागमर्हति' इत्यर्थे, 'छेदादिभ्यो नित्यम्' (5-1-64) इति ठक्प्रत्यये, 'विरागो विरङ्गं च' (ग. सू. 5-1-64) इति गणपाठात् प्रकृतेर्विरङ्गादेशे, आदिश्रद्धौ च वैरङ्गिकः इति रूपमिति बोध्यम् ।
4. रज्यतेऽनेनेति रागः । करणे घञि, 'घञि च भावकरणयोः' (6-4-27) इत्युपधानकारलोपे, उपधाभूताकारस्य वृद्धौ कुत्वे च रूपमेवम् । अन्यद्रागः इत्यत्र, 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य अन्यस्य दुग् आशीराशास्थास्थितोत्सुकोत्तिकारक-रागच्छेषु' (6-3-99) इति रागशब्दे परत अन्यशब्दस्य दुगागमः ।
5. रज्यति प्रेक्षकाणां मनांस्यत्रेत्यर्थेऽन्तर्भावितण्यथाद्धातोरधिकरणे घञि कुत्वे रूप-मेवम् । रङ्गः=नाटकादीनां प्रेक्षणस्थानम् ।
6. 'हलश्च' (3-3-121) इत्यनेन संज्ञायां घञि, 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (3-3-118) इति घप्रत्यये वा सति कुत्वे रूपमेवम् । रङ्गः=देशविशेषः, देवश्च ।

विरज्य, विरञ्ज्य-^१विरजय्य, विरिरङ्क्ष्य, विरारज्य ;
 रञ्जम् २, } ^२रञ्जम् २-राञ्जम् २-रजम् २-राजम् २, } रिरङ्क्षम् २, }
 रक्त्वा २, } रञ्जयित्वा २-रजयित्वा २, } रिरङ्क्षित्वा २, }
 रारजम् २ ; } ^३रजकः-रजकी, ^४रजनः-रजनी, ^५रजतम्, ^६रजः ।
 रारजित्वा २ ; }

(1373) “रञ्ज रागे” (IV-दिवादिः-1167. अक. अनि. उभ.) [अ]

‘रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥

रागार्थे शब्दयनोर्द्वे द्वे..... ।’ (श्लो. 57-58) इति देवः ।

1. प्यन्तात् क्त्यो ल्यपि मृगरमणार्थे नकारलोपे, मित्संज्ञकत्वात् उपधाह्रस्वे च ‘ल्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-56) इति णेरयादेशे रूपमेवम् ।
 2. ‘जनीजृप्वनसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ (ग. सू. भ्वादिषु) इत्यत्रार्थविशेषानिर्देशपुरस्सरं मित्वानुशासनात्, अनुपधात्वेऽपि रञ्जम् 2-राञ्जम् 2 इति दीर्घविकल्पः, ‘चिण्मुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्’ (6-4-93) इति सूत्रेण भवतीति माधवः । मृगरमणार्थे नलोपपक्षे तु रजम् 2-राजम् 2 इति द्विरूपविषये न विप्रतिपत्तिरिति हेयम् ।
 3. ‘क्युन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि’ [द. उ. 3-5] इति क्युन्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य क्त्वादुपधानकारलोपः ।
 4. ‘रजः क्युन्’ [द. उ. 5-24] इति क्युन्प्रत्ययः । रजति रज्यते वाऽनेनेति रजनः=रजकः, रागश्च । ‘स च बाहुलकात् टिद्वष्टव्यः ।’ इति कैयटोक्तेः (6-4-24) त्रियां ङीपि रजनी रात्रिः, हरिद्रा च ।
 5. ‘पृथिरञ्जिभ्यां कित्’ [द. उ. 6-15] इति अतच्प्रत्यये, क्त्वेनानुनासिलोपे च रूपम् । रजन्तेऽस्मिन् जना इति रजतम्=लोहविशेषः । “रजतस्य विकारो राजतम्—‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ (4-3-154) इति षष्ठ्यन्तात् विकारोऽञ्-प्रत्ययः । अत्र, ‘अनुदात्तादेः—’ (4-2-44) इत्येवाजि सिद्धे पुनरञ्जिधानम्, ‘मयङ्वैतयोः—’ (4-3-143) इति विकारमयटो बाधनार्थम् ।” इति मा. धा. वृत्तिः । एतेन ‘रजतमयम् पात्रम्’ इति छान्दसानां प्रयोगोऽपाणिनीय इति हेयम् ।
 6. ‘भूरञ्जिभ्यां कित्’ [द. उ. 9.76] इत्युन्प्रत्ययः, स च किञ्च भवति । रजः=अशुभम्, रेणुश्च ।
- [अ] धातोरस्यापि ‘जनीजृप्वनसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ (ग. सू. भ्वादिषु) इत्यत्र ग्रहणं हेयम् । क्षीरस्वामिना “स्वरितेत्त्वार्थं विकरणार्थं च इह (दिवादिषु) पाठः ।” इत्युक्तम् । भ्वादिष्वपि उभयपदित्वस्याविशिष्टत्वात् तत्रापि स्वरितेत्त्वर्थेवाङ्गीकाराच्च चिन्त्यमिदमिति हेयम् । विकरणार्थं स्वरार्थमिति स्यादिति भाति ।

रञ्जकः-ञ्जिका, रञ्जकः-रजकः-ञ्जिका-जिका, रिरङ्क्षकः-क्षिका,
 रारजकः-जिका ; रङ्क्ता-रङ्क्ती, रञ्जयिता-रजयिता-त्री, रिरङ्क्षिता-त्री,
 रारजिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकरजतिवत् (1372)
 ज्ञेयानि । शतरि ^१रज्यन्-न्ती, इति, शानचि, रज्यमानः इति च भवति ।
 भौवादिकधातुवत् सर्वाण्यपि विशेषरूपाण्यस्मादपि भवन्तीति च बोध्यम् ।
 धिनुणि-^Aरागी ।

(1374) “रप व्यक्तायां वाचि”

(I-भ्वादिः-401. अक. सेद्. पर.)

‘—वचसि क्लैये’ इति दशपाद्युणादिवृत्ति (I-111) पाठः ।

रापकः-पिका, रापकः-पिका, रिरपिषकः-षिका, रारपकः-पिका ;
 रपिता-त्री, रापयिता-त्री, रिरपिषिता-त्री, रारपिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि भौवादिकचपतिवत् (497) ज्ञेयानि । ^२राप्यम्, ^३रिपुः इमौ रूपौ
 विशेषेण भवतः इति ज्ञेयम् ।

(1375) “रफ गतौ” (I-भ्वादिः-413. सक. सेद्. पर.)

धातुममुं हिंसार्थं पठति कण्ठः इति क्षीरस्वामी ।

राफकः-फिका, राफकः-फिका, रिरफिषकः-षिका, रारफकः-फिका ; रफिता-त्री,
 राफयिता-त्री, रिरफिषिता-त्री, रारफिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि भौवादिकचपतिवत् (497) बोध्यानि ।

1. शतरि शपो दिवादित्वाच्छयनि, तस्यापित्सार्वाधातुकत्वेन द्विद्वावात्, ‘अनि-
 दितां हल उपधायाः क्ङिति’ (6-4-24) इत्युपधानकारलोपः ।

2. ‘आसुयुवपिरपि—’ (3-1-126) इति ण्यत् । यतोऽपवादः ।

3. ‘रपेरिषोपधायाः’ (द. उ. 1-111) इति कुप्रत्ययः, उपधायाः इच्च भवति ।
 रिपुः=वैरी । अत्र द. उ. टिप्पण्याम् “इक्षेतवनवासिना रपेहिं-
 सार्थत्वमाश्रित्य रिपुशब्दो निरुक्तः । तथाहि—“रपति दिनस्ति इति
 रिपुः=शत्रुः । संज्ञाशब्देषु धातोरर्थान्तरवृत्तित्वमस्ति । तथाद्युक्तम्—‘धातो-
 स्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।’ इति ” [पृष्ठम् 14. 15.)
 इत्युक्तम् ।

A. ‘एता देवानुरोधिभ्यो द्वेषिभ्य इव रागिणम् ।’ भ. का. 7. 9.

(1376) “रफि गतौ” (I-भ्वादि:-414. सक. सेट्. पर.)

केचित् हिंसार्थकत्वमस्याङ्गीकुर्वन्तीति क्षीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते ।

रम्फक:-म्फिका, रम्फक:-म्फिका, रिरम्फिषक:-षिका; रारम्फक:-म्फिका;
रम्फिता-त्री, रम्फयिता-त्री, रिरम्फिषिता-त्री, रारम्फिता-त्री;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकम्पतिवत् (166) बोध्यानि ।
अस्य घातोः गत्यर्थकत्वात् ण्यन्तात् शानचि-रम्फयमाणः, रम्फयिष्यमाणः
इति विशेषः । घञि-^Aसुरम्फः ।

(1377) “रब्बि शब्दे” (I-भ्वादि:-376. अक. सेट्. आत्म.)

रम्बक:-म्बिका, रम्बक:-म्बिका, रिरम्बिषक:-षिका, रारम्बक:-म्बिका;
रम्बिता-त्री, रम्बयिता-त्री, रिरम्बिषिता-त्री, रारम्बिता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकम्पतिवत् (166) ज्ञेयानि ।
¹रम्बणः, ²सुरम्बी, ³हेरम्बः, ^B अस्य घातोः इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1378) “रभ राभस्ये” (I-भ्वादि:-974. अक. अनि. आत्म.)

राभस्यम्=कार्योपक्रमः । अयं प्रायेण आङ्पूर्वक एव प्रयुज्यते ।

1. ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति, ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकायुच्’ (3-2-148) इति वा युच् ताच्छीलिकः ।
2. ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
3. हे इत्येवं रम्बते इति हेरम्बः=विनायकः । पचायचि रूपमेवम् । ‘के रम्बते—
करम्बः । स्वर्णं रत्नकरम्बितम्, कृवश्च चित् (‘कृवश्च’ द. उ. 7-17)
इत्यम्बज् वा’ इति क्षीरतरङ्गिण्यामुक्तम् । “‘हः शङ्करे हरौ हंसे रणरोमाश-
वाजिषु’ इति नानार्थरत्नमाला । ‘हे उषसि रम्बते’ इति स्वामी ।” इति
अमरसुधा (1-38) ।
- A. ‘हयैः सुरम्फैर्दुतमर्बतो रवेः पर्वद्विरालम्ब्येत रक्तिमा करैः ।’ धा. का. 1-54.
- B. ‘सकम्पहेरम्बसमानलम्बनाः.....’ धा. का. 1-49.

^१आरम्भकः-म्भिका, ^२रम्भकः-म्भिका, ^३रिप्सकः-प्सिका, रारभकः-भिका ;

^४आरब्धा-ब्धी, रम्भयिता-त्री, रिप्सिता-त्री, रारभिता-त्री ;

— रम्भयन्-न्ती, रम्भयिष्यन्-न्ती-ती ; —

^५आरभमाणः, [भोक्तुम्] आरभमाणः, रम्भयमाणः, रिप्समानः, रारभ्यमाणः,

रप्स्यमाणः, रम्भयिष्यमाणः, रिप्सिष्यमाणः, रारभिष्यमाणः ;

सुरप्-सुरभ्-सुरभौ-सुरभः ;

आरब्धम्-ब्धः, रम्भितम्-तः, रिप्सितम्, रारभितम्-तः-तवान् ;

1. 'रमेरशब्दिलोः' (7-1-63) इति, अजादिषु प्रत्ययेषु शब्दिलवर्जं नुमागमः । एवमेव घञादिष्वपि ज्ञेयम् । "काशकृत्स्नधातुपाठोऽयकृत्स्नडटीकायां रभकः रभः, रभमाणः, रभणीयम् इत्यादिप्रयोगेषु नुमोऽदर्शनात् वस्तुतः सानुपज्ञाः आरम्भः, आरम्भणम् इत्येवमादयः प्रयोगाः न रभधातोः, किं तर्हि ? सानुपज्ञस्य रम्भधातोः...." इत्यादिकं क्षीरतरङ्गिणीटिप्पणे (पुटे 151) सुदूरं विचारितम् । तत्र पाणिनीयधातुपाठकोशेषु कुत्रापि सानुपज्ञस्य रम्भधातोर्लुप्ताभावात् प्रमाणं सूर्यमिति बोध्यम् । 'रेभृ शब्दे' इति भौवादिकस्य धातोः दुर्गासम्मतं 'रभि शब्दे' इति पाठमाश्रित्य निर्वहं केचित् कुर्वन्ति । तदपि दुर्गान्यैस्तत्पाठानादरात् न प्रमाणमिति बोध्यम् ।
2. ण्यन्ते ण्वुलि, 'अत उपधायाः' (7-2-116) इति प्राप्तां परामपि वृद्धिं बाधित्वा, 'रमेरशब्दिलोः' (7-1-63) इति नुम् नित्यत्वाद्ववति ।
3. सज्जन्ते, 'सनि मीमाधुरभ -' (7-4-54) इत्यादिना इस् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-58) इत्यभ्यासलोपः । 'स्कोः—' (8-2-29) इति सलोपः । भकारस्य चत्वेन पकारः ।
4. तृजादिषु 'झषस्तयोः—' (8-2-40) इति घट्टे, जश्त्वे च रूपमिति ज्ञेयम् ।
5. शानचि, 'रमेरशब्दिलोः' (7-1-63) इत्युक्तत्वात् नुमागमो न । यस्तु परिभाषेन्दुशेखरे 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' (परिभाषा 16) इत्यत्र, "..... संज्ञाभूतानां प्रतिषेधम् आरभता वार्तिककृता....." इति वाक्ये, आत्मनेपदस्यास्य धातोः शब्दन्तप्रयोगः प्रयुक्तः, स तु सम्पातायात इति न तावता धातोर्लुप्ताभावात् कल्प्यम् । न च 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदम् अनित्यम्' (परि. 97) इति वचनात् आत्मनेपदस्यानित्यत्वात् 'आरभता' इति प्रयोगः सूत्रपक्ष इति वाच्यम् । तस्याः परिभाषायाः भाष्याद्यनादत्त्वेनाप्रामाण्यस्य नागोशभट्टेरेव समर्थितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । 'भोक्तुम् आरभमाणः' इत्यत्र, 'शकृषृषज्ञागलाघटरभ—' (3-4-65) इत्यादिना धातुमात्रात् तुमुन् ।

^१ रम्भः-रम्भा,	^२ साध्वारम्भी, रम्भः,	रिप्सुः,	^३ रारम्भः ;
आरब्धव्यम्,	आरम्भयितव्यम्,	रिप्सितव्यम्,	रारभितव्यम् ;
आरम्भणीयम्,	आरम्भणीयम्,	रिप्सनीयम्,	रारभणीयम् ;
^४ आरम्भ्यम्,	आरम्भ्यम्,	रिप्स्यम्,	रारम्भ्यम् ;
ईषद्रम्भः-दूरम्भः-सुरम्भः ;	—	—	—
आरम्भ्यमाणः,	आरम्भ्यमाणः,	रिप्स्यमानः,	रारम्भ्यमाणः ;
आरम्भः,	आरम्भः,	रिप्सः,	रारभः ;
आरब्धुम्,	आरम्भयितुम्,	रिप्सितुम्,	रारभितुम् ;
रब्धिः,	आरम्भणा,	रिप्सा,	रारभा ;
आरम्भणम्,	आरम्भणम्,	रिप्सनम्,	रारभणम् ;
रब्ध्वा,	रम्भयित्वा,	रिप्सित्वा,	रारभित्वा ;
आरम्भ्य,	आरम्भ्य,	आरिप्स्य,	आरारम्भ्य ;
रम्भम् २, }	रम्भम् २, }	रिप्सम् २, }	रारभम् २ ; }
रब्ध्वा २, }	रम्भयित्वा २, }	रिप्सित्वा २, }	रारभित्वा २ ; }
^५ रमसः ।			

(1379) “रभि शब्दे” (I-भ्वादिः-385. अक. सेट्. आत्म.)

‘रेभृ शब्दे’ इत्यस्य दुर्गासम्मतः पाठ एवमिति धीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते ।
 रम्भकः-म्भिका, रम्भकः-म्भिका, रिरम्भिषकः-पिका, रारम्भकः-म्भिका ;
 रम्भिता-त्री, रम्भयिता-त्री, रिरम्भिषिता-त्री, रारम्भिता-त्री ;
 इतीमानि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । ^६करम्भः ।
^७प्ररम्भणम् ।

1. पचाद्यचि नुमि रम्भः । स्त्रियां टापि रम्भा-अप्सरोविशेषः, कदली च ।
2. ‘साधुकारिण्युपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-78) इति णिनिः ।
3. यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि नुमागमे च रूपमेवम् ।
4. ‘पोरदुपधात्’ (3-1-98) इति यत्प्रत्ययः । हलन्तलक्षण्यतोऽपवादः ।
5. ‘अल्यविचमितमिरभि—’ [द. उ. 9-44] इत्यवचप्रत्यये रूपम् । बाहुलकात्,
 ‘रामस्ये’ इति निर्देशाद्वा नुम् न ।
6. केन जलेन रम्भ्यते=मिश्रीक्रियते इति करम्भः=दधिसक्तवः । ‘अकर्तरि च
 कारके—’ (3-3-19) इति घञ् । धातूनामनेकार्थत्वात् मिश्रीकरणार्थेऽत्र वृत्तिः ।
 ‘ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भयथकोराः ॥’ इति मुरारिः (अनर्घराघवे 2-83) ।
- A. ‘प्रचीभ्यरेकैः पशवोऽम्भसां निधिप्ररम्भणस्तम्भभिरागता व्रजम् ।’

(1380) “रम क्रीडायाम्” (I-भ्वादि:-853. अक. अनि. आत्म.)

ज्वलादिः ।

‘रमु—’ इत्युदितं केचित् पठन्ति ।

^१रामकः-मिका, ^२रमकः-मिका, ^३रिरंसकः-सिका, ^४रंरमकः-मिका ;
^५रन्ता-रन्त्री, रमयिता-त्री, रिरंसिता-त्री, रंरमिता-त्री ;
^६विरमन्-आरमन्-परिरमन्-न्ती, [^७देवदत्तम्] उपरमन्, [^८यावद्भुक्तम्]
उपरमन्, रमयन्-न्ती, ^९विरिरंसन्-आरिरंसन्-परिरिरंसन्-देवदत्तम्-उपरिरंसन्,
[यावद्भुक्तम्] उपरिरंसन्-न्ती ; —
विरंस्यन्-न्ती-ती, आरंस्यन्, परिरंस्यन्, [देवदत्तम्] उपरंस्यन्, रमयिष्यन्-
न्ती-ती, विरिरंसिष्यन्-आरिरंसिष्यन्-परिरिरंसिष्यन्-देवदत्तमुपरिरंसिष्यन्-
[यावद्भुक्तम्] उपरिरंसिष्यन्-न्ती-ती ; —
रममाणः, यावद्भुक्तमुपरममाणः, रमयमाणः, रिरंसमानः, रंरम्यमाणः ;
रंस्यमाणः, [यावद्भुक्तम्] उपरंस्यमाणः, रमयिष्यमाणः, रिरंसिष्यमाणः,
रंरमिष्यमाणः ;

1. उदात्तोपदेशाभावात् वृद्धिनिषेधो नात्र प्रवर्तते । एवमेव वृद्धियोग्येषु घवादिषु सर्वत्र बोध्यम् ।
2. अमन्तत्वेन, ‘जनीजृक्नगुरजोऽमन्ताश्च’ (ग. सू. भ्वादिषु) इति मित्संज्ञायाम्, ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-02) इति णौ उपधाया ह्रस्वः । एवं ण्यन्ते सर्वत्र बोध्यम् ।
3. ‘यभिर्जमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति वचनात् अनिट्त्वम् । सनि परतो मकारस्यानुस्वारे रूपमेव सर्वत्रेति बोध्यम् ।
4. यङन्ते सर्वत्र, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) नुगागमः ।
5. धातोरनिट्त्वात्, धातुमकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम् ।
6. ‘व्याहपरिभ्यो रमः’ (1-3-83) इति वचनात् वि, आ(इ), परिपूर्वका-दस्माच्छता ।
7. ‘उपाच्च’ (1-3-84) इति परस्मैपदं शता । नन उपपूर्वकस्य रमेरकर्मकत्वात् कथं ‘देवदत्तमुपरमन्’ इति सकर्मकप्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । ‘अन्त’ भावित्पथर्थोऽत्र सकर्मकः । इति क्षीरतरङ्गिण्याद्युक्तेः ‘देवदत्तमुपरमयन् इत्यर्थकत्वादिति ज्ञेयम् । “अन्तर्भावितः=युध्याऽनुप्रवेशितो ण्यर्थः=प्रयोज्यप्रयोज-कभावो यस्य स तथोक्तः । एवंविधस्य तस्य प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वमुपपद्यत एव ।” इति न्यासोक्तिरिहावधार्या ।
8. ‘विभाषाऽकर्मकात्’ (1-3-85) इति परस्मैपदं, शता । भोजनाद् भोजनाच्चिवर्तते इत्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तमात्मनेपदमपि साधु ।
9. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति सञ्जन्ताच्छतुरूपपत्तिर्ज्ञेया ।

^१सुरत्-सुरतौ-सुरतः ;

रतम्-रतः-रतवान्, रमितः, रिरंसितः, रंरमितः-तवान् ;

^३रमः-रमा, रामः-रामा, ^४रामः, ^५रम्यः, रमणीयः, ^६रेमिः, ^७रन्तिः, रतिः, ^८रमणः^A, ^९स्तम्बेरमः^B,

1. 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा. 6-4-40) इति वचनात् किपि अनुनासिकलोपः । तुक् च भवति ।
 2. निष्ठायाम्, 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् अनुनासिकलोपो झलि विवृति' (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपः । एवमेव क्त्वा-किन्प्रभृतिष्वपीति ज्ञेयम् ।
 3. 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (3-1-140) इति कर्तरि णप्रत्ययो विकल्पेन । णप्रत्ययपक्षे रामः इति भवति । पक्षे पचादित्वादौर्लभिकेऽन्त्ये रमः इति भवति । स्त्रियां टापि रमा, रामा इति भवतः ।
 4. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि रूपमिति कैचित् । अन्ये तु 'रमन्ते योगिनो यस्मिन् चिदानन्दे परात्मनि ।' इत्यादिनिर्वचनानुसारेणाधिकरणे, 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (3-3-19) इति घञ् इति साधयन्ति ।
 5. 'पोरदुपधात्' (3-1-98) इति ण्यदपवादो यत्प्रत्ययः । अयं च बाहुलकात् कर्तरि भवति । एवमेव रमणीयः इत्यत्रापि बाहुलकादेवानीयरिति प्रक्रियासर्वस्वम् ।
 6. 'उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' (वा. 3-2-171) इति वचनात् किप्रत्ययोऽथवा किन्प्रत्ययः । छन्दसि विषये 'सेदिः, मेनिः, रेमिः—' इत्यादीनां किकिन्नन्तानां बहूनां शब्दानां दर्शनात् 'आट्गमहनजनः किकिनौ लिट् च' (3-2-171) इत्यत्र परिगणनं मास्तु । किं तु औत्सर्गिकत्वं किकिनोः—इति प्रकृतवार्तिकार्थः । किकिनोः प्रत्यययोर्लिङ्बद्धावातिदेशात् द्विर्वचनम् । एत्वाभ्यासलोपो च भवतः ।
 7. 'क्त्विक्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति क्त्वि । 'न क्तिचि दीर्घश्च' (6-4-39) इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेधः ।
 8. रतिरिति मन्मथपत्न्युच्यते । अत्र बाहुलकात्, 'स्त्रियां क्तिन्' (3-3-94) इति संज्ञायां क्तिन् । अनुनासिकलोपः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (3-3-19) इत्यतोऽत्र (3-3-94) 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते । 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादः ।
 9. नन्यादित्वात् (3-1-131) ण्यन्तात् कर्तरि ल्युः । रमणी इति तु गौरादि- (4-1-41) पाठात् ङीषि साधुः ।
 10. 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (3-2-13) इति स्तम्बरूपे भुवन्ते उपपदे रमेरचप्रत्ययः । स च 'हस्तिमूचकयोरिति वक्तव्यम्' (वा. 3-2-13) इति नियमात् गजविषय एव । स्तम्बे रमत इति स्तम्बेरमः=हस्ती । 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' (6-3-9) इति, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (6-3-14) इति वा सप्तम्या अलुक् ।
- A. 'नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ।' भ. का. 6-73.
B. 'बलिनावमुमद्रीन्द्रं युवां स्तम्बेरमाविव ।' भ. का. 6-93.

^१मनोरमा, रामः, रिरंसुः^A-रिरमयिषुः, रंरमः ;

रन्तव्यम्, रमयितव्यम्, रिरंसितव्यम्, रंरमितव्यम् ;

रमणीयम्, रमणीयम्, रिरंसनीयम्, रंरमणीयम् ;

रम्यम्, रम्यम्, रिरंस्यम्, रंरम्यम् ;

ईषद्रमः-दूरमः-सुरमः- ; — — —

रम्यमाणः, रम्यमाणः, रिरंस्यमानः, रंरम्यमाणः ;

रामः, ^२उपरमः, ^३आरामः, रामः, रिरंसः, रंरमः ;

रन्तुम्, रमयितुम्, रिरंसितुम्, रंरमितुम् ;

रतिः, रमणा, रिरंसा-रिरमयिषा, रंरमा ;

रमणम्, रमणम्, रिरंसनम्, रंरमणम् ;

^४रत्वा, रमयित्वा, रिरंसित्वा, रंरमित्वा ;

^५विरम्य-विरत्य, विरमय्य, विरिरंस्य, विरंरम्य ;

रामम् २, } रमम् २-रामम् २, } रिरंसम् २, } रंरमम् २ ; }

रत्वा २, } रमयित्वा २, } रिरंसित्वा २, } रंरमित्वा ; }

1. मनोसि रमयतीति मनोरमा । ण्यन्तात् कर्मण्यणि, बाहुलकत्वेन अजादिषु (4-1-4) पाठात् ङीप् बाधित्वा टाप् । प्रौढमनोरमा, बालमनोरमा इत्याद्यभिधानमेव टाबन्तत्वे, तत्रापि बाहुलकाश्रयणे बीजमिति हेयम् । 'अभिधानलक्षणाः कृतद्धितसमासान्ताः' इति भाष्येऽसकृदुक्तमिहावधेयम् ।

2. 'यम उपरमे' इति धातुकोशेषु निर्देशात् बाहुलकात् भावेऽप्यत्ययोऽत्र घञ-पवाद इति हेयम् ।

3. आरमन्त्यस्मिन् इत्यारामः = उपवनम् । 'अकर्तरि च कारके—' (3-3-19) इति संज्ञायां घञ् ।

4. ये तु 'रमु—' इति धातुमसुं पठन्ति, तेषाम् 'उदितो वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पे रमित्वा-रत्वा इति रूपद्वयं प्रप्नोति । परं तु, 'तद् (=उदित्वम्) महान्तो न सङ्गन्ते ।' इति माधवायुकेः उदित्वमस्यापाणिनीयमिति हेयम् ।

5. 'वा ल्यपि' (6-4-38) इति अनुनासिकलोपविकल्पः । तत्र 'वाऽमः' (वा.6-4-37) इति वचनात् अमन्तानामनुदात्तोपदेशानां धातूनां विकल्पेनानुनासिकलोप इति विज्ञायते । एतदेव व्यवस्थितविभाषात्वेन तत्र तत्रोच्यते ।

A. 'अय रिरंसुमसुं युगपद्भिरौ कृतयथ स्वतरुप्रसवश्रिया ।' शि. न. 6-1.

^१रमतिः, ^२रण्डा, ^३रत्नम्, ^४सुरतः-सूरतः, ^५रथः, ^६रमण्यम्, ^७रहः ।

(1381) “रय गतौ” (I-भ्वादिः-482. सक. सेट्. आत्म.)

रायकः-यिका, रायकः-यिका, रिरयिषकः-षिका, रारयकः-यिका ;
रयिता-त्री, राययिता-त्री, रिरयिषिता-त्री, रारयिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकचयतिवत् (502) ज्ञेयानि ।
निरयः, घञि-रायः, किपि-प्ररत्-प्ररतौ-प्ररतः इति, अचि-रयः-इति च
विशेषः ।

(1392) “रवि गत्यर्थः” (I-भ्वादिः-596. सक. सेट्. पर.)

रण्वकः-रण्विका, रण्वकः-ण्विका, रिरण्विषकः-षिका, रारण्वकः-ण्विका ;
रण्विता-त्री, रण्वयिता-त्री, रिरण्विषिता-त्री, रारण्विता-त्री ; इत्यादिकानि
रूपाणि सर्वाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । शतरि-रण्वन्-
न्ती, इति भवति ।

(1383) “रश (समूहकिरणशब्देषु ?)” (I-भ्वादिः. अक. सेट्. पर.)

“रशिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः, सः राशिः, रश्मिः, रशना इत्येवं-

1. ‘रमेर्नित्’ [द. उ. 1-32] इत्यतिप्रत्यये रूपम् । रमन्त्यस्याम् इति रमतिः= क्रीडा । यद्यपि ‘इक्षितयौ धातुनिर्देशे’ (वा. 3-3-108) इति दितपि, शिरवा-च्छपि रमतिः इति सिद्ध्यति ; तथापि तत्र भावार्थकत्वात्, अधिकरणार्थत्वलाभाय दशपाद्युणादिषु पाठ इति बोध्यम् ।
2. ‘जमन्ताब्दः’ [द. उ. 5-7] इति डप्रत्ययः । बाहुलकात् ‘जुद्’ (1-3-7) इति ङकारस्येत्संज्ञा न । ‘जम्’ इति ‘जमङ्गनम्’ इत्यस्य प्रत्याहारः उणादिषु दृश्यते ।
3. ‘रमेस्त च’ [द. उ. 5-46] इति नप्रत्ययः, तकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन् इति रत्नम्=वैद्व्यादिः ।
4. ‘सौ रमे को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः’ [द. उ. 6-23] इति कप्रत्यये पाक्षिके पूर्वपददीर्घे च सुरतः-सूरतः इति सिद्ध्यतः । सूरतः=बुधः ।
5. ‘हनिक्वथिनीरमि—’ [द. उ. 6-27] इत्यादिना क्यन्प्रत्ययः । उपधानकारलोपश्च ।
6. ‘श्रृरम्पोश्च’ [द. उ. 8-8] इति अन्यप्रत्ययः । रमण्यम्=शोभनम् ।
7. ‘रमेर्देशे हश्च’ [द. उ. 9-74] इति अनुप्रत्ययो देशे गम्यमाने हकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन् इति रहः=विविक्तदेशः ।
8. ‘जिन्वन्तमुर्वी निजरिण्वनैः सतां रण्वन्तमन्तर्भवधन्वपादयम् ।’ धा. का. 1-76.

विषयः ।.....” इति ‘तृज्वत् कोष्ठः’ (7-1 95) इत्यत्र भाष्यात्
 “रशिलुशी अपठितावपि भाष्यकारवचनाद् घातु बोद्धव्यौ ।” इति प्रदीप-
 वाक्यात्, “घातुपाठे पठितावाचार्येणेति बोद्धव्यावित्यर्थः ।” इति
 उद्घोतवाक्याच्च रशघातुः घातुपाठे पूर्वमासीदधुना तु अष्ट इति ज्ञायते ।
 तत्र च निरुक्तरूपत्रयविषय एवास्य प्रयोग इत्यपि भाष्यादस्माज्ज्ञायते ।
 प्रयुक्तानां शब्दानां राशि-रश्मि-रशनात्मकानां लोकप्रयोगानुसारेणास्माभिरर्थ-
 निर्देश ऊहितः । औत्सर्गिकः शब्धिकरण इति ज्ञेयम् । यद्यपि निरुक्तरूपत्रये-
 ष्वपि इडागमप्रसक्त्यभावात् अनिट्त्वेऽपि न क्षतिः ; तथापि अनिट्कारिकासु
 परिगणनाभावादस्य सेट्त्वमिति ज्ञेयम् । ‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78)
 इति परस्मैपदम् । राशिरित्यत्र ‘इण् अजादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति
 इण्प्रत्ययः । उपधावृद्धिः । रश्मिरित्यत्र तु बाहुलकादौणादिको मिप्रत्यय
 इति बोध्यम् । रशना इति तु ल्युङन्तम् । बाहुलकात् अजादिषु (4-1-4)
 पाठात् टाविति बोध्यम् । उणादिषु ‘अशे रश च’ (द. उ. 1 15) इत्य-
 नेन अशघातोः रश्मिशब्दनिर्वचनं कृतम् । एतन्निरुक्तभाष्यविरुद्धम् ।

(1384) “रस शब्दे” (I-भ्वादिः-713. अक. सेट्. पर.)

‘शब्दे अपि रसेत्, स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः ।’ (श्लोः 193) इति देवः ।
 रासकः-सिका, रासकः-सिका, रिरसिषकः-षिका, रारसकः-सिका ;
 रसिता-त्री, रासयिता-त्री, रिरसिषिता-त्री, रारसिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककशक्तिवत् (178) बोध्यानि ।
 किपि सुरः-सुरसौ-सुरसः ; ¹रसमानः-^A ²रसः, वेदरासी, ^Bरारस्यमानः ;
³रसनम्, अस्य घातोः इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

1. ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्च’ (3-2-129) इति ताच्छील्ये चानश्चप्रत्यये
रूपमेवम् ।
2. पचाद्यच्चि (3-1-134) रूपमेवम् ।
3. ‘तृषिष्ठुरसिभ्यः कित्’ (द. उ. 5-44) इति नप्रत्यये रूपम् । कित्त्वाद् न
वृद्धिः । रसतीति रसनम्=द्रव्यजातिः ।
- A. ‘परिरम्भरुचि ततिर्जलानामभिनद्धा रसमन्तसारसेन ॥’ शि. व. 6-75.
- B. ‘उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।’ भ. का. 5-96.

(1385) “रस आस्वादनस्नेहनयोः”

(X-चुरादि:-1931. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः ।

‘शब्दे शपि रसेत्, स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः ।’ (श्लो. 193) इति देवः ।
 रसकः-सिका, रिरसयिषकः-षिका ; रसयिता-त्री, रिरसयिषिता-त्री ;
¹रसयन्-न्ती, रिरसयिषन्-न्ती ; रसयिष्यन्-न्ती-ती, रिरसयिषिष्यन्-
 न्ती-ती ; रसयमानः, रिरसयिषमाणः, रसयिष्यमाणः, रिरसयिषिष्यमाणः,
 सुरः-सुरसौ-सुरसः ; रिरसयिद्-यिषौ-यिषः ; रसितम्-तः, रिरसयिषि-
 तम्-तः-तवान् ; ¹रसः, विरसः, सुरसः, सुरसी, रिरसयिषुः ; रसयि-
 तव्यम्, रिरसयिषितव्यम् ; रसनीयम्, रिरसयिषणीयम् ; रस्यम्,
 रिरसयिष्यम्, ईषद्रसः-दूरसः-सुरसः ; रस्यमानः, रिरसयिष्यमाणः, रसः,
 रिरसयिषः, रसयितुम्, रिरसयिषितुम् ; रसना, रिरसयिषा, रसनम्,
 रिरसयिषणम्, रसयित्वा, रिरसयिषित्वा ; ²प्ररसय्य, प्ररिरसयिष्य, रसम् २,
 रसयित्वा २, रिरसयिषम् २, रिरसयिषित्वा २ ; इति विशेषः ।

(1386) “रह त्यागे” (I-भ्वादि:-731. सक. सेट्. पर.)

‘रहयेत् रहति त्यागे, गतौ रंहेस्तु रंहति ।’ (श्लो. 195) इति देवः ।
 राहकः-हिका, राहकः-हिका, रिरहिषकः-षिका, रारहकः-हिका ; रहिता-त्री.
 रहयिता-त्री, रिरहिषिता-त्री, रारहिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि भौवादिकचहतिवत् (514) बोध्यानि, ³रहः विरहः-⁴विराही,
⁵रहस्यम्, अनुरहसम्-अवरहसम्, तत्तरहसम्, ⁶राहुः, इमानि रूपाणि

1. रस्यन्ते आस्वाद्यन्तेऽनेन इति ‘एरच्’ (3-3-56) इति अचि रूपम् । घञ् वा इति केचित् ।
 2. ‘ह्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-16) इति णेरयादेशः ।
 3. पचायचि रूपमेवम् ।
 4. ‘सुष्यजातौ—’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । विरह्नी इति तु विरहोऽ-स्यास्तीति मत्वर्थीय इतिप्रत्यये रूपम् ।
 5. औणादिके (9-49) अगुन्प्रत्यये रहः इति भवति । रहसि भवम्=रहस्यम् इत्यत्र दिगादित्वात् (4-3-54) यत्प्रत्यये रूपमेवम् ।
 6. ‘दूसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो णुण्’ [1-88] इति जुण्प्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘देवौचे हतदुःखने रसयति व्याकर्षदेन क्षितौ ॥’ धा. का. 3. 62.

अस्य घातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1387) “रह त्यागे” (X-चुरादि:-1626. सक. सेट्. उभ.)

ज्ञपादिः । घातुममुं क्षीरस्वामि-मैत्रेयौ न पठतः । ^२रहकः-हिका, रिरह-
यिषकः-षिका ; रहयिता-त्री, रिरहयिषिता-त्री ; इत्यादीनि रूपणि सप्रस्तान्यपि
चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि । क्पि-^३प्ररह-प्ररह-प्ररहौ-प्ररहः ;
ल्यपि-^४प्ररह्य^A, णमुलि-रहम् २ राहम् २ इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति
विशेषः ।

(1388) “रह त्यागे” (X-चुरादि:-1859. सक. सेट्. उभ.)

कथादिः, अदन्तः, ।

‘रहयेत् रहति त्यागे गतौ रंहेस्तु रंहति ।’ (श्लो. 195) इति देवः ।

रहकः-हिका, रिरहयिषकः-षिका ; रहयिता-त्री, रिरहयिषिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि ।
णमुलि रहम् २, इत्येकमेव रूपमिति विशेषः । यत्प्रत्यये-विरहः^B इति ज्ञेयम् ।

(1389) “रहि गतौ” (I-भ्वादि:-732. सक. सेट्. पर.)

‘रहयेत् रहति त्यागे गतौ रंहेस्तु रंहति ।’ (श्लो. 195) इति देवः ।

रंहकः-हिका, रंहकः-हिका, रिरंहिषकः-षिका, रारंहकः-हिका ;
रंहिता-त्री, रंहयिता-त्री, रिरंहिषिता-त्री, रारंहिता-त्री ; इत्यादीनि

1. कथादिषु (अदन्तेषु) उत्तरत्र पठिष्यमाणेन रहधातुनैव रूपाणां सिद्धेः ज्ञपादि-
पक्षकेषु रहधातोः चुरादिष्वेव पूर्वत्र पाठो मा भूदिति क्षीरस्वाम्यादयः ।
‘रहयेत्—’ इति श्लोकं (195) विवृण्वता पुरुषकारेणापि “—‘रह त्यागे’
कथादिर्भूवादित्” इत्युक्तम् । तेन देवस्याप्ययमेव पक्ष इति ज्ञायते । युक्तं
चैतत् । यतः ज्ञादिषु पाठमस्याभ्युपगच्छन्तोऽपि केषाञ्चिन्मतत्वेनैवाभ्यधुः । न
स्वतन्त्रत्वेन । ज्ञादिपञ्चकान्तर्भावेन पठितृणां णमुलि दीर्घविकल्प एक एव कृदन्ते
फलमस्येति बोध्यम् ।
2. ज्ञपादिषु अस्य घातोः पाठात् निरत्वेन ‘मितां ह्रस्वः’ (6-4-92) इति णौ उपधायाः
ह्रस्वः । एवमेव ण्यन्तात्, ण्यन्तप्रकृतिकसञ्ज्ञतादपि उपधाह्रस्वो बोध्यः ।
3. ‘हो ङः’ (8-2-31) इति ङत्वे, अवसाने चर्त्तविकल्पे च रूपमेवम् ।
4. ल्यपि, ‘ल्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-56) इति णेरयादेशे रूपमेवम् ।
- A. ‘आससाद विरह्यय परित्री चक्रवाकहृदयान्यमितायः ॥’ कि. अ. 9. 4.
- B. ‘मन्त्री तौ प्ररह्य पाशवदनैः पापौ विरह्यौ पुरात् ।’ धा. का. 3-53.

रूपाणि सर्वाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककम्पयितवत् (166) ज्ञेयानि । शतरि रंहन्-न्ती, शानचि ण्यन्ते-रंह्यमाणः, क्षिपि-रन्-रंहौ-रंहः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1390) “रहि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1799. सक. सेट्. डभ.)

आस्वदीयः ।

रंहकः-हिका, रिरंहयिषकः-षिका, ^१रंहकः-हिका; रिरंहिषकः-षिका,
^२रारंहकः-हिका; रंहयिता-त्री, रिरंहयिषिता-त्री, रंहिता-त्री, रिरंहिषिता,
 रारंहिता-त्री;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककम्पयितवत् (439) बोध्यानि ।

(1391) “रा दाने (II-अदादि:-1057. सक. अनि. पर.)

‘—आदाने’ इति केचित् ।

‘गैशब्दे रायतीतीष्टं, राऽऽदाने राति शब्दुकि ॥’ (श्लो. 11 इति देवः ।

रायकः-यिका, रापकः-षिका, रिरासकः-सिका, रारायकः-यिका;

राता-त्री, रापयिता-त्री, रिरासिता-त्री, रारायिता-त्री;

रान्-न्ती-ती, रापयन्-न्ती, रिरासन्-न्ती; —

रास्यन्-न्ती-ती, रापयिष्यन्-न्ती-ती, रिरासिष्यन्-न्ती-ती; —

व्यतिराणः, रापयमाणः, व्यति रिरासमानः, रारायमाणः;

व्यतिरास्यमाणः, रापयिष्यमाणः, रिरासिष्यमाणः, रारायिष्यमाणः;

राः-रौ-राः, राप्-रापौ-रापा; —

रातम्-तः, रापितः, रिरासितः, रारायितः-तवान्;

^३सुरः-सुरा, ^४धीरः, द्रव्यरः, गोर, मुद्रः, शुभंर, राप,

रिरासुः-रिरासयिषुः, राराः;

1. अस्य धातोः इदित्त्वेन णिचो वैकल्पिकत्वात् णिजभावपक्षे रूपाणि लिखितानि ।
2. अस्य धातोः इदित्त्वेन ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इति यङ्निमित्तकः नकार-लोपो न भवति ।
3. ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः । ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपः । छियामदन्तलक्षणे टापि सुरा=नयविशेषः ।
4. धियं राति=आदत्ते इति धीरः । कर्मण्युपपदे, ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (3-2-3) इति कर्तरि कप्रत्ययः । एवमेव मुद्रः इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।

रात्तव्यम्,	रापयितव्यम्,	रिरासितव्यम्,	रारायितव्यम् ;
राणीयम्,	रापणीयम्,	रिरासनीयम्,	रारायणीयम् ;
रेयम्,	राप्यम्,	रिरास्यम्,	राराय्यम् ;
ईषद्वाणः-दूराणः-सुराणः ;	—	—	—
रायमाणः,	रापयमाणः,	रिरास्यमानः,	राराय्यमानणः ,
रायः,	रापः,	रिरासः,	रारायः ;
रातुम्,	रापयितुम्,	रिरासितुम्,	रारायितुम् ;
रातेः, प्ररा,	रापणा,	रिरासा,	राराया ;
राणम्,	रापणम्,	रिरासनम्,	रारायणम् ;
रात्वा,	रापयित्वा,	रिरासित्वा,	रारायित्वा ;
प्रराय,	प्रराप्य,	प्ररिरासिष्य,	प्रराराय्य ;
रायम् २, }	रापम् २, }	रिरासम् २, }	रारायम् २ ; }
रात्वा २, }	रापयित्वा २, }	रिरासित्वा २, }	रारायित्वा २, }
२राका, ३रात्रिः, ४राः-रायौ-रायः ।			

(1392) “राखृ शोषणालमर्थयोः”

(I-भ्वादिः-122सक. सेट्. आत्म.)

राखकः-खिका, राखकः-खिका, रिराखिषकः-षिका, रराखः-खिका ;
 राखिता-त्री, राखयिता-त्री, रिराखिताषिता-त्री, राराखिता-त्री ;
 इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकद्राख्यतिवत् (879) ज्ञेयानि ।
 Aराखितः ।

1. ‘भातो युच्’ (3-3-128) इति ईषदाद्युपपदेषु खलपवादो युच् । णत्वम् ।
2. ‘कृदाधारा—’ [द. उ. 3-18] इति कन्प्रत्ययः । राका=पूर्णिमारूपकाल-विशेषः ।
3. ‘राशदिभ्यां त्रिप, [द. उ. 1-36] इति त्रिप्रत्ययः । रात्री इति तु, ‘कृदि-कारादकिनः’ (ग. सू. 4-1-45) इति ङीषि बोध्यम् ।
4. ‘रातेडैः’ [द. उ. 2-10] इति डैप्रत्ययः । एजन्तेऽपि, ‘कन्भेजन्तः’ (1-1-39) इति नास्याव्ययत्वम् । ‘चिवरव्ययम्’ [द. उ. 2-13] इत्यनेन सूत्रेण चिवप्रत्ययान्तस्यैवाव्ययत्वमुणादिषु, नान्यस्येति नियमनेन ज्ञापनात् ।
- A. ‘अराखितत्वमिरलाखितच्छदैः प्रद्राखिताध्राखिफलैश्च शाखिभिः ।’ धा. का. 1.18

(1393) “राघृ सामर्थ्ये” (I-भ्वादि:-112. अक. सेट्. आत्म.)

राघक:-घिका, राघक:-घिका, रिराघिषक:-घिका, राराघक:-घिका ; राघिता-त्री, राघयिता-त्री, रिराघिषिता-त्री, राराघिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकद्रास्त्वितिवत् (879) ज्ञेयानि । अस्यात्मने-पदत्वात् राघमानः, राघिष्यमाणः, रिराघिषमाणः, रिराघिषिष्यमाणः इति शानचि रूपाणि बोधयानि । ^१राघितः ।

(1394) “राजृ दीप्तौ” (I-भ्वादि:-822. अक. सेट्. उभ.) फणादिः ।

राजक:-जिका, राजक:-जिका, रिराजिषक:-घिका, राराजक:-जिका, राजिता-त्री, राजयिता-त्री, रिराजिषिता-त्री, राराजिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाश्रितिवत् (186) ज्ञेयानि ।

^१रराजिवान्-रेजिवान्, ^२सम्राट्, ^३विश्वाराट्-राट्, चेदिराट्, ^४राष्ट्रिः, ^५राजिः, ^६राजानकः, ^७राजा, ^८राष्ट्रम्-राष्ट्री, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति बोध्यम् ।

1. कर्तरि लिटः कसौ, ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-125) इत्येत्वाभ्यासलोप-विकल्पः । ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ (7-2-67) इतीडागमः ।
2. ‘सत्सूद्विषद्वुहद्वुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गोऽपि क्तिप्’ (3-2-61) इति ‘सम्’ इत्युपसर्गपूर्वकादस्मात् क्तिप् । ‘मोऽनुस्वारः’ (8-3-23) इत्यस्यापवा-दतया, ‘मो राजि समः कौ’ (8-2-25) इति प्रतिपदविहितो मकारः ।
3. ‘विश्वाराट्’ इत्यत्र ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (3-2-178) इति क्तिप् । ‘विश्वस्य वसुराटोः’ (6-3-128) इति दीर्घः ।
4. ‘क्तिन् आवादिभ्यः—’ (वा. 3-3-94) इति बाहुलकात् क्तिन् । हलन्तलक्षणाका-रप्रत्ययस्यापवादः । ‘तितुव—’ (7-2-9) इतीग्निषेधे ‘प्रचप्रस्जसृजमृजयज-राजभ्राजच्छशां षः’ (8-2-36) इति झलि परतो. जकारस्य षकारः ।
5. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इतीकृप्रत्यये रूपम् । राजते इति राजिः ।
6. बाहुलकात् ‘आनकः शीङ्भिः’ (द. उ. 3-26) इत्यनकप्रत्यये रूपम् । अत्यर्थं राजते इति राजानकः । अत्र सूत्रे राजधातोरसंग्रहेऽपि, ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशः’ (दशपाद्युणादिवृत्तिः 10-2) इत्यसकृदुक्त्वाद्वापि राजतेरानकप्रत्यय इति बोध्यम् ।
7. ‘कनिन् युवधितक्षिराजि—’ (द. उ. 6-51) इति कनिन्प्रत्ययः । ‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ, (6-4-8) इति दीर्घे, ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ (8-2-7) इति नकारलोपः ।
8. घृन्प्रत्यये रूपम् । ‘तितुव—’ (7-2-9) इतीग्निषेधे षत्वम् । श्रियाम् षित्वात् ङीप् ।
१. ‘प्रवङ्गमानस्य च तस्य सत्वरं विप्रङ्गनस्याधिकराशिनात्मनः ।’ धा. का. 1-16.

(1395) “राध संसिद्धौ” (I.V-दिवादि:-1180. अक. अनि. पर.) [अ]

‘राध्नोति संसिद्धयर्थे श्रौ, राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।’ (श्लो. 122) इति देवः ।

‘अस्य तु सिद्धिद्रोहदेवपर्यालोचनादयोऽर्थाः ।’ इति धा. का. व्याख्या (2-63) ।

राधकः-धिका, राधकः-धिका, रिरात्सकः-त्सिका, राराधकः-धिका ;
राद्धा-राद्धी, राधयिता-त्री, रिरात्सिता-त्री, राराधिता-त्री ;
इतीमानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) बोध्यानि ।
देवदत्ताय ^१राध्यन्-न्ती-ती, ^२राध्यन् ओदनः स्वयमेव, ^३राद्धिः, इतीमान्य-
स्माद् भवन्ति ।

1. ‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू. दिवादिषु) इति श्यन् । स्त्रियाम्, ‘आच्छीनयोरुम्’ (7-1-80) इति जुम्विकल्पः । ‘राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः’ (1-4-39) इति चतुर्थी । नैमित्तिकः पृष्ठः सन् देवदत्तस्य देवं पर्यालोचयन् इत्यर्थः ।
2. कर्मकर्तृरिति प्रयोगः । अत्र ‘राध्यतेर्विक्लित्तिवृत्तनत्वात्....’ इति भाष्यप्रदीपः । तेनात्र सामान्यतः सिद्धयर्थकत्वेऽपि सिद्धिविशेषरूपपाकोऽपि धातुनामनेकार्थकत्वाद् बोध्यः ।

3. हलन्तलक्षणाकारप्रत्ययापवादः ‘क्तिन् आभादिभ्यः....’ (वा. 3-3-94) इति क्तिन् ।

[अ] ‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू.) इति दिवादिषु पठ्यते । अस्यायमर्थः-
एवकारो भिन्नकर्मः । अस्मादकर्मकादेव श्यन् । वृद्धिग्रहणं तु उदाहरणप्रदर्शनार्थम्
यथा वृद्धावकर्मकः, एवमकर्मकेषु सर्वत्राप्यर्थेषु श्यन् उभयेऽयमिति । ततश्च,
‘वृद्धिक्षय-भय-जीवित-मरणं लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणम्’ ।

श्यन्-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥’ इत्युपात्तानामर्थानाम् वृद्धिशब्द
उपलक्षक इति भावः । एवञ्च, ‘राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।’ इति देववचने
(श्लो. 1.22) वृद्धिग्रहणं तु अकर्मकक्रियोदाहरणमात्रमिति पुरुषकारे व्यक्तम् ।
धातुकाव्यव्याख्यायां तु (2-63) एवकारस्य इवार्थकत्वमाश्रित्य, ‘वृद्धावेव=
वृद्धयर्थे इव ।’ इति विवृतम् । काश्यपस्तु एवकारस्य यथाश्रुतान्वयमिच्छन्
वृद्धयर्थे एव श्यन् इत्यभ्युपगतवानिति माधवधातुवृत्तितो ज्ञायते । सिद्धयर्थे
‘राध्योदनः स्वयमेव’ इति भाष्य (3-1-87) प्रयोगात्, ‘देवदत्ताय
राधाति’ इति देवपर्यालोचनार्थे काशिकायां (1-4-37) प्रयुक्तत्वात्,
‘—यन्मह्यमपराध्यति ।’ (शिशुपालवधे 2-11) इति द्रोहार्थे माधवप्रयोगाच्च
काश्यपोक्तिर्न समीचीनः । उपात्तस्थलेषु सर्वत्राकर्मकत्वे सति वृद्धयर्थत्वाभावात् ।
वित्तरस्तु अन्यत्र ।

(1396) “राध संसिद्धौ” (V-स्वादि:-1262. सक. अनि. पर.)

‘राधनोति संसिद्धयर्थं श्रौ राध्येद् वृद्धावकर्मकात्।’ (श्लो. 122) इति देवः।

राधक:-धिका, राधक:-धिका, ¹आरिरात्सक:-प्रतिरित्सक:-त्सिका, राराधक:-
धिका ; राद्धा-राद्धी, राधयिता-त्री, आरिरात्सिता-त्री, राराधिता-त्री ;

²राधुवन्-ती, राधयन्-न्ती, आरिरात्सन्-प्रतिरित्सन्-न्ती ; —

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि ।

³अपरेधिवान् ।

(1397) “रासृ शब्दे” (I-भ्वादि:-626. अक. संट्. आत्म.)

रासक:-सिका, रासक:-सिका, रिरासिषक:-षिका, रारासक:-सिका ;
रासिता-त्री, रासयिता-त्री, रिरासिषिता-त्री, रारासिता-त्री ;

इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकक्रामतिवत् (188) बोध्यानि ।

घञि-⁴रासः, ⁵रासमः इमे रूपे विशेषेण भवतः ।

(1398) “रि हिंसायाम्” (V-स्वादि:-1275. सक. अनि. पर.)

अयं धातुः क्षीरतरङ्गिण्यां न दृश्यते ।

रायक:-यिका, रायक:-यिका, रिरिषक:-षिका, रेरीयक:-यिका ;

रेता-त्री, राययिता-त्री, रिरिषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ;

1. संसिद्धयर्थे रूपमेवम् । धातूनामनेकायत्वात् हिंसायै तु ‘राधो हिंसायां सनीम् वाच्यः’ (वा. 7-4-54) इति सनि इम् । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-53) इत्यभ्यासलोपः । ‘स्कोः—’ (8-2-29) इति सकारस्य लोपः । इदमेव वार्तिकं (वा. 7-4-54) धातोरस्य हिंसार्थत्वे ज्ञापकम् । हिंसायै सकर्मकोऽयं धातुः ।
2. धातोः सकर्मकत्वे ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति श्रुतः । अकर्मकत्वे तु ‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू. दिवादौ) इति इयनेव ।
3. कर्तरि लिटः कसौ, ‘राधो हिंसायाम्’ (6-4-123) इति एत्वाभ्यासलोपौ । अत्रापि धातोर्हिंसार्थकत्वस्यान्यमानत्वात् धातोरनेकार्थत्वमिति ज्ञेयम् । हिंसाभि-
नयैषु तु रराधिवान् इति कसुप्रत्यये रूपमिति ज्ञेयम् ।
4. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि रूपमेवम् । रासः=कीडाविशेषः ।
5. ‘रासिबलिभ्यां च’ (द. उ. 7. 21) इति अमच्प्रत्यये रूपमेवम् । अत्र ‘रासृ दीप्तौ’ इति दशपाद्युगादिधुत्सिपाठः ।

इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकपियतिवत् (991) ज्ञेयानि ।
शतरि-^१रिण्वन्-ती, ^२व्यतिरिण्वन्-ती, इति विशेषः ।

(1399) “रि गतौ” (VI-तुदादि:-1404. सक. अनि. पर.)

रांयक:-यिका, रायक:-यिका, रिरीषक:-षिका, रेरीयक:-यिका ;
रेता-त्री, राययिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकपियतिवत् (991) ज्ञेयानि ।
शतरि-रियन्^A-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(1400) “रिख गत्यर्थः” (I-श्वादि:-155. सक. सेट्. पर.)

‘द्रमिडास्तु रिख (खि) मपि पठन्ति ।’ इति मा. धा. वृत्त्यादिषु
दर्शनादयं लिख्यते ।

रेखक:-खिका, रेखक:-खिका, रिरिखिषक:-रिरेखिषक:-षिका, रेरेखक:-खिका ;
रेखिता-त्री, रेखयिता-त्री, रिरिखिषिता-रिरेखिषिता-त्री, रेरेखिता-त्री ;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककिटतिवत् (190) बोध्यानि । रेखा^३ ।

(1401) “रिखि गत्यर्थः” (I-श्वादि:-155. सक. सेट्. पर.)

‘द्रमिडानां रिखिरपि । रिङ्घति, रिङ्घणम्=स्खलनम् ।’ इति
क्षीरतरङ्गिण्यां दर्शनात्, धातुकाव्ये (1-19) उदाहरणाच्चयं लिख्यते ।
रिङ्घक:-ङ्घिका, रिङ्घक:-खिका, रिरिङ्घिषक:-षिका, रेरेङ्घक:-ङ्घिका ;
रिङ्घिता-त्री, रिङ्घयिता-त्री, रिरिङ्घिषिता-त्री, रेरेङ्घिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि ।
कप्रत्यये-रिङ्घितः^B इति ।

1. अस्य धातोः स्वादित्वात्, श्नुप्रत्यये, णत्वे च रूपमेवम् ।
2. ‘न गतिर्हिंसार्थेभ्यः’ (1-3-87) इति शानचो निषेधात् कर्मव्यतीहारेऽपि परस्मैपदमेव ।
3. स्त्रियाम्, भिदादि (3-3-104) पाठात् अङि रूपमेवम् ।
- A. ‘व्यापारेऽत्र तदामरानपि रियन्नाशाः पियन्नाधित....’ धा. का. 2-83.
- B. ‘रखच्छौ रङ्घितरङ्कु रिङ्घितद्विपं लखत्केसरिलङ्खदारवम् ॥’ ध. का. 1-19.

(1402) “रिणि गत्यर्थः” (I-भ्वादिः-154. सक. सेट्. पर.)

रिङ्गकः-ङ्गिका, रिङ्गकः-ङ्गिका, रिरिङ्गिकः-षिका, रेरिङ्गकः-ङ्गिका ;
रिङ्गिता-त्री, रिङ्गयिता-त्री, रिरिङ्गयिता-त्री, रेरिङ्गिता-त्री ;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि ।
खलि ईषद्रिङ्गः-दृरिङ्गः-सुरिङ्गः ; शतरि-रिङ्गन्-न्ती इति विशेषः ।

(1403) “रिच वियोजनसंपर्चनयोः”

(X-चुरादिः-1817. सक. सेट्. उभ.) आधृषीयः ।

‘-वियोजनसंयमनयोः इति मुकुटः’ इति अमरसुधा (1-17 ।) । सम्पर्चनम्=
मिश्रीकरणम् । अभिधानवैचित्र्यात् घातोरस्य परस्परविरुद्धार्थकत्वम् ।

‘रिचिर् विरेचने रिङ्क्ते रिणक्ति श्चे, वियोजने ।

सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति ॥’ (श्लो. 52) इति देवः ।

रेचकः-चिका, ररेचयिषकः-षिका, रेचकः-चिका, रिरिक्षकः-क्षिका,
रेरिचकः-चिका ; रेचयिता-त्री, ररेचयिषिता-त्री, रेचिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री,
रेरिचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकः-वर्पयतिवत् (554)
बोध्यानि । आधृषीयत्वादस्य णिज्विकल्पः । णिजभावपक्षे ‘पचिं वचिं विचिरिचि-
रञ्जिपृच्छतीन्—’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इत्यनिट्कारिकासु पाठा-
दनिट्त्वं बोध्यम् । अत्र ‘रिचि—’ इति रौधादिकस्य, चुरादिषु पठितस्य
णिजभावपक्षे औत्सर्गिकशक्तिवकरणकस्य च सामान्येन ग्रहणम् । णिजभावपक्षे
निष्ठायां—^Aविरक्तिः ।

(1404) “रिचिर् विरेचने” (VII-रुधादिः-1441. अक. अनि. उभ.)

‘विरेचनम्=निःसारणम् ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘रिचिर् विरेचने रिङ्क्ते रिणक्ति श्चे, वियोजने ।

सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति ॥’ (श्लो. 52) इति देवः ।

रेचकः-चिका, रेचकः-चिका, रिरिक्षकः-क्षिका, रेरिचकः-चिका ;
रेक्ता-रेक्ती, रेचयिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री, रेरिचिता-त्री ;

1. अनिट्कारिकासु (काशिका 7-2-10) पाठादस्यानिट्त्वम् । ‘इको झल्’ (1-2-9)

इति सनः किरवे, ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वे पत्वे च रूपम् ।

A. ‘अजरद्वयवद् विरक्तिपीडः पुनरभ्येत्य विशिष्टचित्तनाऽपि ।’ धा. का. 3-49.

^१रिञ्चन्^१-ती, रेचयन्-न्ती, रिरिक्षन्-न्ती; —
 रेक्षयन्-न्ती-ती, रेचयिष्यन्-न्ती-ती, रिरिक्षिष्यन्-न्ती-ती; —
 रिञ्चानः, रेचयमानः, रिरिक्षमाणः, रेचिष्यमानः;
 रेक्षयमाणः, रेचयिष्यमाणः, रिरिक्षिष्यमाणः, रेचिष्यमाणः;
^२रेक्ष्यम्, रेकः-अतिरेकः-व्यतिरेकः-उद्रेकः, ^३विरेचनम्, ^४रिक्तः,
^५विरिञ्चः-विरिञ्चिः-विरिचिनः, ^६रिक्थम्, ^७रेक्णः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना रौघादिकभुनक्तिवत् (1162) बोध्यानि ।

(1405) “रिक् कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु”

(VI-तुदादिः-1306. सक. सेट्. पर.)

‘ऋक्—’ इति क्षीरस्वामी । “....’ रिह इति द्रमिडाः—इति स्वामी ।
 अनिट्कारिकासु (काशिका 7-2-10) वामनश्च—‘रिहिलुही घातुषु न
 पठ्येते । कैश्चिदभ्युपगम्येते’ इति । अत्र न्यासे—‘कैश्चिदिति ।
 आपिशलिप्रभृतिभिः ।’ इति । तस्मात् तावपि स्त एव । प्रयुज्यते च—
 ‘शिशुं न विप्रा मतिमी रिहन्ति ।’ इति ।” इति माधवधातुवृत्तिः ।
 अत्रोपात्तः स्वामी न क्षीरस्वामी, अपितु अन्य इति ज्ञेयम् ।

1. शतरि, विकरणप्रत्यये श्रमि, ‘अक्षोरल्लोपः’ (6-4-111) इत्यकारलोपे, नकारस्य अनुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम् ।
2. निष्ठायां निदत्वात्, ण्यति घञि च ‘चजोः कु घिण्यतोः’ (7-3-52) इति कृत्वम् ।
3. विरेचनम् = रक्तस्रावरूपो व्याधिविशेषः । ‘रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्’ (3-3-108) इत्यत्र बहुलप्रहणात् व्याधिवाचकत्वेऽपि ल्युडेवात्र ।
4. ‘क्तिक्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां कर्तरि कप्रत्ययः । रिक्तः = निर्धनः ।
5. “विरिञ्चः—विरिञ्चिः—विरिचिनः, एते पृषोदरादयः (6-3-109) ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
6. ‘पातृबुदिवचिरिचि—’ (द. उ. 6-32) इति यक्प्रत्ययः । कित्वाञ्च गुणः । रिच्यते तदिति रिक्थम् = गृहमूलधनम् । गोत्रजद्रव्यमिति केचित् ।
7. ‘रिच्येर्धने घिञ्’ (द. उ. 9-59) इति असुप्रत्ययः । घित्वात् कृत्वम् । रेक्णः = धनम् । ‘रेकः—’ इति दशपाद्युणादिवृत्तौ पूर्वसूत्रानुमननुवर्त्यो-दाहृतं दृश्यते । तत्तु तत्त्वबोधिन्यादिषु खण्डितम् ।
- ▲. ‘.....प्रकिञ्चसंशयमतिर्मुदमाशु रिञ्चन् ।’ धा. का. 3-1.

रेफकः-फिका, रेफकः-फिका, रिरिफिषकः-रिरिफिषकः-षिका, रेरिफकः-फिका;
रेफिता-त्री, रेफयिता-त्री, रिरिफिषिता-रिरिफिषिता-त्री, रेरिफिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) बोद्धव्यानि ।
रेफित्वा । ²रेफः ।

(1406) “रिवि गत्यर्थः” (I-भ्वादिः-595. सक. सेट्. पर.)

रिण्वकः-रिण्विका, रिण्वकः-ण्विका, रिरिण्विषकः-षिका, रेरिण्वकः-ण्विका;
रिण्विता-त्री, रिण्वयिता-त्री, रिरिण्विषिता-त्री, रेरिण्विता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्वतिवत् (604) बोद्धव्यानि । व्युटि
^Aरिण्वनम् ।

(1407) “रिश हिंसायाम्” (VI-तुदादिः-1420. सक. अनि. पर.)

‘—रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति
वचनाद् घातुरयमनिट् ।

^Bरेशकः-शिका, रेशकः-शिका, रिरिक्षकः-क्षिका, रेरिशकः-शिका;
रेष्टा-रेष्टी, रेशयिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री, रेरिशिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकखिद्यतिवत् (349) ज्ञेयानि ।

(1408) “रिष हिंसार्थः” (I-भ्वादिः-694. सक. सेट्. पर.)

रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, ³रिरिषिषकः-रिरिषिषकः-षिका, रेरिषकः-षिका;

1. अत्र, ‘न क्त्वा सेट्’ (1-2-18) इति क्तिवनिषेधात् रूपमेकमेवेति माधवधातु-
वृत्तिः । ‘रलो व्युपधात् हलादेः संश्च’ (1-2-26) इति क्तिवविकल्पे तु रिफित्वा
रेफित्वा इति रूपद्वयं भवेत्, तत्तु ‘नोपधात् थकान्ताद् वा’ (1-2-23) इत्यत्र
नोपधादेवेति नियमाश्रयणात् नेति माधवाशयः । वस्तुतस्तु ‘प्रकल्प्य चापवाद-
विषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते’ (परि. 64) इति न्यायेन इकारोकारोपधधातुषु
विषये परत्वात् अपवादत्वाच्च ‘रलो व्युपधात्—’ (1-2-26) इत्यस्य प्रवृत्तेरनिवार्य-
तया, रिफित्वा इति पाक्षिकरूपस्य सिद्धयर्थं च सन्नन्ते इव क्तिवविकल्प एव
न्याय्यः । नियमाश्रयणे च न किञ्चिद् बीजं दृश्यते । विस्तरस्त्वन्यत्रेत्यत्र—म् ।

2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । रेफः = अधमः । घात्वर्थोऽत्र निन्दा ।

3. ‘रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च’ (1-2-26) इति सनः क्तिवविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।

A. ‘जिन्वन्तमुर्वी निजरिण्वनैः सतां रण्वन्तमन्तर्भवधन्वपादपू ।’ धा. का. 1-76.

B. ‘रोषच्छुभधियाऽथ रोष्टुमभितो योधान् द्विषद्वेशकान्—’ धा. का. 3-83.

^१रेषिता-त्री-^२रेष्टा-रेष्टी, रेषयिता-त्री, रिरिषिषिता-रिरेषिषिता-त्री,
रेरिषिता-त्री ;

रेषन्-न्ती, रेषयन्-न्ती, रिरिषिषन्-रिरेषिषन्-न्ती ;—
रेषिष्यन्-न्ती-ती, रेषयिष्यन्-न्ती-ती, रिरिषिषिष्यन्-रिरेषिषिष्यन्-
न्ती-ती ;—

—रेषयमाणः, रेषयिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः, रेरिषिष्यमाणः ;

रिट्-रिद्ध-रिषौ-रिषः ; — — —

^२रिष्टम्-ष्टः, रेषितः, रिरिषिषितः-रिरेषिषितः, रेरिषितः-तवान् ;
रेषः, ^३रेषणः, ^४अरिष्टः, ^५रेट्-रेषौ-रेषः, रेषः, रिरिषिषिषुः-रिरेषिषिषुः, रेरेषः ;
रेषितव्यम्-रेष्टव्यम्, रेषयितव्यम्, रिरिषिषितव्यम्-रिरेषिषितव्यम्,
रेरिषितव्यम् ;

रेषणीयम्, रेषणीयम्, रिरिषिषणीयम्-रिरेषिषणीयम्, रेरिषणीयम् ;
रेष्यम्, रेष्यम्, रिरिषिष्यम्-रिरेषिष्यम्, रेरिष्यम् ;

ईषद्रेषः-दूरेषः-सुरेषः ; — — —

रिष्यमाणः, रेष्यमाणः, रिरिषिष्यमाणः-रिरेषिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः ;

रेषः, रेषः, रिरिषिषः-रिरेषिषः, रेरिषः ;

रेषितुम्-रेष्टुम्, रेषयितुम्, रिरिषिषितुम्-रिरेषिषितुम्, रेरिषितुम् ;
रिष्टिः, रेषणा, रिरिषिषा-रिरेषिषा, रेरिषा ;

रेषणम्, रेषणम्, रिरिषिषणम्-रिरेषिषणम्, रेरिषणम् ;

^६रिषित्वा-रेषित्वा-रिष्ट्वा, रेषयित्वा, रिरिषिषित्वा-रिरेषिषित्वा, रेरिषित्वा ;

प्ररिष्य, प्ररेष्य, प्ररिरिषिष्य-प्ररिरेषिष्य, प्ररेरिष्य ;

1. 'तीषसहस्रभरुषरिषः' (7-2-48) इति तकारादावार्धधातुके इङिकल्पः । इडभाव-
पक्षे 'ष्टुना ष्टुः' (8-4-41) इति ष्टुत्वेन टकारः ।

2. 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति निष्ठायामिणिवेषः ।

3. बाहुलकेन नन्यादित्वकल्पनात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।

4. 'क्लिप्ता च—' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तः । अरिष्टः=अनिष्टादिकम् ।

5. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति विच् । गुणः ।

6. 'रलो व्युपधात्—' (1-2-26) इति कित्त्विकल्पः । 'तीषसहस्रभरुषरिषः'
(7-2-48) इति इङिकल्पश्च । तेनात्र रूपत्रयम् ।

७. 'रेष्टारं रेषितुं व्यास्यत् रोष्टाऽक्षः शस्त्रसंज्ञीः ॥' भ. का. 9.31.

रेषम् २, }
 रिषित्वा २, } रेषम् २ } रिरिषिषम् २-रिरिषिषम् २, } रेरिषम् २ ; }
 रेषित्वा २. } रेषयित्वा २ } रिरिषिषित्वा २-रिरिषिषित्वा २, } रेरिषित्वा २. }
 रिष्टा २, }

(1409) “रिष हिंसायाम्” (IV-दिवादि:-1231. सक. सेट्. पर.) [अ]

रेषक:-षिका, रेषक:-षिका, रिरिषिषक:-रिरिषिषक:-षिका, रेरिषक:-षिका ;
 'रेषिता-रेष्टा-ष्टी, रेषयिता-त्री, रिरिषिषिता-रिरिषिषिता-त्री, रेरिषिता-त्री ;
 इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) बोध्यानि ।
 शतरि-रिष्यन्-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(1410) “री गतिरेषणयोः” (IX-क्रयादि:-1500. सक. अनि. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘स्रवणे रीयते रीडो, रिणाति गतिरेषयोः ॥’ (श्लो. 18) इति देवः ।

‘रेषणम्=हिंसा’ इति क्षीरस्वामी । “रेषणम्=वृकशब्दः । यदाह
 यादवप्रकाशः—‘वृकस्य रेषणं रेषा, हेषा हेषा च वाजिनाम् । बृंहितं
 करिणां शब्दः—॥’ इति ।” इति पुरुषकारः । गतिर्हिंसार्थयोः सकर्मकः,
 वृकरवार्थकत्वे तु अकर्मक इति बोध्यम् । ‘श्रवणे’ इत्यपि केचित् ।
 ‘—गतिशेषणयोः’ इति न्यासे (7-3-36) पाठः ।

1. ‘तीषसहस्रभरुषरिषः’ (7-2-48) इत्यत्र विशेषाभावात् दैवादिकस्यास्यापि ग्रहणम् ।
 तेनेङ्गिकल्पः । ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यन्यायमाश्रित्यैवमुक्तम् । ‘यथा-
 ऽलक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यपाठाश्रयणे तु (अप्रयुक्तस्थले लक्षणस्याभाव एवेत्य-
 धुनाऽर्थः ।) इङ्गिकल्पाभाव एवेति बोध्यम् ।

2. यदा तु रेषणशब्दस्य हिंसा अर्थः, तदानीं ‘रिष हिंसायाम्’ इति भौवादिक-
 घातोर्निष्पन्नं पदमेतदिति बोध्यम् । यदि वृकशब्दोऽर्थः—तर्हि ‘रेष्टु अव्यक्ते
 शब्दे’ इति भौवादिकघातोर्निष्पन्नं तदिति मेदोऽत्रानुसन्धेयः ।

[अ] “इह केचित् ‘रिष हिंसायां च’ इति पठन्ति । ‘न रिष्यति न व्यथते’
 इत्यादयश्च प्रयोगा दृश्यन्ते । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु न पेठुः” इति भा. घा.
 वृत्तिः । क्षीरस्वरङ्गिण्याम् अयं घातुः दिवादिषु न दृश्यते । परंतु भवादौ
 ‘दिवादौ रिष्यति ।’ इति क्षीरस्वामिनैवोक्तम् । तेन दिवादिषु पठितोऽप्य-
 धुना अष्टः स्यादिति भाति । लि. कौमुद्यादिषु तु स्वतन्त्रेण पठ्यते ।

रायकः-यिका, ^१रेपकः-पिका, रिरीषकः-पिका, रेरीयकः-यिका; रेता-रेत्री, रेपयिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री; इत्यादिकानि समस्त रूपि रूपाणि क्रैयादिकष्टिनातिवत् (1081) बोध्यानि । ^२व्यतिरिणानः, व्यतिरिणन्-ती, ^३रयः, ^४रीतिः, रीणिः, इतीमान्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1411) “रीङ् स्रवणे” (IV-दिवादिः-1189. अक. अनि. आत्म.)

स्वादिः ।

‘स्रवणे रीयते रीङो रिणाति गतिरेपयोः ॥’ (श्लो. 18) इति देवः ।

‘—श्रवणेऽपि’ इति क्वचित् पाठः ।

रायकः-यिका, ^५रेपकः-पिका, रिरीषकः-पिका, रेरीयकः-यिका; रेता-रेत्री, रेपयिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिकष्टिनातिवत् (1081) बोध्यानि । शानि ^६रीयमाणः, ^७रीणः-रीणवन्, क्तिनि—रीतिः,

1. ण्यन्ते सर्वत्र, ‘अतिह्रीव्लीरीकनूयी—’ (7-3-36) इत्यादिना पुगागमः । ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (7-3-86) इति गुणः ।
2. हिंसागत्यर्थयोः ‘न गतिहिंसार्थेभ्यः’ (1-3-15) इति आत्मनेपदनिषेधात् कर्मव्यतीहारेऽपि व्यतिरिणन् इति शतैव । शब्दार्थकत्वे तु ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानचि व्यतिरिणानः इति रूपमिति बोध्यम् ।
3. भावे ‘एरच्’ (3-3-56) इत्यचि रूपमेवम् । अभिधानस्वभाव्याद् गत्यर्थकस्यास्य वेगे वृत्तिरत्रेति बोध्यम् । ‘कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते? वधम् ऊर्ध्ववर्त्ये वर्तते! बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति...’ इति भाष्य (3-1-131 - वाक्यमिहावधेयम् ।
4. क्तिचि रूपमेवम् । क्तिनि तु ‘ऋकारह्रस्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति वचनात् रीणिः इति नत्वे णत्वे च भवति ।
5. निरनुबन्धकपरिभाषानाश्रयणेनात्रापि, ‘अतिह्रीव्लीरी—’ (7-3-36) इति पुगागमः । ‘पुगन्त—’ (7-3-86) इति गुणः । तदुक्तम् न्यासे, ‘तेन निरनुबन्धकपरिभाषा नापेक्ष्यत इति रीङोऽपि ग्रहणं भवति ।’ (7-3-36) इति ।
6. शानचि दिवादित्वात् इयन् । तस्य ब्द्धिद्वावेन गुणे न ।
7. ‘स्वादय ओदितः’ (ग. सू. दिवादौ) इति धातोरस्य ओदित्वमातिदेशिकम् । तेन, ‘ओदितश्च’ (8-2-45) इति निष्ठानत्वम् । णत्वम् । “अत्रात्रे १ः । ‘अर्थनिर्देशे शृणोतेरयं प्रयोग इति केचित् ।’ तथा च रीणशब्दः कर्णपर्यायः कथितः ।” इति माधवधानुवृत्तौ दृश्यते । श्रवणार्थकत्वमस्य धातोः, तत्रापि कर्णपर्यायस्य रीणशब्दस्य प्रयोगश्चास्यान्वेष्टव्यः ।

रेवती, ^२रेणुः, ^३रेतः इतीमानि रूपाण्यस्मात् भवन्तीति विशेषः ।

(1412) “रु शब्दे” (II-अदादिः-1034. अक. सेट्. पर.)

‘—रवते रौति शब्दने ॥’ (श्लो. 23) इति देवः ।

रावकः-विका, रावकः-विका, ^४रूरूपकः-^५रिरावयिषकः-विका, रोरूपकः-यिका ;
रविता-त्री, रावयिता-त्री, रूरूषिता-रिरावयिषिता-त्री, रोरूयिता-त्री ; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकक्षणीतिवत् (323) बोद्धव्यानि । ^६रवणः,
^७संरावः, ^A ^८रवः, ^९रावः, ^Bअरुपरावः, मञ्जुगवः, ^{१०}आरावः-आरवः, ^{११}मयूरः,

1. कर्तरि विप्रत्यये, तदन्तात् मतुपि, उगित्त्वेन स्त्रियां ङीप् च रेवती इति सिद्धयति ।
2. ‘अजिह्वीभ्यो निच्’ [द. उ. 1-148] इति गुप्रत्ययः ।
3. ‘सुरीभ्यां तुट् च’ [द. उ. 9-62] इति अनुप्रत्यये तुगागमे च रूपम् ।
4. धातोः सेट्त्वेऽपि, ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीप्तिषेधः । ‘इको झल्’ (1-2-9) इति झलादिसनः क्त्वम् । ‘अज्ज्ञनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । ण्वम् । एवं सञ्जने सर्वत्र प्रक्रियोह्या ।
5. ण्यन्तात् सनि, ‘ओः पुण्यज्यपरे’ (7-4-80) इति अभ्यासस्येकारः ।
6. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘चलनशब्दाः शब्दार्थकर्मकात्—’ (3-2-148) इति युच् । णत्वम् । क्षीरस्वामी तु औगादिके ‘सुयुरुवृजो युच्’ [द. उ. 5-20] इति युच्प्रत्यये निष्पादितवान् ।
7. ‘उपसर्गे रुवः’ (3-3-22) इति घञ् । उवर्णान्तिवप्रयुक्तापोऽपवादः ।
8. अनुपसृष्टात् (शुद्धात्) ‘ऋदोरप्’ (3-3-57) इति अप्रत्ययः ।
9. ‘बाहुलकाद् घञपि, इत्यत्रेयः । रावः ।’ इति माधवधातुवृत्तिः । “—‘कृत्यलुटो बहुलम्’ (3-3-113) इत्यनेन घञ्वादयः । बहुलं व्यतिकीर्यन्ते मञ्जुगवाः दयस्तथा ॥” इति प्रक्रियासर्वस्वश्लोक इहावधेयः ।
10. ‘विभाषाऽऽडि रुण्डवोः’ (3-3-50) इति घञ्विकल्पः । तेन पक्षेऽप्यप्रत्ययः ।
11. मद्यां रौतीति मयूरः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (3-2-101) इति डप्रत्यये पृषोदरादिषु (6-3-109) पाठात् महीशब्दस्य ‘मयू’ इत्यादेशो च रूपमेवम् ।
- A. ‘सजलाभोदसंरावं हनुमन्तं सहाज्जदम् ।’ भ. का. 7.35.
- B. ‘केऽप्यरुपरावं नुनुवुः खलेषु क्षुरक्षुतात्मानममुं स्नुताह्वाः ।’ धा. का. 2.47.

^Aरुहः, ¹ध्वाङ्क्षरावी, ^Bमण्डूकरावी, ²सांराविणम्^C, ³रोह्यः ⁴लोकरावणः, ⁵रविः, ⁶रुहः, ⁷पुरुषाः इतीमान्यस्माद् भवन्ति ।

(1413) “रुहः गतिरेषणयोः” (I-भ्वादिः-959.सक.अनि.आत्म.)[अ]

‘—रवते रौति शब्दने ॥’ (श्लो. 23) इति देवः ।

रावकः-विका, रावकः-विका, रुरुषकः-रिरावयिषकः-षिका, रोह्यकः-यिका ;

1. ध्वाङ्क्ष इव रौतीति ध्वाङ्क्षरावी । ‘कर्तर्युपमाने’ (3-2-79) इति णिनिः ।
2. सम्पूर्वकादस्मात्, ‘अभिविधौ भाव इनुण्’ (3-3-44) इति इनुप्रत्यये, ‘अण् इनुणः’ (5-4-15) इति स्वाथेऽण्प्रत्यये, ‘इन् अप्यनपत्ये’ (6-4-164) इति प्रकृतिभावे च सांराविणम् इति भवति ।
3. ‘उदन्तात् यद्ये लुङ् नेति केचित्’ इति प्रक्रियाकौमुदी । तेनात्र यङन्तात् पचाद्यचि रूपमेवं तेषां मते । वस्तुतस्तु एवमङ्गीकरणे नियामकाभावात्, यद्येऽनै-मित्तिकलुक् एव भाष्यादिषु ‘यद्येऽचि च’ (2-4-74) इत्यत्राभ्युपगतत्वात् चिन्त्यमिदमिति रोहवः इत्येव न्याय्यमिति च बोध्यम् ।
4. लोकान् रावयतीति लोकरावणः । नन्वादित्वात् (3-1-134) ण्यन्तात् कर्तरि ल्युः । ‘रावणो लोकरावणः ।’ इत्यादयः रामायणप्रयोगाः अत्रानु-सन्धेयाः ।
5. ‘इन्’ (द. उ. 1.46) इतीन्प्रत्ययः । रौतीति, रुयते इति वा रविः = भानुः ।
6. ‘रुशतिभ्यां कुन्’ (द. उ. 1.159) इति ण्प्रत्ययः । रुहः = मृगः ।
7. ‘पुरुषाः’ (द. उ. 9-92) इत्यसिप्रत्यये निरुहः । पुरु रुयते स्वयशः सर्वत्रेति पुरुषाः = राजविशेषः । पुरुशब्दस्य दीर्घोऽपि निपातनात् ।
8. पाठेनानेन देवस्य शब्दार्थकत्वं भौवादिकस्यापि धातोः सम्मतमिति ज्ञायते । रेणशब्दस्य वृकशब्दार्थत्वात् कथञ्चिदेवं नेयमिति पुरुषकारे विवेचितम् । ‘—गतिरेषणयोः’ इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः ।

- A. ‘संजुषुक्षव आयूषि ततः प्रतिरुरुषवः ।’ भ. का. 9.14.
- B. ‘मण्डूकराविणं सर्पं गोमुखं च मृगादिनम् ।’ (सुभाषितनीवी)
- C. ‘सांराविणं न कर्तव्यं यावन्नायाति दर्शनम् ।’ भ. का. 7.43.

[अ] अनिद्वकारिकाप्रकरणे, पर्थुदस्तेषु ‘गणस्थमूदन्तम्, उतां च रुस्तुवौ-’ (व्याघ्रभूति-कारिका, काशिकायां 7-2-10) इत्यत्र ‘रु’ इत्यनेन निरनुबन्धकपरिभाषया (परि. 83) आदादिकरौतेरेव ग्रहणम्, नास्य ; तेनास्यानिद्वत्वमिति न्यास-कारादयः । तत्त्वबोधिण्यादिषु तु “—‘रु शब्दे, रुहः गतिरेषणयोः’ इत्युभयोर्ग्रहणं निरनुबन्धकपरिभाषया, ‘लुग्विकरणां लुग्विकरणयोः—’ (परि. 92) इति परिभाषया च । न च साहचर्यात् लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् इति शङ्क्यम् । तस्यानित्यत्वात् ।” इति प्रतिपादनात् आदादिकरौतित्वत्वं भौवादिकरवत्तेरपि पर्थुदासेषु ग्रहणात् अस्यापि सेद्वत्वमिति ज्ञायते । ‘संनत्स्याम्यथ योद्धुं किं न रोष्ये

रोता-रोत्री, रावयिता-त्री, रुरुषिता-त्री, रोरुयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि भौवादिककवृत्तिवत् (193) ज्ञेयानि । ¹रुतम्^A ।

(1414) “रुच दीप्तौ अभिप्रीतौ च” (I-भ्वादिः-745. अक. सेट्. आत्म.)

न्यासपदमञ्जरीदिषु ‘अभिप्रीतौ’ इति न पठ्यते ।

‘अभिप्रीतिः=प्रीतिविषयीभवनम् ।’ इति वालमनोरमा ।

रोचकः-चिका, रोचकः-चिका, रुरोचिषकः-रुरुचिषकः-षिका, ²रोरुचकः-
चिका ; रोचिता-त्री, रोचयिता-त्री, रुरोचिषिता-रुरुचिषिता-त्री, रोरुचिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोचत्तिवत् (200) ज्ञेयानि । देवदत्ताय
³रोचमानो मोदकः, ⁴रोचयन्-न्ती, रोचयमानः, ⁵रोचनः^B-रोचना, विरोचनः,

सत्त्वहीनवत् ।’ (भ. का., 16-29) इत्यत्र रोष्ये इति अनिदत्त्वेन प्रयोगात् अनिद-
कारिकायां पर्युदासे भौवादिकस्य न ग्रहणमिति शब्दरत्नम् । परं तु जयमङ्ग-
लादिप्राचीनव्याख्यादतः, साम्प्रतमुपलभ्यमानश्च सार्वत्रिकः पाठः-‘संनत्स्याम्यथ
वा योद्धुं न कोष्ये सत्त्वहीनवत् ।’ इत्येवम् । अतो नैतदत्र गमकत्वेन प्रतीम
इत्यलमत्र । उभयथाऽपि सन्नन्ते, ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीप्तिषेधः ।
तत्त्वबोधिनीकारादीनां मते तृजादिषु इडागमे रचिता-त्री, रचितव्यम् इत्या-
दीनि रूपाणि यथायथं बोध्यानि ।

1. इदंभाववादिनां मतेऽपि निष्ठादिषु क्तिप्रत्ययेषु ‘युकः किति’ (7-2-11) इति
निषेधात् इप्तेति बोध्यम् ।
 2. ‘तच्च अवश्यम् अनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि हि एकाज्जलादिग्रहणे
यत्रैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यत्काऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः ।
तद् यथा मृशं शोभते, भृशं रोचते ।’ इति भाष्यात् (3-1-22) अस्य धातोः
मृशार्थे यङ् न । पौनःपुन्यार्थे तु यङ् भवति । एवञ्चात्र, ‘पौनःपुन्यं मृशार्थे
वा क्रियासमभिहारः ।’ इति शाब्दिकमर्यादया मृशार्थरूपक्रियासमभिहारार्थे
न यङ्, पौनःपुन्यरूपक्रियासमभिहारार्थे तु यङ् भवतीति बोध्यम् ।
 3. ‘रुच्यर्थानां प्रीयमाणः’ (1-4-33) इति प्रीयमाणस्य संप्रदानसंज्ञायाम्, ‘चतुर्थी
सम्प्रदाने’ (2-3-13) इति चतुर्थी ।
 4. धातोरस्याकर्मकत्वात् अभिप्रीतिरूपार्थे चित्तवत्कर्तृकत्वादपि, ‘अणावकर्मका-’
(1-3-88) इति कर्त्रभिप्राये प्राप्तस्य परस्मैपदस्य, ‘न पादभ्याङ्यमाङ्यसपरिमुह-
रुचिचृत्तिवदवसः’ (1-3-89) इति निषेधात्, ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति यथा-
संभवमुभयपदित्वमिति बोध्यम् । तेन शतृशानजन्तावुभावणि साधू इति बोध्यम् ।
 5. नन्यादिषु (3-1-134) ‘नन्दिवासिदमिद्विषाधिबद्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः
संज्ञायाम्’ (ग. सू.) इति वचनात् कर्तरि ल्युः । गुणः । रोचनः=
कूटशाल्मलिः । स्त्रियामजादिषु (4-1-4) पाठात् टाप् ।
- A. ‘प्रवे भवाब्धिष्वमारुनानां धृतामयं भक्तिनिमेषमङ्घ्रिम् ॥’ धा. का. 2-36.
B. ‘रोचनैर्भूषितां पद्मामरुमाकं हृदयाविधम् ॥’ भ. का. 6.74.

रोचनी, ^२रुच्यः^A, ^३रोच्यम्, ^४रोचिष्णुः^B, ^५रुचिः-रुचिरम्, ^६नीरुक्--अमीरुक्,
^७रोकः^C, ^८अरोचकः, ^९रुचकः, ^{१०}रुक्मम्, ^{११}रुचिष्यम्, ^{१२}वसुरोचिः-रोचिः,

1. रोचनी इत्यत्र ल्युटि, टित्वेन स्त्रियां ङीप् रूपम् ।
2. 'राजसूर्यसूर्यमृषोयरुच्य—' (3-1-114) इत्यादिना निपातनात् क्यप् । 'सूर्य-
 रुच्याव्यध्याः कर्तरि' (वा. 3-1-114) इति वचनात् कर्तरि निष्पन्नोऽयम् ।
 रोचतेऽसौ रुच्यः ।
3. भावे ण्यति, 'यजयाचरुच—' (7-3-66) इति निषेधात् कृत्वं न । 'काथजिन्नजि-
 याचिरुचनीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कृत्ववचनात्' (वा. 7-3-59) इति
 धातुिकपक्षे तु रोक्यम् इति कृत्वेनैव भाव्यम्, 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'
 इति शाब्दिकसंकेतात् । यदि तु रोच्यम् इति प्रयोगो दृश्यते, तदानीं
 पृषोदरादित्वात् (6-3-109) कृत्वाभाव इति बोध्यम् ।
4. 'अलङ्कृन्निराकृन्प्रजनोत्पन्नोत्पतोन्मदरुचि—' (3-2-136) इत्यादिना तच्छी-
 लादिषु ऋतुषु इण्प्रत्ययः ।
5. स्त्रियाम्, 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति ऽवे, इक्प्रत्ययः । रुचिशब्दात्
 मत्वर्थीयो प्रत्ययो बाहुलकात् प्रयोगदर्शनाद् प्रष्टव्यः । रुचिरः=रुचिमान् इति यावत् ।
6. क्तिप्, 'चोः कुः' (8-2-30) इति कृत्वे, 'नहिटृतिवृष्विधिरुचिमहितनिषु कौ'
 (6-3-116) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'निरोचनम्=नीरुक्' इति न्यासे
 विवरणात् बाहुलकात् करणे भावार्थे वा क्तिवन्नेति ज्ञायते ।
7. घञि, 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति कृत्वम्, इति न्यासः (5-4-144) ।
 परंतु निष्ठायामनिटो धातोरेव 'चजोः—' (7-3-52) इति कृत्वमित्याश्रयितृणां
 धातुिककारभाष्यकारादीनां मते तु 'विभाषा इयावारोकाभ्याम्'
 (5-4-144) इत्यत्र अरोक् इति निपातनादेवात्र कृत्वमिति ज्ञेयम् ।
8. 'अरोचकः' इत्यत्र, 'रोगाख्यायः ण्वुल् बहुलम्' (3-3-108) इति ण्वुल् ।
 अरोचकः = अरुचिव्याधिः । अत्र बहुलप्रहणात् रुच्यधिकारविहितत्वेऽपि
 स्त्रीत्वं नेति प्रक्रियासर्वस्वम् । अयं भावः—'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-14)
 इति इत्वं, टावादिर्कं चास्य नेत्यर्थः । [स्वर्णमयो भूषणविशेषः ।]
9. 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (द. उ. 3-5) इति क्वुन् । क्तिवाच्च गुणः । रुचकः ।
10. 'युजिरुचितिजां कुश्च' (द. उ. 7-33) इति मक्प्रत्ययः, कर्त्तृगन्तान्तादेशः ।
 प्रत्ययस्य क्तिवाच्च गुणः । रोचतेऽतिशयेन तदिति रुक्मम्=सुवर्णम् । [भोज्यम् ।]
11. 'रुचिभुजिभ्यां क्तिष्यन्' (द. उ. 8.15) इति क्तिष्यन्प्रत्ययः । रुचिष्यम्=
12. 'वसौ रुचेः संज्ञायाम्' (द. उ. 9.33) इति इसिन्प्रत्ययः । वसुभ्यो रोचते,
 वसव अस्मिन् रोचन्ते इति वा वसुरोचिः = ऋतुः । बाहुलकात् 'वसु' इत्युपप-
 दाभावेऽपि केवलाद्वातोः इसिन्प्रत्यये रोचिः=ज्वाला ।
- A. 'अमृषोयं वदन् रुच्यो जगाहे यां निशाचरः ॥' भ. का. 6.58.
- B. 'रोचिष्णुकाद्यनचयाद्युपिशङ्गिताशा.....।' शि. व. 5.20. [शि. व. 5.54.
- C. 'नासाविरोक्पवनोऽसितं तनीमो रोमाद्यतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥'

इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1415) “रुज हिंसायाम्” (X-चुरादि:-1805. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘भङ्गे रुजति, हिंसायां रोजयेदिति णौ रुजेः ॥’ (श्लो. 69) इति देवः ।
रोजकः-जिका, रुरोजयिषकः-षिका ; रोजयिता-त्री, रुरोजयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकक्रोटयतिवत् (205) बोध्यानि ।

(1416) “रुजो भङ्गे” (VI-तुदादि:-1416. सक. अनि. पर.)

‘भङ्गे रुजति, हिंसायां रोजयेदिति णौ रुजेः ॥’ (श्लो. 69) इति देवः ।
रोजकः-जिका, रोजकः-जिका, रुरुक्षकः-क्षिका, रोरुजकः-जिका ;
रोक्ता रोक्ती, रोजयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रोरुजिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौघादिकभुनक्तिवत् (1162) बोध्यानि ।
चोरस्य ¹रुजन् रोगः, नदी कूलानि रुजती गच्छति, चोरं रुजन्, नीरुजन्
मिताशी स्यात्, ²कूलमुद्रुजः^A, ³रोगः, ⁴हृद्रोगः-हृदयरोगः, ⁵रुजा, ⁶रुक्,

1. अत्र ‘रुजार्थानां भाववचनानामञ्जरेः’ (2-3-54) इति घात्वर्थस्य भावकर्तृकत्वे कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । तुदादित्वात् शतरि शप्रत्ययः । तस्य द्विद्वद्भावेनाश्रयस्य गुणो न । सूत्रे रुजाशब्देन व्याधिरुच्यते । तेन रुजेः व्याध्यर्थत्वे ‘भाववचनानाम्’ इत्यस्य ‘श्लेष्मा पुरुषं रुजन्’ इति प्रत्युदाहरणमिति केचित् । भाष्ये तु रुजघातोभेदार्थत्वेमेवाश्रित्य, ‘नदी कूलानि रुजति’ इति प्रत्युदाहृतम् । कर्मणोऽशेषत्वविवक्षायां द्वितीयाऽपि । तेन ‘चोरं रुजन्’ इति सिद्धयति । निपूर्वकोऽयं धातुव्याधिप्रतीकारे वर्तते । तेन नीरुजन् = (व्याध्यनभिभूतः) इति, प्रतीकारोऽत्रार्थः ।
 2. ‘उद्दि कूले रुजिवहोः’ (2-1-31) इति कूलशब्दे कर्मण्युपपदे उत्पूर्वकस्यास्य खश्प्रत्ययः । ‘अरुद्विषदजन्तस्य—’ (6-3-67) इति मुम् । शित्त्वात् सार्वधातुकत्वम् । तस्य च द्विद्वद्भावाद् गुणो न । कूलानि उरुजतीति कूलमुद्रुजः रथः । उक्षा इति केचित् ।
 3. ‘पदरुजविशस्पृशो घञ्’ (3-3-16) इति कर्तरि घञ् । रुजतीति रोगः । ‘चजोः—’ (7-3-52) इति कृत्वम् ।
 4. ‘वा शोक्यरोगेषु’ (6-3-51) इति हृदयशब्दस्य रोगशब्दे परे हृद्भावाविकल्पः ।
 5. भिदादेः (3-3-101) आकृतिगणत्वेन तत्र पाठादह् । प्रत्ययस्य द्वित्वाच्च गुणः ।
 6. ‘रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्’ (3-3-108) इत्यत्र बहुलप्रहणात् रोगवाचकत्वेऽपि क्रियां सम्पदादि (वा. 3-3-108) पाठात् क्प् ।
- A. ‘मदोदमाः ककुच्चन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।’ रघु. 4.22.

^१रुणवान्, ^२लुग्नम्, ^३वीरुक्, इत्यादीनि रूपाण्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1417) “रुट प्रती[ति]घाते”

(I-भ्वादि:-476. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘रोटते प्रतिघातेऽर्थे रोषे रोटयतीति णौ ॥’ (श्लो. 74) इति देवः ।

रोटक:-टिका, रोटक:-टिका, रुरुटिषक:-रुरोटिषक:-षिका, रोरुटक:-टिका ;
रोटिता-त्री, रोटयिता-त्री, रुरुटिषिता-रुरोटिषिता-त्री, रोरुटिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रोक्तवत् (197) ज्ञेयानि ।
^४रुटितम्-रोटितम्-तः, रुट्यमानः^५इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1418) “रुट भाषार्थः”

(X-चुरादि:-1784. सक. सेट्. उभ.) आस्वदीयः ।

क्षीरस्वामी चुरादिष्वेव पूर्वम् ‘रुट रोपे’ इति मैत्रेयाद्यनुसारेण पठति

1. ‘ओदितश्च’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम् । निष्ठानत्वस्य परशास्त्रत्वात्, ‘चोः’ (8-2-30) इति कुत्वस्य पूर्वशास्त्रत्वाच्च, ‘तिपायामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्’ इति न्यायेन निष्ठानत्वासिद्ध्या कुत्वमत्रेति बोध्यम् । ‘अदकुप्वाङ्-नुम्यवायेऽपि’ (8-4-2) इति णत्वम् ।
2. ‘क्विचौ च—’ (3-3-174) इति संज्ञायां कः । ‘कविलकादीनां संज्ञाच्छन्दसोः’ (वा. 8-2-18) इत्यत्र कविलकादिगणे पाठादत्र धातुरेफस्य लत्वम् । लुग्नम्=जीर्णवस्त्रम् ।
3. क्विबन्ते बाहुलकात् ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । अत्र क्षीरतरङ्गिण्याम्—“.....‘नद्विष्टि—’ (6-3-116) इति दीर्घः । वीरुक् ।” इत्युक्तम् । ‘नद्विष्टिर्वृषिव्यधिरुक्षिसहितनिषु कौ’ (6-3-116) इत्यत्र रुचि इति रुचघातोरेव सर्वैः ग्रहणात् चिन्त्यमिदम् ।
4. ‘उदुपघात् भावादिकर्मणोः—’ (1-2-21) इति वैकल्पिककृत्वात् निष्ठायां रूपद्वयं बोध्यम् ।

L. ‘अस्विन्नरुणघोटक रुट्यमानमार्गं जवेनालुटिता निरीयुः ॥’ घा. का. 2.1.

[अ] “....‘रुट लुट लुठ प्रती(ति)घाते’ आद्यौ प्रथमान्तौ । अन्त्यो द्वितीयान्तः । अयं पाठो देवमैत्रेयादीनाम् । हरियोगिनस्तु आद्यावेव । ‘घातोः कर्मणः—’ (3-1-7) इत्यत्र कैयटे द्राविमौ द्वितीयान्तौ पठितौ । क्षीरस्वामी तु एवं पठित्वाऽऽह—“—‘रुट लुट—’ इत्येके । ‘बाधु रोटने’ इति लिङ्गात् ।” इति । तथा ‘रुट दीप्तौ’ इत्यप्यसावाह ।” इति माधवो-
क्तिरिहानुसन्धेया ।

अत्र तु भाषार्थकदण्डके पुनः पठति । परं तु दण्डकपठितानां सर्वेषामाप
'भासार्थः' इति भासार्थकत्वमाह । '.....रोटयतीति णौ॥' (श्लो. 74)
इति देववाक्यं क्षीरस्वामिनोऽनूकूलमिति बोध्यम् ।

रोटकः-ठिका, रुरोटयिषकः-षिका ; रोटयिता-त्री, रुरोटयिषिता-त्री, इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोटयतिवत् (205) बोध्यानि ।

(1419) "रुटि स्तेये" (I-भ्वादि:-३२७. सक. सेट्. पर.)

'रुठि—' इति, 'रुडि—' इति च केचिदमुं पठन्ति ।

रुण्टकः-ण्टिका, रुण्टकः-ण्टिका, रुरुण्टिषकः-षिका, रुरुण्टकः-ण्टिका ;
रुण्टिता-त्री, रुण्टयिता-त्री, रुरुण्टिषिता-त्री, रुरुण्टिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्टतिवत् (209) ज्ञेयानि ।

(1420) "रुठ उपघाते" (I-भ्वादि:-३३६. सक. सेट्. पर.)

'रुण्ठतीति गतौ, रोठेदुपघाते—।' (श्लो. 79) इति देवः ।

'अश्मा लुलुठिषते.' इति भाष्यं व्याचक्षाणः कैयटस्तु (३-१-७) 'रुठ लुठ
प्रतीघाते' इति पाठमादृतवान् ।

रोठकः-ठिका, रोठकः-ठिका, रुरोठिषकः-रुरुठिषकः-षिका, रुरुठकः-ठिका ;
रोठिता-त्री, रोठयिता-त्री, रुरोठिषिता-रुरुठिषिता-त्री, रुरुठिता-त्री ;
इतीमानि रूपाणि सर्वाण्यपि दैवादिककुण्यतिवत् (224) बोध्यानि ।

(1421) "रुठि गतौ" (I-भ्वादि:-३४५. सक. सेट्. पर.)

'रुण्ठतीति गतौ, रोठेदुपघाते—।' (श्लो. 79) इति देवः ।

'आलस्ये गतिप्रतिघाते च' इति क्षीरस्वामी ।

रुण्टकः-ण्टिका, रुण्टकः-ण्टिका, रुरुण्टिषकः-षिका, रुरुण्टकः-ण्टिका ;
रुण्टिता-त्री, रुण्टयिता-त्री, रुरुण्टिषिता-त्री, रुरुण्टिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्टतिवत् (209) ज्ञेयानि ।

(1422) "रुदिर् अश्रुविमोचने"

(II-अदादि:-१०६७. अक. सेट्. पर.)

रोदकः-दिका, रोदकः-दिका, ^१रुदिषकः-षिका, रोरुदकः-दिका ;
 रोदिता-त्री, रोदयिता-त्री, रुदिषिता-त्री, रोरुदिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकरोदतिवत् (760) ज्ञेयानि । रुदित्वा,
^२रोदसी, ^Aरोरुद्यमानः, रोरुदा^B, ^३रुद्रः-रुद्राणी, रुद्रा, ^४अलं रुदित्वा, अलं
 रोदनेन, ^Cरुदिषा, इतीमान्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1423) “[अनो] रुध कामे” (IV-दिवादिः-1174. सक.अनि. आत्म.)

‘अनुपूर्वो रुधः कामेऽर्थे तद्भूयनौ भजते ।’ इति धा. का. व्याख्यायां
 (2-62) विवृतम् ।

‘रुधे रुणद्धावरणे, कामेऽनावनुरुध्यते ॥’ (श्लो. 121) इति देवः ।

अनुरोधकः-धिका, अनुरोधकः-धिका, अनुरुत्सकः-त्सिका, अनुरोधकः-धिका ;
 अनुरोद्धा-दूधी, अनुरोधयिता-त्री, अनुरुत्सिता-त्री, अनुरोधिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) बोध्यानि ।

1. ‘रलो व्युपधात्—’ (1-2-26) इति क्त्वासनोः क्तिविकल्पे प्राप्ते, ‘रुद्विद—’
 (1-2-8) इत्यनेन नित्यक्त्विक्त्वम् । तेन सञ्जन्तेषु क्त्वायामपि रूपमेकमेव ।

2. ‘असुन्’ (द. उ. 9-49) इत्यसुन्प्रत्यये रूपम् । पुष्पवन्तावित्यादिवत् अभि-
 धानस्वाभाव्यात् नित्यं द्विवचनान्तोऽयम् । रोदसी = यावाभूमी ।

3. ‘रोदेर्णिलुक् च’ (द. उ. 8-39.) इति रक्प्रत्ययो णिलुक् च भवति । रोदयति
 दानवयोषित इति रुद्रः । स्त्रियाम्, ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र—’ (4-1-49)
 इत्यादिना पुंयोगे ङीषानुगागमौ भवतः । तेन रुद्राणी इति सिध्यति । एतच्च
 रुद्रपत्नीविषयकं बोध्यम् । यदा तु रुद्रा इति सुपर्णपत्नी बोध्यते-तदानीमजादिपाठ-
 परिकल्पनेन (4-1-4) टापि रूपनिष्पत्तिरिति बोध्यम् ।

4. ‘अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा’ (3-4-18) इति प्रतिषेधार्थकस्याल-
 मित्यव्ययस्य प्रयोगे क्त्वाप्रत्ययः । अत्र ‘अथधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नास्ति’
 इति शाब्दिकमर्यादया पक्षे ल्युङी भवति । तेन ‘अलं रोदनेन’ इति
 सिद्ध्यति । प्रकृत्यादित्वादत्र रोदनेन इति तृतीया—इत्यादिकं बृहच्छब्देन्दु-
 श्लोके विस्तृतम् ।

A. ‘रोरुद्यमानः स तदाऽप्यपृच्छत् यथावदाह्वयन् अथ वृत्तमस्मे ॥’ भ. का. 3-29.

B. ‘तां संहितोरुं युवतिं सरोरुदां शौरिर्व्यमाक्षीत् कुररीमिवेक्षिता ॥’ वा. वि. 1.49

C. ‘रुदिषा वदनाम्बुरुहश्रियः सुतनु सत्यमलङ्करणायते ।’ शि. व. 6-17.

¹अनुरोधी^A ।

(1424) “रुधिर् आवरणे” (VII-रुधादिः-1438. सक. अनि. उभ.)

‘आवरणम्=व्याप्तिः ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘रुन्धे रुणध्यावरणे, कामेऽनावनुरुध्यते ॥’ (श्लो. 121) इति देवः ।

रोधकः-धिका, रोधकः-धिका, रुरुत्सकः-रिसका, रोरुधकः-धिका ;

रोद्धा-रोद्धी, रोधयिता-त्री, रुरुत्सिता-त्री, रोरुधिता-त्री ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौधादिकभिन्दतिवत् (1160) ज्ञेयानि ।

²अङ्गरोधी-उपरोधी, ³प्रतिरोधी, ⁴अनुरोधी, ⁵व्रजे उपरुध्य-व्रजोपरोधं,

⁶कारोपरोधम् वा गाः-पाययति, ⁷रोधनः, ⁸मार्गरुत्^C-दू-रुधौ-रुधः, ⁹विरोधी,

1. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘सम्पृञ्चानुरुध....’ (3-2-142) इति घिनुण् । अत्र, “...‘अनो रुध कामे’ इत्यस्य तु देवादिकस्याग्रहणम्-पृचिना साहचर्यात् । अनुना सह पठितस्य देवादिकस्य ग्रहणमित्यन्ये ।” इति पदमञ्जरी । वस्तुतः—रौधादिकस्यैव धातोरनुपूर्वकत्वे कामनार्थकत्वे च देवादिकपाठः इत्यस्य सैद्धान्तिक-पक्षत्वेन प्रकृतसूत्रे (3-2-142) देवादिकस्यैवाग्रहणम् । साहचर्यपरिभाषा-श्रयणे च अनन्यथासिद्धं बीजं न पश्यामः । अत एव क्वचिद् भट्टिकाव्यव्याख्यानम् (7-9) ‘एता देवानुरोधिभ्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ।’ इत्यत्र अनुरुध्यन्तीति श्यना विवरणं संगतम् । इत्यलमत्र ।
2. शास्त्रानि रुणद्धीति अङ्गरोधी । अग्रादिषु (3-1-134) कर्मण्यणोऽपवादो गिनिप्रत्ययः । एवम् उपरुणद्धीति उपरोधी इत्यत्रापि प्रत्यादिवादेव गिनिः ।
3. ‘भविष्यति गम्यादयः’ (3-3-3) इत्यत्र गणे पाठात् भविष्यत्काले औणादिको गिनिरत्र ।
4. ‘सम्पृञ्चानुरुध—’ (3-2-142) इत्यादिना ताच्छीलिको घिनुण्प्रत्ययः ।
5. ‘सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः’ (3-4-49) इति सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे उपपूर्वकादस्मात् णमुल् । ‘तृतीयाप्रभृतीनि—’ (2-2-21) इति समासविकल्पः ।
6. नन्यादिषु पाठपरिकल्पनादत्र कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।
7. मार्गं रुणद्धीति मार्गरुध्, ‘किप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे किप् ।
8. विशेषेण रुणद्धीति विरोधी, ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये गिनिः ।
- A. ‘कंसानुरोध्यणनहन्मतिमद्युगर्च्यः—॥’ धा. का. 2-62.
[अत्र धा. का. व्याख्यायां गिन्यन्तत्वेन प्रकृतशब्दस्य निष्पत्तिः कृतेति विभाव्यम् ।]
- B. ‘तं शरमूले सह जाययोग्रः कारोपरोधं निगलैरसेष्ट ॥’ वा. वि. 2-40.
- C. ‘निरुध्यमाना यदुभिः कथयितुं मुहुर्दुच्चिष्टुपुरप्रपादान् ।
ध्रुवं गुरुन् मार्गरुधः करीन्द्रानुरुध्य गन्तुं तुरगास्तदोषुः ॥’ शि. व. 3-29.

^१गां व्रजमवरुन्धन्, ^२रुधिरम्, ^३रोधः, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1425) “रुप विमोहने” (IV-दिवादि:-1236. सक. सेट्. पर.)

‘रुपु^४—’ इति आ. का. व्याख्यायाम् (2-67)।

रोपकः-पिका, रोपकः-पिका, रुरोपिषकः-रुरोपिषकः-पिका, रोरुपकः-पिका ;
रोपिता-त्री, रोपयिता-त्री, रुरोपिषिता-रुरोपिषिता-त्री, रोरुपिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि दैवादिककुप्यतिवत् (224) ज्ञेयानि ।
^५विरोपी,^A रोपः^६ इमे रूपे विशेषेण भवतः इति ज्ञेयम् ।

(1426) “रुश हिंसायाम्” (VI-तुदादि:-1419. सक. अनि. पर.)

रोशकः-शिका, रोशकः-शिका, रुरुक्षकः-क्षिका, रोरुशकः-शिका ;
रुष्टा-ष्टी, रोशयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रोरुशिता-त्री ;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि दैवादिककुप्यतिवत् (234) ज्ञेयानि ।
तुमुनि-रोष्टुम्^B इति ।

(1427) “रुशि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1789. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । ‘—भाषार्थः ।’ इति क्षीरस्वामी ।

रुंशकः-शिका, रुंशयिषकः-पिका, रुंशकः-शिका, रुंशयिषकः-पिका,
रुरुंशकः-शिका ; रुंशयिता-त्री, रुंशयिषिता-त्री, रुंशिता-त्री, रुंशयिषिता-त्री,

1. अयं द्विकर्मकः। तेन, अत्र ‘अकथितं च’ (1-4-51) इति कर्मसंज्ञायां द्वितीया ॥

2. ‘इषिमदिमुदि—’ (द. उ. 8.26) इत्यादिना किरुप्रत्यये रूपमेवम् । रुधिरम्=रक्तम् ।

3. ‘अमुन्’ (द. उ. 9-49) इत्यमुन्प्रत्यये रूपम् । रोधः=जलप्रवाहः। सकारान्तः।

4. एतत्पक्षे क्त्वायामिडिकल्पेन रुपित्वा-रोपित्वा इति रूपद्वयं बोध्यम् ।

5. ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्ययः ।

6. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ्प्रत्यये रूपम् । रुप्यन्ति अनेन इति रोपः=शरः ।

A. ‘...किंचायेप्यविरोपिलोपक न वा लोभादिसंक्षोभिता ।’ धा. का. 2.67.

B. ‘रोषच्छ्रुतधियाथ रोष्टुमभितो योधान्द्विषदेशकान्....।’ धा. का. 2-84.

रोरुंशिता-त्री; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाणि चौरादिकुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1428) “रुष हिंसार्थः” (I-भ्वादि:-693. सक. सेट्. पर.)

‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुष्यति रोषयेत् ॥’ (श्लो. 179) इति देवः ।
रोषक:-षिका, रोषक:-षिका, रुरोषिषक:-रुरुषिषक:-षिका, रोरुषक:-षिका;
¹रोषिता-रोष्टा^A-ष्टी, रोषयिता-त्री, रुरोषिषिता-रुरुषिषिता-त्री, रोरुषिता-त्री;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) बोध्यानि ।
²रुष्ट:-^Bरुषितः, ³रुषितमनेन, रोषितं वा, ⁴रोषणः, ⁵गृध्ररोषं रोषति
इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1429) “रुष रोषे” (IV-दिवादि:-1280. अक. सेट्. पर.)

‘—हिंसायाम्’ इति सिद्धान्तकौमुदीपाठः । ‘—जिहासायाम्’
इति केचित् ।

‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुष्यति रोषयेत् ॥’ (श्लो. 179)
इति देवः ।

1. ‘तीषसहस्रभरुषरिषः’ (7-2-48) इति तकारादावार्धधातुके इड्विकल्पः । इडभाष-
पक्षे ‘छुना छुः’ (8-4-41) इति छुत्वेन टकारः ।
2. ‘रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्’ (7-2-28) इतीड्विकल्पः । धातोरस्य तकारादावार्ध-
धातुके इड्विकल्पस्य विधानात् ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ठायामिनिषेधे
प्राप्ते इड्विकल्पविधानमिति बोध्यम् । अतः ‘मतिबुद्धिपूर्जार्थेभ्यश्च’ (3-2-128)
इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वमाश्रित्य वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्ययः ।
न्यासे (7-2-28) ‘रुष रोषे’ इत्यस्माग्निष्ठायामिड्विकल्पस्य प्रतिपादनात्,
तत्रोपयोगाभावात्, दैवादिकस्य रोषार्थकस्य अत्र सूत्रे (7-2-28) ग्रहणं न्यास-
कारसम्मतमिति प्रतिभाति ।
3. ‘उदुपघाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ (1-2-21) इति भावे आदिकर्मणि च
क्तिविकल्पोऽत्र ।
4. नन्दादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वेन कर्तरि ल्युप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् ।
5. ‘उपमाने कर्मणि च’ (3-4-45) इति उपमानकर्तरि णमुल् । ‘कषादिषु—’
(3-4-46) इति यषाविध्यनुप्रयोगः । गृध्र इव दिनस्तीत्यर्थः ।
- A. ‘रेष्टारं रेषितं व्यास्यत् रोष्टाऽक्षः शस्त्रसंहतीः ॥’ भ. का. 9. 31.
- B. ‘जघान रुषितो रुष्टान् त्वरितस्तूर्णमागतान् ॥’ भ. का. 9. 20.

रोषकः-षिका, रोषकः-षिका, रुरोषिषकः-रुरुषिषकः-षिका, रोरुषकः-षिका ;
रोषिता-रोष्टा-रोष्टी, रोषयिता-त्री, रुरोषेयिता-रुरुषेयिता-त्री, रोरुषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) ज्ञेयानि । शतरि
[देवदत्ताय] ^१रुष्यन्-न्ती-ती, निष्ठायाम् ^२रुषितः-रुष्टः, रुषितमनेन, रुद्-रुद्ध-
रुषौ-रुषः, ^३भीरुद्, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1430) “रुष रोषे” (X-चुरादिः-1671. अक. सेट्. उभ.)

‘रुट—’ इति क्षीरस्वामी । ‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुष्यति
रोषयेत् ॥’ (श्लो. 179) इति देवः ।

रोषकः-षिका, रुरोषयिषकः-षिका ; रोषयिता-त्री, रुरोषयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत् (546) ज्ञेयानि ।

(1431) “रुसि भाषार्थः” (X-चुरादिः-1791. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । क्षीरस्वाम्यादयः अमुं न पठन्ति ।

रुंसकः-सिका, रुंसयिषकः-षिका ; रुंसयिता-त्री, रुंसयिषिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) बोध्यानि ।

(1432) “रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च”

(I-भ्वादिः-859. अक. अनि. पर.) ज्वलादिः ।

‘—प्रादुर्भावे च’ इति केचित् पठन्ति । ‘रुह जन्मनि—’ इति
न्यासे पाठः ।

1. दिवादित्वात् शतरि इयन् । ‘कुधद्रुहेर्ध्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः’ (1-4-37)
इति कोपविषयस्य देवदत्तस्य सम्प्रदानसंज्ञायां ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ (2-3-13)
इति चतुर्थी ।
2. ‘रुष्यमत्वर—’ (7-2-28) इति निष्ठायामिड्विकल्पः । तत्कारादावार्धधातुके,
‘तीषसहलुभरुषरिषः’ (7-2-48) इति इड्विकल्पनात्, निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’
(7-2-15) इति इड्प्रतिषेधे प्राप्तेऽनेनेड्विकल्पोऽत्रेति बोध्यम् ।
3. भियं रुष्यतीति भीरुद्धन्दोविशेषः । अत्र रथन्तरादिशब्देष्विवव्युत्पत्तिप्रदर्शनं
कृतम् । नावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः, संज्ञाशब्दत्वात् । ‘मानानुभूः स्वकान्
दोषान् मा मुहो मा रुषोऽधुना ॥’ (भट्टिकाव्ये 15-16) इत्यत्रास्य धातोः यद्यपि
अकर्मकत्वं दृश्यते, तथापि अभिधानस्वाभाव्यादत्र सकर्मकत्वम् । यद्वा, भिया
रुष्यतीति भीरुद् इत्यकर्मकव्युत्पत्तिरप्यत्रोपपत्तेर्यस्यास्तां तावत् ।

रोहकः-हिका, ^१रोपकः-पिका; रोहकः-हिका, ^२रुक्षकः-क्षिका,
 रोरुहकः-हिका ;
^३रोढा-रोद्दी, रोपयिता-रोहयिता-त्री, रुक्षिता-त्री, रोरुहिता-त्री ;
 रोहन्-न्ती, रोपयन्-रोहयन्-न्ती, रुक्षन्-न्ती ; —
 रोक्षयन्-न्ती-ती, रोपयिष्यन्-रोहयिष्यन्-न्ती-ती, रुक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — रोपयमाणः-रोहयमाणः, — रोरुहमाणः ;
 — रोपयिष्यमाणः-रोहयिष्यमाणः, — रोरुहिष्यमाणः ;
^४अम्बुरुद्-रुड्-रुहौ-रुहः ; — — —
 रुढम्-रुढः-रुढवान्, ^५आरुढो वृक्षम्-आरुढो वृक्षः, ^६रुढः, रोपितः-रोहितः,
^७रोहितः, लोहितः-लोहिताया, लोहितकः, लोहितकं [मुखम्],
 रुक्षितः, रोरुहितः-तवान् ;

1. ण्यन्ते सर्वत्र, 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' (7-3-43) इति विकल्पेन हकारस्य पकारः। तेन रूपद्वयम्। यद्यपि देवादिकरूप्यतेर्ण्यन्ते रोपक इति, रोहतेश्च रोहक इति सिद्धयति, धातूनामनेकार्थत्वात् बीजजन्मनि उभयत्र वृत्तिरपि सुलभा ; तथापि धातूनामनेकार्थत्वेऽपि, न सर्वेषां सर्वार्थकत्वमित्यतः सूत्रारम्भस्य चारितार्थ्यं बोध्यम्। विस्तरस्तु न्यासादिषु बोध्यः।
 2. 'दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहर्तः वहिः—' (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति वचनात् धातोरस्यानिर्दृष्टत्वं बोध्यम्। 'हो ङः' (8-2-31) इति ङत्वे, 'पढोः कः सि' (8-2-41) इति ककारे षत्वे च रूपमेवम्।
 3. तृजादिषु 'पुगन्तलघूपधस्य च' (7-3-86) इति प्रथमं गुणे, तदनन्तरं ङत्व-धत्वष्टुत्वढलोपाः। 'पञ्चन्यबलक्षणं प्रवर्तते' (परि. 121) इति न्यायेन 'ढ्रलोपे—' (6-3-111) इति दीर्घः—ओकारः—अत्रापि भवतीति बोध्यम्।
 4. 'गल्यर्थकर्मक—' (3-4-72) इत्यादिना कर्तरि कर्मणि च कप्रत्ययः।
 5. 'किच्क्षौ च—' (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्ययः। रुढः = रुढि गतः।
 6. ण्यन्तात् कर्तरि कप्रत्यये साधुरयम्। अस्यैव शब्दस्य कपिलकादिगणे (वा. 8-2-18) पाठात् विकल्पेन धात्वादिर्लकारः—लोहितः=वर्णविशेषः। अभिधानस्वाभाव्यात् वर्णवाचकत्वमधुना धातोरिति बोध्यम्। लोहिताया इति। अत्र अलोहितो लोहितो भवतीति ऋयन्तात् लोहितशब्दात् 'लोहितादिडाजभ्यः क्यप्' (3-1-13) इति क्यप्। 'सनाद्यन्ता धातवः' (3-1-32) इति धातुसंज्ञा। 'अ प्रत्ययात्' (3-3-102) इति प्रत्ययान्तादकारप्रत्ययः। लोहितकः इति अत्र 'लोहितात्मणौ' (5-4-30) इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः। 'लोहितकं मुखम्' इत्यत्र तु 'वर्णे चानित्ये' (5-4-31) इत्यनित्यवर्णवाचकात् लोहितशब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययः।
- A. 'विस्तृवरैरम्बुरुद्वां रजोभिः यमस्वसुञ्चित इवोदभारः ॥' शि. व. 3. 11.

^१रुहः-रोहः, प्ररुहः-प्ररोहः, ^२पाणिरुहः^A-भूरुहः-उर्वारुहः-शिरोरुहः-सरोरुहम्,
^३न्यग्रोधः, ^४वीरुत्^B, ^५विरोही-रोहिणी, ^६रोहणः, रोपः-रोहः,
^७धान्यरोपी, रुरुक्षुः-रोरोहः;

रोढव्यम्, रोपयितव्यम्-रोहयितव्यम्, रुरुक्षितव्यम्, रोरोहितव्यम्;
 रोहणीयम्, रोपणीयम्-रोहणीयम्, रुरुक्षणीयम्, रोरोहणीयम्;
 रोढम्, रोप्यम्-रोढम्, रुरुक्ष्यम्, रोरोढ्यम्;
 ईषद्रोहः-दुरोहः-सुरोहः; — — —
 रुढमाणः, रोप्यमाणः-रोढमाणः, रुरुक्ष्यमाणः, रोरोढ्यमाणः;
 रोहः, आरोपः-रोहः, रुरुक्षः, रोरोहः;
 रोढुम्, रोपयितुम्-रोहयितुम्, रुरुक्षितुम्, रोरोहितुम्;
 रुदिः, ^८रुदिः;

1. 'ज्वलितकघ्नन्तेभ्यः—' (3-1-140) इति कर्तरि वैकल्पिको णप्रत्ययः । णप्रत्यय-
 पक्षे रोहः इति सम्पद्यते । तदभावपक्षे 'इगुपधञा—' (3-1-135) इति
 कप्रत्यये रुहः इति भवति । रुहः=मृगविशेषः ।
2. 'सुपि स्यः' (3-2-4) इत्यत्र, 'सुपि' इति योगविभागात् पाण्यादिषु सुबन्तेषूप-
 पदेषु कर्तरि कप्रत्ययः । अत्र 'इगुपधञा—' (3-1-135) इति कप्रत्यय इति
 प्रक्रियाकौमुदी । तत्र निरुपपदाधिकारात् चिन्त्यमिदम् ।
3. न्यक् रोहतीति न्यग्रोधः=वटवृक्षः । बाहुलकात् कर्तरि घञ् । न्यङ्कादिषु
 (7-3-53) पाठात् धातुहकारस्य धकारः ।
4. विविधं रोहतीति वीरुत्=लता । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (3-2-178) इति
 क्तिप्, न्यङ्कादित्वात् (7-3-53) हकारस्य धकारः । 'अन्येषामपि दृश्यते'
 (6-3-137) इति दीर्घः ।
5. विशेषेण रोहतीति विरोही तृणादयः । तद्धर्मिणि णिनिः । केवलाणिनिप्रत्ययेऽपि
 रोही इति भवति । तदन्तात् स्त्रियां नान्तत्वेन ङीषि रोहिणी इति ।
6. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः । रोहणः=रत्नपर्वतः ।
7. धान्यानि रोपयतीति धान्यरोपी । ण्यन्तात् णिनिः ।
8. संज्ञायां क्तिच् । ढत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः यथालक्षणमिह बोध्याः ।
- A. 'पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुमान् तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या ।' भ.का.11-8.
- B. '.....वीरुत्ततिर्गृहकुलैररंसीत् ॥' वा. वि. 3. 17.

बीजरुहाकुर्वन्, प्राजरुहाकुर्वन्, रोपणा-रोहणा, आरुक्षा, रोरुहा ;
 रोहणम्, रोपणम्-रोहणम्, रुरुक्षणम्, रोरुहणम् ;
 रुद्धा, रोपयित्वा-रोहयित्वा, रुरुक्षित्वा, रोरुहित्वा ;
 आरुक्ष, आरोप्य-आरोक्ष, आरुरुक्ष्य, आरोरुक्ष ;
 रोहम् २, } रोपम् २-रोहम् २, } रुरुक्षम् २, } रोरुहम् २ ; }
 रुद्ध्वा २, } रोपयित्वा २-रोहयित्वा २, } रुरुक्षित्वा २, } रोरुहित्वा २ ; }
 १रोहिः, २रोहित्, ३रोहितः-लोहितः, ४रौहिषः ।

(1433) “रुक्ष पारुष्ये” (X-चुरादिः-1910. अक. सेट्ट. उभ)

अदन्तः ।

मा. धा. वृत्तौ ‘रुक्षति इति शपि’ इति दर्शनात् भवादौ ‘रुक्ष’ इति
 धातुः पूर्वं स्यात्, अधुना भ्रष्टः इति ज्ञायते ।

रुक्षकः-क्षिका, रुरुक्षयिषकः-षिका, रुक्षयिता-त्री, रुरुक्षयिषिता-त्री ;
 इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि चौरादिकचूर्णयतिवत् (550) बोध्यानि । युचि
 रुक्षणा^A इति ।

1. बीजं रोहयतीत्यर्थे अन्तर्भावित्यर्थदिखात् मूलविभुजादित्वात् (वा. 3-2-5)
 कर्तरि कप्रत्ययः । तदन्तात् स्त्रियां टापि बीजरुहा इति सम्पद्यते । साक्षात्-
 प्रमृतिषु (1-4-74) गणे बीजरुहा इति पाठादस्य कृञो योगे गतिसंज्ञा । ‘ते
 प्राग् धातोः’ (1-4-80) इति धातोः पूर्वमस्य प्रयोगः । ‘कुगतिप्रादयः’
 (2-2-18) इति समासः । बीजरुहाकुर्वन्=केशः छिन्नाः पुनः रोहयन्
 इत्यर्थः । एवं प्राजरुहाकुर्वन् इत्यत्रापि बोध्यम् ।
2. ‘हपिशिरुद्धि—’ [द. उ. 1-47] इतीन्प्रत्ययः । रोहतीति रोहिः=जन्म ।
3. ‘हसरुद्धि—’ [द. उ. 6-3] इतीतिप्रत्ययः । रोहित्=वीरप्रकारः,
 सूर्योऽग्निश्च ।
4. ‘रुहे रश्च लो वा’ [द. उ. 6-13] इतीतन्प्रत्ययः, रेफस्य लकारश्च वा भवति ।
5. ‘रुहेर्वृद्धिश्च’ [द. उ. 9. 4] इति टिषच्प्रत्यये धातोर्वृद्धौ च रौहिषः इति
 भवति । रौहिषः=तृणजातिः, स्त्रियां षित्वात् ऋषि रौहिषी=दूर्वा ।
- A. ‘.....मोमृत्रितारिरतिरुक्षण्या रणेषु ।’ धा. का. 3. 59.

(1434) “रूप रूपक्रियायाम्” (X-चुरादि:-1938. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

‘रूपक्रिया=राजमुदादिरूपस्य करणम् ।

‘—रूपदर्शनम् वा’ इति क्षीरस्वामी ।

रूपकः-पिका, रुरूपयिषकः-पिका, रूपयिता-त्री, रुरूपयिषिता-त्री;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकगूरयतिवत् (418) ज्ञेयानि ।
‘रूप्यम्, रूपकम् ।

(1435) “रूप हिंसार्थः” (I-भ्वादि:-678. सक. सेट्. पर.)

“—‘रूप भूषायाम्’ इति सुधाकरः ।” इति सुधाकरपाठत्वेन मा. धा. वृत्तिः । ‘—आलेपने इत्येके’ इति धा. का. (I-86) । सि. कौमुद्यां तु स्वतन्त्रेण पठ्यते । क्षीरतरङ्गिण्याम् अयं घातुः न दृश्यते ।

रूपकः-पिका, रूपकः-पिका, रुरूपिषकः-पिका, रोरूपकः-पिका;
रूपिता-त्री, रूपयिता-त्री रुरूपिषिता-त्री, रोरूपिता-त्री;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिकचूषतिवत् (552) ज्ञेयानि । कर्मणि कप्रत्यये—^Aरूपितः इति ।

(1436) “रेक शङ्कायाम्” (I-भ्वादि:-80. अक. सेट्. आत्म.)

“आङ्पूर्वः संशये ; ‘आरेकं संशयं प्राहुः—’ इति वचनात् ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।

रेककः-किका, रेककः-किका, रिरेकिषकः-पिका, रेरेककः-किका ;

1. ‘अथो यत्’ (3-1-97) इति यत्प्रत्ययः । रूप्यम्=राजकीया द्रव्यादिरूपा मुद्रा । स्वार्थे कनि रूप्यकम् इत्यपि साधुः ।

2. ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ [द. उ. 3.5] इति संज्ञायां क्वुन् । यद्वाऽत्र ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रितत्वात् लिङ्गस्य’ इति शाब्दिकमर्यादाश्रयणात् ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति ण्वुलि स्यधिकारविहित्वेऽपि नपुंसकलिङ्गत्वं बोध्यम् । रूपकम्=अर्थालङ्कारमेदः, नाटकादि च । नाटकादौ तु बोध्ये दर्शनार्थकत्वम्, अन्यत्र मुद्रार्थकत्वमिति विशेषः ।

A. ‘..... खेदं च मूषसि कृपारसरूपितस्मिन् ।’ धा. का. 1.86.

रेकिता-त्री, रेकयिता-त्री, रिरेकिषिता-त्री, रेरेकिता-त्री ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) बोध्यानि ।

(1437) “ रेजृ दीप्तौ ” (I-भ्वादिः. अक. सेट्. आत्म.)

धातुरयं चन्द्रसम्मतपाठत्वेन क्षीरतरङ्गिण्यादिषु उपात्तः । “अत्र रेजिरपि क्वचित् पठ्यते, तदनार्थमिव । यदाह भट्टभास्करः “—‘रेजते अग्रे पृथिवी मखेभ्यः—’ इत्यत्र राजतेऽछान्दसत्वम् ।’ इति ।” इति मा. धातुवृत्तिः ।

रेजकः-जिका, रेजकः-जिका, रिरेजिषकः-पिका, रेरेजकः-जिका ;
रेजिता-त्री, रेजयिता-त्री, रिरेजिषिता-त्री, रेरेजिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतेजसिबत् (779) ज्ञेयानि ।

(1438) “ रेटृ परिभाषणे ” (I-भ्वादिः-864. सक. सेट्. उभ.)

‘—याचने च इति द्रुमे’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2-25) ।
रेटकः-टिका, रेटकः-टिका, रिरेटिषकः-पिका, रेरेटकः-टिका ;
रेटिता-त्री, रेटयिता-त्री, रिरेटिषिता-त्री, रेरेटिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि ।
शतरि-रेटन्^A इति ।

(1439) “ रेष्ट गतौ ” (I-भ्वादिः-372. सक. सेट्. आत्म.)

‘—शब्दे च’ इति क्षीरस्वामी ।

रेपकः-पिका, रेपकः-पिका, रिरेपिषकः-पिका, रेरेपकः-पिका ;
रेपिता-त्री, रेपयिता-त्री, रिरेपिषिता-त्री, रेरेपिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1440) “ रेष्ट शब्दे ” (I-भ्वादिः-385. अक. सेट्. आत्म.)

रेभकः-भिका, रेभकः-भिका, रिरेभिषकः-पिका, रेरेभकः-भिका ;
रेभिता-त्री, रेभयिता-त्री, रिरेभिषिता-त्री, रेरेभिता-त्री ;

A. ‘रेटस्तथा या खल चातकैश्च चायं जलं प्रोथति दातुमुर्ध्वम् ॥’ धा. का. 2.25.

इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।
¹विरिब्धः = स्वरः, रेभितः, ²रेभणः, ³रेभः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति
 विशेषः ।

(1441) “ रेवृ प्लवगतौ ”

(I-भ्वादिः-507. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

‘प्लवगतिः=प्लुतिगतिः=’ इति मा. धा. वृत्तौ । ‘—प्लुतिगतौ’ इति
 क्षीरस्वामी ।

रेवकः-विका, रेवकः-विका, रिरिविषकः-पिका, रेरेवकः-विका ;

1. ‘क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टवाढानि मन्थमनस्तमस्तक्ताविस्पष्टस्व-
 रानायासमृशेषु’ (7-2-18) इति स्वरेऽभिधेये निष्ठायामिडभावः, उपधाया ह्रस्वत्वं
 च निपात्यते । अन्यत्र विरेभितः । ‘स्वरे वाच्ये विरिब्धं च शब्दार्थाद्
 रेभतेभवेत् ।’ इति प्रक्रियासर्वस्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । काशिकायाम्
 (7-2-18) “ ... अन्ये तु ‘विरिभितम् अन्यत्’ इति पठन्ति । (ये ?)
 रभि (रिभि ?) सौत्रं धातुं पठन्ति, ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति ।” इति
 विरिब्धपदव्याख्यानावसरे प्रतिपादितम् । तेन रिभधातुः सौत्रः कश्चिदस्तीति
 प्रतीयते । सूत्रेषु तु कुत्रापि नोपात्तोऽयम् ! किञ्च, ‘ये रिभि

2. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।

A. ‘प्रचीभ्यरेभैः पशवोऽम्भसांनिधिप्ररम्भणस्तम्भभिरागता व्रजम् ।’ धा. का. 1-50.

[अ] “ अत्र मैत्रेयः ‘प्लव’ इति भात्वन्तरमाह, तच्चिन्त्यम्, यदि हि स्यात् आप्लाव-
 शब्दस्यास्मात् षणि सिद्धौ तदर्थं ‘विभाषाऽऽदि रुन्नुवोः’ (3-3-50) इति
 प्लुवः पक्षे षण्विधानमनर्थकं स्यात् । तथा प्लुज्जो णौ वृद्ध्यावादेशयोश्च णौ
 कृतस्य स्थानिवत्त्वात् प्लुशब्दस्य द्विरुक्तावपुःप्लुवदिति नित्ये प्राप्ते पक्षे अपि प्ल-
 वदिति सिद्धयर्थं ‘स्रवतिःशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा’ (7-4-81)
 इति उकारस्येत्त्वविधानमनर्थकं स्यादिति । सति ह्यस्मिन्ननेनैवापि प्लवत् इति
 भविष्यति । अत एव किलापरितुष्यन् मैत्रेयोऽपि ‘प्लव इत्येके’ इत्याह” इति
 माधवधामुवृत्तिवाक्यमिहानुसन्धेयम् ।

रेविता-त्री, रेवयिता-त्री, रिरिविषिता-त्री, रेरेविता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि भौवादिकेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ¹रेवः-रेवा, ²रेवणः इमानि
अधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1442) “रेषु अव्यक्ते शब्दे”

(I-भ्वादिः-620. अक. सेट्. आत्म.)

घातुमशुं क्षीरस्वामी चन्द्रसम्मतत्वेन पठति । अयं स्वभावाद् वृकध्वनौ वर्तते ।
रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, रिरिषिकः-षिका, रेरेषकः-षिका ;
रेषिता-त्री, रेपयिता-त्री, रिरिषिता-त्री, रेरेषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकेपतिवत् (429) बोध्यानि ।
³रेषणः, ⁴रेषा, ⁵रेषः, किपि-रेट्-रेट्-रेषी-रेषः इत्यस्य विशेषः ।

(1443) “रै शब्दे” (I-भ्वादिः-909. अक. अनि. पर.)

‘रै शब्दे रायतीतीष्टं राऽऽदाने राति शब्दुकि ॥’ (श्लो. 11) इति देवः ।
रायकः-यिका, रापकः-पिका, रिरासकः-सिका, रारायकः-यिका ;
राता-रात्री, रापयिता-त्री, रिरासिता-त्री, रारायिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकेपतिवत् (263) बोध्यानि ।

1. अचि प्रत्यये रेवः इति रूपम् । स्त्रियाम् अजादिपाठात् ‘अजाद्यतष्टाप्’ (4-1-4)
इति टापि रेवा इति । रेवा = नर्मदा ।
2. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकायुच्’ (3-2-148) इति, ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’
(3-2-149) इति वा युचि रूपमेवम् ।
3. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।
4. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययः । रेषा = वृकरवः । तदुक्तं कैशव-
स्वामिना — “कौक्षे कर्दति, पर्दते गुदरवे, रेपेति वार्के भवेद्, बुकेति श्रवे
भषेति, हयजे हेपेति हेपेति च ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
5. ‘सुप्रेषितान् पथि सरेषट्के सहेषं हेषस्तकासरमदान् अतिभासुराज्ञान् ।’

शतरि ^Aरायन्-न्ती, ¹कीरः ।

(1444) “रौड उन्मादे” (I-भ्वादिः-356. अक. सेद्. पर.)

केचिदमुं घातुं न पठन्ति ।

रौडकः-डिका, ^Bप्ररौडकः-डिका, ²रुरौडिकः-षिका, रोरौडकः-डिका ;
रौडिता-त्री, रौडयिता-त्री, रुरौडिषिता-त्री, रोरौडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकत्वोरतिवत् (363) बोध्यानि ।

(1445) “रौड अनादरे” (I-भ्वादिः-355. सक. सेद्. पर.)

‘रौट—’ इति केचित् ।

रौडकः-डिका, रौडकः-डिका, रुरौडिकः-षिका, ³रौरौडकः-डिका ;
रौडिता-त्री, रौडयिता-त्री, रुरौडिषिता-त्री, रौरौडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकत्वोरतिवत् (363) बोध्यानि । ^Cरौडयः ।

1. ‘की’ इति रायति = शन्दायतेऽप्राविति कीरः = शुक्रः, शारिका वा । ‘सुपि स्थः’ (3-2-4) इत्यत्र, ‘सुपि’ इति योगविभागात् कर्तरि कप्रत्यये, ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपे च रूपमेवम् ।
2. सञ्जन्ते द्वित्वादिकेषु कृतेषु ‘ह्रस्वः’ (7-4-59) इत्यभ्यासस्य ह्रस्वः । स च ‘एच इग्रस्वादेशे’ (1-1-48) इति परिभाषितत्वात् अत्रोकाररूप इति ज्ञेयम् ।
3. यञन्ते द्वित्वादिकेषु कृतेषु, ‘ह्रस्वः’ (7-4-59) इत्यभ्यासह्रस्वः । ‘गुणो यङ्लुकोः’ (7-4-82) इति गुणः । एवञात्र पूर्वखण्डे ओकारः, उत्तरखण्डे औकार इति भेदो बोध्यः ।
- A. ‘रायद्वयस्त्यानरुचौ रयेऽपि तं भक्तिप्रियापयिषुं स दृष्ट्वा ।’ घा. का. 2.31.
- B. ‘प्ररौडकान्नविलोलितैर्धृन्तान् रतावडाद्विललनाजनैः कलैः ॥’ घा. का. 1.46.
- C. ‘अकद्धरिकीडनभूततोडकान् प्रहृडितान् होडदरौडयभिक्षुकैः ।’ घा. का. 1.46.

श्रीगुरुभ्यो नमः

शोधनिका

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
803	8	दुधूनयिषयनाणः,	दुधूनयिषमाणः
804	10	दोधूयमानः	दोधूयिषमाणः
805	28	जनदः	जनदाः
806	6	दुधूसयिष्यन्	दुधूसयिषन्
„	9	...क्षीरस्वामी ।	क्षीरस्वामी । इति पुरुषकारः । (श्लो. 29)
807	21	...103	...104
808	3	धृज्	धृज
„	17	भौवादिधरतिकान्	भौवादिकधरतिवत्
809	21	...103	...104
810	15	...40	...90
811	12	षिका;	षिका, देधिरकः-रिका;
812	10	इत्यात्वे,	इत्यात्वे (एवमुत्तरत्रापि 12, 21, 22, पङ्क्तिषु)
816	7	दिध्मासना,	दिध्मासा,
827	10	659	658
828	18	391	394
830	18	ढीप्	ढीष्
831	7	पिपक्षयिषिष्यमाणः;	पिपक्षयिषमाणः;
833	29	(वा.	(काशिकायाम्-वा.)
838	2	पणयमानः,	पाणयमानः,
839	17	⁵ पतकः	⁵ पातकः
841	7	...गत्यात्यस्त ...	...गतात्यस्त...
848	18	⁴ पर्पः	³ पर्पः ।
„	26	⁴ पर्प्यते.....	³ पर्प्यते.....
854	3	पापः,	पायः,
855	19	सुरापाणः	सुरापाणाः
871	31	22-2	2- 22.
874	17	पुष्यन्	पुष्यन्
877	7	विपविषा,	पिपविषा,
878	11	पुनाति	पुनती
885	26	इत्युत्वे	इत्युत्वे
895	30	...दात्वं	...दात्वं
902	7	206	269
903	6	206	269
913	23	घटित	घटक
915	19	ञ्जितम् ।	ज्जितम् ।
917	26	ज्ञषस्तधोः	ज्ञषस्तयोः
918	3	बन्धयिषयन्	बन्धयिष्यन्

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
923	6	ओष्ठयादि	दन्तोष्ठयादि
924	15	वेल्लः	वेल्लकः
„	19	दन्त्यौष्ठयादि	दन्तोष्ठयादि
949	7	बाभामः ;	बाभामः ;
966	14	3-3-94	3-3-108
969	9	षिका,	षिका,
„	16	तस्यां	तस्य
980	15	इत्संज्ञ	इत्संज्ञां
981	16	भ्रष्टा	भ्रष्टा
984	4	बभ्राजिवान्, बभ्राजिवान्-	बभ्राजिवान्,
1006	28	धार्यते	धारयति
1008	19	कशन्-	मशन्-
1011	14	-मज्जनौ-मज्जनः,	मज्जनौ-मज्जानः,
1020	9	मिमिच्छषकः	मिमिच्छषकः
1021	2	मायकः-पिका,	मायकः-यिका,
1026	15	माणः, इत्या	माणः-मिमेलिषिष्यमाणः, इत्या-
1031	8	सुमयः	सुप्रमयः
1041	19	(4.)	(शाकुन्तले 5.20)
1051	12	सज्जन्ते,	शुद्धे, सज्जन्ते,
1055	9	चर्षति	चर्षयति
1072	12	इति	इति प्रकरणे 'किप् च' (3-2-76) इति
1081	2	...षम् २, }	...षम् २-युयूषम् २ }
„	3	...षित्वा २, }	...षित्वा २-युयूषित्वा २ }
1087	31	6-4-16	1-2-26.
1091	4	रागकः-गिका, रिर...	रगकः-गिका, रिर...
1092	22	अय	अयं
1097	27	क्युने....	क्युने...
2000	1	एतदारभ्य पञ्चसु पुटेषु 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, इत्येवं क्रमेण पुटसंख्या शोध्यते ।	
1100	3	रिङ्क्षिता	रिरङ्क्षिता
1108	26	शुषु	शुषि
1111	18	रायायमाणः ;	रायायमाणः ;
„	20	रापा ;	रापाः ;
„	22	गोर....शुभंर....राप,	गोर....शुभंर....रापः,
1112	6	रायायमाणः	रायायमाणः
„	25	राशदिभ्यां	राशतिभ्यां

